Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара

Центр соціально-політичних досліджень

Національний технічний університет "Дніпровська Політехніка"

ГРАН/

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2026 ТОМ 29 № 1

Видається з вересня 1998 року

6 разів на рік

Дніпро

Видавництво «Грані»

2026

ГРАН/

Науково-теоретичний альманах

Том 29 № 1 2026

Засновники:
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
Національний технічний університет "Дніпровська Політехніка",
ГО "Центр соціально-політичних досліджень"

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказів Міністерства освіти і науки України від 02.07.2020 № 886 та від 27.09.2021 № 1017 альманаху надано статус фахового видання категорії «Б» з філософських, політичних, соціологічних та історичних наук; а також освіта/педагогіка (Наказ МОН від 21.02.2024 №220).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERİH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:
Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв, підприємств, організацій, установ та ін. інформації несуть автори статей. Статті публікуються в авторській редакції. Висловлені у цих статтях думки можуть не збігатися з точкою зору редакційної колегії і не покладають на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2026

Редакційна колегія

Квітка С.	головний редактор д.держ.упр., проф. (Україна)
Архірейський Д.	д.і.н., проф. (Україна)
Аяган Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бобровська О.	к.е.н., проф. (Україна)
Бородін Є.	д.і.н., проф. (Україна)
Вільборг Е.	д.політ.н., проф. (Швеція)
Вятр Є.	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Т.	д.екон.н., доц. (КНР)
Гладуш В.	д.пед.н., проф. (Словаччина)
Головко І.	к.політ.н.,доц.
Густафссон М.	д.ф., доц. (Швеція)
Дудек М.	д.габ., проф. (Словаччина)
Іваненко В.	д.і.н., проф. (Україна)
Іванова С.	к.філол.н., доц. (Україна)
Іванчук С.	д.пед.н., доц. (Украъна)
Ісетті Дж.	д.ф., с.н.с. (Італія)
Жиленко К.	д.е.н., проф. (Україна)
Жук С.	д.і.н., проф. (США)
Журба О.	д.і.н., проф. (Україна)
Казакевич Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Кляйн В.	к.пед.н., проф. (Словаччина)
Колісник Л	к.соц.н., доц. (Україна)
Кондрашова Л.	д.пед.н., проф. (Польща)
Кривошеїн В.	д.політ.н., проф. (Україна)
Крушельницька Т.	к.е.н., проф. (Україна)
Кузнецовєнє Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Кулик О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Литвинова Т.	д.і.н., проф. (Україна)
Лучанінова О.	д.пед.н., проф. (Україна)
Македон В.	д.е.н., проф. (Україна)
Никифоров А.	д.е.н., проф. (Україна)
Ніколенко Л.	к.пед.н., доц. (Україна)
Окороков В.	д.філос.н., проф.(Україна)
Омельченко М.	д.пед.н., проф. (Україна)
Плохій С.	д.і.н., проф. (США)
Рагімлі Р.	д.і.н., доц. (Азербайджан)
Ржевська Н.	д.політ.н., проф. (Україна)
Русецький А.	д.психол.н., асоц.проф. (Грузія)
Рослонь Д.-А.	к.політ.н.(Польща)
Світленко С.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Сітковська А.	д.е.н., доц. (Україна)
Слободянюк М.	д.і.н., проф. (Україна)
Ставченко С.	д.політ.н., проф. (Україна)
Старушенко Г.	д.т.н., проф. (Україна)
Сорокіна Л.	к.соц.н., доц. (Україна)
Схюрман П.	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Тороп К.	д.пед.н. (Україна)
Третяк О.	д.політ.н., проф. (Україна)
Хейнемаа С.	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.
Заступники головного редактора:
Іванова С., Кривошеїн В., Шевцов С., Шляхов О.
Редактор: Іванова С.

Контакти:

+38(050)258-83-86; granidp@gmail.com; www.grani.org.ua

GRAN/

Scientific and theoretical almanac

29 (1) 2026

Founders:
Oles Honchar Dnipro National University,
Dnipro University of Technology,
NGO "Centre of Social and Political Researches"

Registration license
КВ № 19758 – 9558 ПР issued 19.03.13

By Decrees № 886 of 02 July 2020 and № 1017 of 27 September 2021 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication category "B" on philosophical, political, sociological and historical sciences was given; as well as education/pedagogy (Order of the Ministry of Education and Science No. 220 dated February 21, 2024).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERİH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
and other.

Publisher:
Publishing house «Grani»
+38(050)258-83-86
www.grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703

Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors. Articles are published in the author's editing. The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles. Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.

© «Grani» 2026

Editorial board

Kvitka S.	Editor in Chief
	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Arkhireyskyi D.	Full. Prof. Dr. (Ukraine)
Ayahan B.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Bobrovska O.	Full Prof. Ph.D. (Ukraine)
Borodin Ye.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Wihlborg E.	Full Prof. Dr. (Sweden)
Vyatr E.	Full Prof. Dr. (Poland)
Gao T.	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Hladush V.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Golovko I.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Gustafsson M.	Assoc. Prof. Ph.D. (Sweden)
Dudek M.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Ivanenko V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ivanova S.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Ivanchuk S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Isetti G.	Senior Researcher, Ph.D. (Italy)
Zhuk S.	Full Prof. Dr. (USA)
Zhurba O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kazakevych G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Klein V.	Full Prof. Ph.D. (Slovakia)
Kolisnyk L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Kondrashova L.	Full Prof. Dr. (Poland)
Kryvoshein V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Kulyk O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Lytvynova T.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Luchaninova O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Makedon V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Nikolenko L.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Okorokov V.	Ph.D. (Ukraine)
Omelchenko M.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Plokhii S.	Full Prof. Dr. (USA))
Rahimli R.	Full Prof. Dr. (Azerbaijan)
Rusetsky A.	Assoc. Prof. Dr. (Georgia)
Rosłoń D.	Ph.D. (Poland)
Sitkovska A.	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Slobodyanyuk M.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Stavchenko S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Starushenko H.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sorokina L.	Full. Prof. Dr. (Ukraine)
Schuurman P.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Tokovenko O.	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Torop K.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Tretyak O.	Dr. (Ukraine)
Heinamaa S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shevtsov S.	Full Prof. Dr. (Finland)
Shlyakhov O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.
Deputies Chief Editor: Ivanova S., Krivoshein V., Shevtsov S., Shlyakhov O.
Editor: Ivanova S.

Contacts:

+38(050)258-83-86; granidp@gmail.com; www.grani.org.ua

Зміст

Міжнародні відносини

С. 6
Висоцький Олександр, Кулик Тетяна, Пашкевич Марина, Пархоменко Єва
Технологія інтегрованого стримування як ефективний засіб забезпечення безпеки країн Європейського Союзу на тлі російської загрози

Педагогіка

С. 17
Іванчук Сабіна, Головко Маргарита
Проблема формування лідерської компетентності майбутніх педагогів у сучасному науковому вимірі

С. 24
Єфименко Микола, Мога Микола
Методологія педагогічного процесу вищої школи: сучасні виклики й дидактичні шляхи їх вирішення

С. 32
Грон Вікторія
Синергія формування комунікативних та професійних компетентностей майбутніх працівників ДСНС у процесі вивчення іноземної (англійської) мови

С. 38
Іванюк Сергій
Шляхи реалізації праксичного потенціалу в корекції психомовленнєвого розвитку дітей із загальним недорозвитком мовлення

С. 43
Хасанова Айгун, Гумбетова Айтен, Айдінова Сакіна, Махмудова Севінч
Педагогічне співробітництво в епоху генеративного ШІ: від Chalkboard до ChatGPT

Історія

С. 50
Ісгендарова Нагіят
Березневий геноцид 1918 року та формування ідеї незалежності в азербайджанській політичній думці

С. 56
Гурбанова Камала
Вітчизняна війна 2020 року: історичні наслідки та геополітичне значення

С. 62
Вітенко Микола, Дебенко Василь, Кобильник Роман
Національна структура і розвиток великого землеволодіння в Східній Галичині у 1867–1914 рр.

С. 69
Додух Валерій
Образ Гната Ґалагана в історіографії

С. 78
Гулієв Орудж
Матеріали з історії Азербайджану в особистому архіві братів Узеіра Гаджибейлі та Зульфугара Гаджибейова

С. 88
Асланов Ельшан
Аграрне господарство Карабаху в XIX столітті: форми землекористування та соціально-економічні трансформації

Політологія

С. 96
Хатахім Рагсана
Мінська група – випробування та крах формату посередництва у врегулюванні конфліктів

С. 103
Продан Ірина
Перспективи формування та реалізації антикорупційної політики в Україні в умовах воєнного стану

С. 108
Радіонова Ірина
Цифровий суверенітет, ШІ-суверенітет: нові виміри геополітичної конкуренції в умовах деглобалізації

С. 114
Примаков Каміль
Види політичної медіації: поняття та класифікація

Contents

International relations

P. 6
Vysotskyi Oleksandr, Kulyk Tetyana, Pashkevych Maryna, Parkhomenko Yeva
Integrated Deterrence Technology as an Effective Means of Ensuring the Security of European Union Countries Against the Backdrop of the Russian Threat

Pedagogy

P. 17
Ivanchuk Sabina, Holovko Marharyta
The Problem of Forming Leadership Competence of Future Teachers in the Modern Scientific Dimension

P. 24
Yefimenko Mykola, Moga Mykola
Methodology of the Pedagogical Process in Higher School: General and Specific Challenges of Today and Possible Didactic Ways to Overcome Them

P. 32
Hron Victoria
Synergy of Forming Communicative and Professional Competencies of Future Employees of the State Emergency Service in the Process of Learning a Foreign (English) Language

P. 38
Ivaniuk Serhii
Ways to Realize Practical Potential in Correction of Psychospeech Development of Children with General Speech Underdevelopment

P. 43
Hasanova Aygun, Humbetova Ayten, Aydinova Sakina, Mahmudova Sevinc
Pedagogical Co-Agency in the Age of Generative AI: From Chalkboard to ChatGPT

History

P. 50
Isgandarova Nehayat
The March 1918 Genocide and the Formation of the Independence Idea in Azerbaijani Political Thought

P. 56
Gurbanova Kamala
The 2020 Homeland War: Historical Outcomes and Geopolitical Significance

P. 62
Vitenko Mykola, Debenko Vasyl, Kobylnyk Roman
The National Composition and Evolution of Large Landownership in Eastern Galicia, 1867–1914

P. 69
Dodukh Valerii
The Image of Hnat Galagan in Historiography

P. 78
Guliyev Oruj
Materials on the History of Azerbaijan in the Personal Archive of the Brothers Uzeyir Hajibeyli and Zulfugar Hajibeyov

P. 88
Aslanov Elshan
Agrarian Economy of Karabakh in the 19th Century: Land Use Patterns and Socio-Economic Transformations

Politology

P. 96
Khatahim Ragsana
The Minsk Group – the Test and Collapse of the Mediation Format in Conflict Resolution

P. 103
Prodan Iryna
Prospects for the Formation and Implementation of Anti-Corruption Policy in Ukraine Under Martial Law

P. 108
Radionova Iryna
Digital Sovereignty, AI Sovereignty: New Dimensions of Geopolitical Competition in the Context of Deglobalization

P. 114
Prymakov Kamil
Types of Political Mediation: Concept and Classification

Філософія

С. 121
Матвєєва Катерина
Прояв філософії Г. Сковороди в українському драматичному театрі

С. 128
Бабіна Світлана, Конотопенко Олександр, Середюк Наталія
Філософія буття людини в сучасних умовах: онтологічні виклики цифрової епохи, глобалізації та екологічної кризи

С. 134
Копистинський Андрій
Герменевтика революції кантівської теодицеї

С. 141
Чуйкова Олена
Трансцендирування та «надлюдина» Ніцше: буддійські інтенції та структурно-типологічний підхід

С. 149
Сірко Андрій, Калуга Володимир
Схильність до авантюризму як спосіб утвердження соціальної самодостатності

С. 156
Власова Тетяна, Скиба Елеонора, Літман Максим
Гендерна рефлексія просвітницької парадигми в порівняльно-історичному контексті Великобританії та України

С. 163
Павленко Ігор
Дискурс свідомості і самосвідомості в античній культурі: концепт Συναίσθεσις в філософії Арістотеля

Philosophy

P. 121
Matvieieva Kateryna
Reflections of Hryhory Skovoroda's Philosophy in Ukrainian Dramatic Theater

P. 128
Babina Svitlana, Konotopenko Oleksandr, Serediuk Nataliia
Ontological Challenges of the Digital Age, Globalization, and the Ecological Crisis

P. 134
Kopystynskyi Andrii
The Hermeneutics of the Revolution of Kantian Theodicy

P. 141
Chuikova Olena
Transcendence and Nietzsche's «Superhuman»: Buddhist Intentions and a Structural-Typological Approach

P. 149
Sirko Andrii, Kaluha Volodymyr
Propensity for Adventurism as a Means of Affirming Social Self-Sufficiency

P. 156
Vlasova Tetiana, Skyba Eleonora, Litman Maksym
Gender Reflection of the Enlightenment Paradigm in the Comparative-Historical Contexts of Britain and Ukraine

P. 163
Pavlenko Igor
The Discourse of Consciousness and Self-Consciousness in Ancient Culture: The Concept of Συναίσθεσις in Aristotle's Philosophy

Соціологія

С. 169
Сірий Євген
«Перспективні» настрої українців у маркеруванні їх життєстійкості в реаліях затяжної війни (регіональні відмінності)

С. 178
Ніколенко Вадим
Символічний вимір їжі, або деякі аспекти впливу культури харчування на функціонування родини

С. 187
Приходько Олена, Кривошеєв Владислав
Рескілінг як соціально-економічне явище: зміст, ознаки і прояви на ринку праці України в умовах воєнного стану

С. 195
Бобро Наталія
Роль соціальних медіа у впливі на політичну активність громадян

С. 201
Лапан Тетяна, Химович Оксана
Пам'ять, ідентичність та ресентимент як соціальні чинники інституційної стійкості під час російсько-української війни

С. 210
Єрескова Тетяна
Усна історія як соціологічна дослідницька стратегія аналізу життєвих практик у травматичному соціокультурному контексті

С. 215
Філіпенко Лариса
Емоційний капітал як політичний ресурс у демократичних процесах

С. 222
Коваліско Наталія
Динаміка бідності та соціальної нерівності в соціально-економічному дискурсі України

С. 228
Каширова Наталія
Теоретико-методологічні засади соціологічного аналізу концепту «character assassination»

С. 237
Галімов Едем
Співвідношення індивідуальних цінностей та злиття ідентичності в умовах повномасштабного вторгнення: випадок України

С. 244
Балійчук Владислав
Перформативні та символічні форми мережевої солідаризації: від офлайн-присутності до цифрової реплікації

С. 253
Денисенко Денис
Екзистенційний поворот та нова солідарність: трансформація ціннісних орієнтацій українців в умовах війни (за матеріалами якісного дослідження)

Sociology

P. 169
Siry Evgen
«Prospective» Moods of Ukrainians in Marking Their Resilience in the Realities of a Protracted War (Regional Differences)

P. 178
Nikolenko Vadym
The Symbolic Dimension of Food, or Some Aspects of the Influence of Food Culture on the Functioning of the Family

P. 187
Prykhodko Olena, Kryvosheiev Vladyslav
Reskilling as a Socio-Economic Phenomenon: Content, Characteristics and Manifestations in Ukraine's Labor Market under Martial Law

P. 195
Bobro Nataliia
The Role of Social Media in Influence on the Political Activity of Citizens

P. 201
Lapan Tetiana, Khymovych Oksana
Memory, Identity, and Ressentiment as Social Factors of Institutional Resilience during the Russo-Ukrainian War

P. 210
Yereskova Tetiana
Oral History as a Sociological Research Strategy for Analysing Life Practices in a Traumatic Socio-Cultural Context

P. 215
Filipenko Larysa
Emotional Capital as a Political Resource in Democratic Processes

P. 222
Kovalisko Natalia
Dynamics of Poverty and Social Inequality in the Socio-Economic Discourse of Ukraine

P. 228
Kashyrova Nataliia
Theoretical and Methodological Foundations of Sociological Analysis of the Concept of «Character Assassination»

P. 237
Halimov Edem
The Relationship Between Individual Values and Identity Fusion in the Context of a Full-Scale Invasion: The Case of Ukraine

P. 244
Baliichuk Vladyslav
Performative and Symbolic Forms of Networked Solidarity: From Offline Presence to Digital Replication

P. 253
Denysenko Denys
Existential Turn and New Solidarity: Transformation of Value Orientations of Ukrainians in the Context of War (Based on Qualitative Research)

Integrated Deterrence Technology as an Effective Means of Ensuring the Security of European Union Countries Against the Backdrop of the Russian Threat

UDC 355.033.5(4-671:470) DOI: https://doi.org/10.15421/172648

Vysotskyi Oleksandr[1]
Dr.Sc., Full Prof., https://orcid.org/0000-0003-0712-8499, vysalek@gmail.com
Kulyk Tetyana[2]
Ph.D., Senior Researcher, Asso. Prof., http://orcid.org/0000-0003-4422-7533,Kulyk.T.V@nmu.one
Pashkevych Maryna[2]
Dr.Sc., Full Prof., https://orcid.org/0000-0003-3012-1690, pashkevych.m.s@nmu.one
Parkhomenko Yeva[2]
Bachelor Degree Student, https://orcid.org/0009-0005-3337-9621, parkhomenko.y.s@nmu.one
[1]Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)
[2]Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine)

Abstract

Relevance. Russia's full-scale aggression against Ukraine has radically transformed the security environment in Europe and revealed the limitations of classical deterrence models, which rely primarily on military force or nuclear balance. For European Union countries, the Russian threat is complex and multidimensional, combining military pressure, information operations, economic and energy coercion, cyber activities, and political influence below the threshold of open warfare. Under such conditions, fragmented or sectoral approaches to security prove ineffective, which highlights the need to understand integrated deterrence not only as a strategy but as a comprehensive security technology.

The purpose of the article is to provide a systematic theoretical justification for integrated deterrence as an effective technology for ensuring the security of European Union countries in the context of the hybrid and multidomain Russian threat, to identify its structural elements and to determine the role of the information dimension as a system-forming factor in deterring actions below the threshold of war.

Results. The article proves that integrated deterrence should be considered as a technology of strategic influence based on the coordinated and mutually reinforcing use of military, political, economic and information tools. It is shown that deterrence is essentially a political process aimed at influencing the decision-making process of a potential aggressor, rather than a purely technical or military procedure. The central role of the information space, within which the perception of risks, costs and acceptable limits of aggressive behaviour is formed, is substantiated. The practice of the West's response to Russian aggression against Ukraine is analysed as an empirical example of the implementation of the logic of integrated deterrence.

Conclusions. The authors conclude that integrated deterrence is the most adequate and promising technology for ensuring the security of the European Union against the backdrop of the systemic Russian threat. Its effectiveness depends on the level of internal coordination, political unity, strategic communications and readiness for sustained collective action. Integrated deterrence enhances the ability of EU countries to counter hybrid aggression, strengthens resilience to sub-threshold coercion, and contributes to the formation of a stable European security architecture in the 21st century.

Keywords: integrated deterrence, European Union security, Russian threat, hybrid aggression, information deterrence, strategic communications, multi-domain security, international security

Технологія інтегрованого стримування як ефективний засіб забезпечення безпеки країн Європейського Союзу на тлі російської загрози

Висоцький Олександр[1], **Кулик Тетяна**[2], **Пашкевич Марина**[2], **Пархоменко Єва**[2]
[1]Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, (Дніпро, Україна)
[2]Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», (Дніпро, Україна)

Анотація

Актуальність. Повномасштабна агресія росії проти України докорінно трансформувала безпекове середовище Європи та виявила обмеженість класичних моделей стримування, що спираються переважно на військову силу або ядерний баланс. Для країн Європейського Союзу російська загроза має комплексний, багатовимірний характер і поєднує військовий тиск, інформаційні операції, економічний та енергетичний примус, кібердіяльність і політичний вплив нижче порогу відкритої війни. За таких умов фрагментарні або секторальні підходи до безпеки виявляються неефективними, що актуалізує потребу в осмисленні інтегрованого стримування не лише як стратегії, а як цілісної технології забезпечення безпеки.

Мета статті полягає у системному теоретичному обґрунтуванні інтегрованого стримування як ефективної технології забезпечення безпеки країн Європейського Союзу в умовах гібридної та багатодоменної російської загрози, виявленні його структурних елементів та визначенні ролі інформаційного виміру як системоутворюючого чинника стримування дій нижче порогу війни.

Результати. У статті доведено, що інтегроване стримування слід розглядати як технологію стратегічного впливу, засновану на скоординованому та взаємопосиленому застосуванні військових, політичних, економічних та інформаційних інструментів. Показано, що стримування за своєю суттю є передусім політичним процесом, спрямованим на вплив на процес ухвалення рішень потенційного агресора, а не суто технічною або військовою процедурою. Обґрунтовано центральну роль інформаційного простору, в межах якого формується сприйняття ризиків, витрат і допустимих меж агресивної поведінки. Проаналізовано практику реагування Заходу на російську агресію проти України як емпіричний приклад реалізації логіки інтегрованого стримування.

Висновки. Зроблено висновок, що інтегроване стримування є найбільш адекватною та перспективною технологією забезпечення безпеки Європейського Союзу на тлі системної російської загрози. Його ефективність залежить від рівня внутрішньої координації, політичної єдності, стратегічних комунікацій і готовності до тривалої колективної дії. Інтегроване стримування підвищує спроможність країн ЄС протидіяти гібридній агресії, зміцнює стійкість до підпорогового примусу та сприяє формуванню стабільної архітектури європейської безпеки у XXI столітті.

Ключові слова: інтегроване стримування, безпека Європейського Союзу, російська загроза, гібридна агресія, інформаційне стримування, стратегічні комунікації, багатодоменна безпека, міжнародна безпека

Стаття надійшла / Article arrived: 25.12.2025 // Схвалено до друку / Accepted: 26.01.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 28.01.2026

Вступ.

Постановка проблеми. Сучасна міжнародна система переживає глибоку трансформацію, спричинену не лише зростанням стратегічної конкуренції між великою державою-агресором і західним демократичним світом, а й фундаментальною зміною самого характеру загроз безпеці. Російська збройна агресія проти України стала не просто регіональним конфліктом, а симптоматичним проявом нової парадигми – епохи «інтегрованих викликів», у якій військові, економічні, технологічні та інформаційні домени стратегічної взаємодії більше не існують окремо, а взаємопроникають, посилюючи один одного. У цих умовах класичні моделі стримування, зосереджені виключно на військовій силі чи ядерному балансі, втрачають свою ефективність, оскільки не спроможні адекватно реагувати на асиметричні, підпорогові форми агресії, що навмисно уникають чітких правових і політичних рамок. Особливо гостро це відчувається в інформаційному вимірі, де відсутність усталених норм поведінки, труднощі верифікації джерел, а також здатність швидко маніпулювати колективним сприйняттям створюють простір для систематичного підриву політичної стабільності, соціальної комунікації та довіри до інститутів. Водночас, саме інформаційний простір стає ключовим полем формування стримуючого ефекту – не через прямий примус, а через управління очікуваннями, вартістю ризиків і стратегічною доцільністю агресивних дій у свідомості потенційного противника. Таким чином, наявна фундаментальна проблема забезпечення надійного, передбачуваного та ефективного стримування в умовах, коли загрози є багатодоменні, інтегровані та навмисно нечіткі, а традиційні механізми стримування виявляються недостатніми. Ця проблема набуває особливої актуальності для країн Європейського Союзу, які опинилися в зоні ризику російської гібридної підпорогової агресії, але не завжди мають єдину, координовану та стратегічно цілісну відповідь. Тому наукове осмислення технології інтегрованого стримування – як системного підходу, що поєднує всі інструменти національної та колективної могутності – стає не лише теоретичною необхідністю, а й практичним імперативом безпеки країн Європейського Союзу.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Одним із перших проблему технологій безпеки як ефективних інструментів міжнародної політики поставив О.Ю.Висоцький в роботі «Технології національної безпеки у внутрішній та зовнішній політиці держави» (Vysotskyi, 2023). Також ним була осмислена проблема політичної безпеки держави в умовах нестабільності міжнародно-політичного середовища (Висоцький, 2021). Розвиток проблематики інтегрованого стримування безпосередньо пов'язаний із дослідженням С. Бланка, який обґрунтовує необхідність комплексної західної стратегії підтримки України та довгострокового збереження конвенційного стримування в Європі на лінії зіткнення росії та НАТО, що концептуально наближається до логіки інтегрованого стримування (Blank, 2024). К.Хеффлер, С.Гофманн і Ф.Меран аналізують феномен «полікризи» в ЄС та показують, як зовнішня військова загроза з боку росії стимулює зростання безпекових і оборонних компетенцій Союзу у взаємодії з НАТО, створюючи інституційні передумови для інтегрованого стримування (Hoeffler, Hofmann & Mérand, 2024). Дж.Вірц і Дж.Ларсен у своїх працях системно розкривають концепт інтегрованого стримування, наголошуючи, що йдеться не про перегляд класичної теорії стримування, а про її адаптацію до нових технологічних, соціальних та багаторівневих стратегічних умов (Wirtz & Larsen, 2023; 2024). Л.Фрідман, аналізуючи російсько-українську війну, демонструє відносну стійкість ядерного стримування та водночас виявляє межі російського залякування, що має принципове значення для формування збалансованої моделі інтегрованого стримування в Європі (Freedman, 2023). К.Лібізеллер критично переосмислює концепт «гібридної війни», застерігаючи від його надмірної універсалізації, що є важливим для коректного теоретичного вбудовування інформаційних та нефізичних компонентів у технологію інтегрованого стримування (Libiseller, 2023). М.Шенк і Н.Гайнек, досліджуючи синергію НАТО та ЄС у протидії інформаційним загрозам, запропонували модель «циркулярного інституціоналізму», яка розкриває роль експертного волонтерства та міжінституційної взаємодії як елементів сучасного стримування (Šenk & Hynek, 2025). Р.Роуз у своїй книзі «Європейська безпека: від України до Вашингтона» аналітично відтворює еволюцію європейської безпеки від холодної війни до повномасштабної російської агресії проти України, підкреслюючи критичну залежність ЄС від американського стримування та наголошуючи на необхідності інтеграції політичної, економічної та оборонної складових безпеки – що прямо актуалізує концепцію «інтегрованого стримування» в умовах системної російської загрози (Rose, 2025). Я.Кофронь і Я.Стаубер емпірично довели, що географічна близькість до росії залишається ключовим чинником зростання оборонних витрат європейських держав, що підсилює аргументацію на користь диференційованих підходів інтегрованого стримування в ЄС (Kofroň, & Stauber, 2021). Т.Хадано, спираючись на теорію Англійської школи, показав, як росія використовує багатосторонні інституції для трансформації фундаментальних інститутів міжнародного порядку, що потребує інституційно чутливих відповідей з боку ЄС у межах інтегрованого стримування (Hadano, 2024). Б.Мітракієв і Н.Димитров аналізували російські кампанії рефлексивного контролю щодо

демократичних союзників України, підкреслюючи важливість когнітивного та інформаційного вимірів у системі стримування (Mitrakiev & Dimitrov, 2024). М.Амадіо Вічере та М.Сус досліджували роль неформальних груп у відповіді ЄС на війну росії проти України, показуючи, що «компартменталізований мультилатералізм» стає практичним механізмом організації європейської безпеки (Amadio Viceré & Sus, 2025). Л.Кахішвілі та А.Фельдер продемонстрували трансформацію уявлень депутатів Європарламенту про безпеку після 2022 р., фіксуючи розширення безпекового порядку денного та посилення акценту на автономній ролі ЄС (Kakhishvili & Felder, 2025), що безпосередньо корелює з ідеєю інтегрованого стримування в умовах російської загрози. Проаналізовані роботи склали теоретичний фундамент та дозволили нам глибоко дослідити технологію інтегрованого стримування як ефективний засіб забезпечення безпеки ЄС в контексті російської загрози.

Метою статті є фундаментально осмислити та системно обґрунтувати технологію інтегрованого стримування як ефективний засіб забезпечення безпеки країн Європейського Союзу в умовах багатодоменної, асиметричної та гібридної російської загрози. Зокрема, дослідження спрямоване на виявлення специфіки інтегрованого стримування як комплексної технології, що поєднує військові, економічні, політичні та інформаційні інструменти державної могутності; з'ясувати роль інформаційного виміру як важливого елемента цієї технології; а також визначити умови, механізми та обмеження застосування інтегрованого стримування для запобігання агресивним діям нижче порогу війни, зокрема в інформаційному просторі.

Методологія. У дослідженні технології інтегрованого стримування як засобу забезпечення безпеки країн Європейського Союзу застосовано технологічний підхід, який виступає ключовим методологічним інструментом для аналізу сучасних міжнародних відносин (Висоцький, 2017; 2018). Цей підхід розглядає стримування не лише як політичну або військову стратегію, а як цілісну технологію влади – систематизований набір інструментів, процедур, дискурсів і інституційних механізмів, спрямованих на управління поведінкою потенційного агресора. Технологічний підхід слугує широкою евристичною призмою, що дозволяє інтегрувати загальнонаукові (порівняльний аналіз, системне мислення, історико-генетичний метод) та спеціальні методи (дискурс-аналіз, контент-аналіз стратегічних документів, концептуальне моделювання). Він дає змогу розглядати інтегроване стримування в інструментальному (як сукупність засобів досягнення стримувального ефекту) та трансформаційному (як чинник зміни структури стратегічної взаємодії) вимірах.

Результати дослідження.

Інтегроване стримування виходить із визнання того, що сучасні загрози проявляються одночасно у військовій, економічній, технологічній та інформаційній сферах, а отже ефективна відповідь потребує координації дій у цих вимірах. Інформаційний простір розглядається як повноцінний домен стратегічної взаємодії, у межах якого стримування набуває специфічних форм. Інформаційне стримування як складова інтегрованого підходу ґрунтується на управлінні сприйняттям, очікуваннями та оцінками витрат і вигід потенційного опонента. Формування передбачуваності реакцій, підвищення вартості інформаційних атак та зменшення їх стратегічної доцільності обумовлює потребу в інформаційному стримуванні, орієнтованому на вплив на процес ухвалення рішень ще до моменту реалізації інформаційних операцій, закріплюючи уявлення про їх обмежену ефективність або небажані наслідки. Включення інформаційного виміру до інтегрованого стримування відкриває перспективи для розвитку міжнародних підходів до регулювання та запобігання інформаційним війнам. Хоча формалізовані режими контролю в цій сфері залишаються обмеженими, дедалі більшого значення набувають практики встановлення норм відповідальної поведінки, підвищення прозорості інформаційної діяльності та координації між союзниками. Таким чином, інтегроване стримування створює рамку, в межах якої інформаційні операції розглядаються не ізольовано, а як елемент ширшої системи управління стратегічною стабільністю в умовах зростаючої невизначеності.

Поняття інтегрованого стримування розуміється в теорії міжнародної безпеки як намір досягати стримувального ефекту шляхом всебічної та стратегічно спроєктованої інтеграції національних інструментів влади. Центральним операційним процесом залишається саме стримування, тоді як концепція інтегрованого стримування передусім стосується характеру та поєднання засобів, за допомогою яких цей ефект досягається.

Аналіз стримування як практики державної політики ґрунтується на двох ключових вихідних положеннях. По-перше, об'єктом стримувального впливу є процес ухвалення рішення про ініціювання агресії в уявленні потенційного агресора – конкретного лідера або вузького кола осіб, які здійснюють стратегічний вибір. Політичні лідери та уряди оцінюють ризики й можливості застосування сили у спосіб, що часто є ідіосинкратичним і формується під впливом глибоко вкорінених переконань, уявлень та сприйняття реальності. По-друге, стримування за своєю суттю є передусім політичним, а не технічним феноменом. Воно залежить від інтересів, влади, інформації та рішучості, так само як і рішення про війну є політичним судженням, а не раціоналізованим

розрахунком балансу сил (Lindsay, 2020, p. 14). Ці обставини істотно ускладнюють практику стримування. Хоча класична теорія стримування формувалася як відповідь на технологічний виклик, пов'язаний із появою ядерної зброї, у реальній політичній практиці стримування не функціонує як лінійна шкала об'єктивно вимірюваних параметрів, які можна механістично коригувати, а являє собою складний процес формування суб'єктивних уявлень і впливу на політичні судження, що за своєю природою є нестабільними та важко передбачуваними. Стримування означає зусилля, спрямовані на запобігання здійсненню небажаної дії з боку іншого актора, яким у сфері безпеки є зазвичай держави або недержавна збройна група. Отже, стримування принципово відрізняється від спорідненого поняття примусу, яке означає застосування тиску з метою змусити іншу сторону здійснити певну дію.

Держави можуть прагнути стримувати інших акторів від здійснення широкого спектра дій. В сучасних умовах поняття стримування певною мірою втратило аналітичну чіткість, оскільки його дедалі частіше використовують як універсальну політичну відповідь на будь-яку поведінку або потенційну подію, що сприймається як загроза національним інтересам. Однак, стримування за своєю суттю передбачає, принаймні частково, наявність переконливих загроз відплати, здатних накласти такі витрати, які істотно змінюють розрахунок ризиків з боку опонента У випадку багатьох дій конкурентів, що здійснюються нижче порогу збройного конфлікту, сформувати заздалегідь подібні переконливі загрози вкрай складно. Поведінка агресора в таких ситуаціях часто не є достатньо відверто ворожою або неприйнятною, щоб виправдати серйозні погрози у відповідь: відповідні дії можуть не порушувати міжнародне право, не виглядати агресивними або створювати надмірні ризики ескалаційних спіралей. У сукупності це означає, що погрози жорстко покарати дії, які не досягають порогу війни, є складними з погляду їхньої переконливості та ефективності За таких умов у значній частині повсякденної конкурентної взаємодії держави змушені зосереджуватися не стільки на стримуванні відповідних дій, скільки на пом'якшенні їхніх наслідків або на активній конкуренції у відповідних сферах. Отже, під час формулювання будь-якого стримувального виклику чи політики принципово важливо враховувати низку ключових розрізнень, які визначають характер стримувальних зусиль (Mazarr et al., 2021, p. 82).

По-перше, будь-яка політика стримування насамперед визначається тією ворожою дією, якій вона має запобігти. У класичному розумінні поняття стримування зазвичай застосовується до відносно вузької категорії потенційних дій – масштабної агресивної війни (Huth, 1999). Зростання ролі відносно агресивних дій нижче порогу війни, зокрема кібератак або інформаційного примусу, призводить до того, що дедалі частіше йдеться про необхідність стримування окремих, особливо демонстративних та конфронтаційних форм такої діяльності. Мається на увазі обмежене коло дій нижче порогу війни, які, попри відсутність формального збройного конфлікту, характеризуються значним військовим або квазі-військовим ефектом та виразним ворожим наміром. Інший підхід до концептуалізації форм стримування пов'язаний із розрізненням за масштабом і характером інструментів державної політики, що застосовуються для досягнення стримувальних цілей. Частина теоретиків наполягає на вузькому тлумаченні «інструментарію стримування», розглядаючи його передусім як використання військових погроз для запобігання військовим діям з боку опонента (Mazarr, et al., 2021, p. 3–5).

Другий підхід до розуміння стримування полягає в розширенні набору інструментів, за допомогою яких може формуватися стримувальний ефект. У цьому випадку стримування не обмежується виключно військовими погрозами, а включає застосування невійськових засобів у відповідь на військову агресію, зокрема економічні санкції, політичну ізоляцію, інформаційний або інші форми державного тиску. Такий підхід виходить з припущення, що загроза значущих немілітарних витрат може впливати на розрахунки потенційного агресора так само, як і загроза прямого військового протистояння (Mazarr & Ke, 2024, p. 6).

Третє, ще ширше, розуміння стримування виходить за межі виключно загрози та включає механізм поєднання стримування і заспокоєння. В межах цього підходу вважається, що для запобігання агресії необхідно враховувати базові безпекові побоювання потенційного противника та, за певних умов, адресувати їх через обмеження власної поведінки, переговори, компроміси або публічні гарантії. Мазар підкреслює, що сама по собі загроза може бути недостатньою для ефективного стримування, а в окремих випадках дії, спрямовані на посилення стримування, можуть мати протилежний ефект, оскільки вони поглиблюють відчуття загрози у іншої сторони та стимулюють ескалаційну логіку (Morgan, 2019, p. 52).

Класична типологія форм стримування залежно від механізму впливу на рішення агресора визначає стримування шляхом відмови (deterrence by denial) та стримування шляхом покарання (deterrence by punishment). Стримування шляхом відмови спрямоване на унеможливлення досягнення агресором бажаних цілей, зокрема через створення ефективної оборони та демонстрацію готовності її застосувати. Стримування шляхом покарання ґрунтується на загрозі ширших, часто непрямих наслідків агресії, які завдають шкоди агресору поза межами конкретного театру дій. Хоча ці два підходи не є взаємовиключними

і можуть застосовуватися паралельно, треба уникати спрощеного уявлення про їх ефективність. Здатність стримування шляхом відмови або покарання впливати на поведінку агресора значною мірою залежить від його сприйняття, упереджень та інтерпретацій, а не від об'єктивно вимірюваних показників. Отже, стримування не є лінійною моделлю, в якій можна точно визначити поріг достатності, а залишається політично й психологічно зумовленим процесом.

Четвертий аспект характеру стримування, стосується часу та масштабу. Безпосереднє (immediate) стримування означає найбільш відому, короткострокову й конкретно спрямовану форму стримування, зосереджену на запобіганні безпосередній загрозі агресії. У ситуаціях, коли існують ознаки неминучого нападу, і стримувальні заходи спрямовані на вплив на конкретне рішення про початок агресивних дій. Дії держави, спрямовані на посилення загроз або демонстрацію готовності до відповіді, є складовими політики безпосереднього стримування. Загальне (general) стримування має більш довгостроковий і контекстуальний характер й полягає у формуванні стійкого співвідношення витрат і вигод у сприйнятті одного або кількох потенційних агресорів, що в цілому знижує їхню схильність до агресивної поведінки. Загальне стримування не орієнтоване на конкретну кризу чи загрозу, а функціонує як постійний фон стратегічної взаємодії (Mazarr & Ke, 2024, p. 7).

П'ятий фактор стосується об'єкта стримування. Центральне стримування передбачає зусилля держави, спрямовані на запобігання нападу безпосередньо на неї саму. Розширене (extended) стримування, своєю чергою, означає стримування агресії проти третіх сторін і ґрунтується на готовності держави застосувати свої ресурси для захисту союзників або партнерів (Mazarr, & Ke, 2024, p. 7).

Сукупність цих п'яти чинників демонструє складність встановлення простих і вимірюваних причинно-наслідкових зв'язків між окремими заходами, такими як військові інвестиції, нарощування сил, заходи у сфері безпекового співробітництва або інші політичні кроки, та фактичними результатами стримування. Один і той самий інструмент або дія може мати різні наслідки залежно від того, чи йдеться про стримування шляхом позбавлення або покарання, про безпосереднє чи загальне стримування, а також залежно від того, на якого саме потенційного агресора вони спрямовані. Як зауважує П.Морган, у сучасному дискурсі концепт стримування дедалі частіше використовується для опису широкого спектра ситуацій і дій, спрямованих на припинення, зменшення або пом'якшення загроз національним інтересам (Morgan, 2019, p. 52). Якщо концепція інтегрованого стримування піде цим шляхом, вона ризикує перетворитися на синонім загальної стратегії національної безпеки, тобто на позначення інтегрованого застосування всіх інструментів державної потуги для досягнення будь-яких стратегічних цілей. Таким чином, необхідно обмежувати завдання стримувальних стратегій запобіганням масштабному застосуванню сили, передусім ядерній або конвенційній агресії, а також, за певних умов, найбільш інтенсивним і насильницьким формам дій нижче порогу війни, які передбачають значне застосування військової сили (Mazarr & Ke, 2024, p. 7).

Таким чином, сучасне розуміння стримування, окреслене через п'ять ключових вимірів: характер запобіжної дії, інструментарій, механізм впливу, часовий горизонт і об'єкт стримування, засвідчує, що стримування більше не може розглядатися виключно як військово-технічна або кризово-орієнтована практика. Стратегія стримування дедалі виразніше набуває рис комплексної політико-стратегічної діяльності, спрямованої на формування стійких моделей поведінки в умовах тривалої стратегічної конкуренції. Інформаційна складова стає не допоміжним, а системоутворюючим елементом стримування, оскільки саме через інформаційний простір здійснюється вплив на сприйняття намірів, витрат, ризиків і допустимих меж дій. В умовах цифровізації, зростання швидкості інформаційних потоків і розширення спектра дій нижче порогу війни стримування має враховувати та передбачати нові форми впливу, які не підпадають під класичні моделі військового протиборства, але безпосередньо впливають на стабільність міжнародної системи. Стримування постає як одна з ключових стратегій міжнародного регулювання та запобігання інформаційним війнам, спрямована не стільки на реактивне покарання, скільки на попереджувальне формування таких умов, за яких інформаційна агресія втрачає свою стратегічну доцільність.

Поняття міждоменного стримування (cross-domain deterrence) означає використання спроможностей в одному домені з метою нейтралізації загроз або комбінації загроз в іншому домені, передусім у ситуаціях, коли держава має відносну вразливість або обмежені можливості в певній сфері. Концепція міждоменного стримування сформувалася в середині 2000-х років у відповідь на зростання ролі космічного та кіберпростору у військових операціях, які поступово долучилися до традиційних операційних доменів суходолу, моря та повітря. У своєму початковому вигляді вона була зосереджена насамперед на взаємодії саме бойових доменів у контексті стримування, що робить її концептуально вужчою, ніж пізніша ідея інтегрованого стримування. Міждоменного стримування багато в чому збігається з інтегрованим підходом, а саме яким чином перетин доменів або комбінування інструментів державної влади може забезпечувати додатковий стримувальний ефект. Важливою відмінністю міждоменного

стримування є те, що воно не передбачає обов'язкової глибокої інтеграції спроможностей різних сфер, а радше спирається на дискретне застосування дій в одному домені для досягнення ефекту в іншому. Тобто міждоменне стримування не є повноцінною стратегією «синхронізованого впливу», але вже містить у собі перехресні ефекти, які згодом були розвинені в концепції інтегрованого стримування (Lindsay, & Gartzke, 2019, p.3).

Практика міждоменного стримування тісно пов'язана з трансформацією характеру стратегічної конкуренції. Якщо США традиційно покладалися на переваги у здатності інтегрувати повітряні, морські та космічні операції, то такі держави, як Китай, росія та Іран, дедалі активніше використовують нові технології для досягнення стратегічних переваг у тих сферах, де їхні конвенційні військові можливості є обмеженими. У відповідь на це зростає увага до немілітарних або нетрадиційних інструментів впливу, які можуть компенсувати дисбаланс сил і забезпечувати стримувальний ефект без прямого застосування військової сили. Міждоменне стримування пов'язане з підвищеними ризиками хибної інтерпретації сигналів та неконтрольованої ескалації. Перенесення дій з одного домену в інший може сприйматися опонентом як ознака розширення конфлікту, що здатне провокувати превентивні або ескалаційні кроки у відповідь. Особливо це стосується таких доменів, як кіберпростір і космос, де дії можуть бути інтерпретовані як підготовка до масштабнішого нападу. Окремі дослідження вказують на потенційний стабілізуючий ефект складної «мозаїки» міждоменних зв'язків, оскільки вона знижує вирішальність будь-якого одиничного кроку та зменшує ризик різкої ескалації в межах одного домену (Mallory, 2018, p. 6-8).

У концепції міждоменного стримування інформаційний простір набуває значення як домен, через який можуть створюватися стримувальні ефекти, непропорційні витратам і без прямого застосування військової сили. Інформаційні операції дозволяють переносити конкуренцію з доменів, де держава має відносні обмеження, у сферу, де асиметричні інструменти впливу можуть забезпечувати відчутний стратегічний ефект. Інформаційний домен виступає як об'єктом захисту, та й активним середовищем реалізації міждоменних стримувальних стратегій. Однак, застосування інформаційних засобів у рамках міждоменного стримування ускладнює інтерпретацію намірів і сигналів. Інформаційні впливи можуть одночасно сприйматися як елемент політичного тиску, підготовка до ширших дій або як автономна форма стратегічного протиборства, що підвищує ризики хибних оцінок і небажаної ескалації. Багатозначність інформаційного домену демонструє як його стримувальний потенціал, так і обмеження міждоменного підходу, вказуючи на потребу більш узгодженого та комплексного бачення стримування в умовах сучасної стратегічної конкуренції.

Адаптоване стримування (tailored deterrence) ґрунтується на посиленні контекстуалізації стримування та відмові від універсальних, стандартизованих стратегій на користь адаптації стримувальних заходів до конкретних акторів, ситуацій і типів загроз (Johnson & Kelly, 2014, p. 2). Стримування розглядається як процес, що має бути налаштований під специфічні умови ухвалення рішень потенційного агресора, включно з індивідуальними особливостями лідерства, інституційною структурою влади та політичною динамікою. Ключовим елементом адаптованого стримування є орієнтація на конкретного адресата стримувального сигналу, державу, домінантного лідера, вузьке коло політичних або військових еліт чи окремі центри ухвалення рішень, які безпосередньо формують курс дій. Відповідно, стримувальні загрози, стимули та комбінація інструментів державної потуги мають бути сконструйовані таким чином, щоб максимізувати вплив саме на ці групи або осіб. Адаптоване стримування створює своєрідний міст до концепції інтегрованого стримування. Якщо інтегроване стримування визначає широкий спектр доступних інструментів і способів їх поєднання, то адаптоване стримування задає принципи їх вибору та конфігурації залежно від конкретного суперника і типу виклику. У Стратегії національної оборони США 2022 року інтегроване стримування прямо пов'язується з необхідністю адаптації до «конкретних конкурентів і викликів» (U.S. Department of Defense, 2022).

Аналіз стратегічної культури потенційного агресора в межах адаптованого стримування включає історичний досвід, національну ідентичність, роль військових інституцій, домінантні уявлення про застосування сили та сприйняття ризику. Оскільки стримування є інтерактивним процесом, що значною мірою залежить від комунікації стримувальних сигналів, ефективність таких сигналів визначається тим, як вони інтерпретуються в межах конкретної стратегічної культури. Проте, існують й обмеження цього підходу. Критики застерігають від надмірної впевненості у здатності точно ідентифікувати ключові центри формування рішень і передбачити реакцію опонента. Обмеженість розвідувальної інформації, когнітивні упередження та динамічність політичних процесів можуть призводити до хибних припущень і переоцінки ефективності індивідуально налаштованих стримувальних стратегій. Попри це, навіть у теоретичному вимірі стримування не може бути ефективним без урахування специфіки конкретних ситуацій і адресатів, що й становить базову основу адаптованого стримування (Larkin, 2011, p. 55).

Концепція інтегрованого стримування була

викладена у Стратегії національної оборони США 2022 р. (U.S. Department of Defense, 2022) й передбачала узгоджене й безперервне застосування можливостей у межах різних доменів ведення бойових дій, географічних театрів, усього спектра конфлікту, а також інших інструментів національної могутності США у тісній координації з союзниками й партнерами. Додатковою опорою цієї концепції залишався безпечний, надійний та ефективний ядерний стримувальний потенціал. За визначенням колишнього міністра оборони Л. Остіна, інтегроване стримування полягає у «використанні наявних спроможностей, створенні нових та їх розгортанні у взаємопов'язаних і мережевих формах, адаптованих до регіонального безпекового середовища та реалізованих у зростаючому партнерстві з союзниками» (Mazarr & Ke, 2024, p. 13).

Сутність інтегрованого стримування відображає уявлення про те, що в умовах посилення ревізіоністських намірів потенційних супротивників США можуть найефективніше зміцнювати стримування різних форм звичайної військової агресії та високоінтенсивної діяльності в сірій зоні шляхом кращого узгодження власних інструментів впливу та поглиблення інтеграції з партнерами. Концептуальною передумовою інтегрованого стримування є визнання того, що регіональні військові тенденції протягом понад двох десятиліть розвивалися не на користь США, унаслідок чого оборонна політика потребувала переорієнтації на відновлення переконливості та дієвості американських зобов'язань у сфері воєнної безпеки. Посилення інтеграції покликане створити синергетичні ефекти, здатні підвищити загальний стримувальний ефект (U.S. Department of Defense, 2022).

Досягнення цілей інтегрованого стримування потребує двох взаємопов'язаних форм інтеграції: внутрішньої та зовнішньої. Внутрішня інтеграція стосується узгодження дій між різними елементами уряду США та Об'єднаних збройних сил, тоді як зовнішня передбачає поглиблення співпраці та взаємосумісності з союзниками й партнерами. Причинно-наслідковий зв'язок між підвищенням рівня інтеграції та посиленням стримувального ефекту становить центральну ідею документу. Зміни у військових спроможностях і амбіціях потенційних супротивників суттєво підвищили ризики для союзників і партнерів США, а також для ширших американських інтересів, унаслідок чого низка базових припущень оборонного планування пост «холодної війни» втратила актуальність. У відповідь на це ключовим завданням визначено підвищення бойової спроможності Збройних сил США таким чином, щоб вони були здатні виконувати основні воєнні місії навіть за відсутності попереднього рівня домінування. Створення більш боєздатних збройних сил розглядається як головна мета концепції інтегрованого стримування. Основний аргумент Стратегії полягає в тому, що найбільш реалістичний шлях до посилення бойової спроможності полягає у максимізації наявної бойової потужності шляхом тісного поєднання всіх її складових. Інтегроване стримування постає як теорія реалізації, оскільки ідеться про способи, за допомогою яких скоординоване державне управління дозволяє максимізувати ефект від уже наявних і запланованих можливостей. Використання синергії, як усередині американських структур, так і разом із союзниками, є найбільш перспективним шляхом зміцнення стримування. Хоча цей підхід не був повністю реалізований до початку повномасштабного вторгнення росії в Україну, подальша стратегія США щодо стримування ескалації та покарання агресії розглядалась як один із найбільш наочних емпіричних прикладів логіки інтегрованого стримування (U.S. Department of Defense, 2022).

У відповідь на агресію росії проти України США поєднали зусилля з багатьох доменів і різних сегментів державної влади з метою досягнення стримувального та карального ефекту. До цього комплексу заходів увійшли військова допомога й підготовка, обмін розвідувальною інформацією, дипломатичні дії, економічний примус і підтримка, а також багатосторонні зусилля з координації дій союзників і партнерів. Демонструючи модель справді всеосяжної національної відповіді на агресію, США створили прецедент, який може бути застосований превентивно у майбутніх конфліктах для обіцянки здатності позбавляти агресора досягнення його цілей, накладати суттєві витрати та підвищувати стійкість держави-жертви агресії. Досвід України засвідчує, що інтегроване стримування може бути концептуалізоване щонайменше на двох рівнях. Перший, вужчий рівень має тактико-операційний характер і зосереджується на створенні синергії між різними ефектами. Другий, ширший рівень має геостратегічний вимір і передбачає застосування загальнодержавних підходів («whole-of-government») до стримування та конфлікту загалом. У межах вузького підходу акцент робиться на ініціативах із посилення внутрішньої інтеграції, зокрема таких як спільне у всіх доменах командування та контроль (Joint All-Domain Command and Control (JADC2)), а також на операційній взаємосумісності з союзниками й партнерами. Ширше розуміння інтегрованого стримування виходить за межі суто військових питань і охоплює поєднання військових, економічних, політичних та інформаційних інструментів, які можуть використовуватися для погроз, стримування і, за необхідності, покарання агресорів у більш комплексний і взаємопосилювальний спосіб. Заходи з нарощування спроможностей розглядаються як один із ключових елементів інтегрованого стримування, оскільки вони безпосередньо зміцнюють здатність США до ефективного ведення бойових дій у межах

ширшого багатовимірного стримувального підходу. Водночас центральний меседж Стратегії 2022 р. полягав в тому, що окремі покращення спроможностей, хоч і є необхідними, самі по собі не є достатніми для досягнення ключових стримувальних цілей. Вони мають супроводжуватися цілеспрямованими зусиллями з інтеграції американських можливостей і видів діяльності таким чином, щоб створювати нові форми синергії та підвищувати бойову достовірність оперативних планів США (Mazarr, & Ke, 2024, p. 15).

У площині інформаційного стримування концепція інтегрованого стримування набуває форми цілеспрямованого стратегічного сигналу про неминучість відповіді на агресивні дії, незалежно від домену, в якому вони здійснюються. Центральним елементом такого сигналу є публічне й інституційно закріплене повідомлення, зафіксоване у стратегічних документах США, про те, що ревізіоністська поведінка не залишатиметься без наслідків. Це повідомлення не зводиться до конкретних погроз чи сценаріїв застосування сили, а формує стійке очікування, що будь-яка агресія, включно з діями в інформаційному просторі або іншими формами підпорогового примусу, буде включена до ширшого розрахунку покарання. Інформаційна складова інтегрованого стримування працює як самостійний інструмент формування уявлень потенційного агресора про структуру ризиків і як допоміжний канал комунікації. Донесення думки про стримування через покарання принаймні буде застосоване у разі провалу стримування через відмову, створює для ревізіоністських акторів ситуацію принципової невизначеності щодо меж допустимого. Вони не можуть з упевненістю розраховувати на безкарність дій у «сірих» або інформаційних доменах, оскільки відповідь може бути відкладеною, асиметричною та реалізованою через поєднання військових, економічних, політичних і інформаційних засобів. Таким чином, інформаційне стримування в межах інтегрованого підходу не обмежується попередженням або контрнаративами, а виконує системоутворюючу функцію: пов'язує окремі дії агресора в єдину рамку стратегічної відповідальності, що є ключовим чинником стримування в умовах сучасної стратегічної конкуренції, де межі між війною і миром, військовими та немілітарними діями, інформаційним впливом і силовим примусом є принципово розмитими.

Ключове, хоча й не завжди прямо артикульоване, припущення концепції інтегрованого стримування полягає в тому, що саме глибша інтеграція інструментів державної влади США, у поєднанні з діями союзників і партнерів, є найбільш перспективним засобом посилення стримувального ефекту в сучасних умовах. Проте, трансформація характеру війни у бік мережево-технологічних форм ведення операцій об'єктивно вимагає більш комплексної інтеграції. За відсутності такої інтеграції США не зможуть суттєво підвищити бойову переконливість власних сил. Стратегія національної безпеки визначає інтегроване стримування як «безшовне поєднання можливостей з метою переконати потенційних супротивників, що вартість їхніх ворожих дій перевищує очікувані вигоди». При цьому наголошується, що інтегроване стримування передбачає ефективнішу координацію, мережування та інновації, аби будь-який конкурент, який прагне здобути перевагу в одному домені, усвідомлював можливість відповіді в багатьох інших. Такий підхід не скасовує традиційної ролі переконливих конвенційних і стратегічних спроможностей, а підсилює їх, дозволяючи точніше формувати сприйняття ризиків і витрат потенційним агресором у будь-який момент і в будь-якому домені. Відповідно, «ядром інтегрованого стримування» прямо визначено розвиток, поєднання та координацію наявних переваг для досягнення максимального ефекту (U.S. Department of Defense, 2022).

Концепція інтегрованого стримування відрізняється від попередніх уявлень про міждоменне стримування тим, що в сучасному технологічному та геополітичному середовищі ефективність стримування залежить від системної синергії різних можливостей, тобто комплексне поєднання військових, політичних, економічних, інформаційних та інших інструментів. У суто військово-операційному вимірі, в умовах мережевої війни та зростаючої ролі інформації й автоматизації, різні форми інтеграції стають не додатковою перевагою, а передумовою ефективності. Саме посилення синергій розглядається як спосіб досягти більш негайного і водночас стійкішого стримувального ефекту.

Попри концептуальну привабливість технології інтегрованого стримування, дослідники звертають увагу на низку структурних і практичних обмежень, які ускладнюють її реалізацію в умовах сучасної стратегічної конкуренції. Технологія інтегрованого стримування істотно підвищує складність комунікації стримувальних сигналів. Чим більш багатовимірною є стратегія, з поєднанням військових, економічних, дипломатичних та інформаційних інструментів, тим важче забезпечити однозначне сприйняття намірів і «червоних ліній» потенційним противником. В інформаційному середовищі це підвищує ризик шуму, суперечливих сигналів і помилкових інтерпретацій, що може не посилювати, а послаблювати стримувальний ефект. Концепція інтегрованого стримування значною мірою спирається на припущення, що держава-ініціатор здатна досить точно зрозуміти, як її дії інтерпретуються конкретним лідером або елітною групою. В умовах інформаційної асиметрії, культурних відмінностей і навмисної дезінформації це припущення є вразливим. Інформаційний простір лише посилює цю проблему, оскільки наративи можуть бути переосмислені, спотворені або використані самим

противником для внутрішньої мобілізації. Ризик хибної впевненості, коли формалізовані інтегровані підходи можуть створювати ілюзію контролю над ескалацією та ефективністю сигналів, проявляється у вірі, що правильно скоординовані повідомлення, санкції та демонстрації спроможностей автоматично транслюються у бажаний ефект. Проте, стримування залишається політичним процесом, а не технічною процедурою, і не піддається повній оптимізації.

Технологія інтегрованого стримування стикається з проблемою внутрішньої координації, сутність якого полягає в тому, що поєднання численних інструментів і акторів (від військових структур до дипломатії та інформаційних інституцій) ускладнює узгодження повідомлень і дій. Для інформаційного стримування це означає ризик фрагментованого сигналювання, коли різні елементи державної політики транслюють несумісні або взаємно нівелюючі меседжі. Обмеження ефективності технології інтегрованого стримування також пов'язане з ескалаційною невизначеністю. Інтеграція дій у різних доменах може непередбачувано підвищувати ставки, особливо коли інформаційні операції перетинаються з військовими або кібердіями. У такій ситуації противник може інтерпретувати інтегровані сигнали як підготовку до ширшого конфлікту, навіть якщо намір полягає у стримуванні, що підриває стабілізуючу функцію стратегії.

Асиметрія застосування технології інтегрованого стримування проявляється в тому, що авторитарні режими з централізованим контролем над інформаційним простором можуть легше координувати інтегровані дії, ніж відкриті суспільства, де інформаційне середовище є плюралістичним і менш керованим, що створює структурний виклик для інформаційного стримування з боку демократичних держав. До того ж, з'являється ризик концептуального розмивання. Якщо інтегроване стримування охоплює надто широкий спектр дій - від військового планування до інформаційної політики загалом, - воно може перетворитися на узагальнену метафору державної активності, в разі чого стримування перестає бути чітко артикульованим механізмом запобігання агресії, зокрема в інформаційному просторі. Отже, у сукупності ці зауваження дозволяють стверджувати, що технологія інтегрованого стримування створює важливі можливості для розвитку інформаційного стримування, але водночас висуває підвищені вимоги до якості комунікації, розуміння сприйняття противника та контролю ескалації. В інформаційному вимірі ці обмеження проявляються найбільш гостро, що робить його водночас ключовим елементом і найбільш уразливою складовою технології інтегрованого стримування.

Висновки.

В умовах трансформації сучасної міжнародної системи безпеки, розмивання меж між війною і миром та поширення підпорогових, гібридних і багатодоменних форм агресії класичні моделі стримування, зосереджені переважно на військовому або ядерному вимірі, є концептуально та практично недостатніми для забезпечення безпеки держав Європейського Союзу. Російська агресивна політика щодо України та європейського безпекового простору загалом засвідчила системний характер загроз, які поєднують військові, економічні, інформаційні, енергетичні та політико-дипломатичні інструменти впливу в єдину технологію примусу і дестабілізації. У цьому контексті інтегроване стримування постає не як чергова варіація традиційної теорії стримування, а як цілісна технологія управління стратегічною поведінкою потенційного агресора, що ґрунтується на скоординованому та взаємопосиленому застосуванні всього спектра інструментів державної та наддержавної потуги. Доведено, що саме технологічний підхід дозволяє адекватно осмислити інтегроване стримування як системно організований процес, що включає вироблення стратегічних сигналів, інституційну координацію, управління сприйняттям ризиків і витрат, а також формування довгострокових моделей стримувальної поведінки в умовах тривалої стратегічної конкуренції. Велике значення для здійснення технології інтегрованого стримування має інформаційний вимір, який виступає важливим елементом цієї технології. З'ясовано, що інформаційне стримування виходить далеко за межі контрпропаганди чи реагування на дезінформаційні кампанії та полягає у формуванні стійких уявлень потенційного агресора про неминучість політичних, економічних і стратегічних наслідків агресивних дій незалежно від домену їх здійснення. В умовах, коли значна частина російської агресії реалізується нижче порогу відкритої війни, саме інтеграція інформаційних, економічних і політичних інструментів у єдину стримувальну рамку підвищує переконливість та ефективність стримування. Дослідження також підтвердило, що для країн Європейського Союзу інтегроване стримування має не лише теоретичне, а й безпосереднє практичне значення. ЄС, перебуваючи в зоні прямої або опосередкованої дії російської загрози, потребує узгодженої, стратегічно цілісної та довгострокової моделі безпеки, яка виходить за межі фрагментарних або реактивних заходів. Інтегроване стримування створює концептуальну основу для поєднання оборонних спроможностей, санкційної політики, енергетичної безпеки, стратегічних комунікацій і партнерської взаємодії з НАТО та США в єдину технологію забезпечення безпеки. Водночас наголошено, що ефективність цієї технології прямо залежить від рівня внутрішньої координації в межах ЄС, політичної єдності держав-членів і готовності до тривалої стратегічної конкуренції. Технологія інтегрованого стримування є найбільш адекватною відповіддю на системну та багатовимірну російську

загрозу в сучасних умовах. Вона дозволяє не лише підвищити стійкість країн Європейського Союзу до агресивних дій нижче порогу війни, а й сформувати довгострокову архітектуру безпеки, засновану на поєднанні стримування шляхом відмови, покарання та управління стратегічними очікуваннями. Таким чином, технологія інтегрованого стримування постає як ключовий інструмент забезпечення безпеки ЄС у XXI столітті та як перспективний напрям подальших наукових і прикладних досліджень у галузі міжнародних відносин і безпекових студій.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Висоцький, О. Ю. (2017). Легітимаційні технології в міжнародних відносинах. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2017. № 20 (10). P. 98-104. https://doi.org/10.15421/1717138

Висоцький, О.Ю. (2018). Електронна дипломатія як інструмент пропаганди. *Політологічний вісник*, 81. С.51-59. https://doi.org/10.17721/2415-881x.2018.81.51-59

Висоцький, О. (2021). Політична безпека держави в умовах нестабільності міжнародно-політичного середовища. *Науково-теоретичний альманах Грані*, *24*(2), 13-23. https://doi.org/10.15421/172110

Amadio Viceré, M.G., Sus, M. Organizing European security through informal groups: insights from the European Union's response to the Russian war in Ukraine. *Int Polit* 62, 931–946 (2025). https://doi.org/10.1057/s41311-024-00657-7

Blank, S. J. (2024). Ukraine and an Integrated Deterrence Strategy. *Orbis,* 68(3), 491–511. https://doi.org/10.1016/j.orbis.2024.05.009

Boyan Mitrakiev, Noncho Dimitrov. (2024). Russian Reflexive Control Campaigns Targeting Political Realignment of Ukraine's Democratic Allies: Critical Review and Conceptualization. *Information & Security: An International Journal,* 55, no. 3, 299-330. https://doi.org/10.11610/isij.5519

Freedman, L. (2023). The Russo-Ukrainian War and the Durability of Deterrence. *Survival*, *65*(6), 7–36. https://doi.org/10.1080/00396338.2023.2285598

Hadano, T. 2024. Agents, multilateral institutions, and fundamental institutional change in international society: The case of Russia's peacekeeping policy. *European Journal of International Security* 9, 78–96. https://doi.org/10.1017/eis.2023.22

Hoeffler, C., Hofmann, S. C., & Mérand, F. (2024). The polycrisis and EU security and defence competences. *Journal of European Public Policy*, *31*(10), 3224–3248. https://doi.org/10.1080/13501763.2024.2362762

Huth, P.K. (1999). Deterrence and international conflict: Empirical Findings and Theoretical Debates. *Annual Review of Political Science, 2, 25-48.* https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.2.1.25

Johnson, M., & Kelly, T. K. (2014). Tailored deterrence: Strategic context to guide Joint Force 2020. *Joint Force Quarterly,* 74(3), 22–29. https://ndupress.ndu.edu/Portals/68/Documents/jfq/jfq-74/jfq-74_22-29_Johnson-Kelly.pdf

Kakhishvili, L., Felder, A. (2025). The Russian invasion of Ukraine and changes in MEPs' conceptions of security. *Int Polit* 62, 1084–1096 https://doi.org/10.1057/s41311-024-00646-w

Kofroň J., & Stauber, J. (2021): The impact of the Russo-Ukrainian conflict on military expenditures of European states: security alliances or geography? *Journal of Contemporary European Studies,* https://doi.org/10.1080/14782804.2021.1958201

Larkin, S. P. (2011). The limits of tailored deterrence. *Joint Force Quarterly,* 63(4), 47–57. https://digitalcommons.ndu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1051&context=jfq-full-issue

Libiseller, C. (2023). 'Hybrid warfare' as an academic fashion. *Journal of Strategic Studies,* 46(4). https://doi.org/10.1080/01402390.2023.2177987

Lindsay, J. R. (2020). *Information technology and military power*. New York: Cornell University Press.

Lindsay, J. R., & Gartzke, E. (Eds.). (2019). *Cross-domain deterrence: Strategy in an era of complexity.* Oxford University Press.

Mallory, K. (2018). *New challenges in cross-domain deterrence* (RAND Expert Insights). RAND Corporation. https://www.rand.org/pubs/perspectives/PE259.html

Mazarr, M. J., & Ke, I. (2024). *Integrated deterrence as a defense planning concept* (RAND Expert Insights). RAND Corporation. https://www.rand.org/pubs/perspectives/PEA2263-1.html

Mazarr, M. J., Cheravitch, J., Hornung, J. W., & Pezard, S. (2021). What deters and why: Applying a framework to assess deterrence of gray zone aggression (Research Report No. RR-3142-A). RAND Corporation. https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR3142.html

Morgan, P. M. (2019). The past and future of deterrence theory. In J. R. Lindsay & E. Gartzke (Eds.), *Cross-domain deterrence: Strategy in an era of complexity* (pp. 50–65). Oxford University Press.

Rose, Richard. (2025). European security : from Ukraine to Washington / Richard Rose. London ; New York : Bloomsbury Academic.

Šenk, M., & Hynek, N. (2025). NATO/EU synergies against information warfare: a "circulatory institutionalist" model of expert voluntarism. *European Security*, 1–22. https://doi.org/10.1080/09662839.2025.2566519

U.S. Department of Defense. (2022). The National Defense Strategy of the United States of America: Including the 2022 Nuclear Posture Review and the 2022 Missile Defense Review. https://media.defense.gov/2022/Oct/27/2003103845/-1/-1/1/2022-national-defense-strategy-npr-mdr.pdf

Vysotskyi, O. (2023). National Security Technologies in the Domestic and Foreign Policy of the State. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, *26*(3), 126-133. https://doi.org/10.15421/172358

Wirtz, J. J., & Larsen, J. A. (2024). Wanted: a strategy to integrate deterrence. *Defense & Security Analysis*, *40*(3), 361–378. https://doi.org/10.1080/14751798.2024.2352943

Wirtz, J., & Larsen, J. (2023). Who Does Deterrence? The Politics and Strategy of Integrated Deterrence. *The RUSI Journal*, *168*(6), 14–20. https://doi.org/10.1080/03071847.2023.2288133

REFERENCES

Amadio Viceré, M.G., & Sus, M. (2025). Organizing European security through informal groups: insights from the European Union's response to the Russian war in Ukraine. *Int Polit* 62, 931–946. https://doi.org/10.1057/s41311-024-00657-7

Blank, S. J. (2024). Ukraine and an Integrated Deterrence Strategy. *Orbis,* 68(3), 491–511. https://doi.org/10.1016/j.orbis.2024.05.009

Boyan Mitrakiev, Noncho Dimitrov. (2024). Russian Reflexive Control Campaigns Targeting Political Realignment of Ukraine's Democratic Allies: Critical Review and Conceptualization. Information & Security: *An International Journal*, 55, no. 3, 299-330. https://doi.org/10.11610/isij.5519

Freedman, L. (2023). The Russo-Ukrainian War and the Durability of Deterrence. *Survival*, *65*(6), 7–36. https://doi.org/10.1080/00396338.2023.2285598

Hadano, T. 2024. Agents, multilateral institutions, and fundamental institutional change in international society: The case of Russia's peacekeeping policy. *European Journal of International Security*, 9, 78–96. https://doi.org/10.1017/eis.2023.22

Hoeffler, C., Hofmann, S. C., & Mérand, F. (2024). The polycrisis and EU security and defence competences. *Journal of European Public Policy*, *31*(10), 3224–3248. https://doi.org/10.1080/13501763.2024.2362762

Huth, P.K. (1999). Deterrence and international conflict: Empirical Findings and Theoretical Debates. *Annual Review of Political Science, 2, 25-48.* https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.2.1.25

Johnson, M., & Kelly, T. K. (2014). Tailored deterrence: Strategic context to guide Joint Force 2020. *Joint Force Quarterly,* 74(3), 22–29. https://ndupress.ndu.edu/Portals/68/Documents/jfq/jfq-74/jfq-74_22-29_Johnson-Kelly.pdf

Kakhishvili, L., Felder, A. (2025). The Russian invasion of Ukraine and changes in MEPs' conceptions of security. *Int Polit* **62**, 1084–1096 https://doi.org/10.1057/s41311-024-00646-w

Kofroň J., & Stauber, J. (2021): The impact of the Russo-Ukrainian conflict on military expenditures of European states: security alliances or geography? *Journal of Contemporary European Studies,* https://doi.org/10.1080/14782804.2021.1958201

Larkin, S. P. (2011). The limits of tailored deterrence. Joint Force Quarterly, 63(4), 47–57. https://digitalcommons.ndu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1051&context=jfq-full-issue

Libiseller, C. (2023). 'Hybrid warfare' as an academic fashion. Journal of Strategic Studies, 46(4). https://doi.org/10.1080/01402390.2023.2177987

Lindsay, J. R. (2020). *Information technology and military power*. New York: Cornell University Press.

Lindsay, J. R., & Gartzke, E. (Eds.). (2019). *Cross-domain deterrence: Strategy in an era of complexity.* Oxford University Press.

Mallory, K. (2018). New challenges in cross-domain deterrence (RAND Expert Insights). RAND Corporation. https://www.rand.org/pubs/perspectives/PE259.html

Mazarr, M. J., & Ke, I. (2024). Integrated deterrence as a defense planning concept (RAND Expert Insights). RAND Corporation. https://www.rand.org/pubs/perspectives/PEA2263-1.html

Mazarr, M. J., Cheravitch, J., Hornung, J. W., & Pezard, S. (2021). What deters and why: Applying a framework to assess deterrence of gray zone aggression (Research Report No. RR-3142-A). RAND Corporation. https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR3142.html

Morgan, P. M. (2019). The past and future of deterrence theory. In J. R. Lindsay & E. Gartzke (Eds.), *Cross-domain deterrence: Strategy in an era of complexity* (pp. 50–65). Oxford University Press.

Rose, Richard. (2025). *European security : from Ukraine to Washington*. Richard Rose. London ; New York : Bloomsbury Academic.

Šenk, M., & Hynek, N. (2025). NATO/EU synergies against information warfare: a "circulatory institutionalist" model of expert voluntarism. *European Security*, 1–22. https://doi.org/10.1080/09662839.2025.2566519

U.S. Department of Defense. (2022). The National Defense Strategy of the United States of America: Including the 2022 Nuclear Posture Review and the 2022 Missile Defense Review. https://media.defense.gov/2022/Oct/27/2003103845/-1/-1/1/2022-national-defense-strategy-npr-mdr.pdf

Vysotskyi, O. (2021). Politychna bezpeka derzhavy v umovakh nestabilnosti mizhnarodno-politychnoho seredovyshcha. *Naukovo-teoretychnyy almanakh Hrani. Scientific and Theoretical Almanac Grani,* 24(2), 13–23. https://doi.org/10.15421/172110

Vysotskyi, O. (2023). National Security Technologies in the Domestic and Foreign Policy of the State. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, *26*(3), 126-133. https://doi.org/10.15421/172358

Vysotskyi, O. Yu. (2018). Elektronna diplomatyya yak instrument propagandy. *Politolohichnyi visnyk*, 81, 51–59. https://doi.org/10.17721/2415-881x.2018.81.51-59

Vysotskyi, O.Yu. (2017). Lehitymatsiyni tekhnolohiyi v mizhnarodnykh vidnosynakh. *Naukovo-teoretychnyy almanakh Hrani. Scientific and Theoretical Almanac Grani,* 20(10), 98-104. https://doi.org/10.15421/1717138

Wirtz, J. J., & Larsen, J. A. (2024). Wanted: a strategy to integrate deterrence. *Defense & Security Analysis*, *40*(3), 361–378. https://doi.org/10.1080/14751798.2024.2352943

Wirtz, J., & Larsen, J. (2023). Who Does Deterrence? The Politics and Strategy of Integrated Deterrence. *The RUSI Journal*, *168*(6), 14–20. https://doi.org/10.1080/03071847.2023.2288133

The Problem of Forming Leadership Competence of Future Teachers in the Modern Scientific Dimension

UDC 378.147:37.011.3-051:316.46-047.22 DOI: https://doi.org/10.15421/172649

Ivanchuk Sabina
Dr.Sc., Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0002-9655-0634, ivanchuk.sabina@gmail.com
Holovko Marharyta
Ph.D., Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0002-1523-3638, mamulyak@gmail.com
Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro,Ukraine)

Abstract.
The article presents the results of solving the problem of forming leadership competence of future teachers in domestic scientific discourse.

The purpose of the article is to review and analyse the state of development of the problem of forming leadership competence of future teachers in the context of contemporary challenges and to determine further prospects for its solution.

Results. The article highlights the directions of domestic scientific research. It has been found that the concept of leadership competence is controversial and insufficiently developed in terms of scientific requirements. It is noted that in contemporary scientific discourse, leadership competence as a basic concept and component of professional competence is considered as a holistic integral dimension of professional activity, which positions itself in strategic thinking and emotional intelligence, communicative continuum, flexibility and adaptability to change. The specific contribution of some Ukrainian researchers to the study of pedagogical conditions and special technologies for the formation of leadership competence of future educators is noted separately. The need to use the opportunities of servant leadership in the training of pedagogical personnel is emphasised. The latest technologies for the formation of leadership competence in future teachers are proposed for development in the educational process.

Conclusions. The issue of developing leadership skills in future teachers requires further study, as questions remain unanswered regarding the definition and meaning of the concept of 'leadership skills of future teachers,' and the justification of methodological approaches to researching the formation and development of leadership skills in students during their professional training.

Keywords: leader, leadership, leadership qualities, leadership competence, formation of leadership competence, future teachers, professional training

Проблема формування лідерської компетентності майбутніх педагогів у сучасному науковому вимірі

Іванчук Сабіна, Головко Маргарита
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро,Україна)

Анотація.
У статті презентовано результати розв'язання проблеми формування лідерської компетентності майбутніх педагогів у вітчизняному науковому дискурсі.

Метою статі є огляд та аналіз стану розробленості проблеми формування лідерської компетентності майбутніх педагогів у контексті викликів часу і визначення подальших перспектив її розв'язання.

Результати. У статті акцентовано напрями вітчизняних наукових розвідок. Виявлено, що поняття лідерської компетентності є дискусійним і не достатньо відпрацьовано з точки зору наукознавчих вимог. Зазначено, що у сучасному науковому дискурсі лідерська компетентність як базове поняття і складова професійної компетентності розглядається як цілісний інтегральний вимір професійної діяльності, який позиціонує себе у стратегічному мисленні й емоційному інтелекті, комунікативному континуумі, гнучкості та адаптивності до змін, що є відправною точкою у визначенні лідерської компетентності здобувачів педагогічної освіти. Відзначено окремо конкретний внесок деяких українських дослідників щодо вивчення педагогічних умов і спеціальних технологій формування лідерської компетентності майбутніх вихователів. Наголошено на необхідності використання можливостей лідерства-служіння у підготовці педагогічних кадрів. Запропоновано для відпрацювання в освітньому процесі новітні технології формування лідерської компетентності у майбутніх педагогів.

Висновки. З поміж накопиченого науково-практичного досвіду проблема формування лідерської компетентності майбутніх педагогів потребує подальшого вивчення, оскільки недостатньо з'ясованими залишаються питання визначення сутності та змісту поняття «лідерська компетентність майбутнього педагога-фахівця», обґрунтування методологічних підходів до дослідження процесу становлення і розвитку лідерської компетентності здобувачів у процесі професійної підготовки.

Ключові слова: лідер, лідерство, лідерські якості, лідерська компетентність, формування лідерської компетентності, майбутні педагоги, професійна підготовка

Стаття надійшла / Article arrived: 26.12.2025 // Схвалено до друку / Accepted: 26.01.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 28.01.2026

Вступ.

Сучасне українське суспільство та ринок праці на усіх рівнях і напрямах їхнього функціонування відчувають гостру потребу у лідерах-професіоналах. Освітній простір не є виключенням, оскільки саме педагоги-лідери беруть на себе відповідальність за збереження і розвиток фізичного, психічного та духовного здоров'я дітей та молоді, майбутнє нашої країни. Педагог нової формації – це педагог-лідер: лідер-управлінець, лідер-менеджер, лідер-організатор, лідер-учитель, лідер-вихователь, тобто лідер думок, творчого натхнення, громадських справ, гуманітарних учинків. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю наукового обґрунтування сучасних підходів до розв'язання суперечностей, що виникають у процесі професійної підготовки майбутніх педагогів, а саме: між потребою суспільства у високопрофесійних лідерах для всіх галузей сучасного життя (економічного, політичного, соціального, культурного, освітнього) і реальним рівнем особистісно-професійної підготовки здобувачів вищої освіти; між високим рівнем обґрунтування лідерства як наукової міждисциплінарної категорії гуманітарного дискурсу та недостатнім використанням його практичного потенціалу у підготовці майбутніх педагогів; між чинною системою практичної підготовки педагогічних кадрів і необхідністю використання компетентнісної парадигми у вихованні педагогів-лідерів; між необхідністю формування лідерської компетентності, удосконалення лідерських якостей майбутніх педагогів та недостатнім системним запровадженням адекватних освітніх технологій.

Підкреслимо, що погляди на природу лідерства у світовій гуманітаристиці були неоднозначними та вельми широкими. В останній час позиція «лідер – сильний і владний індивід» поступається позиції «партнерське лідерство» або «лідерство-служіння», особливо у педагогічній професії, як особистісний мотив бути потрібним, активним, творчим, готовим до партнерської взаємодії лідером, який супроводжує та всіляко підтримує спільноту, є емпатійним, здатним до концептуального мислення, не має привілеїв у групі. Означена тенденція у вихованні таких сучасних лідерів вимагає спеціального науково-практичного підходу і відповідного дослідження (Бойко, 2020; Машовець, 2017).

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблема лідерства, лідерських якостей особистості, обґрунтування теоретико-практичних засад їх формування майже століття була предметом пильної уваги наукової спільноти, як зарубіжної, так і української. Аналіз сучасної джерельної бази дозволяє стверджувати, що більшість наукових доробків спрямовано на вивчення феномену лідерства у сучасному гуманітарному науковому дискурсі, обґрунтування шляхів та технологій формування лідерських якостей (потенціалу) учнів загальноосвітньої школи, здобувачів вищої освіти у процесі професійної підготовки, майбутніх педагогів окремих спеціальностей: Д. Алфімов, О. Бойко, Ю. Деркач, С. Калашнікова, Н. Мараховська, В. Мороз, І. Зязюн, С. Нестуля, О. Романовський, Н. Семченко, Л. Сергєєва, В. Ягоднікова та ін. Однак проблемі формування лідерської компетентності фахівців педагогічної освіти на всіх її рівнях (методологічному, теоретичному, практичному), що має відповідати сучасним соціокультурним та освітнім запитам, приділено недостатньо уваги. Залишаються відкритими питання обґрунтування сутності лідерської компетентності педагогів-здобувачів вищої освіти та її структурно-функціонального наповнення, особливості її формування в освітньому процесі вишу (пошук найбільш ефективних моделей, технологій, форм і методів).

Мета статті – презентувати результати аналізу стану розробленості проблеми формування лідерської компетентності майбутніх педагогів у контексті викликів часу і подальші перспективи її розв'язання.

Результати дослідження.

Проблему формування лідерської компетентності майбутніх вихователів маємо розглядати крізь призму наукових досягнень з проблеми професійної підготовки здобувачів вищої освіти загалом. Професійну підготовку у цьому контексті українські вчені тлумачать через обґрунтування методологічних підходів, теоретичних концептів, відпрацювання наукового та понятійного апарату досліджень, розробку авторських систем підготовки у залежності від ідеї, мети і завдань дослідження, практичне запровадження експериментальної освітньої моделі (системи) роботи. З огляду на обрану тему дослідницький інтерес становлять такі наукові доробки, що обґрунтовують теоретико-методологічні концепти і практичні підходи професійної підготовки майбутніх, а також компетентнісний вимір в системі вищої освіти. Позиції науковців стають підґрунтям у визначенні понятійного статусу професійної компетентності, у її провідних показниках, базових і спеціальних, що слугує теоретичними підвалинами для вивчення сутності лідерської компетентності майбутніх педагогів з урахуванням відповідного фаху.

Природа лідерства, лідерських якостей, лідерського (управлінського) потенціалу особистості, психологічні закономірності його формування, діагностики, корекції та розвитку, теорії лідерства як авторські концепти ставали предметом дослідження зарубіжних і вітчизняних педагогів та психологів протягом тривалого часу.

Як відомо, вивчення природи лідерства та його складових сягає у глибину століть, починаючи від стародавнього Китаю та Японії, давньогрецької та давньоримської традиції, середньовіччя та Відродження. Інтерес до цієї проблеми значно

активізувався у подальші часи і особливо у XIX – І половині XX століття: А. Адлер, М. Вебер, Т. Карлейль, Г. Лебон, К. Левін, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Юнг та ін. З другої половини XX століття та донині зарубіжні вчені працюють у напряму вивчення кооперативних та інтеграційних моделей лідерства (Бойко, 2020) впровадження трансформаційних та фасилітаційних моделей лідерства (Поліщук, 2025).

На наш погляд, доцільно акцентувати такі напрями вітчизняних наукових розвідок:

- термінологічні концепти: лідерство як науковий феномен, його етимологія, категоріальний статус, історія розвитку; філософські, соціальні, політичні, психологічні, педагогічні виміри лідерства, його типологія; складові теорії лідерства – лідер, лідерські якості, лідерський потенціал, лідерська позиція, лідерські компетенції, лідерська компетентність;
- формування лідерських якостей здобувачів вищої освіти, наприклад, у студентів гуманітарних спеціальностей, економічних спеціальностей, професійно-технічних спеціальностей; у процесі професійної підготовки майбутніх учителів, майбутніх психологів; формування лідерських якостей учнівської мололі; майбутніх фахівців дошкільної освіти.

Окремо відзначимо дослідження педагогічної спрямованості, що присвячені саме проблемі формування лідерської компетентності особистості: компетентнісна парадигма у формування лідерських якостей особистості; теоретико-методологічні основи формування лідерських компетентностей у студентів педагогічної спеціальності, формування лідерської комптетентності студентської молоді, лідерські компетенції як частина компетентності педагога професійної освіти; формування лідерської компетентності майбутніх психологів, педагогічні аспекти формування лідерської компетентності майбутніх учителів іноземної мови; теоретико-методологічні основи формування лідерської компетентності у студентів педагогічних спеціальностей; лідерство-служіння як професійна компетентність дошкільного педагога; проблема формування лідерської компетентності майбутніх вихователів.

Усі автори зазначають, що піднесення, ролі особистості у різних сферах українського суспільного життя обумовлює необхідність цілеспрямованого виховання лідера-фахівця в освітньому просторі ЗВО, причому цей процес є складним і тривалим. Зусилля педагогічного загалу концентровані переважно на формуванні професійної компетентності, а лідерська компетентність як самодостатній особистісно-професійний феномен (і необхідна складова професійної компетентності) почасту залишається осторонь, формується стихійно або певною мірою ситуаційно. Саме студентський вік є оптимальним і сприятливим періодом для розв'язання цього завдання, оскільки характеризується такими особливостями, як прийняття відповідальності за вибір професії, стрімка зміна мотивів, поглядів, правил життя, перебудова ціннісних орієнтацій, різке зростання інтересу до взаємодії з різними групами людей, динамічний характер міжособистісних відносин, демонстрація зрілості, амбіційні домагання, високі адаптаційні можливості, бажання випробувань у різних сферах студентського, громадського, професійного життя і потреба у самовдосконаленні.

Огляд наукових доробків українських учених сучасності свідчить про переважну більшість досліджень, що центром уваги обирають формування лідерських якостей особистості в освітньому просторі. Лідерські якості визначають як узагальнені індивідуально-особистісні та соціально-психологічні властивості лідера, що забезпечують нове бачення розв'язання проблеми, успішний вплив на досягнення цілей групою однодумців (Алфімов, 2010); як сукупність біопсихологічних, психологічних і соціальних властивостей особистості, що дають змогу і забезпечують виконання нею необхідних управлінських координаційних та маніпуляційних дій як лідера групи (Бакатанова & Булинін, 2021, с 91); як утворення, що містить розвинену самооцінку та свідоме сприйняття особистістю себе як лідера, високий рівень комунікативних та організаційних здібностей, готовність брати відповідальність за власну діяльність і спільну справу, високий рівень спрямованості на досягнення успіху (Підбуцька & Мартиненко, 2022). Класифікація лідерських якостей не є єдиною, до кінця відпрацьованою, частково це можна пояснити окрім дослідницьких вподобань та опертям на злободенність проблеми динамічними та швидкоплинними змінами суспільного життя, активним просуванням і впливом цифрових технологій, появою новітніх моделей і форм освіти та в цьому контексті, переосмисленням ролі вчителя (педагога), його лідерської позиції. Наукові джерела з цього приводу містять багато підходів щодо загальної класифікації лідерських якостей та їх набору: простий перелік якостей з одного боку, з другого - спроба їх згрупувати за певними критеріями (інтелектуальні, соціальні, організаторські, креативні, комунікативні, конструктивні, емоційно-вольові, моральні тощо). За рейтинговою оцінкою можна виокремити такі лідерські якості, наявність яких визнають майже всі дослідники: відповідальність, ерудованість, креативність, емпатійність, працездатність, самостійність, ентузіазм, оптимізм, адаптивність, стресостійкість.

Підкреслимо, що такий підхід є загальною підставою для визначення лідерських якостей, що стосуються вже конкретної професії, її цілей, специфіки, призначення (місії), функцій, масштабу, сфери дії тощо. Наприклад, лідерські якості майбутніх психологів включають відповідальність, активність,

ініціативність, комунікативність, сміливість, розумний ризик, розвинений інтелект, прагнення до самовдосконалення, адаптивність, чесність впевненість, оптимізм та надійність (Хазієв, 2024); майбутніх учителів іноземної мови - наполегливість, активність, дружність, сумлінність, чесність, емоційна стабільність і самоконтроль, інтелект і прагнення вдосконалення (Шліхтенко, 2022), до цього переліку додається емоційний інтелект (Білан, 2021); майбутніх учителів початкової школи – відповідальність, ерудованість, емапатійність, ініціативність, працьовитість, рефлективність, почуття гумору (Семеній, 2022; Деркач, 2024) та ін.

На наш погляд, лідерські якості є необхідною та значущою складовою у структурі лідерської компетентності (вочевидь, останнє поняття за обсягом є більш ширшим), відтак зв'язки між ними є неоднозначними та взаємовпливовими, так як лідерські якості, властиві особистості, можуть успішно та ефективно сприяти формуванню її лідерської компетентності. У наукових працях поняття лідерської компетентності ще не достатньо відпрацьовано з точки зору наукознавчих вимог (категоріальний статус). Воно або використано як суто робоче поняття (без розкриття його справжньої структурно-функціональної природи), або перемежовується з такими поняттями, як лідерські якості, лідерський потенціал, лідерські компетенції поза аналізу кореляційних зв'язків між ними.

Визначення лідерської компетентності базується на розумінні сутності таких базових близьких понять, як компетентність і компетенція. До сьогодні немає єдиного підходу щодо їх тлумачення та розмежування. Поділяємо думку учених, які сходяться у поглядах на те, що компетенція являє собою інтегральну сукупність знань, умінь, навичок, особистісних якостей, творчого досвіду з успішного виконання професійних цілей і завдань, у той час як компетентність означає рівень особистісно-професійної зрілості, здатність, готовність фахівця успішно застосовувати набуті знання та практичний досвід у професійній діяльності. Враховуючи складність і неоднозначність наукових підходів, тлумачення обговорюваного нами видового поняття в авторських позиціях є різним і має декілька варіантів. Наводимо відповідні приклади: здатність реалізовувати цілі, завдання, функції та технології лідерського управління, набувати професійного досвіду та досвіду лідерства як певних соціальних стосунків між членами групи, бути лідером (Нестуля, 2018); соціально-психологічна властивість особистості, що висвітлює як ситуаційно обумовлену, так і незалежну від ситуації здатність особистості до успішного здійснення лідерства (Єрмоленко, 2021); як утворення, що містить розвинену самооцінку та свідоме сприйняття особистістю себе як лідера, високий рівень комунікативних та організаційних здібностей, готовність брати відповідальність за власну діяльність і спільну справу, високий рівень спрямованості на досягнення успіху (Підбуцька & Мартиненко, 2022); лідерська компетентність як багатокомпонентне утворення, що містить лідерські якості, уміння, знання та цінності; риса особистості, що забезпечує професійну успішність та прагнення до постійного самовдосконалення й розвитку (Ліба & Роман, 2023); як інтегральна особистісна якість, яка проявляється в наборі певних рис, що дозволяють лідеру максимально ефективно залучати потенціал команди для досягнення поставлених цілей (Сипченко & Гарань 2024) та ін. Можна стверджувати, що у сучасному науковому дискурсі лідерська компетентність розглядається як цілісний інтегральний вимір професійної діяльності, який позиціонує себе у стратегічному мисленні і емоційному інтелекті, комунікативному континуумі, гнучкості та адаптивності до змін. Опертя на смислову значущість лідерської компетентності як ключового поняття обумовлює необхідність його тлумачення з погляду, наприклад, на професійну підготовку вихователя дошкільного закладу.

З цього приводу Г. Зажарська подає ґрунтовне визначення лідерської компетентності майбутнього вихователя: «інтегративне особистісно-професійне утворення, що виявляється у здатності ефективно організовувати та реалізовувати освітній процес у закладі дошкільної освіти на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії та рефлексії зі всіма його учасниками, приймати відповідальні рішення в умовах невизначеності, ініціювати педагогічні інновації, що дозволяє вихователю стати агентом трансформаційних змін у галузі дошкільної освіти» (Зажарська, 2025, с. 8).

Науково-методичні та практичні засади розв'язання проблеми формування лідерських якостей (лідерської компетентності) у здобувачів вищої освіти та учнівської молоді досить активно обговорюються науковою спільнотою. Дослідники наполягають, що вихідними передумовами вирішення проблеми формування майбутніх лідерів є знання викладачами (учителями) ціннісно-мотиваційних орієнтацій, особистісних рис, лідерського потенціалу молоді, забезпечення комфортних умов навчання та життя у студентській (учнівській) спільноті, створення відповідного освітнього середовища для партнерської взаємодії на основі поваги, довіри, справедливості, емпатії, доброзичливості, фасилітації. Суттєвих розбіжностей не спостерігаємо й у визначення педагогічних умов формування лідерів-професіоналів: формування ціннісно-мотиваційної сфери лідерства у молоді, бажання бути лідером у різних сферах життя й професії; готовність викладачів (учителів) до роботи з майбутніми лідерами; набуття молоддю практичного досвіду лідерства у різних сферах навчання й життя

(навчально-виховна, проєктна, пошукова, громадська, представницька, самоврядування, дозвіллєва, просвітницька, волонтерська, благодійна тощо); активне впровадження в освітній процес інноваційних технологій (тренінгове навчання, майстер-класи, проектне, діалогове та ігрове навчання, коучинг, використання медіаосвітніх технологій тощо).

Аналіз досліджень засвідчив, що недостатньо вивченими залишаються можливості таких інноваційних технологій, як емпауермент-педагогіка, коворкінг-технологія, баркемп-технологія, воркшоп-технологія, що поглиблюють та урізноманітнюють сучасні підходи до формування лідерського потенціалу особистості. У своєму призначенні та механізмах ці технології спрямовані на створення сприятливого високо мотивованого середовища з активною комунікацією всіх суб'єктів освітнього простору, створення умов для виявлення кожною особистістю лідерських якостей у різних сферах аудиторної та позааудиторної деяльності.

Оскільки дошкільна освіти як початкова ланка переживає етап трансформації та модернізації, відповідає за збереження і розвиток майбутнього нашої країни – дітей в умовах воєнного стану, використовує різні форми навчання, саме вона потребує сьогодні педагога-лідера, провідника сучасних змін, посередника між дітьми, батьками, громадою та колегами, здатного працювати у критичних умовах, тож варто звернути увагу на ті розвідки, що є близькими для обговорення обраної нами теми. Дослідниця М. Машовець висвітлює питання формування професійної компетентності майбутнього вихователя на засадах лідерства-служіння, посилаючись на декілька аспектів.

По-перше, вихователь дітей дошкільного віку – це особлива професія, бо вона вимагає повної віддачі сил (психічних, фізичних, духовних), справжнього служіння дітям, готовності зростати разом з дітьми і зростати разом з часом і з собою. У системі особистісно-ціннісних імперативів вихователя найвищу сходинку має займати дитина, її здоров'я, безпека, розвиток.

По-друге, дошкільна освіта – це робота в команді, партнерська взаємодія між усіма суб'єктами освітнього процесу: діти, батьки, колеги, близький соціум. Обговорюючи сутність провідних понять, авторка не приділяє належної уваги, на наш погляд, теоретичному обґрунтуванню проблемі лідерства як служіння, проте подає цікавий практичний матеріал щодо запровадження розробленої програми «Лідерство-служіння» у професійній підготовці здобувачів дошкільної освіти - форма тренінгу з метою виявлення, розвитку й вдосконалення лідерських якостей студентів-першокурсників (Машовець, 2017).

Щодо попередніх міркувань зауважимо, що у зарубіжній лідерології спеціально виокремлюється така гуманістична концепція як лідерство-служіння, ідея про те, що по-справжньому «великим лідером є той, хто допомагає («служить» іншим людям) – цей факт і визначає велич цієї людини» (Бойко, 2020, с. 56). І далі автор використовує термін «обслуговуюче лідерство» (дослівний переклад з англійської мови), що на наш погляд, є не зовсім коректним з огляду на педагогіку служіння, бо «обслуговуюче лідерство» і «лідерство-служіння» - це різні за смисловим навантаженням поняття. Лідер не просто «обслуговує» в даному контексті, а служить, супроводжує, підтримує власні сили людини (групи, спільноти). І саме ідеє лідерства-служіння (супроводу) відповідають провідні його риси: емпатія, прагнення до самовдосконалення не заради власних амбіцій, орієнтація на переконання для досягнення консенсусу у групі, задоволення потреб інших членів групи, створення умов для їхнього саморозвитку, формування спільноти однодумців, яка активно розвивається. Лідерство-служіння має глибинну духовно-моральну основу, бо формується на превалюванні особистісних рис, таких як милосердя, любов, доброта, співчуття, навіть жертовність, самовіддача. Цей тип лідерства заслуговує на те, щоб дослідити його проєкцію на формування лідерської компетентності майбутнього педагога, зважаючи на його місію.

Натомість інший науковий підхід пов'язаний із визначенням та обґрунтуванням теоретичних аспектів проблеми формування лідерських якостей майбутнього вихователя дошкільного закладу. Науковці зосередили увагу у більшій мірі на аналізі таких понять, як «лідер», «лідерство», «лідерські якості» і на підставі отриманих даних підкреслили, що для дошкільного педагога є важливими загальнолюдські, професійні та особистісні цінності, високі духовно-моральні чесноти, потреба і здатність до постійного самовдосконалення. Щодо формування лідерських якостей майбутніх вихователів авторська думка концентрована на таких положеннях, як-от: указаний процес має здійснюватись протягом усього періоду навчання на основі використання інноваційних форм, методів і технологій навчання, поєднання теоретичної і практичної підготовки з урахуванням її мотиваційно-ціннісної складової. Відтак, професійна підготовка повинна забезпечувати єдність та взаємопов'язаність трьох компонентів: теоретичного, організаційно-практичного та ціннісно-орієнтованого (Волинець та ін., 2017).

Системним і оригінальним є дисертаційне дослідження Г. Зажарської, бо авторка презентує власні позитивні результати щодо обґрунтування та експериментальної перевірки технології формування лідерської компетентності майбутніх вихователів у процесі фахової підготовки. На підставі визначення структури лідерської компетентності дослідниця змоделювала відповідну освітню технологію й успішно застосувала її на практиці. До компонентів ключового поняття було віднесено мотиваційний,

емоційний, когнітивний і діяльнісний. Авторський варіант структурно-функціональних характеристик критеріїв виглядає таким чином: мотиваційно-ціннісний критерій, який уособлює особисте прагнення до прояву лідерського потенціалу задля високої гуманістичної місії; орієнтацію на активну життєву та громадянську позицію, бажання до створення творчого педагогічного продукту; потребу до самопізнання та самовдосконалення; емоційно-вольовий критерій – здатність до емоційно-вольової саморегуляції, упевненість у собі й адекватна самооцінка, швидка адаптація до непередбачуваних обставин, емпатійність; когнітивний критерій – наявність сучасної системи знань щодо теоретичних засад лідерства; сформовані уявлення щодо шляхів, форм і методів формування лідерських якостей у дітей дошкільного віку; знання про власний лідерський потенціал, лідерські якості, рівень їх сформованості та перспективи розвитку; комунікативно-операціональний критерій – успішна інтеракція на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії в освітньому процесі; здатність до командної роботи; уміння організовувати різні види діяльності на основі креативності та інноваційності; реалізація лідерських якостей у соціумі (волонтерська, громадська, дозвіллєва, просвітницька).

На наш погляд, послідовність заявлених компонентів, і критеріїв є дискусійною, бо когнітивний критерій має передувати емоційно-вольовому та комунікативно-діяльнісному, оскільки у поєднанні з першим критерієм становить ключову базову позицію (хочу, знаю, а потім можу і зроблю). У дослідженні доведено, що ефективними формами роботи у процесі застосованої авторської технології виявилися коучинг, соціально значущі заходи, волонтерські акції, педагогічні ініціативи у ЗДО, участь у самоврядуванні, тренінги, майстерні лідерства (Зажарська, 2025).

Вивчення наукових доробків та власний досвід доводять, що теоретико-методологічне обґрунтування й практичні шляхи вирішення проблеми формування лідерської компетентності майбутніх педагогів відповідно до фахової кваліфікації залишаються і сьогодні відкритими питаннями. Стосовно першої освітньої ланки (дошкільна освіта) це стосується актуалізації лідерства-служіння, його потенціалу в умовах збереження та зміцнення духовно-моральних основ життя українського суспільства, підготовки управлінського персоналу та майбутніх викладачів.

Висновки.

У процесі огляду та аналізу наукових джерел доведено, що з проблеми формування лідерських якостей в учнівської молоді та здобувачів вищої освіти накопичено певний цікавий і плідний досвід, проте проблема формування лідерської компетентності майбутніх педагогів потребує подальшого вивчення, оскільки недостатньо з'ясованими залишається визначення сутності та змісту поняття «лідерська компетентність майбутнього педагога-фахівця», обґрунтування методологічних підходів до дослідження процесу становлення і розвитку лідерської компетентності здобувачів у процесі професійної підготовки, а отже, виявлення й експериментальна перевірка оптимальних психолого-педагогічних умов і технологій її формування у контексті запитів часу.

Перспективами подальшого дослідження вважаємо здійснення структурно-функціонального аналізу лідерської компетентності майбутніх педагогів різних спеціальностей, обґрунтування теоретичних засад і психолого-педагогічних умов, апробації технологій формування лідерської компетентності здобувачів у процесі професійної підготовки, вивчення зарубіжного досвіду підготовки педагогів-лідерів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Алфімов, Д. В. (2010). Зміст феномену «лідерські якості». *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*, 11(64), 44–51. https://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2010/11/8.pdf

Бакатанова, В., & Булинін, В. (2021). Лідерські компетенції як частина компетентності педагога професійної освіти. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*, 73, 84–95. https://doi.org/10.32820/2074-8922-2021-73-84-95

Білан, Т. (2021). Лідерські якості майбутніх педагогів як складник володіння емоційним інтелектом. *Актуальні питання гуманітарних наук. Педагогіка*, 35(1), 237–243. https://www.aphn-journal.in.ua/archive/35_2021/part_1/39.pdf

Бойко, О. (2020). *Теорія і методика формування лідерської компетентності офіцерів ЗСУ*. Житомир.

Волинець, К., Волинець, Ю., & Стаднік, Н. (2017). Формування лідерських якостей майбутнього дошкільного педагога в умовах інтеграції: теоретичний аспект. *Молодий вчений*, 10(2), 14–17. http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/10.2/4.pdf

Деркач, Ю. (2024). Педагогічні умови формування лідерських якостей у процесі підготовки майбутніх учителів початкової школи. *Гуманітарний форум*, 1, 11–17. https://humanitarian.com.ua/index.php/human/article/download/11/12/25

Єрмоленко, А. (2021). *Розвиток лідерської компетентності педагогічних працівників професійної освіти в умовах сталого розвитку (спецкурс)*. Біла Церква.

Зажарська, Г. (2025). *Формування лідерської компетентності майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти у процесі фахової підготовки* (Автореф. дис.). ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Ліба, Н., & Роман, К. (2023). Педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх учителів. *Освіта і наука*, 2(35), 180–184. http://msu.edu.ua/educationandscience/wp-content/uploads/2024/04/ Педагогічні-умови-формування-лідерських-якостей.pdf

Машовець, М. (2017). Лідерство-служіння як професійна компетентність дошкільного педагога. *Молодий вчений*, 3(2), 29–35.
Нестуля, С. (2018). Поняття лідерської компетентності сучасного менеджера. *Витоки педагогічної майстерності*, 21, 133–137.
Підбуцька, Н., & Мартиненко, М. (2022). Формування лідерської компетентності майбутніх психологів засобами психолого-педагогічного тренінгу. *Теорія і практика управління соціальними системами*, 3, 30–45.
Поліщук, В. (2025). Теоретико-методологічні основи формування лідерських компетентностей у студентів педагогічних спеціальностей. *Наукові записки ВДПУ імені Юрія Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*, 83, 83–88.
Семеній, Н. (2022). Лідерські якості майбутніх учителів початкової школи: теоретико-практичний дискурс. *International Scientific Journal of Universities and Leadership*, 14, 81–91. https://doi.org/10.31874/2520-6702-2022-14-81-91
Сипченко, О., Гарань, Н., & Чепіга, Е. (2024). Формування лідерської компетентності студентської молоді засобами медіаосвітніх технологій. *Гуманізація навчально-виховного процесу*, 2(106), 33–44.
Хазієв А. (2024) Особливості формування лідерських якостей у майбутніх психологів у закладах вищої освіти: аналіз вітчизняних і зарубіжних наукових досліджень. *Теорія і практика управління соціальними системами*. № 1. С. 74-85. https://doi.org/10.20998/2078-7782.2024.1.06
Шліхтенко Ю. (2022) Педагогічні аспекти формування лідерської компетентності майбутніх учителів іноземної мови. *Молодий вчений*. № 41 (104.1). С. 72-75. https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-104.1-18

REFERENCES

Alfimov, D. V. (2010). Zmist fenomenu “liderski yakosti” [The content of the phenomenon “leadership qualities”]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh*, 11(64), 44–51. https://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2010/11/8.pdf
Bakatanova, V., & Bulynin, V. (2021). Liderski kompetentsii yak chastyna kompetentnosti pedahoha profesiinoi osvity [Leadership competencies as a component of professional education teacher competence]. *Problemy inzhenerno-pedahohichnoi osvity*, 73, 84–95. https://doi.org/10.32820/2074-8922-2021-73-84-95
Bilan, T. (2021). Liderski yakosti maibutnikh pedahohiv yak skladnyk volodinnia emotsiinym intelektom [Leadership qualities of future teachers as a component of emotional intelligence]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk. Pedahohika*, 35(1), 237–243. https://www.aphn-journal.in.ua/archive/35_2021/part_1/39.pdf
Boiko, O. (2020). *Teoriia i metodyka formuvannia liderskoi kompetentnosti ofitseriv ZSU* [Theory and methodology of forming leadership competence of officers of the Armed Forces of Ukraine]. Zhytomyr.
Derkach, Yu. (2024). Pedahohichni umovy formuvannia liderskykh yakostei u protsesi pidhotovky maibutnikh uchyteliv pochatkovoi shkoly [Pedagogical conditions for the formation of leadership qualities]. *Humanitarnyi forum*, 1, 11–17. https://humanitarian.com.ua/index.php/human/article/download/11/12/25
Khaziiev A. (2024). Osoblyvosti formuvannia liderskykh yakostei u maibutnikh psykholohiv u zakladakh vyshchoi osvity: analiz vitchyznianykh i zarubizhnykh naukovykh doslidzhen [Peculiarities of forming leadership qualities of future psychologists in higher education institutions: analysis of domestic and foreign research]. Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymy systemamy, 1, pp. 74–85.
Liba, N., & Roman, K. (2023). Pedahohichni umovy formuvannia liderskykh yakostei maibutnikh uchyteliv [Pedagogical conditions for the formation of leadership qualities]. *Osvita i nauka*, 2(35), 180–184. http://msu.edu.ua/educationandscience/wpcontent/uploads/2024/04/Педагогічні-умови-формування-лідерських-якостей.pdf
Mashovets, M. (2017). Liderstvo-sluzhinnia yak profesiina kompetentnist doshkilnoho pedahoha [Servant leadership as professional competence]. *Molodyi vchenyi*, 3(2), 29–35.
Nestulia, S. (2018). Poniattia liderskoi kompetentnosti suchasnoho menedzhera [The concept of leadership competence]. *Vytoky pedahohichnoi maisternosti*, 21, 133–137.
Pidbutska, N., & Martynenko, M. (2022). Formuvannia liderskoi kompetentnosti maibutnikh psykholohiv [Formation of leadership competence of future psychologists]. *Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymy systemamy*, 3, 30–45.
Polishchuk, V. (2025). Teoretyko-metodolohichni osnovy formuvannia liderskykh kompetentnostei [Theoretical and methodological foundations]. *Naukovi zapysky VSPU imeni Yuriia Kotsiubynskoho. Seriia: Pedahohika i psykholohiia*, 83, 83–88.
Semenii, N. (2022). Liderski yakosti maibutnikh uchyteliv pochatkovoi shkoly: teoretyko-praktychnyi dyskurs [Leadership qualities of future primary school teachers]. *International Scientific Journal of Universities and Leadership*, 14, 81–91. https://doi.org/10.31874/2520-6702-2022-14-81-91
Shlikhtenko Yu. (2022). Pedahohichni aspekty formuvannia liderskoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv inozemnoi movy [Pedagogical aspects of forming leadership competence of future foreign language teachers]. Molodyi vchenyi, 41(104.1), pp. 72–75.
Sypchenko, O., Haran, N., & Chepiha, E. (2024). Formuvannia liderskoi kompetentnosti studentskoi molodi zasobamy mediaosvitnikh tekhnolohii [Formation of leadership competence of students]. *Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu*, 2(106), 33–44.
Volynets, K., Volynets, Yu., & Stadnik, N. (2017). Formuvannia liderskykh yakostei maibutnoho doshkilnoho pedahoha v umovakh intehratsii: teoretychnyi aspekt [Formation of leadership qualities of the future preschool teacher]. *Molodyi vchenyi*, 10(2), 14–17. http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/10.2/4.pdf
Yermolenko, A. (2021). *Rozvytok liderskoi kompetentnosti pedahohichnykh pratsivnykiv profesiinoi osvity v umovakh staloho rozvytku (spetskurs)* [Development of leadership competence]. Bila Tserkva.
Zazharska, H. (2025). *Formuvannia liderskoi kompetentnosti maibutnikh vykhovateliv zakladiv doshkilnoi osvity u protsesi fakhovoi pidhotovky* [Formation of leadership competence of future preschool educators] (Extended abstract of PhD dissertation). Luhansk Taras Shevchenko National University.

Methodology of the Pedagogical Process in Higher School: General and Specific Challenges of Today and Possible Didactic Ways to Overcome Them

UDC 278.026
DOI: https://doi.org/10.15421/172650

Yefimenko Mykola
Dr.Sc., Full Prof., https://orcid.org/0000-0001-7539-8007, efimnn1958@gmail.com
Moga Mykola
Dr.Sc., Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0001-6463-9426, moga2003@ ukr.net
Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

Abstract.
The article examines the transformations in the sphere of higher education in Ukraine that have been observed over the last decade of dynamic political, economic and social changes both in Ukrainian society and in general on the entire planet. First of all, we are talking about the natural processes of evolution of the higher education system education and pedagogical process in higher education institutions. Today, societies are developing so rapidly on the basis of the latest technologies, especially information technologies, that it becomes impossible to ignore these objective processes in the life of modern higher education.

The exponential increase in the daily information flow, as well as the possibility of receiving it almost instantly, puts increased demands on higher education teachers who communicate directly with and for higher education students. Compared to the 1990s and the first decade of this century, the audience of applicants, or rather the typical portrait of a modern higher education applicant, has changed significantly. The democratization of society and knowledge of one's legal rights allow today's applicants to more actively intervene in the pedagogical process than was previously the case. But this intervention is not always educational – it often has the context of defending one's rights while ignoring one's responsibilities.

But the most significant factor that influenced the functioning of higher education institutions in Ukraine was the war, martial law, and the evacuation of universities from the territory's hostilities, loss of the main material base, migration of teaching staff both to other institutions in Ukraine and abroad.

All of the above significantly deforms the normal pedagogical process in higher education that has been practiced for years, which requires a review of certain traditional forms, methods, and the organization of the educational process in today's complex social conditions.

Keywords: methodology, pedagogical process, higher education, innovative approaches, educational process

Методологія педагогічного процесу вищої школи: сучасні виклики й дидактичні шляхи їх вирішення

Єфименко Микола, Мога Микола
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Анотація.
У статті розглянуто трансформації у сфері вищої освіти України, які спостерігаються за останнє десятиліття динамічних політичних, економічний та соціальних змін як в українському суспільстві, так і загалом на всій планеті. Перш за все, мова йде про природні процеси еволюції системи вищої освіти й педагогічного процесу в закладах вищої освіти. Сьогодні суспільства так стрімко розвиваються на основі новітніх технологій, особливо інформаційних, що стає неможливим ігнорування цих об'єктивних процесів у житті сучасної вищої школи. Збільшення в геометричній прогресії щоденного інформаційного потоку, а також можливість його швидкого отримання висувають підвищені вимоги до викладачів вищої школи, які спілкуються безпосередньо зі здобувачами вищої освіти.

У порівнянні із 90-ми роками й першим десятиліттям цього століття помітно змінилась аудиторія здобувачів, точніше типовий портрет сучасного здобувача вищої освіти. Демократизація суспільства, знання своїх юридичних прав дозволяють сьогодні здобувачу більш активно втручатись у педагогічний процес, ніж це було раніше. Але це втручання не завжди навчальне: часто воно має контекст відстоювання своїх прав з одночасним ігноруванням своїх обов'язків.

Але визначним чинником, що вплинув на функціонування закладів вищої освіти України, стала війна, воєнний стан, евакуація університетів із територій бойових дій, втрата академічної матеріальної бази, активні міграції професорсько-викладацького складу як в інші заклади України, так і за кордон.

Усе вищенаведене суттєво деформує відпрацьований роками нормативний педагогічний процес у вищій школі, що потребує перегляду окремих традиційних форм, методів, організації навчального процесу в сучасних складних соціальних умовах.

Ключові слова: методологія, дидактика, педагогічний процес, вища школа, інноваційні підходи, навчальний процес

Стаття надійшла / Article arrived: 29.12.2025 // Схвалено до друку / Accepted: 03.02.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 05.02.2026

Вступ.

Вища освіта є найбільш професійним рівнем освітньої ієрархії, тому має відповідати сучасним прискіпливим вимогам до підготовки майбутніх фахівців у різних галузях народного господарства. Загальні дидактичні основи традиційного педагогічного процесу у вищій школі відображені в ряді робіт (Васецька, 2023; Вітвицька, 2023; Кулішов, 2022; Нічуговська, 2020; Шанскова, 2019 та ін.). У них розкрито академічні питання історії, теорії та організації вищої освіти; основи традиційної методики викладання у вищому навчальному закладі, організаційні питання практикуму; структурно-функціональної моделі формування життєтворчої компетентності здобувача освіти; сучасних пріоритетів управління якістю освіти закладів вищої освіти (на кафедральному рівні) тощо.

Пошуки сучасних підходів до організації педагогічного процесу у вищій школі знаходимо в низці досліджень із питань особливостей управління якістю вищої освіти в умовах сучасних євроінтеграційних процесів; індивідуально-психологічних відмінностей інноваційності педагогічних працівників; екстреного дистанційного навчання в сучасній Україні; технології дистанційного навчання (зокрема, діяльності та ресурсів MOODLE); трансформації класичного навчального процесу (ефективних стратегій та інструментів для проведення дистанційних занять); цифрових застосунків та сервісів у наукових дослідженнях тощо (Галіцан та ін., 2021; Ігнатович, 2020; Кухаренко & Бондаренко, 2020; Прокопенко, Доценко, Москаленко, Лебедєва & Толяренко, 2021; Собченко & Федоренко, 2023; Собченко, Доценко, Ворожбіт-Горбатюк & Боярська-Хоменко, 2021).

Спеціалізовані підходи до організації педагогічного процесу в закладах вищої освіти для здобувачів окремих спеціальностей знаходимо в роботах за такими напрямами: для корекційних педагогів (Савінова & Берегова, 2021); для розвитку методологічної компетентності аспірантів в умовах університетського середовища (Нічуговська, 2024); індивідуалізації освітнього маршруту як засобу професійного розвитку майбутніх педагогів у цифровому середовищі університету (Ткачова, Ткачов & Собченко, 2022) та ін.

Як і всі інституції під час кризових станів у державі, система вищої освіти також зазнає різних негативних впливів як об'єктивного так і суб'єктивного характеру. Окремі дослідження було присвячено тим негативним процесам, які зараз відбуваються в нашій державі та опосередковано впливають на якість вищої освіти (Яцина, 2022). Але самим значним чинником, що впливає сьогодні на функціонування закладів вищої освіти України, стала війна, воєнний стан, евакуація університетів із територій бойових дій, втрата основної матеріальної бази, міграції професорсько-викладацького складу як в інші заклади України, так і за кордон, загальне зниження традиційної навчальної культури здобувачів вищої освіти. Ця ситуація потребує оперативних дій у контексті адаптації методології педагогічного процесу до складних сучасних викликів. На жаль, таких розробок поки недостатньо, що й обумовлює **актуальність** нашого дослідження.

Метою дослідження є визначення існуючих проблем в організації сучасного педагогічного процесу в українських закладах вищої освіти в умовах війни та упорядкування потенційних шляхів його вдосконалення на основі інноваційних дидактичних рішень.

Для досягнення мети необхідно вирішити низку **завдань**:

1. На основі аналізу інформаційних джерел із проблематики дослідження та особистого викладацького досвіду в системі вищої освіти виявити та сформулювати основні існуючі проблеми в організації педагогічного процесу в сучасній вищій українській школі.
2. Виявити позитивні тенденції у вимушених змінах традиційного освітнього процесу в закладах вищої освіти України, викликаних загальним воєнним станом і пов'язаними із цим соціальними та технологічними проблемами.
3. На основі систематизації отриманої інформації сформувати перспективні шляхи модернізації традиційної системи навчання у вищій школі за допомогою інноваційних підходів, що враховують специфіку сучасного складного українського соціуму.

Методи дослідження. У дослідженні було використано такі методи:

- Пошук та ознайомлення з інформаційними джерелами за проблематикою дослідження.
- Аналіз отриманих даних і систематизація інформації.
- Моделювання інноваційного алгоритму організації педагогічного процесу в сучасній вищій школі в умовах України.

Результати дослідження.

Соціальні потрясіння останніх років в Україні істотно вплинули на організацію та якість педагогічного процесу в закладах вищої освіти та, на жаль, ці зміни переважно мають тенденцію до погіршення. Зупинимось детальніше на цих тривожних процесах для того, щоб краще зрозуміти, в якому напрямі мають відбуватися інновації у вищій школі в реальних сучасних українських умовах. Водночас ми дотримуватимемось позиції дуального підходу, розглядаючи кожну існуючу проблему з двох протилежних позицій та знаходячи в існуючий ситуації як недоліки, так і можливі позитивні аспекти.

До недоліків слід віднести наступне:

1. Головною проблемою останніх років слід

вважати *перехід від очного, живого навчання до навчання дистанційного,* яке відбувається в режимі онлайн. Далі розглянемо **негативні** моменти цієї тенденції.

А) Помітно *страждає дисципліна здобувачів,* частка з яких знаходить для себе зручне психологічне пояснення, чому можна не завжди бути на занятті й необов'язково своєчасно та на необхідному рівні якості дотримуватися існуючих освітніх вимог для здобувачів вищої освіти. Сьогодні дуже легко, за бажанням, «прикритися» ситуацією за типом: «у мене не було світла», «у мене не працював інтернет», «я був у бомбосховищі, де не було можливості підключитися до заняття», «в оселі було дуже холодно, тому я грівся в іншому місці й не мав можливості приєднатися до навчального процесу» тощо. Такі ситуації перевірити в усіх випадках неможливо й тому частина здобувачів регулярно користується ними для того, щоб проігнорувати навчальний процес. Єдині критерії, які можуть керувати діями слухачів у таких ситуаціях, – це совість (порядність) та відповідальність (професіоналізм). На жаль, ці якості сформовані на необхідному рівні поки не у всіх здобувачів вищої освіти.

Б) Онлайн (дистанційне) навчання значно збільшує *фізичну та комунікативну відстань між педагогом та студентами (аспірантами).* У цьому випадку відсутня їхня фізична присутність в аудиторії, що завжди під час традиційного навчання створювало *особливу атмосферу сумісної освітньої діяльності*, яка складалась із харизми педагога, його (її) індивідуальних професійних якостей, манери викладання, стилю реагування на різні нестандартні ситуації в аудиторії, спонтанної імпровізації та емоційної синтонності (гармонійного співналаштування на аудиторію та окремих її представників).

Якщо проводити умовну аналогію з відомою *теорією поля* Курта Лєвіна, то фізична присутність викладача в аудиторії змінює психоемоційний стан всіх присутніх у цій аудиторії студентів (аспірантів), водночас *виникають унікальні енергетично-інформаційно-комунікативні вібрації між учасниками педагогічного процесу,* що суттєво підвищує загальну ефективність навчання. В умовах дистанційного навчання (онлайн) ця цінна атмосфера особистісних взаємовпливів викладача та студентів майже нівелюється – їй просто «складно утриматись» у площині монітора комп'ютера або гаджета.

В) Доволі часто студенти користуються такою комп'ютерною опцією, як *формальна присутність на занятті* у формі «аватарки» за фактичної відсутності у віртуальній аудиторії. Цифровий двійник (або альтер-его) не здатен замінити живу людину з її особистісною енергетикою. Це дуже нагадує ситуацію, коли актор-соліст виступає на сцені театру, а в залі сидять десятки масок, за якими ховаються реальні люди, чию справжню реакцію на виступ актор не бачить, тому не розуміє її рівень. Комп'ютер підключений до відповідної програми, студент наче присутній на занятті (його прізвище висвічується на екрані для старости та викладача), але реальної участі в занятті він/вона не бере. У таких випадках педагог «губить очі» своїх слухачів і це помітно знижує енергетику викладання матеріалу та його необхідний емоційний колорит. А саме в очах слухачів можна частіше за все побачити віддзеркалення діяльності викладача на занятті, реакцію студентів на той або інший блок інформації, конкретний приклад тощо. Ця реакція допомагає педагогу орієнтуватися в навчальній ситуації, миттєво коригувати свої дії в бік підвищення мотивації слухачів до сприйняття нового інформаційного контенту.

Г) В онлайн-форматі навчання в здобувачів вищої освіти *переважають тенденції до егоцентризму,* що призводить до *надмірної індивідуалізації* педагогічного процесу та *вимушеної «аутистичності»* здобувачів вищої освіти. Студенти в такому режимі фізично відокремлені один від одного, не формують достатньою мірою необхідні особистісні, навчальні, творчі комунікації, не генерують разом нові творчі ідеї, проєкти, плани. Губиться дуже важливий феномен – *принцип групи.* А саме командний стиль групової підтримки лежить в основі кондуктивної педагогіки Андраша Петьо, основні постулати якої мають цінність для теми нашого дослідження.

Ґ) В умовах дистанційної форми навчання істотно *знижується ефективність зворотного зв'язку* збоку слухачів, коли студент може оперативно поставити запитання викладачу й уточнити неясні для нього моменти. Загалом онлайн-режим педагогічного процесу зберігає таку можливість оперативної відповіді з боку викладача, але доволі часто така можливість може бути заблокована різними технічними проблемами, які сьогодні існують: іноді може бути технічно не забезпеченою внаслідок поганого інтернету, вимкнення світла або наявності радіоелектронних перешкод від роботи РЕБів.

Д) *Знижуються можливості традиційних форм контролю* з боку викладача за діяльністю здобувача, зокрема, за веденням ним відповідного конспекту, виконанням домашніх завдань та самостійної підготовки. Перевіряти оформлення конспектів лекцій та інших занять у режимі онлайн незручно й нереально. Водночас відомо, що конспект – це стислий письмовий запис ключових фрагментів лекції, семінару, або будь-якого іншого заняття у вищій школі: основні ідеї, тези, визначення, факти, коментарі спеціаліста – для ефективнішого засвоєння матеріалу, результативної підготовки до екзамену й загального системного структурування отриманих знань для їхнього подальшого використання на практиці.

Е) Онлайн-форма навчання в більшості випадків

не надає викладачу та студентам можливості реалізації практичних занять, пов'язаних із безпосереднім спілкуванням з дітьми, учнями або студентами, позбавляє сумісної освітньої діяльності разом із ними.

Є) За такої форми навчання практично *не використовується наявна в закладі вищої освіти матеріально-технічна база* для навчального процесу: наприклад, для спеціальності А6 «Спеціальна освіта» зали для занять фізичною культурою, спеціально обладнані кабінети для ерготерапії, лікувальної фізичної культури, масажу; сенсорні кімнати, кабінети логопеда, психолога, вихователя тощо. Цей перелік може бути продовжений матеріально-технічними базами для навчання за іншими спеціальностями.

2. Проте, до **позитивних моментів** вимушеної дистанційної / онлайн форми навчання слід віднести наступні:

1. Здобувачі вищої освіти *отримують більш комфортні умови* для навчання в тому плані, що їм тепер не треба витрачати багато часу, енергії та фінансових ресурсів для того, щоб їздити на заняття в заклад вищої освіти та проживати в іншому місті (для заочників), винаймаючи житло. Тепер це можна робити у своїй оселі, у звичній для себе кімнаті, у комфортних домашніх умовах, або тих, що до них наближені. Це, безумовно, поліпшує загальний настрій, психічний (емоційний) стан, комфортність навчання і на цій основі підвищує якість професійної підготовки.

2. Студенти отримують *можливість персоналізувати організацію процесу навчання, створюючи для себе зручні умови* (учбове місце, комфортний одяг, оптимальна біомеханічна поза тулуба та кінцівок, можливість випити чашечку кави (чаю) під час заняття, або сходити, за необхідності, у вбиральню тощо.

3. У таких умовах з'являється значно *більше можливостей та стимулів для своєї навчальної та професійної самоорганізації.* Тепер не хтось керує дисципліною здобувача, а фактично він сам. А це вже накладає відповідальність перед собою, своїми батьками, дітьми, викладачами, колегами по роботі (у заочній формі навчання). Таким чином відбувається своєрідна *активація самосвідомості,* коли можливості зовнішнього контролю й адміністративного впливу значно зменшуються, а можливості особистісної самоорганізації пропорційно збільшуються. Цей непростий і достатньо сенситивний період зміни вектора бажано не пропустити й розвинути цю саму *культуру свідомої відповідальності* здобувачів перед своїми освітніми обов'язками й професійним майбутнім.

4. Паралельно зростанню культури свідомої відповідальності *збільшуються можливості самостійного цілеспрямованого опановування фахового матеріалу* за конкретними дисциплінами. Аспект самостійності має велике значення як для фахової підготовки здобувачів, так і для їхньої подальшої викладацької та наукової діяльності. У руслі самостійного навчання студент / аспірант *може сам обирати найбільш актуальну та цікаву для нього проблематику* та значно глибше занурюватись у неї, орієнтуючись на свої цільові бажання реалізовувати себе в тій або іншій галузі життя. *Саме ця цільова мотивація досягти високого рівня в обраній галузі для подальшої ефективної реалізації себе й отримання відповідних матеріальних (фінансових) дивідендів є найбільш ефективною рушійною силою в навчальному процесі.* Здобувач має чітко розуміти, для чого йому треба добре вчитися й активно самовдосконалюватись за обраним фахом.

5. Онлайн-навчання помітно *розширює можливості здобувача вищої освіти продовжувати сумісну освітню діяльність з викладачем після закінчення занять, поза регламентованого програмами навчального процесу.* Це можуть бути індивідуальні консультації, участь у вебінарах і семінарах викладача, у реалізації його творчих проєктів як асистентів, сумісних досліджень тощо. Тобто, дистанційна форма навчання надає *більшу гнучкість та оперативність у спілкуванні,* ніж навчання класичне, академічне, від зустрічі в аудиторії до зустрічі на заліку або підсумковому екзамені.

6. Онлайн-формат навчання *у фізичному плані значно полегшує опановування необхідними фаховими компетенціями студентам з особливими освітніми потребами*, що демократизує процес отримання вищої освіти, робить його більш доступним для всіх верств населення. Студентам із порушеннями опорно-рухового апарату, зору, слуху, поведінки тощо більш зручно навчатися в домашніх умовах, максимально пристосованих для індивідуалізованого навчання.

7. П*едагог як активний учасник педагогічного процесу також отримує більш комфортний режим своєї професійної діяльності,* коли більше немає потреби іноді долати значні відстані на роботу та між корпусами закладу вищої освіти. Це економить час викладача, зберігає його життєву енергію та гармонізує емоційний стан, що є важливою передумовою для ефективного проведення сучасного заняття у вищій школі. Викладач, частіше за все, працює в домашніх умовах, у звичній для себе і комфортній обстановці, що також позитивно впливає на його (її) професійну діяльність, особливо в ті дні, коли за розкладом занять необхідно провести декілька пар поспіль.

Резюмуючи стислий аналіз основних недоліків та здобутків сучасного вимушеного дистанційного педагогічного процесу (у тому числі в онлайн-режимі), слід визначити основну дуальну пару понять, навколо яких можна намагатися створювати відповідні інновації, що будуть більшою мірою враховувати складні соціально-економічні особливості, які виникли та існують сьогодні в Україні.

Традиційне навчання (очне та заочне) <=> Дистанційне навчання (онлайн)

Говорячи про якість вищої освіти, слід визначитись із цим поняттям. Під ним розуміють «сукупність властивостей та характеристик освітнього процесу, що надають йому спроможність формувати такий рівень професійної та громадянської компетентності, який задовольняє потреби суспільства» (Галіцан, 2021, с. 105).

Виділяють такі основні *складники якості вищої освіти:*

1. *Якість цінностей, цілей і норм*. Вона полягає у врахуванні в педагогічному процесі вимог різних категорій споживачів до надання освітніх послуг: студентів, аспірантів, докторантів, педагогічних працівників закладу вищої освіти, роботодавців і українського суспільства загалом.

2. *Якість навчально-виховного процесу.* Охоплює якісний рівень змісту освіти та освітніх технологій і віддзеркалює рівень навчально-методичного забезпечення, зміст освітніх програм, застосування інноваційних освітніх технологій.

3. *Якість умов навчання.* Характеризується рівнем матеріально-технічної бази закладу вищої освіти, інформаційно-комп'ютерного забезпечення, а також рівнем професійної кваліфікації викладачів та інтелектуальним і мотиваційним потенціалом.

4. **Якість результату освіти.** Розглядають як готовність випускника до професійної діяльності (Шанскова, 2019).

У контексті нашого дослідження особливо вагомими є другий і третій пункти, як найбільш робочі, основні – якість навчально-виховного процесу та умов навчання. Має сенс розділити їх на дуальні критерії, що відображають крайні, протилежні стани педагогічного процесу (табл. 1).

Табл. 1

Критерії педагогічного процесу в закладі вищої освіти (дуальний підхід)

ДУАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ КРИТЕРІЇ ЯКІСНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ПРОЦЕСУ			
1	Традиційний процес навчання	=>	< Інноваційний (сучасний)
2	Авторитарний (від викладача)	=>	< Сумісний процес із здобувачами
3	Аудиторний	=>	< Дистанційний
4	Єдиний сталий	=>	< Вибірковий (диференційований)
5	Кондуктивний (груповий)	=>	< Індивідуальний освітній маршрут
6	Регламентований	=>	< Варіативний
7	Контрольований із зовні викладачем	=>	< Самоконтроль здобувачем
8	Пасивне сприйняття інформації	=>	< Активний пошук необхідного контенту
9	Формалізоване навчання	=>	< Мотивоване навчання
10	Обмежене навчання	=>	< Творче навчання
11	Відокремленість викладача й студента	=>	< Синтонність викладача зі здобувачами
12	Обов'язкова дисципліна (матеріал)	=>	< Вибіркова дисципліна (інформація)

У таблиці наведені головні *критеріальні пари* основного показника педагогічного процесу – якості вищої освіти. Перелік цих пар може бути продовжений шляхом деталізації різних методичних станів і підходів у навчанні здобувачів вищої освіти. Вказані критерії в їхній абсолютній формі існують об'єктивно самі по собі й не залежать від особистості викладача, приймає він (вона) їх або ні. Але педагогу в процесі своєї професійної діяльності необхідно умовно оживити кожну з наведених дуальних критеріальних пар у вірному дидактичному напрямі. Можна говорити про **дуальний дидактичний вектор**, під яким ми розуміємо ***напрям зміщення методологічного акценту від одного полюсу дуальної пари до іншого в педагогічному процесі в умовах закладу вищої освіти.*** Тут це зміщення має відбуватись у процесі реформації традиційного академічного навчання студентів у більш інноваційні варіанти дидактичних підходів з урахуванням дуже специфічних сучасних соціальних умов нашого життя.

Спираючись на отриману в інформаційних джерелах інформацію з проблематики дослідження, а також на свій багаторічний досвід викладацької діяльності в закладах вищої освіти, ми пропонуємо дидактичну спрямованість дуальних векторів, яка вказана в таблиці 1 у вигляді стрілочки, яка показує спрямованість бажаного дидактичного зміщення в педагогічному процесі сучасної вищої школи в Україні.

Поки мова йде про тенденцію, про змінення умовних акцентів у професійній діяльності викладача вищої школи. Але це зовсім не означає, що у своєму професійному вдосконаленні педагогу слід кардинально перейти від однієї крайнощі до іншої. Істина, як відомо, лежить у зоні «золотої

середини» між двома протилежними станами явищ, процесів, підходів, якостей, стилів тощо. Такий «рухливий» (коливання дидактичного акценту трохи вправо, трохи вліво) серединний стан немов би вирішує наявну розбіжність між крайнощами, гармонізує як психосоматичний стан учасників сумісної освітньої діяльності, так і сам педагогічний процес загалом. Можна говорити про «феномен спідометра», який показує рух стрілки за варіювання швидкості пересування автомобіля. На автівці можна їхати дуже повільно й ускладнювати тим самим загальний динамічний рух всіх автівок на трасі. А можна навпаки, їхати дуже швидко, значно перевищуючи вказані на знаках цифри. І це також буде створювати напружену ситуацію на трасі. Але існує поняття оптимальної швидкості пересування, коли автівка рухається в приблизно одному темпі зі всім транспортним потоком, нікому не заважає та водночас водій почувається комфортно ще й тому, що в такому оптимальному режимі витрачається мінімум дорогого пального.

Аналогічно та в педагогічному процесі – треба знайти для себе й здобувачів зону комфортних стосунків у сумісній освітній діяльності, яка умовно знаходиться приблизно посередині між, наприклад, жорсткою авторитарною педагогікою та м'якою вільною педагогікою, що базується на повній свободі діяльності здобувачів. Іншими словами, між вказаними в таблиці 1 дуальними дидактичними парами має бути розташована двостороння стрілочка, що говорить про можливе зміщення методологічних та методичних акцентів як в один, так і в протилежний бік залежно від конкретної педагогічної ситуації, яка відбувається в навчально-виховному процесі тут і тепер.

Виходячи з вищенаведеного, має сенс ввести таке поняття, як г**енеральний дуальний дидактичний вектор**, який буде демонструвати загальний ***стратегічний курс реформації системи вищої освіти та діяльності конкретного викладача та групи студентів у відносно довготривалій перспективі.***

Для вирішення тактичних завдань (проблем) всередині цього генерального дидактичного дуального вектора має існувати ***тактичний методичний вектор швидкого реагування на проблемну педагогічну ситуацію, що виникла тут і тепер.*** І в цьому випадку для її ефективного гармонійного вирішення (за максимального збереження людських енергетичних ресурсів) необхідно посунути педагогічний акцент (умовну стрілочку спідометра) до первинних станів дуальної пари, тобто до звичайності, академічності та сталості педагогічного процесу.

У цьому загальному процесі вдосконалення діяльності сучасного закладу вищої освіти має, безсумнівно, домінувати генеральний дидактичний дуальний вектор (відмічений у таблиці домінуючою стрілкою зліва направо) як довготривалий орієнтир реформування всієї системи вищої школи. Разом із тим, для вирішення другорядних, ситуативних проблем (завдань) активно слід використовувати оперативні можливості тактичного методичного вектора, який іноді може бути спрямований навіть у протилежному напрямі від дидактичного мейнстриму.

Висновки.

Таким чином, виконане дослідження дозволило довести, що:

1. Головною проблемою останніх років слід вважати *перехід від очного, живого навчання до навчання дистанційного,* яке відбувається, головним чином, у режимі онлайн. Конкретно це виражається в таких негативних тенденціях: помітно страждає *дисципліна здобувачів*; дистанційне (онлайн) навчання значно з*більшує фізичну та комунікативну відстань між педагогом та студентами (аспірантами)*; доволі часто здобувачі користуються такою комп'ютерною опцією, як *формальна присутність на занятті* у формі «аватарки» за фактичної відсутності у віртуальній аудиторії; *переважають тенденції до егоцентризму* в здобувачів вищої освіти, що призводить до надмірної індивідуалізації педагогічного процесу та *своєрідної «аутистичності»* здобувачів вищої освіти; за дистанційної форми навчання істотно зменшується *ефективність зворотного зв'язку* збоку слухачів, коли студент не завжди може оперативно поставити запитання викладачу й уточнити незрозумілі для нього моменти; *знижуються можливості традиційних форм контролю* з боку викладача за діяльністю здобувача, зокрема, за веденням ним відповідного конспекту, виконанням домашніх завдань та самостійної підготовки; онлайн-форма навчання в більшості випадків *не надає викладачу та студентам можливості реалізації практичних занять,* пов'язаних із безпосереднім спілкуванням із дітьми, учнями, або студентами, позбавляє живої сумісної освітньої діяльності разом із ними; у такій формі навчання практично *не використовується наявна в закладі вищої освіти матеріально-технічна база* для навчального процесу.

2. До позитивних моментів вимушеної дистанційної форми навчання здобувачів вищої освіти слід віднести такі: здобувачі вищої освіти *отримали більш комфортні умови для навчання* в тому плані, що їм тепер не треба витрачати багато часу, енергії та фінансових ресурсів для того, щоб їздити на заняття в заклад вищої освіти та проживати в іншому місті (для заочників), знімаючи житло; студенти отримали можливість *індивідуалізувати організацію процесу навчання*, створюючи для себе зручні умови (учбове місце, комфортний одяг, зручна біомеханічна поза тіла та кінцівок, можливість випити чашечку кави / чаю під час заняття, або сходити, за необхідності, у вбиральню тощо; у таких умовах з'являється значно *більше можливостей та стимулів для своєї навчальної та професійної*

самоорганізації; паралельно зростанню культури свідомої відповідальності збільшуються можливості самостійного цілеспрямованого опановування фахового матеріалу за конкретними дисциплінами; онлайн-навчання помітно *розширює можливості здобувача вищої освіти продовжувати сумісну освітню діяльність із викладачем після закінчення занять*, *поза регламентованого програмами навчального процесу*; онлайн-формат навчання значно полегшує у фізичному плані *опановування необхідними фаховими компетентностями студентам з особливими освітніми потребами*, що демократизує процес отримання вищої освіти, робить його більш доступним для всіх верств населення; *педагог як активний учасник педагогічного процесу також отримує більш комфортний режим своєї професійної діяльності*, коли відпадає необхідність долати іноді значні відстані на роботу та між корпусами закладу вищої освіти.

3. В основу пошуку дидактичних шляхів модернізації педагогічного процесу в сучасній вищій школі в Україні слід покласти *критеріальні дуальні пари* крайніх протилежних педагогічних станів і керуватись генеральним дидактичним вектором спрямованості процесу (від і до, вказаним у таблиці 1 великою стрілкою): т*радиційний процес навчання => < інноваційний процес навчання; авторитарна педагогіка (що йде від домінування викладача) => < сумісний педагогічний процес викладача зі здобувачами; аудиторний => < дистанційний; єдиний обов'язковий => < вибірковий (диференційований); кондуктивний (груповий) => < індивідуалізований; регламентований => < варіативний;* контрольований іззовні викладачем => < *самоконтроль здобувачем; пасивне сприйняття інформації => < активний пошук інформації; формалізоване навчання => < мотивоване навчання; обмежене навчання => < творче навчання; відокремленість викладача й студентів => < синтонність викладача зі здобувачами; обов'язкова дисципліна (матеріал) => < вибіркова дисципліна (інформація).*

Водночас завжди слід зберігати можливість тактичних коригувань педагогічного процесу відповідно до конкретної навчально-виховної ситуації в аудиторії. Іноді цей «малий» тактичний вектор може не співпадати із головним дидактичним вектором (умовним мейнстримом), але врешті це спрямовано на поліпшення загального педагогічного процесу та ефективного вирішення необхідних завдань навчання.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Вітвицька, С. С. (2023). *Педагогіка вищої школи: практикум*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.

Галіцан, О., Хіль, О., & Кириленко, Я. (2021). Управління якістю вищої освіти в умовах євроінтеграційних процесів. *Український педагогічний журнал*. №2. С. 103-112. https://doi.org/10.32405/2411-1317-2021-2-103-112

Ігнатович, О. М. (2020). Індивідуально-психологічні відмінності інноваційності педагогічних працівників. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : збірник наукових праць.* Вінниця : ТОВ «Друк плюс». Вип. 57. С. 164-173. https://doi.org/10.31652/2412-1142-2020-57-164-173.

Кулішов, В. С. (2022). *Дидактика вищої школи : навчально-методичний посібник.* Біла Церква : БІНПО ДЗВО «УМО» НАПН України.

Кухаренко, В. М., & Бондаренко, В. В. (2020). *Екстрене дистанційне навчання в Україні* : монографія. Харків : Міська друкарня.

Нічуговська, Л. І. (2020). Структурно-функціональна модель формування життєтворчої компетентності здобувача освіти. *Науковий журнал «Молодий вчений»*, 8, 1(84,1), 69-73.

Нічуговська, Л. І. (2024). Розвиток методологічної компетентності аспірантів в умовах університетського середовища. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія Педагогічні науки*, № 2. с. 38-43. https://doi.org/10.31651/2524-2660-2024-2-38-43

Основи педагогіки та інноваційні технології у вищій школі : Навчально-методичний посібник для здобувачів ступеня доктора філософії (PhD) за третім (освітньо-науковим) рівнем у галузі знань 22 «Охорона здоров'я / уклад. Л. І. Васецька. 2-е вид., доповн. і перероб. Запоріжжя : ЗДМФУ, 2023. http://dspace.zsmu.edu.ua/handle/123456789/18867

Прокопенко, А. І., Доценко, С. О., Москаленко, В. В., Лебедєва, В. В., Толяренко, Н. І., & Алієв, Х. М. (2021). Т*ехнології дистанційного навчання: діяльності та ресурси MOODLE* : навч. посіб. Харків : Новий курс. http://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/5293

Савінова, Н., & Берегова, М. (2021). *Дидактико-практична підготовка майбутніх корекційних педагогів до роботи в умовах освітнього інклюзивного простору* : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика».

Собченко, Т. М., & Федоренко, В. В. (2023). Трансформація класичного навчального процесу: ефективні стратегії та інструменти для проведення дистанційних уроків. *Новий колегіум.* 4(112), 60-66. https://doi.org/10.30837/nc.2023.4.60

Собченко, Т., Доценко, С., Ворожбіт-Горбатюк, В., & Боярська-Хоменко, А. (2021). *Цифрові застосунки та сервіси в наукових дослідженнях : методичні рекомендації для здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти*. Харків, Ч. 1. https://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/7247

Ткачова, Н. О., Ткачов, А. С., & Собченко, Т. М. (2022). Індивідуальний освітній маршрут як засіб професійного розвитку майбутніх педагогів у цифровому середовищі університету. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах.* Вип. 85. С. 231-240. https://doi.org/10.32840/1992-5786.2022.85.34

Шанскова, Т. (2019). Сучасні пріоритети управління якістю освіти закладів вищої освіти: кафедральний рівень. *Парадигмальна модель керівника сфери освіти у контексті євроінтеграційних процесів* : Матеріали міжнародного

форуму управлінської діяльності (18 – 19 травня 2019 р. м. Тернопіль). Тернопіль: КРОК, С. 98-103. https://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/29439

Яцина, О. (2022). Впливи війни на психічне здоров'я: ознаки травматизації психіки дітей та підлітків. *Наукові перспективи*. 7(25), 554-567. https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-7(25)-554-567

REFERENCES

Halitsan, O., Halitsan, O., Khil, O., & Kyrylenko, Ya. (2021). Upravlinnia yakistiu vyshchoi osvity v umovakh yevrointehratsiinykh protsesiv. *Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal.* 2. 103-112. https://doi.org/10.32405/2411-1317-2021-2-103-112

Ihnatovych, O. (2020). Indyvidualno-psykholohichni vidminnosti innovatsiinosti pedahohichnykh pratsivnykiv. *Suchasni informatsiini tekhnolohii ta innovatsiini metodyky navchannia u pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy : zbirnyk naukovykh prats.* Vinnytsia: TOV «Druk plius». Vyp. 57. S. 164-173. https://doi.org/10.31652/2412-1142-2020-57-164-173.

Kukharenko, V., & Bondarenko, V. (2020). *Ekstrene dystantsiine navchannia v Ukraini* : monohrafiia. Kharkiv : Miska drukarnia.

Kulishov, V. (2022). *Dydaktyka vyshchoi shkoly : navchalno-metodychnyi posibnyk*. Bila Tserkva: BINPO DZVO «UMO» NAPN Ukrainy.

Nichuhovska, L. I. (2020). Strukturno-funktsionalna model formuvannia zhyttietvorchoi kompetentnosti zdobuvacha osvity. *Naukovyi zhurnal «Molodyi vchenyi»,* 8, 1 (84,1), 69-73.

Nichuhovska, L. I. (2024). Rozvytok metodolohichnoi kompetentnosti aspirantiv v umovakh universytetskoho seredovyshcha. *Visnyk Cherkaskoho natsionalnoho universytetu imeni Bohdana Khmelnytskoho. Seriia Pedahohichni nauky,* № 2. s. 38-43. https://doi.org/10.31651/2524-2660-2024-2-38-43

Osnovy pedahohiky ta innovatsiini tekhnolohii u vyshchii shkoli : Navchalno-metodychnyi posibnyk dlia zdobuvachiv stupenia doktora filosofii (PhD) za tretim (osvitno-naukovym) rivnem u haluzi znan 22 «Okhorona zdorovia / uklad. L. I. Vasetska. 2-e vyd., dopovn. i pererob. Zaporizhzhia: ZDMFU, 2023. 145 s. http://dspace.zsmu.edu.ua/handle/123456789/18867

Prokopenko, A., Dotsenko, S., Moskalenko, V., Lebedieva, V., Toliarenko, N., & Aliiev, Kh. (2021). *Tekhnolohii dystantsiinoho navchannia: diialnosti ta resursy MOODLE:* navch. posib. Kharkiv: Novyi kurs. http://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/5293

Savinova, N., & Berehova, M. (2021). D*ydaktyko-praktychna pidhotovka maibutnikh korektsiinykh pedahohiv do roboty v umovakh osvitnoho inkliuzyvnoho prostoru :* monohrafiia. Odesa: Vydavnychyi dim «Helvetyka».

Shanskova, T. (2019). Suchasni priorytety upravlinnia yakistiu osvity zakladiv vyshchoi osvity: kafedralnyi riven. *Paradyhmalna model kerivnyka sfery osvity u konteksti yevrointehratsiinykh protsesiv : Materialy mizhnarodnoho forumu upravlinskoi diialnosti* (18 – 19 travnia 2019 r. m. Ternopil). Ternopil: KROK, S. 98 – 103. https://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/29439

Sobchenko, T., & Fedorenko, V. (2023). Transformatsiia klasychnoho navchalnoho protsesu: efektyvni stratehii ta instrumenty dlia provedennia dystantsiinykh urokiv. *Novyi kolehium*. 4(112). 60-66. https://doi.org/10.30837/nc.2023.4.60

Sobchenko, T., Dotsenko, S., Vorozhbit-Gorbatyuk, V., & Boyarska-Khomenko, A. (2021). *Tsyfrovi zastosunky ta servisy v naukovykh doslidzhenniakh : metodychni rekomendatsii dlia zdobuvachiv tretoho (osvitno-naukovoho) rivnia vyshchoi osvity.* Kharkiv, 2021. Ch. 1. 24 s. URI: https://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/7247

Tkachova, N., Tkachov, A., & Sobchenko, T. (2022). Indyvidualnyi osvitnii marshrut yak zasib profesiinoho rozvytku maibutnikh pedahohiv u tsyfrovomu seredovyshchi universytetu. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh.* Vyp. 85. S. 231-240. https://doi.org/10.32840/1992-5786.2022.85.34

Vitvytska, S. S. (2023). *Pedahohika vyshchoi shkoly: praktykum.* Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka.

Yatsyna, O. (2022). Vplyvy viiny na psykhichne zdorovia: oznaky travmatyzatsii psykhiky ditei ta pidlitkiv. *Naukovi perspektyvy.* 7(25). 554-567. https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-7(25)-554-567

Synergy of forming communicative and professional competencies of future employees of the State Emergency Service in the process of learning a foreign (English) language

UDC 378:37.02 DOI: https://doi.org/10.15421/17172651

Hron Victoria
Ph.D., https://orcid.org/0000-0002-1221-3658, gronv9162@gmail.com
National University of Civil Protection of Ukraine (Cherkassy, Ukraine)

Abstract.

Relevance. The relevance of the chosen topic is due to the intransitive significance of language training both in terms of socio-cultural adaptation and from the point of view of the high-quality performance of professional duties by future specialists in the field of civil protection and fire safety. In today's conditions, the study of English in universities of the State Emergency Service of Ukraine is of particular importance, since it is the main means of communication in Euro-Atlantic structures, as well as the language of the global technological zone.

Purpose. The main task of the investigation is to search for manifestations of the mutual influence of educational practices of language and professional training by systematizing the experience of teaching a foreign (English) language in a professional direction to cadets and students studying in the educational and professional programs "Civil Defense" and "Fire Safety".

Results. As a result of the research, the mechanism of activation of cognitive processes during the study of a foreign (English) language was clarified. The two-way determining nature of the interaction of individual speech models and the nature of the acquisition of foreign language schemes was assessed: communication skills in the native language are the foundation for the acquisition of a foreign language, which in turn allows to increase the level of proficiency in the native language. In addition, a practical opportunity was identified to use professional content information as a way to motivate cadets and students to learn a foreign (English) language.

Conclusions. The unfoundedness of a purely applied approach to ranking academic disciplines by the degree of significance in the future professional activities of rescuers has been proven. In particular, it has been established that studying a foreign language (English) not only contributes to intellectual growth, but also increases the quality of professional communication and improves the ability of higher education students of specialized institutions to systematic technical thinking.

Key words: foreign language, communication skills, cognitive schemas, professional training

Синергія формування комунікативних та професійних компетентностей майбутніх працівників ДСНС у процесі вивчення іноземної (англійської) мови

Грон Вікторія
Національний університет цивільного захисту України (Черкаси, Україна)

Анотація.

Актуальність обраної теми зумовлена неперехідним значенням мовної підготовки як у розрізі соціокультурної адаптації, так і з точки зору якісного виконання професійних обов'язків майбутніми спеціалістами у сфері цивільного захисту й пожежної безпеки. Окремої ваги в умовах сьогодення набуває вивчення англійської мови у вишах ДСНС, оскільки йдеться про основний засіб комунікації в євроатлантичних структурах, а також – про мову світової технологічної зони.

Мета. Головним завданням розвідки є пошук проявів взаємного впливу освітніх практик мовної і фахової підготовки шляхом систематизації досвіду викладання іноземної (англійської) мови за професійним спрямуванням курсантам і студентам, що навчаються за освітньо-професійними програмами «Цивільний захист» і «Пожежна безпека».

Результати. В результаті проведених досліджень з'ясовано механізм активізації когнітивних процесів під час вивчення іноземної (англійської) мови. Оцінено двосторонню детермінуючу природу взаємодії індивідуальних мовленнєвих моделей і характеру усвідомлення іншомовних схем: навички спілкування рідною мовою є фундаментом для засвоєння іноземної мови, що у свою чергу дозволяє підвищити рівень володіння рідною мовою. Крім того, виявлено практичну можливість використовувати інформацію професійного змісту як засіб мотивації курсантів і студентів до вивчення іноземної (англійської) мови.

Висновки. Доведено помилковість суто прикладного підходу до ранжування навчальних дисциплін за ступенем значущості у майбутній професійній діяльності рятувальників. Зокрема встановлено, що вивчення іноземної (англійської) мови не тільки сприяє інтелектуальному зростанню, але також підвищує якість професійної комунікації та поліпшує здатність здобувачів вищої освіти профільних закладів до системного технічного мислення.

Ключові слова: іноземна мова, комунікативні навички, когнітивні схеми, фахова підготовка

Стаття надійшла / Article arrived: 06.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 27.02.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 03.03.2026

Вступ.

Актуальність будь-якого дослідження у царині мовних студій та методів забезпечення ефективної мовної підготовки обумовлена, що найменше, двома ціннісними аспектами мови як суспільного феномена. Насамперед, варто пам'ятати, що людина, маючи надзвичайно складну психічну будову, живе відразу у двох реальностях – у світі об'єктивних речей, явищ і процесів, та у віртуальному світі символів і знаків. Отже, окрім першої сигнальної системи, притаманної всім представникам тваринного світу, людство в процесі власної еволюції виробило другу сигнальну систему, властиву лише Homo Sapiens і засновану на обробці слів і позначених ними понять. У цьому зв'язку можна стверджувати, що історія народів – це історія зародження, розвитку й трансформації мовних систем.

Другий аспект, який необхідно враховувати, вивчаючи мовленнєві явища, пов'язаний з функцією мови як основного інструмента організованої взаємодії в людських колективах. В такому контексті на певному етапі обов'язково постає питання вибору найбільш дієвих, раціональних і перспективних комунікативних засобів. Варто пам'ятати, що протягом всієї традиційної або аграрної фази людство представляло (а подекуди й представляє) собою сукупність сепарованих спільнот. Як зазначає британський дослідник Ернст Ґелнер, всі аграрні культури існували ізольовано одна від одної: по вертикалі, "в рамках дрібних місцевостей", і по горизонталі, в рамках внутрішнього поділу на «верхи» й «низи», стани й касти (Ґелнер, 2003). Це прямо впливало на структуру мовних паттернів, що також протягом тривалого часу розвивалися на принципах вертикальної і горизонтальної ізоляції..

Соціокультурні явища, які сьогодні прийнято називати національними мовами, почали своє становлення в умовах європейського індустріального переходу як письмовий стандарт, необхідний для безперебійного функціонування ланцюгів доданої вартості, винесених далеко за межі окремих населених пунктів, провінцій, земель та регіонів. Продовження окресленої тенденції у XX ст. призвело до складання світової виробничої і фінансової кооперації, що зрештою загострило проблему вибору універсального засобу спілкування в планетарних масштабах. Таким засобом, природно, стала мова найпотужнішої технологічної зони – англійська.

Екстраполюючи вказані висновки на сферу фахової підготовки майбутніх працівників ДСНС, маємо зазначити, що вивчення англійської мови в закладах профільної вищої освіти передбачає реалізацію трьох інтенцій. По-перше, йдеться про розширення когнітивного потенціалу здобувачів у контексті індивідуального оволодіння можливостями другої сигнальної системи. По друге – про зростання комунікативних навичок. По третє – про удосконалення професійних знань шляхом співставлення вітчизняної термінології зі спеціальною лексикою світової технічної мови. Таким чином, мета цієї розвідки полягає в систематизації емпіричних досліджень, здійснених в процесі викладання англійської мови курсантам і студентам першого (бакалаврського) рівня, що навчаються за освітньо-професійними програмами «Цивільний захист» та «Пожежна безпека».

Як і будь-який науковий пошук, представлене розслідування спирається на поєднання загальнонаукових і спеціальних, теоретичних і практичних методів. Проте основними способами отримання нових знань стали педагогічне спостереження, природний педагогічний експеримент та порівняння академічної активності здобувачів під час занять і результатів навчання з вихідними даними.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Вітчизняний інформаційний простір насичений достатньою кількістю публікацій з тем, дотичних до предмету обговорення запропонованої статті. Чимало з них зосереджує увагу потенційних читачів на недоліках організаційного характеру. До таких належить обмежена кількість годин, що відводяться на вивчення дисципліни, відсутність можливості у студентів регулярно спілкуватися з носіями іноземної мови та брак інших мовленнєвих стимулів, недостатнє практичне спрямування набутих знань (Субота, 2024, с. 509). Також нерідко серед системних дефектів викладання іноземної, перш за все англійської, мови називають застарілі програми, нееластичність оцінювання, обмежений доступ до професійного розвитку науково-педагогічних працівників, використання переважно репродуктивних методів навчання (Nenko, 2025, p. 132).

Дещо в іншому розрізі розглядаються питання безпосередньо пов'язані з особливостями професійного й соціокультурного зростання майбутніх рятувальників. Тут значно рідше пропонуються експертні оцінки імовірних помилок, натомість детально вивчаються фактори педагогічного впливу й чинники особистісного та інтелектуального розвитку курсантів і студентів (Іващенко, 2024, с. 147-148).

У зв'язку з європейською та євроатлантичною інтеграцією України, у тому числі й у сфері цивільного захисту та пожежної безпеки, особливої ваги на бувають праці, присвячені обґрунтуванню необхідності вивчення англійської мови працівниками профільних підрозділів. Комунікативний підхід, методи удосконалення навичок діалогічного мовлення та розширення лексичної бази здобувачів – все це, на думку авторів, є важливим елементом фахової підготовки спеціалістів ДСНС (Повшедна & Вітюк, 2017; Іванишин, 2023).

Окремим пунктом аналізу останніх досліджень у царині когнітивно-лінгвістичних процесів (до яких безумовно належить вивчення іноземних мов)

слід поставити проблему використання штучного інтелекту. Вказаний напрям представлений студіями над загальним дидактичним потенціалом ШІ та можливостями окремих платформ і ресурсів (Зубенко, 2023; Дроздова, 2923), Серед ризиків, пов'язаних із застосуванням цифрових інструментів у педагогічній практиці, найчастіше згадуються проблеми захисту персональних даних і дотримання норм академічної доброчесності (Козубай, 2023). Однак ментальні наслідки заміщення традиційних форм навчання взаємодією з машинним мозком, з нашої точки зору, відслідковуються недостатньо.

Результати дослідження.

Вважаємо за доцільне розпочати виклад основного матеріалу дещо неочікуваним з точки зору заявленої теми посиланням на працю відомого українського літературознавця й громадського діяча Івана Дзюби «Між культурою і політикою». Вивчаючи процеси взаємодії різних культур, вчений дійшов невтішного висновок щодо обмеженого й суб'єктивного характеру будь-яких контактів. Кожна культура, на його думку, «сприймає іншу не адекватно, не в повному обсязі та питомій якості, а лише в тих компонентах і якостях, яких сама в певний період потребує або які здатна перейняти, засвоїти» (Дзюба, 1998, с. 38).

Наступним кроком на шляху реалізації поставлених завдань має стати адаптація наведеної цитати до предмету дослідження. По-перше, на місце двох контрагентів можна помістити людину і довкілля, у тому сенсі, що людська свідомість з усього розмаїття об'єктів зовнішньої реальності сприймає лише ті предмети, явища і процеси, для яких має назви-терміни. По-друге, поняття культури можна легко замінити поняттям лінгвістичної парадигми, перетворюючи тим самим цивілізаційні контакти на акцію протистояння і взаємного впливу мовних систем. Таким чином, використання іноземної мови в якості одного з найефективніших інструментів розвитку когнітивних можливостей здобувачів вищої освіти у закладах ДСНС отримує додатковий аргумент: формування інтелектуальних здібностей відбувається через поглиблення «образної бази» кожного терміну (в тому сенсі, що під мовою ми розуміємо систему «артикульований звук – термін – образ») (Ткаченко, 2012; Потебня, 1862) і через збагачення самої «термінологічної бази».

Як це працює. Уявімо собі картинку, складену з пазлів. Кожен пазл представляє собою частину малюнку, відділену від решти довільно проведеними лініями. Цілком очевидно, що лінії на різних копіях однієї і тієї ж картинки можуть проходити по-різному. Отже при зіставленні копій ми швидше за все не знайдемо ідентичних фрагментів. Вони варіюватимуться за формою, розміром і змістовим наповненням.

Тепер замість картинки беремо відображену дійсність, замість химерних ліній – слова-терміни, замість обведених елементів – образи-референти. Відразу стає зрозуміло, чому так іноді важко зробити точний переклад деяких слів та виразів і чому мовні запозичення як правило слідують за науково-технічними й культурними новаціями. Адже тут діє залізний принцип: слова і речі пов'язані контекстом спільної появи (Ogden & Richards, 1989).

На практиці подібні абстракції дозволяють послідовно обґрунтувати цілу низку польових спостережень, зроблених під час викладання й вивчення іноземної мови. Наприклад, помічено, що діалектична єдність загальнолюдського, культурно-історичного й особистісного компонентів мови виявляється в перенесенні особою індивідуального стилю говоріння з рідної на всі інші відомі їй мови. Істинним є й зворотне твердження: через вивчення іноземної поліпшуються навички володіння рідною мовою. Перше, на що хотілося б звернути увагу – це граматичний аспект. Згідно з класифікацією В. Гумбольдта, українська й англійська мови належать до різних типів. Йдеться про синтетичний й аналітичний спосіб утворення граматичних значень. Якщо в українській, переважно синтетичній, мові зв'язок між словами у реченні здійснюється в межах самих слів за допомогою закінчень та афіксів, то в англійській, переважно аналітичній, мові цей зв'язок забезпечується порядком слів й використанням службових частин мови.

Що це дає з точки зору засвоєння іншомовний моделей. З одного боку, слід пам'ятати, що опанування нових зразків говоріння і письма неодмінно спирається на патерни рідної мови. (Звідси, між іншим, щойно згаданий вплив характеристик спікера на засоби спілкування). Далі нам варто звернутися до терміну «когнітивні схеми», що віднедавна став одним з центральних понять у сфері когнітивних технологій (Сидоренко, 2014, с. 19). У широкому сенсі когнітивні схеми – це ментальні одиниці обробки й ранжування вхідної інформації у мозку людини. Якщо у мозку відступні релевантні схеми, сприйняття і закріплення нової інформації не відбудеться (Рябоконь & Оніщенко, 2014, с. 60).

У випадку з іноземними мовами функцію когнітивних схем виконують граматичні структури. Чим далі вони відстоять одна від одної, чим менше між ними аналогій, тим важче носіям однієї мови навчитися користуватися іншою. Одночасно це ускладнює алгоритми переходу і таким чином створює додаткові стимули для інтелектуального прогресу. Тут все очевидно. Менш очевидним є факт, на який, однак, звернула увагу англійська дослідниця Кейт Фокс. Вивчаючи поведінку своїх співвітчизників К. Фокс зробила цікаве спостереження: у кожній етнічній групі (й англійці тут не виключення, а безпосередньо доведене правило) знайдеться вкрай небагато людей, здатних пояснити граматику рідної мови. Адже той, хто розмовляє вільно, бо не обирав

мовне середовище, оскільки народився в ньому, рідко замислюється над сутністю граматичних ритуалів (Fox, 2004).

А на заняттях з іноземної мови викладач постійно змушує замислюватися. Замислюватися й зіставляти принципи будови словосполучень і речень, функції іменників, дієслів, займенників, прикметників тощо, морфологічні особливості, характерні звороти рідної мови з принципами, функціями, особливостями й зворотами мови, що вивчається. В результаті здобувачі освіти починають сприймати знайомі граматичні явища не як безумовну даність, а як лінгвістичний феномен, вартий окремого осмислення.

Отже, дозволимо собі зробити короткий проміжний висновок: вивчення іноземної мови сприяє не тільки інтелектуальному розвитку курсантів і студентів (що само собою зрозуміло), але й удосконалює навички володіння державною мовою, що є необхідним елементом підготовки майбутніх працівників ДСНС.

До слова, теорія зворотного впливу студій з іноземної (у нашому випадку англійської) мови на практику спілкування материнською (у нашому випадку українською) мовою містить крім граматичного помітний семантичний аспект. Відомо, що значення слів, виразів і речень нерідко залежить від сукупності умов і обставин їх використання, що у свою чергу має синхронічний і діахронічний виміри. Інакше кажучи, для максимально точного відтворення сутності поняття, необхідно поцікавитися мовою походження і, головне – початковим (оригінальним) змістом терміну.

Методика застосування вказаного підходу базується на процедурі пошуку знайомих слів як першого етапу роботи над новою темою (текстом). Мета, що при цьому реалізується, полягає у знятті психологічних бар'єрів невпевненості шляхом демонстрації курсантам і студентам власної принципової здатності розуміти іншомовний контент. Але не тільки це. В українській мові існує достатня кількість слів, запозичених з грецької, латиської, французької, а головне – з англійської мови, що наразі є основним засобом комунікації світової технологічної зони.

Візьмемо для прикладу відоме всім і кожному слово «комп'ютер». Воно походить від англійського слова computer, що у перекладі означає «обчислювач». Перші пристрої з такою назвою дійсно були призначені лише для обчислень. Сьогодні комп'ютери використовуються повсюдно – в науці й техніці, в системах управління й контролю, в промисловості й побуті. Проте, не зважаючи на розмаїття функцій і можливостей, сучасні комп'ютери як і раніше працюють виключно з цифровими сигналами, тобто здійснюють обчислення. Інформація, представлена в інших форматах, для них недоступна (звичайно, без належної адаптації). Погодьтеся, зовсім іншими фарбами починають «грати» вирази «цифровізація», «цифрові технології», «цифровий продукт», «цифрова копія» тощо.

Отже, встановлюючи зв'язок між англомовним прикладом й україномовною інтерпретацією шляхом аналізу походження спільних слів і виразів, ми тим самим, вирішуємо проблему розширення контекстуального простору рідної мови у візії здобувачів освіти. Окремо зазначимо, що все викладене вище однаково справедливе як по відношенню до загальновживаної лексики, так і по відношенню до професійної термінології. В останньому випадку йдеться також про взаємний вплив лінгвістики і спеціальних технічних дисциплін.

Немає великої таємниці у тому, що вивчення іноземної мови за професійним спрямуванням потребує специфічних знань, які курсанти й студенти отримують на заняттях з предметів професійного циклу. Помічено, що здобувачі, які на початковому етапі не демонструють глибоких знань з англійської мови і, відповідно, не виявляють високої навчальної активності, але одночасно показують хороші результати на уроках фахової підготовки, зрештою починають перехоплювати ініціативу. Це трапляється у той момент, коли справа доходить до професійних термінів. Далі все залежить від вправності педагога – зуміти підтримати спонтанний інтерес і конвертувати його у стійку форму.

(Насправді буває дуже цікаво зіставляти переклад актуальних слів за темою, зроблений за допомогою словників та електронних ресурсів, з перекладом, зробленим курсантами на основі набутого професійного досвіду. Наприклад, під час вивчення теми «Класифікація пожежних драбин», назву однієї з драбин, extension ladder (висувна драбина), було перекладено як «триколінка», іншої – folding ladder (складна драбина) – як драбина-палиця. Втім, варто зізнатися, що обидва варіанти близько підходять до офіційної пожежної термінології) (Evans, Dooley &Williams, 2016, p. 61).

З іншого боку маємо всі підстави вважати, що вивчення класифікації пожеж, або видів вогнегасників й пожежних рукавів англійською мовою є чудовим приводом для повторення навчального матеріалу з основ пожежогасіння чи експлуатації протипожежної техніки.

Висновки.

Основна неточність, якої припускаються пересічні учасники дискусій щодо першочергового чи другорядного значення тієї чи іншої дисципліни, полягає у прагненні розглядати проблему у розрізі безпосереднього практичного застосування набутих знань. Звичайно, прикладний характер предметів професійного циклу не викликає сумніву. Однак, загальна мета освіти значно ширша за виховання корисних навичок. На нашу думку, вона полягає у формуванні системного мислення й розвитку

когнітивних можливостей здобувачів, особливо якщо надалі від їхньої здатності вирішувати нестандартні задачі залежатиме безпека, життя і здоров'я людей. Насамперед маються на увазі майбутні працівники ДСНС.

Окрім цього загального висновку, проведене дослідження представлене такими результатами:

1. «Нова мова – новий світ» – вислів, який характеризує спосіб взаємодії лінгвістичних систем у свідомості мовця. Не секрет, що далеко не всі слова однієї мови мають точні еквіваленти в іншій, оскільки поділ реальності на окремі об'єкти в різних культурах здійснюється в різний спосіб і на різних принципах. Таким чином, вивчення іноземної мови –

це не лише розширення термінологічної бази, оволодіння новою системою зв'язування лексичних одиниць в завершені мислені форми, але й розширення світогляду та інтелектуальне зростання.

2. Успішність у вивченні іноземної й рівень володіння рідною мовою перебувають у стійкій діалектичній залежності. З одного боку ми схильні переносити індивідуальний стиль говоріння на всі відомі нам мови, з іншого – опанування іноземною лексикою і граматикою збагачує досвід рідного мовлення.

3. Ґрунтовний підхід до викладання й засвоєння предметів професійного циклу, зокрема у вишах ДСНС, позитивно впливає на процес вивчення іноземної мови за професійним спрямуванням як з точки зору дидактики, так і у сенсі формування сприятливого психологічного клімату під час занять. Одночасно повторення спеціальних інженерних термінів в іншомовній інтерпретації а також зіставлення вітчизняних й зарубіжних систем класифікації обладнання сприяє поглибленню професійних знань майбутніх рятувальників.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Ґелнер, Е. (2003). *Нація та націоналізм. Націоналізм.* К.: Таксон. http://litopys.org.ua/gellner/gel.htm

Дзюба І. (1998). *Між культурою і політикою*. Національний ун-т "Києво-Могилянська академія" . К.: Сфера.

Дроздова, В., Рудніцька, К. & Росквас, І. (2023). Інноваційні технології викладання іноземних мов в умовах зростаючого впливу штучного інтелекту на освітні процеси. *Академічні візії. (26).* 1-6. http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10257489

Зубенко, О. В. (2023) Штучний інтелект і вивчення іноземної мови. *Закарпатські філологічні студії. 27 (Т 2).* 80-83. https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.27.2.15

Іванишин, Н. (2023). Професійна іншомовна підготовка майбутніх фахівців цивільного захисту в країнах європейського союзу як педагогічна проблема. *Інноваційна педагогіка. 65 (Т 1).* 178-181. https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/65.1.37

Іващенко, О. (2024). Зовнішні та внутрішні чинники професійного розвитку особистості майбутнього рятувальника. *Вісник гуманітарного наукового товариства: наукові праці. (24).* 147-152. http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/24064

Козубай, І. (2023) Комплексний аналіз впливу штучного інтелекту на викладання та вивчення іноземних мов. *Актуальні питання гуманітарних наук. 63. (Т 1).* 210-214. https://doi.org/10.24919/2308-4863/63-1-32

Повшедна, І., & Вітюк П. (2017). Реалізація комунікативного підходу через призму діалогічного мовлення у процесі навчання іноземній мові радіо телефоністів пожежно-рятувальних підрозділів. *Вісник Науково-методичного центру навчальних закладів сфери цивільного захисту. (26).* 56-59. http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/7066/1/%d0%9f% d0%be%d0%b2%d1%88%d0%b5%d0%b4%d0%bd%d0%b0%2056-59.pdf

Потебня, О. (1862). *Думка і мова*. https://pidru4niki.com/1151040937734/filosofiya/oleksandr_potebnya_1835-1891

Рябоконь, Ю., & Оніщенко, Т. (2014) Когнітивні технології у навчанні студентів. *Актуальні питання дистанційної освіти та телемедицини 2014 : матеріали Всеукр. Наук.-практ. Відеоконф. (16-17 жовтня 2014 року м. Запоріжжя).* 59-61. https://dspace.zsmu.edu.ua/bitstream/123456789/5982/1/14_%D0%97%D0%94%D0%9C%D0%A3_%D0%94%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%86.%20%D0%BE%D1%81%D0%B2_59-61.pdf

Сидоренко, В. (2014). Когнітивні схеми як механізм трансляції культурного досвіду. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури (3).* 18-22. https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=555417

Субота, Л. (2024). Проблеми формування іншомовної професійної компетентності здобувачів вищої освіти. *Вісник науки та освіти. 1 (19)* 507-515. https://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/8892/8939

Ткаченко, М. (2012). *Олександр Потебня: творець теорії про внутрішню форму слова.* https://slovopys.kubg.edu.ua/oleksandr-potebnia-tvorets-teorii-pro-vnutrishniu-formu-slova/

Evans, V., Dooley, J. & Williams, M. (2016). *Firefighter. Career Paths.* Express Publishing.

Fox, K. (2004). *Watching the English: The Hidden Rules of English Behaviour.* London: Hodder and Stoughton Ltd. https://www.williamdorrell.co.uk/pdfs/Watching_the_English.pdf

Nenko, Y. (2025). Systematic and Pedagogical Barriers in Teaching English as a Foreign Language: a Comparative Analysis. *Professional Pedagogics. 1 (30)* 132-141. https://doi.org/10.32835/2707-3092.2025.30.132-141

Ogden, Ch., & Richards, I. (1989). *The Meaning of Meaning.* Boston: Mariner Books. 396 p. https://www.amazon.co.uk/Meaning-Influence-Language-Thought-Symbolism/dp/0156584468

REFERENCES

Drozdova, V., Rudnitska, K., & Roskvas, I. (2023). Innovative technologies for teaching foreign languages in the context of the growing influence of artificial intelligence on educational processes. *Academic Visions*, (26), 1–6. https://doi.org/10.5281/zenodo.10257489

Dziuba, I. (1998). *Mizh kulturoiu i politykoiu* [Between culture and politics]. Sfera.

Evans, V., Dooley, J., & Williams, M. (2016). *Firefighter. Career paths*. Express Publishing.

Fox, K. (2004). *Watching the English: The hidden rules of English behaviour*. Hodder & Stoughton. https://www.williamdorrell.co.uk/pdfs/Watching_the_English.pdf

Gellner, E. (2003). *Natsiia ta natsionalizm* [Nation and nationalism]. Taxon. http://litopys.org.ua/gellner/gel.htm

Ivanyshyn, N. (2023). Professional foreign language training of future civil protection specialists in the countries of the European Union as a pedagogical problem. *Innovative Pedagogy*, 65(1), 178–181. https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/65.1.37

Ivashchenko, O. (2024). External and internal factors of professional development of the future rescuer's personality. *Bulletin of the Humanitarian Scientific Society*, (24), 147–152. http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/24064

Kozubai, I. (2023). A comprehensive analysis of the impact of artificial intelligence on the teaching and learning of foreign languages. *Current Issues in the Humanities*, 63(1), 210–214. https://doi.org/10.24919/2308-4863/63-1-32

Nenko, Y. (2025). Systematic and pedagogical barriers in teaching English as a foreign language: A comparative analysis. *Professional Pedagogics*, 1(30), 132–141. https://doi.org/10.32835/2707-3092.2025.30.132-141

Ogden, C. K., & Richards, I. A. (1989). *The meaning of meaning*. Mariner Books.

Potebnia, O. (1862). *Dumka i mova* [Thought and language]. https://pidru4niki.com/1151040937734/filosofiya/oleksandr_potebnya_1835-1891

Povshedna, I., & Vitiuk, P. (2017). Implementation of a communicative approach through the prism of dialogical speech in the process of teaching a foreign language to radio operators of fire and rescue units. *Bulletin of the Scientific and Methodological Center of Educational Institutions of the Sphere of Civil Protection*, (26), 56–59. https://pidru4niki.com/1151040937734/filosofiya/oleksandr_ potebnya_1835-1891

Riabokon, Y., & Onishchenko, T. (2014). Cognitive technologies in student education. In *Current issues of distance education and telemedicine 2014: Materials of the All-Ukrainian scientific-practical video conference* (pp. 59–61). dspace.zsmu.edu.ua/bitstream/123456789/5982/1/14_%d0%97%d0%94%d0%9c%d0%a3_%d0%94%d0%b8%d1%81%d1%82%d0%b0%d0%bd%d1%86.%20%d0%be%d1%81%d0%b2_59-61.pdf

Subota, L. (2024). Problems of forming foreign language professional competence of higher education applicants. *Bulletin of Science and Education*, 1(19), 507–515. https://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/8892/8939

Sydorenko, V. (n.d.). Cognitive schemas as a mechanism for the transmission of cultural experience. *NAKKKIM Bulletin*, (3), 18–22. https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=555417

Tkachenko, M. (2012). Oleksandr Potebnia: Creator of the theory of the internal form of the word. https://slovopys.kubg.edu.ua/oleksandr-potebnia-tvorets-teorii-pro-vnutrishniu-formu-slova/

Zubenko, O. V. (2023). Artificial intelligence and foreign language learning. *Transcarpathian Philological Studies*, 27(2), 80–83. https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.27.2.15

Ways to Realize Practical Potential in Correction of Psychospeech Development of Children with General Speech Underdevelopment

UDC 376-053.2-056.264:159.91 DOI: https://doi.org/10.15421/172652

Ivaniuk Serhii
Ph.D. Student, https://orcid.org/0009-0003-5157-7002, srg.ivanuk@gmail.com
Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro,Ukraine)

Abstract.
The article considers effective ways of using the possibilities of various types of praxis in the correction of psychospeech development of children with general speech underdevelopment. The author considers the child's practical capabilities not as separate, autonomous types of praxis (general, bimanual, visual-motor, etc.), but as a holistic practical system in which each previous level of practical capabilities ensures the effective development of each subsequent, higher in terms of neural control and complexity, praxis. The stages of formation of a holistic praxis system of a child with general speech underdevelopment are considered: from basic general praxis to the most perfect symbolic praxis. Transitions from one level of praxis capabilities to others, more perfect and encephalized, are substantiated.

The physiological capabilities of each type of praxis were analyzed in the context of their impact on improving the psychospeech development of children with GSU. The main idea of the study is the cumulative phenomenon of a holistic praxis system for improving speech in this category of children. The essence of this phenomenon is that each type (level) of praxis should create a kind of support step for the child for the further development and improvement of a holistic praxis system. Skipping one of the steps can lead to inhibition of the overall process of psychophysical development of children with special educational needs. Therefore, the integrity of the neural framework of different types of praxis and the systematicity of their functioning should come first. The local approach of individual specialists to the development of one or another type of praxis should be transformed into a systemic approach to purposeful formation and development of the entire holistic praxis system of a child with general speech underdevelopment. It is on this systemic praxis neuro-foundation that effective correction of speech development of this category of children can be built.

Keywords: praxis, correction, psychospeech development, children with general speech underdevelopment

Шляхи реалізації праксичного потенціалу в корекції психомовленнєвого розвитку дітей із загальним недорозвитком мовлення

Іванюк Сергій
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Анотація.
В статті розглянуто ефективні шляхи використання можливостей різних видів праксису в корекції психомовленнєвого розвитку дітей із загальним недорозвитком мовлення. Праксичні можливості дитини розглядаються автором не як окремі, автономні види праксису (загальний, бімануальний, зорово-моторний тощо), а як цілісна праксична система, в якій кожен попередній рівень праксичних можливостей забезпечує ефективний розвиток кожного наступного, більш високого за енцефалізацією нейронного управління і складністю, праксису.

Розглянута поетапність формування цілісної праксичної системи дитини із загальним недорозвитком мовлення: від базового загального праксису – до самого досконалого символічного праксису. Обґрунтовуються переходи від одного рівня праксичних можливостей до інших, більш досконалих та енцефалізованих.

Проаналізовано фізіологічні можливості кожного виду праксису в контексті їхнього впливу на поліпшення психомовленнєвого розвитку дітей із ЗНМ. Головною ідеєю дослідження є комулятивний феномен цілісної праксичної системи для поліпшення мовлення в зазначеної категорії дітей. Суть цього феномену полягає в тому, що кожен із видів (рівнів) праксису має створити у дитини своєрідну сходинку-опору для подальшого розвитку та вдосконалення цілісної праксичної системи. Пропуск однієї зі сходинок може привести до гальмування загального процесу психофізичного розвитку дітей із особливими освітніми потребами. Тому на перше місце має вийти цілісність нейронного каркасу різних видів праксису та системність їхнього функціонування. Локальний підхід окремих фахівців до розвиту того або іншого виду праксису повинен бути трансформований в системний підхід до цілеспрямованого формування та розвитку всієї праксичної системи дитини із загальним недорозвитком мовлення. Саме на цій системній праксичній нейрооснові й може бути побудована ефективна корекція мовленнєвого розвитку вказаної категорії дітей.

Ключові слова: праксис, корекція, психомовленнєвий розвиток, діти із загальним недорозвитком мовлення

Стаття надійшла / Article arrived: 06.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 27.02.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 03.03.2026

Вступ.

Успішність соціалізації дітей і учнів у значній мірі залежать від рівня їхнього психомовленнєвого розвитку. Нажаль, кількість дітей із різними мовленнєвими порушеннями продовжує залишатися високою. На це негативним чином впливає загальна соціально-економічна ситуація в нашій державі, пов'язана із військовим станом і бойовими діями, що продовжуються в різних регіонах України. Кількість стресогенних факторів значно зросла і включає в себе: порушення звичайного алгоритму життя, щоденного режиму, усталеної течії подій; технічні побутові негаразди у вигляді відсутності світла, водопостачання, тепла, мобільного зв'язку та інтернету; проблеми з харчуванням (придбанням необхідних продуктів, приготуванням їжі та режимом харчування); порушення режиму сну через обстріли, «прильоти» та повітряні тривоги, що викликають страх і неможливість спокійно заснути; збуджений, нервозний стан членів родини, що негативно впливає на психомовленнєвий розвиток дітей; проблеми в роботі транспорту, що значно ускладнює пересування батьків та їхніх дітей по населеному пункту та за його межами; система медичної допомоги в регіонах бойових дій та прилеглих до них регіонах не може функціонувати повноцінно, тому отримати першу медичну допомогу буває досить складно або неможливо; в багатьох українських родинах достатньо тривалий час відсутні голови сім'ї – батьки, діди та брати, що негативно впливає на емоційний стан жінок-матерів і, відповідно, на їхніх дітей; вимушене переселення (евакуація) в інші регіони України різко змінює звичні умови життя на незвичні, часто – гірші, ніж ті, в яких родина знаходилась до вимушеної міграції; ця ситуація із вимушеним покиданням свого рідного помешкання ще більш ускладнюється, коли діти разом із батьками потрапляють за кордон в іншомовне середовище, не мають можливості повноцінно спілкуватися з однолітками, користатися всіма благами неосоціуму, в якому вони опинилися; атмосфера постійної, цілодобової тривоги за рідних, близьких, важливих для дітей людей доповнює цю негативну картину основних стресових факторів під час війни, що негативно впливають на загальний психомовленнєвий розвиток дітей.

Аналіз попередніх публікацій. Проблеми порушень мовлення в дітей постійно знаходяться під увагою фахівців, які досліджують ті або інші можливості його корекції (А. М. Богуш, Н. В. Гавриш, Л. О. Варзацька, М. С. Вашуленко, Л. В. Демченко, С. Я. Єрмоленко, Т. О. Піроженко, Н. В. Сумська, Л. В. Фесенко, Н. О. Хорошковська, Г. С. Швайко, М. К. Шеремет та ін.).

Потужний вплив на мовленнєвий розвиток дитини оказують різні види праксису, дослідженням можливостей якого займався ряд фахівців. Так,

М. Д. Мога з колегами присвячував увагу розробці моделі комплексної корекції мовленнєвого розвитку дошкільників засобами адаптивного фізичного виховання. (Мога & Зюзін, 2023). Дослідник також займався методичним структуруванням розрізнених підходів до вивчення праксичних функцій у дітей і систематизував їх на новому методологічному рівні класифікування (Moga, 2024).

М. М. Єфименко фундаментально розробляв питання формування загального праксису в дітей раннього, дошкільного та молодшого шкільного віку, орієнтуючи фахівців спиратися в цій роботі на принцип природовідповідності та еволюційний метод розвитку основних рухів у дітей (Єфименко, 2024, 2025).

Ю. В. Зюзін виконав дисертаційне дослідження, присвячене корекції порушень мовленнєвого розвитку дітей засобами фізичного виховання, акцентуючи увагу на розвитку та формуванню бімануального праксису в поєднанні з праксисом загальним, зокрема крослатеральним повзанням. Для цього він використовував арсенал методики «Ступалки-ЛОГОС» (автори – Єфименко М. М. і Мога М. Д.), адаптуючи його до роботи з дітьми середнього дошкільного віку з загальним недорозвитком мовлення (Зюзін, 2023).

В. К. Кантаржи займався розробкою проблематики комплексної корекції кистьових функцій у дошкільників, звертаючи особливу увагу на матеріально-технічне забезпечення цього процесу спеціальними тренажерами, включаючи аспекти корекції кистьового праксису (Кантаржи, 2024).

В. В. Подгорна, С. Д. Притиковська, Ю. В. Рібцун доводили значущість моторної сфери, праксичних функцій для мовленнєвого розвитку та його корекції у дітей (Рібцун, 2021, 2022). Проте, незважаючи на загальне розуміння важливості формування різних видів праксису, сьогодні їхнє дослідження носить розрізнений, локальний характер і не розглядається в контексті концепції цілісної праксичної системи. Ця невирішена ситуація й обумовила **актуальність** дослідження.

Метою статті є дослідження потенційних можливостей всіх видів праксису в контексті використання їх як компонентів єдиної цілісної праксичної системи для корекції психомовленнєвого розвитку дітей із загальним недорозвитком мовлення.

Для досягнення цієї мети було сформульовано відповідні **завдання**:

1. Проаналізувати доступні джерела з проблематики формування нейронного каркасу головного мозку засобами цілісної праксичної системи дитини для відновлення або компенсації пригнічених ділянок нейронів, що відповідають за мовленнєвий розвиток.

2. На основі систематизації отриманої інформації виділити шляхи використання потенційних можливостей цілісної праксичної системи для поліпшення психомовленнєвого розвитку зазначеної категорії дітей.

Методи дослідження. Для дослідження використовувались такі методи:

А. Аналіз інформаційних джерел із проблематики дослідження.

Б. Систематизація інформації.

В. Гіпотетичний метод дослідження.

Пошук шляхів використання праксичного потенціалу дитини для поліпшення її психомовленнєвого розвитку треба почати з аналізу нейрофізіологічних і нейропсихологічних особливостей нейронного каркасу центральної нервової системи людини. Всім відома схема рухових проєкцій кори головного мозку за W. Penfild (рис. 1).

На ньому наочно представлено тісний взаємозв'язок між всіма існуючими видами праксису в дитини, починаючи із загального (основних рухів) і закінчуючи оральним (ротовим) (Єфименко, 2025; Рібцун, 2021). Вся ця єдність нагадує неперервний ланцюг цілісної праксичної системи, в якій кожен попередній вид праксису (відносно початковий, примітивний) створює нейронні умови для розвитку, формування та повноцінного функціонування наступних (більш зрілих за мозковим представництвом) видів праксису.

Цей ланцюжок неможливо розірвати, а якщо це все ж таки відбувається за якимись травматичними або гіпоксичними причинами – у дитини починає спостерігатися дизонтогенез її психофізичного розвитку і вона потребує відповідних корекційних втручань із боку педагога. Тобто, має сенс розглядати всі існуючи види праксису не як окремі підсистеми в розвитку дитини, а як онтогенетично послідовні компоненти єдиної нейронної мережі, яка забезпечує мозкове регулювання всіма можливими довільними рухами дитини. Підсумовуючи вищенаведені міркування, сформулюємо перший шлях використання всіх видів праксису в дитини для поліпшення її психомовленнєвого розвитку – багаторівневість, цілісність та системність функціонування всіх видів праксису дитини.

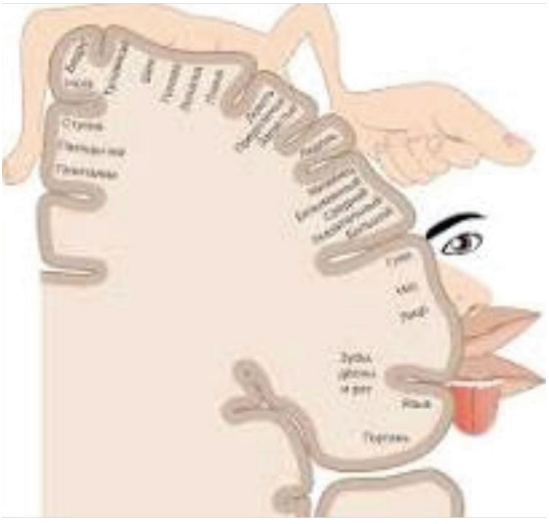

Рис. 1. Кортикальний гомункулус за W. Penfild

Саме такий підхід нами було знайдено у розробках М. М. Єфименка, саме в наочному образі – Дереві праксису (рис. 2) (Єфименко, 2025).

Цей наочний образ єдності та цілісності всіх видів праксису в дитини дає нам можливість розуміти цю сукупність не як механічне додавання одних видів праксису до інших, а як скоординований онтогенетичний процес побудови моторної сфери дитини, накопичуючи своєрідний кумулятивний нейронно-енергетичний ефект. Тому другим шляхом використання потенційних можливостей праксису ми вважаємо **координацію всіх координацій** (Єфименко, 2024).

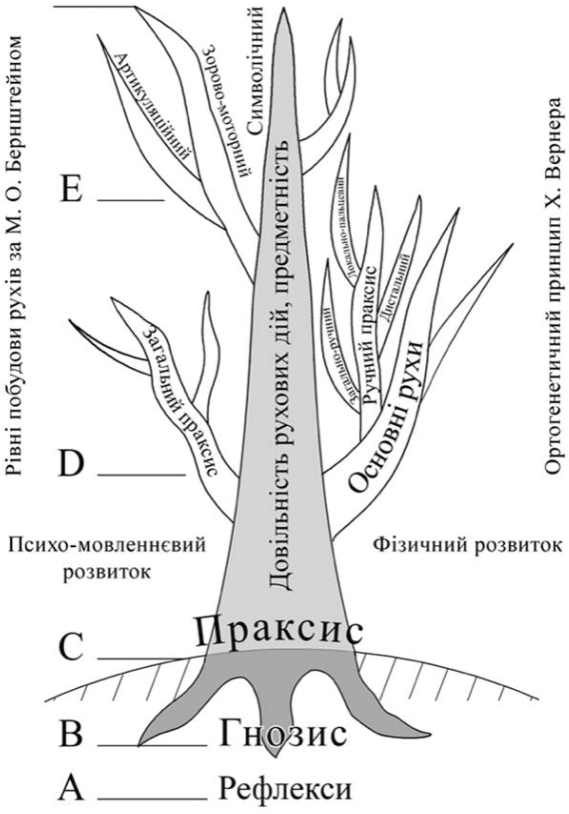

Рис. 2. Дерево праксису

Координувати окремі праксичні координації можна різними шляхами, наприклад, поступово і послідовно, додаючи до вже існуючих первинних рухових патернів координації більш високого управлінського рівня. Наприклад, до достатньо сформованого загального праксису можна поступово додати бімануальний праксис, поєднуючи їх в нових координаційних предметно-маніпулятивних відносинах. На нашу думку, вищенаведений варіант послідовної координації різних видів праксису має сенс на початковому етапі розвитку та формування цілісної праксичної системи. Але після завершення цього першого етапу актуалізується другий, більш складний і енцефалізований варіант – одночасна координація різних видів координації.

Тому в якості наступної методологічної опори наших дослідницьких пошуків розглянемо відомий закон Дональда Хебба: якщо два нейрони активовані приблизно в один і той же час і розташовані поблизу, то їхні зв'язки посилюються. На попередньому рис. 1 ми спостерігали близьке розташування моторних проєкцій всіх видів праксису у відповідних зонах кори головного мозку: від загального праксису – до лицьового, орального та артикуляційного. Останні три безпосередньо впливають на формування звуків мовлення, з яких формуються склади та слова, а в подальшому і речення. Схематично цей процес побудови нейронної мережі на основі вищенаведеного закону представлений на рис. 3.

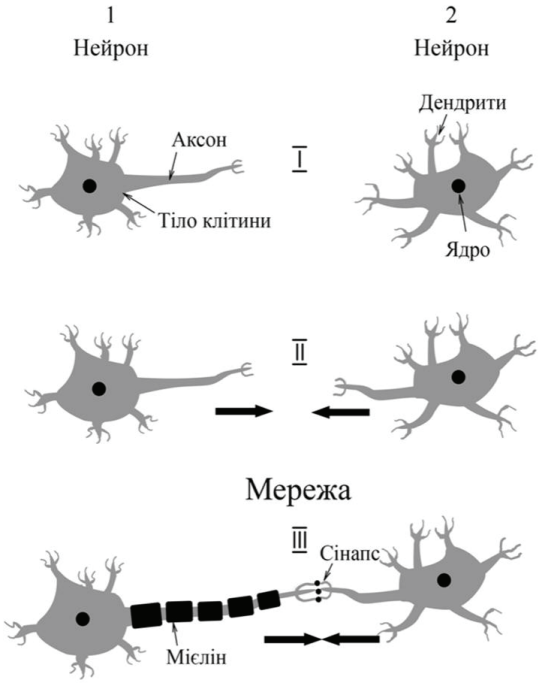

Рис. 3. Механізм побудови компенсаторної нейронної мережі на основі одночасних збуджуючих праксичних впливів

Ізолююча мієлінова оболонка дозволяє нервовим імпульсам проходити скачкоподібно (сальтаторно) від одного вузла Раньє до іншого, збільшуючи тим самим швидкість проведення сигналів у рази. Швидка передача імпульсів забезпечує точність і ефективність функціонування нервової системи. А це і є нейропедагогічна основа загальної навчальної успішності дитини.

Таким чином, третім шляхом реалізації потенціалу цілісної праксичної системи в поліпшенні психомовленнєвого розвитку дітей є **синхронізація всіх координацій.**

Педагогічною основою синхронізації всіх видів координації може стати метод синхронізації рухово-мовленнєвих координацій (СРМК), розроблений М. М. Єфименком в якості універсального підходу в роботи з дітьми. Можна взяти його за основу в розробці адаптованої методики використання СРМК по відношенню до учнів молодших класів із загальним недорозвитком мовлення.

Висновки.

Виконане дослідження показало, що:

1. Нейронний каркас головного мозку, близьке та інтегроване розташування в ньому моторних і мовленнєвих центрів дають можливість стверджувати, що існують усі передумови використання значних можливостей цілісної праксичної системи дитини для поліпшення та корекції її психомовленнєвого розвитку.

2. Нейронний каркас головного мозку філогенетично створений таким чином, що забезпечує **послідовне, поетапне, цілісне** формування всіх необхідних видів праксису для дитини (загального, бімануального, зорово-моторного, предметно-маніпулятивного, артикуляційного, символічного) в цілісну праксичну систему. В ній кожен попередній вид праксису, починаючи із початкового, створює нейрофізіологічні умови для подальшої надбудови над ним більш високого, енцефалізованого рівня праксичних функцій.

3. В цій єдності цілісної праксичної системи особливу значущість з методологічної точки зору мають такі корекційні напрями – ***координація всіх координацій*** і її більш зрілий і ефективний варіант – **синхронізація всіх координацій.** Останній є потужною і перспективною основою відновлення, компенсації, створення компенсаторної нейронної мережі головного мозку, що має забезпечити в подальшому поліпшення психомовленнєвого розвитку дітей із загальним недорозвитком мовлення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Єфименко, М. (2024). Синхронізація всіх видів праксису в дітей із особливими освітніми потребами. *Спеціальна та інклюзивна освіта в сучасному вимірі: досвіт та інновації*; матеріали всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю м. Ужгород, 23-24 жовтня 2024 р., УНУ. С. 104-108.

Єфименко, М. (2025). Цілісна праксична система – як її формувати в дітей із особливими освітніми потребами. *Становлення особистості в умовах сучасного розвитку суспільства: психолого-педагогічний, корекційно-реабілітаційний, соціальний і медичний аспекти*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю, м. Полтава, 1-2 трав. 2025 р. / за заг. ред. Н. Г. Пахомової. Полтава, ПНПУ. С. 55-62.

Зюзін, Ю. (2023). Ефективність використання тренажера «СтупалкиЛОГОС» у поліпшені психомовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку. Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. Випуск 2 (143). Одеса. С. 34–40. DOI: https://doi.org/10.24195/2617-6688-2023-2-4

Кантаржи, В. (2024). Комплексна корекція кистьових функцій у дошкільників: монографія. Вінниця : Нілан-ЛТД. 260 с.

Мога, М., & Зюзін, Ю. (2023). Методика комплексної корекції мовленнєвого розвитку дошкільників засобами адаптивного фізичного виховання. *Науково-теоретичний альманах Грані*, *26*(1), 74-79. https://doi.org/10.15421/172312 Рібцун, Ю. (2021).

Рібцун, Ю. (2021). Вивчення праксичних функцій молодших школярів з особливими мовленнєвими потребами (продовження). *Особлива дитина : навчання і виховання.* №3 (103). С. 49–55. URL: https://ojs.csnukr.in.ua/index.php/Exceptional_child/article/view/79/86

Рібцун, Ю. (2021). Вивчення праксичних функцій молодших школярів з особливими мовленнєвими потребами (продовження). *Особлива дитина : навчання і виховання.* №4 (104). С. 28–45. URL: https://ojs.csnukr.in.ua/index.php/Exceptional_child/article/view/88/76

Рібцун, Ю. (2022). Реалізація логопсихосинергетичного підходу у формуванні праксичних функцій у дітей із заїканням. *Наукові записки міжнародного гуманітарного університету.* Одеса: Видавничий дім «Гельветика», Вип. 36. С. 220–224. URL: http://www.sci-notes.mgu.od.ua/archive/v36/50.pdf

Moga N. (2024). The author's modification of the existing praxis classification among children with special needs in the context of their psycho-speech development. EUREKA : Social and Humanities. № 1. P. 24-31. DOI: https://doi.org/10.21303/2504-5571.2024.003278

REFERENCES

Kantarzhy, V. (2024). Kompleksna korektsiia kystovykh funktsii u doshkilnykiv: monohrafiia. Vinnytsia : Nilan-LTD.

Moga, M., & Zyuzin, Y. (2023). Methodology of Complex Correction of Speech Development of Preschoolers by Means of Adaptive Physical Education. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, *26*(1), 74-79. https://doi.org/10.15421/172312

Moga, N. (2024). The author's modification of the existing praxis classification among children with special needs in the context of their psycho-speech development. EUREKA : Social and Humanities. № 1. P. 24-31. https://doi.org/10.21303/2504-5571.2024.003278

Ribtsun, Yu. (2021). Vyvchennia praksychnykh funktsii molodshykh shkoliariv z osoblyvymy movlennievymy potrebamy (prodovzhennia). Osoblyva dytyna : navchannia i vykhovannia. №3 (103). S. 49–55. URL: https://ojs.csnukr.in.ua/index.php/Exceptional_child/article/view/79/86

Ribtsun, Yu. (2021). Vyvchennia praksychnykh funktsii molodshykh shkoliariv z osoblyvymy movlennievymy potrebamy (prodovzhennia). Osoblyva dytyna : navchannia i vykhovannia. №4 (104). S. 28–45. URL: https://ojs.csnukr.in.ua/index.php/Exceptional_child/article/view/88/76

Ribtsun, Yu. (2022). Realizatsiia lohopsykhosynerhetychnoho pidkhodu u formuvanni praksychnykh funktsii u ditei iz zaikanniam. Naukovi zapysky mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Odesa: Vydavnychyi dim «Helvetyka», 2022. Vyp. 36. S. 220–224. https://doi.org/10.52058/2695-1592-2022-1(8)-164-175

Yefimenko, M. (2024). Sinhronizaciya vsih vidiv praksisu v ditej iz osoblivimi osvitnimi potrebami. Specialna ta inklyuzivna osvita v suchasnomu vimiri: dosvit ta innovaciyi: materiali vseukr. nauk.-prakt. konf. z mizhnarodnoyu uchastyu m. Uzhgorod, 23-24 zhovtnya 2024 r., UNU. S. 104-108.

Yefimenko, M. (2025). Cilisna praksichna sistema – yak iyi formuvati v ditej iz osoblivimi osvitnimi potrebami. Stanovlennya osobistosti v umovah suchasnogo rozvitku suspilstva: psihologo-pedagogichnij, korekcijno-reabilitacijnij, socialnij i medichnij aspekti: materiali vseukr. nauk.-prakt. konf. z mizhnarodnoyu uchastyu, m. Poltava, 1-2 trav. 2025 r. / za zag. red. N. G. Pahomovoyi. Poltava, PNPU. S. 55-62.

Ziuzin, Yu. (2023). Efektyvnist vykorystannia trenazhera «StupalkyLOHOS» u polipsheni psykhomovlennievoho rozvytku ditei doshkilnoho viku. Naukovyi visnyk Pivdennoukrainskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni K. D. Ushynskoho. Vypusk 2 (143). Odesa. S. 34–40. DOI: https://doi.org/10.24195/2617-6688-2023-2-4

Pedagogical Co-Agency in the Age of Generative AI: From Chalkboard to ChatGPT

UDC 37.014:004.8
DOI: https://doi.org/10.15421/172653

Hasanova Aygun[1]
Senior Teacher, https://orcid.org/0000-0002-0112-5257, aygun.hasanova@adau.edu.az
Humbetova Ayten[2]
Ph.D., https://orcid.org/0000-0001-6325-8197, aytenbdu@yahoo.com
Aydinova Sakina[2]
Ph.D. Student, https://orcid.org/0000-0001-6126-5617, sakinaaydinova@yahoo.com
Mahmudova Sevinc[1]
Senior Teacher, https://orcid.org/0000-0001-7690-7184, sevinc.020ss@gmail.com
[1]Azerbaijan State Agricultural University (Ganja, Azerbaijan)
[2]Baku State University (Baku, Azerbaijan)

Abstract.
The rapid transition from chalkboard-centered instruction to generative artificial intelligence–supported learning environments marks not merely a technological shift, but an epistemological rupture in the history of education. This article critically interrogates the pedagogical, cognitive, and ethical implications of integrating large language models–particularly ChatGPT developed by OpenAI–into formal and informal learning contexts. Rather than adopting a celebratory or alarmist stance, the study positions generative AI as a transformative mediating artifact that reconfigures knowledge production, authorship, assessment, and academic integrity.

Drawing upon socio-constructivist theory (Vygotsky), critical pedagogy (Freire), and postdigital educational frameworks (Jandrić), the paper develops a multi-layered conceptual model termed Pedagogical Co-Agency, which conceptualizes AI not as a tool or substitute teacher, but as a cognitive collaborator operating within dynamic human–machine assemblages. Through qualitative discourse analysis of policy documents, higher education syllabi, and classroom narratives across secondary and tertiary contexts, the study identifies three emergent paradigms: (1) algorithmic scaffolding, (2) distributed cognition, and (3) epistemic outsourcing. These paradigms illuminate both productive affordances – enhanced feedback loops, adaptive explanation, democratized access to expertise–and structural risks, including epistemic homogenization, shallow learning patterns, and the erosion of authorial responsibility.

The findings suggest that the uncritical incorporation of generative AI into curricula accelerates what is termed cognitive automation dependency, a condition in which learners increasingly externalize metacognitive labor to algorithmic systems. However, when embedded within critically designed pedagogical frameworks emphasizing reflexivity, transparency, and dialogic engagement, AI-mediated learning can deepen conceptual understanding and foster higher-order thinking.

Keywords: Generative Artificial Intelligence, Pedagogical Co-Agency, Epistemic Outsourcing, Cognitive Automation Dependency, Hybrid Authorship, AI in Higher Education, Mediated Cognition, Postdigital Learning Environments

Педагогічне співробітництво в епоху генеративного ШІ: від Chalkboard до ChatGPT

Хасанова Айгун[1], **Гумбетова Айтен**[2], **Айдінова Сакіна**[2], **Махмудова Севінч**[1]
[1]Азербайджанський державний сільськогосподарський університет (Гянджа, Азербайджан)
[2]Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)

Анотація.
Швидкий перехід від навчання, орієнтованого на дошку, до навчальних середовищ із підтримкою генеративного штучного інтелекту, позначає не лише технологічний зсув, а й епістемологічний розрив в історії освіти. У цій статті критично розглядаються педагогічні, когнітивні та етичні наслідки інтеграції великих мовних моделей – особливо ChatGPT, розробленого OpenAI – у формальний і неформальний навчальний контекст. Замість того, щоб займати святкову або тривожну позицію, дослідження позиціонує генеративний ШІ як трансформаційний посередницький артефакт, що переконфігурує виробництво знань, авторство, оцінювання та академічну цілісність.

Спираючись на соціоконструктивістську теорію (Виготський), критичну педагогіку (Фрейре) та постцифрові освітні рамки (Яндрич), у статті розробляється багатошарова концептуальна модель під назвою Педагогічне співагентство, яка концептуалізує ШІ не як інструмент чи замінника вчителя, а як когнітивного колаборанта, що діє в динамічних асамбляжах людини-машина. Завдяки якісному дискурсному аналізу політичних документів, навчальних програм вищої освіти та класних наратив у середніх і третинних контекстах, дослідження визначає три емерджентні парадигми: (1) алгоритмічне підкріплення, (2) розподілене пізнання та (3) епістемічне аутсорсинг. Ці парадигми висвітлюють як продуктивні можливості – посилені цикли зворотного зв'язку, адаптивне пояснення, демократизований доступ до експертизи – так і структурні ризики, включно з епістемічною уніфікованістю, поверхневими навчальними патернами та ерозією авторської відповідальності.

Результати свідчать, що некритичне впровадження генеративного ШІ в навчальні програми прискорює так звану залежність від когнітивної автоматизації – стан, за якого учні дедалі більше зовнішньо передають метакогнітивну працю алгоритмічним системам. Однак, коли навчання під керівництвом ШІ інтегрується у критично спроектовані педагогічні рамки, що підкреслюють рефлексивність, прозорість і діалогічну взаємодію, навчання під керівництвом ШІ може поглибити концептуальне розуміння та сприяти мисленню вищого порядку.

Ключові слова: генеративний штучний інтелект, педагогічна співагенція, епістемічний аутсорсинг, залежність від когнітивної автоматизації, гібридне авторство, штучний інтелект у вищій освіті, опосередковане пізнання, постцифрові навчальні середовища

Стаття надійшла / Article arrived: 12.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 01.03.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Introduction.

For centuries, the chalkboard symbolized the structure of formal education: a visible surface upon which knowledge was transmitted, negotiated, and stabilized within the bounded space of the classroom. Even as digital technologies entered schools and universities, the epistemic architecture of teaching remained largely human-centered. The instructor curated content, structured dialogue, and validated knowledge claims. Learning was tied to observable intellectual labor–drafting, calculating, revising, and arguing in ways that could be traced to individual cognitive effort.

The emergence of generative artificial intelligence (GenAI), particularly large language models such as ChatGPT developed by OpenAI, represents a qualitatively different transformation. Unlike earlier digital tools that stored or delivered information, generative AI systems produce context-sensitive responses in real time. They simulate dialogue, generate essays, summarize research, solve problems, and provide adaptive feedback within seconds. This shift moves AI from the periphery of educational technology into the center of epistemic activity.

Analysis of previous studies. Recent scholarship confirms the scale and speed of this transformation. Systematic reviews of generative AI in higher education identify rapid adoption across disciplines, highlighting applications in writing support, assessment design, feedback generation, and personalized learning (Kasneci et al., 2023; Zawacki-Richter et al., 2023). Empirical analyses published in leading educational technology journals demonstrate both measurable learning gains and significant concerns regarding overreliance, superficial engagement, and assessment validity (Baidoo-Anu & Ansah, 2023; Cotton et al., 2024). Moreover, large-scale institutional surveys indicate that the majority of university students now use generative AI tools in some form during their academic work, prompting urgent policy reconsiderations regarding integrity and evaluation frameworks (HEPI, 2025).

Despite this growing body of research, the existing literature remains conceptually fragmented. Many studies focus on performance outcomes–improvements in grammar, efficiency, or task completion–without interrogating deeper epistemic consequences. Others emphasize ethical risks such as plagiarism or misinformation but do not sufficiently theorize how AI reshapes the distribution of cognitive labor. As a result, the field risks oscillating between techno-optimism and techno-pessimism without articulating a coherent conceptual model of human–AI educational interaction.

1. Results.

To address this gap, it is necessary to move beyond instrumental questions–"How can AI improve learning outcomes?"–and instead examine structural transformations in knowledge production. From a socio-cultural perspective, learning has long been understood as mediated action (Vygotsky, 1978), shaped by tools that reorganize cognition. Critical pedagogy further reminds us that knowledge production is inseparable from questions of agency and power (Freire, 1970). In the postdigital condition, where boundaries between human and technological actors blur (Jandrić et al., 2018), generative AI must be analyzed not merely as a tool but as a participant in epistemic processes.

The transition from chalkboard-centered instruction to AI-mediated dialogue therefore signals an ontological and epistemological shift. Authorship becomes hybrid. Intellectual labor becomes partially externalized. Feedback becomes instantaneous and algorithmically generated. In such conditions, conventional assumptions about originality, mastery, and assessment require re-examination. If students increasingly collaborate with generative systems in drafting arguments or solving complex tasks, how should educators interpret authorship and evaluate understanding?

At the same time, dismissing generative AI as inherently detrimental would overlook its genuine pedagogical affordances. Studies indicate that when used reflectively, AI systems can scaffold novice learners, support multilingual students, and facilitate iterative feedback loops that enhance conceptual clarity (Kasneci et al., 2023). The issue, therefore, is not the mere presence of AI, but the absence of a robust theoretical framework capable of distinguishing productive co-agency from passive cognitive outsourcing.

This article adopts a conceptual-analytical approach to interrogate the deeper transformation initiated by generative AI in education. Rather than assessing isolated classroom interventions, it seeks to theorize the reconfiguration of authorship, cognitive distribution, and pedagogical responsibility in AI-augmented learning environments.

Accordingly, this study addresses the following research questions:

- RQ1. How does the emergence of generative AI reconfigure the ontological status of authorship and knowledge production within formal education?
- RQ2. In what ways does AI-mediated learning redistribute cognitive and metacognitive agency between human learners and algorithmic systems?
- RQ3. What forms of epistemic outsourcing and cognitive automation dependency emerge in AI-augmented classrooms?
- RQ4. How can a normative framework of pedagogical co-agency be conceptually constructed to preserve intellectual accountability in hybrid human–AI learning environments?

By articulating these questions, the article aims to contribute a theoretically grounded model that moves beyond polarized debates and offers a coherent conceptual vocabulary for understanding the transition from chalkboard pedagogy to AI-mediated education.

2. Theoretical Framework.

The rapid institutionalization of generative artificial intelligence in education demands more than pragmatic adaptation; it requires theoretical clarification. Without a coherent conceptual grounding, analyses of AI in classrooms risk remaining either technologically deterministic or normatively reactive. This section situates the present study within three interrelated theoretical traditions–mediated cognition, critical pedagogy, and postdigital theory–in order to construct a rigorous foundation for the concepts of epistemic outsourcing, cognitive automation dependency, and pedagogical co-agency. By integrating these traditions with recent 2022–2025 scholarship on generative AI in education, the framework establishes the analytical legitimacy of the proposed model.

2.1 Learning as Mediated Action in Algorithmic Contexts.

Socio-cultural theory has long maintained that cognition is not an isolated mental process but a mediated activity shaped by cultural tools (Vygotsky, 1978). Writing, diagrams, symbolic systems, and digital platforms function not merely as supports but as cognitive reorganizers. Tools do not simply extend thinking; they restructure it. From this perspective, generative AI must be understood as a mediational artifact of unprecedented complexity.

Recent empirical research confirms that large language models influence not only task completion speed but also problem-framing strategies and argumentative structure (Kasneci et al., 2023; Cotton et al., 2024). Studies published in Computers & Education and Educational Technology Research and Development show that students interacting with AI-based writing assistants tend to reorganize planning phases, rely on iterative prompt refinement, and externalize drafting processes that were previously internal cognitive operations (Zawacki-Richter et al., 2023; Baidoo-Anu & Ansah, 2023).

This shift marks a qualitative intensification of mediated cognition. Whereas earlier digital tools supported discrete stages of learning (e.g., spell-checking or content retrieval), generative AI intervenes directly in generative thought. It proposes arguments, synthesizes literature, and constructs explanatory narratives. The mediational role thus moves from supportive scaffold to co-productive participant.

Within this transformed ecology, I introduce the concept of epistemic outsourcing: the structured delegation of knowledge-generative processes from human cognition to algorithmic systems. Unlike simple tool use, epistemic outsourcing entails the partial displacement of inferential labor. It becomes visible when learners accept AI-generated formulations as epistemically sufficient without re-engaging critically with underlying reasoning. Emerging 2024 studies on AI-assisted academic writing note patterns of reduced revision depth and diminished metacognitive reflection when AI output is adopted with minimal interrogation (Cotton et al., 2024). These findings align with concerns that generative AI may reconfigure–not eliminate, but redistribute–cognitive effort.

However, mediated cognition theory cautions against technological determinism. Tools shape action, yet human agency remains decisive. Thus, epistemic outsourcing should be conceptualized as a spectrum rather than a binary condition, contingent on pedagogical design and user reflexivity.

2.2 Authorship, Power, and Epistemic Authority.

If mediated action addresses cognitive redistribution, critical pedagogy foregrounds questions of authorship and power. For Freire (1970), authentic learning requires dialogic engagement in which learners become producers–not passive recipients–of knowledge. Generative AI complicates this dialogic structure. When a student co-constructs a text with an algorithmic system, authorship becomes hybrid, and the locus of epistemic authority becomes diffuse.

Recent debates in higher education policy literature emphasize that generative AI challenges traditional understandings of originality and academic integrity (Eaton, 2023; HEPI, 2025). Yet many institutional responses remain procedural–focusing on detection technologies or disclosure requirements–rather than philosophical. The deeper issue concerns what constitutes intellectual ownership in environments where algorithmic systems contribute syntactic and semantic structuring.

Here, we introduce the concept of cognitive automation dependency: a condition in which learners habituate to algorithmic generation to such an extent that productive cognitive struggle diminishes. Unlike efficiency gains, which may be pedagogically beneficial, automation dependency reflects a gradual erosion of epistemic resilience–the capacity to sustain analytical reasoning without algorithmic supplementation.

Evidence from 2023–2025 classroom studies suggests mixed outcomes. While AI-supported learners often demonstrate improved surface coherence in writing, some studies report weaker argumentative depth and reduced independent synthesis when AI use is unstructured (Kasneci et al., 2023; Cotton et al., 2024). These findings do not imply cognitive decline but indicate the necessity of re-theorizing intellectual accountability in AI-mediated contexts.

Critical pedagogy therefore becomes indispensable. If power operates through control of discourse, then AI systems–trained on vast corpora reflecting dominant linguistic and cultural patterns–may subtly standardize expression. Post-2022 analyses of language model bias emphasize the reproduction of hegemonic norms embedded in training data (Bender et al., 2021; further elaborated in 2023 AI ethics scholarship). Consequently, AI integration must be assessed not only for efficiency but for epistemic justice.

2.3 Postdigital Co-Agency and Hybrid Cognition.

The postdigital perspective rejects simplistic binaries

between human and technological actors. As Jandrić et al. (2018) argue, contemporary educational spaces are hybrid assemblages in which digital and analog, human and machine, coexist in dynamic entanglement. Generative AI intensifies this entanglement by simulating dialogic interaction.

Recent 2024–2025 theoretical contributions in postdigital education emphasize that AI should be analyzed as part of distributed cognitive networks rather than as an isolated tool (Knox, 2024; Selwyn, 2024). These analyses suggest that educational agency increasingly operates across human–machine constellations. Learning becomes a relational process embedded in algorithmically mediated infrastructures. Building on this perspective, I propose the concept of pedagogical co-agency: a normative and analytical model describing structured collaboration between human learners and AI systems within clearly defined epistemic boundaries. Pedagogical co-agency differs from passive outsourcing in three ways.

1. Transparency – AI contributions are acknowledged and critically examined.
2. Reflexivity – learners evaluate and revise algorithmic output rather than accepting it uncritically.
3. Accountability – assessment frameworks prioritize reasoning processes over polished surface products.

The concept is theoretically grounded in distributed cognition theory (Hutchins, 1995) and reinforced by contemporary AI-in-education scholarship emphasizing guided integration rather than prohibition (Zawacki-Richter et al., 2023; Kasneci et al., 2023). It seeks to reconcile mediated cognition with critical pedagogy by recognizing AI as a participant in epistemic processes while preserving human interpretive sovereignty.

2.4 Toward a Conceptually Integrated Model.

Integrating these strands, the theoretical framework establishes four core propositions.

1. Generative AI functions as a high-intensity mediational artifact that reorganizes cognitive processes.
2. The redistribution of inferential labor produces identifiable forms of epistemic outsourcing.
3. Without critical structuring, sustained AI reliance may foster cognitive automation dependency.
4. A normative model of pedagogical co-agency can align AI integration with deep learning and intellectual accountability.

By grounding newly introduced concepts in established socio-cultural, critical, and postdigital traditions–while integrating findings from 2022–2025 empirical AI research–this framework provides the analytical foundation necessary to move beyond polarized discourse. The following section builds upon this foundation to articulate a structured conceptual model of pedagogical co-agency applicable to AI-augmented educational environments.

3. Conceptual Model: Pedagogical Co-Agency.

Building on the theoretical foundations outlined in the previous section, this study proposes a Conceptual Model of Pedagogical Co-Agency for AI-augmented learning environments. The model conceptualizes generative AI not merely as a digital tool but as a cognitive partner whose participation can be modulated through pedagogical design, institutional policy, and learner reflexivity. It integrates insights from mediated cognition, critical pedagogy, and postdigital theory to provide a structured framework for understanding, evaluating, and guiding AI-human interaction in education.

3.1 From Tool Use to Epistemic Partnership.

Traditional educational technology research has largely treated AI as a tool, a passive instrument to be deployed for specific tasks such as essay drafting or feedback generation (Zawacki-Richter et al., 2023). However, generative AI's capabilities extend beyond retrieval and procedural support; it actively participates in meaning-making, generating arguments, synthesizing sources, and suggesting problem-solving pathways.

In the model, this shift is represented as a continuum from instrumental use to epistemic partnership, where learners engage with AI as co-constructors of knowledge. Empirical studies (Kasneci et al., 2023; Cotton et al., 2024) demonstrate that such engagement enhances certain learning outcomes–particularly the breadth of argumentation and exposure to multiple perspectives–while also introducing risks of overreliance.

3.2 The Spectrum of Cognitive Distribution.

The model explicitly maps the distribution of cognitive and metacognitive labor between human learners and AI systems. At one extreme, AI functions primarily as a scaffolding device, providing prompts, clarifying concepts, and suggesting revisions. At the other extreme, learners delegate substantial inferential and compositional work to AI, creating conditions for cognitive automation dependency (Cotton et al., 2024). This spectrum allows educators and policymakers to identify degrees of human–AI engagement and to implement interventions that maximize learning while minimizing epistemic risk. For example, structured prompts, reflective exercises, and iterative validation strategies can shift activity toward higher learner agency, preserving critical thinking and metacognitive effort.

3.3 Risks: Epistemic Outsourcing and Automation Dependency.

While the model emphasizes partnership, it explicitly accounts for the risks associated with hybrid learning:

- Epistemic Outsourcing – learners may adopt AI-generated arguments or explanations without critical evaluation, reducing engagement with reasoning processes (Baidoo-Anu & Ansah, 2023);
- Cognitive Automation Dependency – habitual reliance on AI for complex tasks may weaken independent problem-solving capacities, particularly in writing and synthesis (Kasneci et al., 2023).

The model frames these risks not as intrinsic flaws of AI, but as emergent phenomena contingent on

pedagogical design and learner reflexivity. Importantly, these constructs are measurable: instructor observation, reflective journals, and textual analysis can reveal the degree to which learners outsource cognitive effort to AI.

3.4 Normative Architecture of Co-Agency.

The final component of the model articulates a normative architecture for embedding AI in educational practice. Three interrelated dimensions are proposed:

- Transparency – AI contributions are explicitly acknowledged; learners and educators critically examine generated content (HEPI, 2025).
- Reflexivity – learners engage in iterative evaluation and modification of AI output, reinforcing metacognitive and analytical skills (Zawacki-Richter et al., 2023).
- Accountability – assessment frameworks prioritize reasoning processes, argumentation quality, and reflective engagement over mere product quality, aligning with both critical pedagogy and postdigital principles (Selwyn, 2024; Knox, 2024).

This architecture operationalizes the concept of pedagogical co-agency, bridging theoretical insight and classroom application. It provides both a heuristic tool for educators designing AI-mediated curricula and a conceptual lens for scholars analyzing emerging learning ecologies.

3.5 Integration and Implications.

By synthesizing theoretical and practical dimensions, the model demonstrates that effective AI integration requires structured co-agency, not unregulated tool use. The model reconciles three central tensions:

1. Cognitive augmentation vs. cognitive offloading;
2. Human authorship vs. hybrid authorship;
3. Learning efficiency vs. epistemic accountability

The next section will leverage this conceptual framework to explore implications for curriculum design, assessment reform, and policy development, offering actionable recommendations while preserving the model's theoretical rigor.

4. Implications and Pedagogical Recommendations.

Building upon the Conceptual Model of Pedagogical Co-Agency, this section translates theoretical insight into actionable guidance for educators, curriculum designers, and policy makers. While generative AI offers unprecedented opportunities for adaptive learning and cognitive support, unstructured integration risks undermining metacognitive development, authorship norms, and epistemic accountability. Drawing on recent empirical research (Kasneci et al., 2023; Cotton et al., 2024; Zawacki-Richter et al., 2023) and contemporary policy analyses (HEPI, 2025), this section articulates four key pedagogical implications and corresponding recommendations.

4.1 Structured Integration of Generative AI.

Implication: Unmediated access to AI can lead to epistemic outsourcing and cognitive automation dependency, reducing learners' engagement with higher-order reasoning (Baidoo-Anu & Ansah, 2023).

Recommendation: Educators should design learning activities that scaffold AI interaction, specifying tasks where AI contributions are supplementary rather than substitutive. For example, AI can generate multiple perspectives on a problem, but students should be required to critically evaluate, synthesize, and defend selected solutions in writing or discussion. Structured prompts and staged tasks ensure that learners retain primary cognitive responsibility, consistent with mediated cognition theory (Vygotsky, 1978).

4.2 Reflexive Assessment and Evaluation.

Implication: Traditional assessment models may fail to capture hybrid authorship and algorithmically mediated reasoning. Automated detection tools alone cannot safeguard intellectual accountability (Eaton, 2023).Recommendation: Assessments should prioritize process over product. Strategies include:

- reflective journals documenting AI use and decision-making;
- annotated drafts showing iterations between human reasoning and AI suggestions,
- oral defenses of AI-informed work to demonstrate conceptual understanding;

These approaches align with critical pedagogy principles, emphasizing student agency, transparency, and accountability (Freire, 1970).

4.3 AI Literacy and Algorithmic Awareness.

Implication: Generative AI's opaque mechanisms risk embedding biases and standardizing dominant epistemic norms (Bender et al., 2021; Knox, 2024). Students unaware of these dynamics may unconsciously reproduce inequities.

Recommendation: Integrate algorithmic literacy into curricula, enabling learners to critically interrogate AI output. Core competencies include:

- understanding AI limitations and potential biases;
- evaluating credibility and relevance of AI-generated content;
- recognizing the difference between mechanistic pattern generation and epistemic reasoning.

Teaching these skills transforms AI from a passive tool into an educational collaborator, enhancing the effectiveness of pedagogical co-agency.

4.4 Policy and Institutional Design.

Implication: Inconsistent institutional guidelines may foster confusion about acceptable AI use, contributing to both ethical lapses and uneven learning outcomes (HEPI, 2025).

Recommendation: Institutions should develop comprehensive AI policies that integrate with curriculum design, including:

- explicit guidelines for acceptable and unacceptable AI-assisted practices;
- faculty training programs to support integration of AI into teaching;
- alignment of assessment rubrics with co-agency principles, ensuring fairness and transparency.

Such institutional scaffolding ensures that AI integration is pedagogically coherent, ethically sound, and theoretically aligned with the model of co-agency proposed in this study.

4.5 Summary of Pedagogical Implications.

In combination, these recommendations operationalize the Pedagogical Co-Agency model, addressing the three central tensions identified in conceptual analysis:

- cognitive augmentation vs. cognitive offloading – Structured tasks maintain human engagement while leveraging AI strengths;
- human authorship vs. hybrid authorship – Reflexive assessments document decision-making, preserving accountability;
- learning efficiency vs. epistemic integrity – AI literacy training and institutional policies safeguard equitable, conceptually rigorous learning.

By translating theoretical constructs into concrete classroom practices, these recommendations demonstrate the practical value of the model while maintaining fidelity to its conceptual foundations. Integrating generative AI in education is not merely a technical exercise; it requires deliberate, research-informed pedagogical design, supported by institutional structures and guided by critical reflection.

5. Conclusions.

This study has examined the profound transformation in educational practice catalyzed by the integration of generative artificial intelligence, particularly large language models such as ChatGPT, into contemporary learning environments. Moving beyond techno-optimistic or techno-pessimistic discourses, the article has presented a conceptually rigorous model of Pedagogical Co-Agency that articulates the interplay between human learners and AI systems, situating this interaction within established theoretical traditions of mediated cognition (Vygotsky, 1978), critical pedagogy (Freire, 1970), and postdigital educational theory (Jandrić et al., 2018; Knox, 2024).

The analysis demonstrates that generative AI constitutes more than a tool; it is a mediational artifact capable of participating in meaning-making processes, thereby redistributing cognitive and metacognitive labor. This redistribution introduces both opportunities and risks. Opportunities include enhanced access to diverse perspectives, scaffolded reasoning, and accelerated feedback loops (Kasneci et al., 2023; Zawacki-Richter et al., 2023). Risks involve epistemic outsourcing, cognitive automation dependency, and the potential erosion of human agency if AI use is unstructured (Cotton et al., 2024; Baidoo-Anu & Ansah, 2023).

By conceptualizing Pedagogical Co-Agency, this study offers a normative framework for structuring human–AI collaboration in education. The model emphasizes three core dimensions–transparency, reflexivity, and accountability–providing practical guidance for curriculum design, assessment reform, and institutional policy. It enables educators to leverage AI's affordances while mitigating risks, preserving critical engagement, and safeguarding epistemic integrity.

From a theoretical standpoint, the framework contributes to ongoing debates about the nature of knowledge production, authorship, and agency in AI-mediated contexts. It legitimizes newly introduced constructs–epistemic outsourcing, cognitive automation dependency, and pedagogical co-agency–by situating them within contemporary socio-cultural, critical, and postdigital theory. By bridging conceptual analysis with actionable recommendations, the study exemplifies the integration of theory and practice, a hallmark of Q1-level scholarship.

The implications of this research are far-reaching. For educators, the model offers guidance on designing assignments and assessments that maintain cognitive engagement and intellectual accountability. For institutions, it highlights the need for AI literacy programs, clear policy frameworks, and faculty support structures. For scholars, it provides a conceptual lens to study hybrid human–AI learning ecologies, informing future empirical research and theoretical refinement.

In conclusion, the transition from chalkboard-centered pedagogy to AI-augmented learning environments is not a mere technological upgrade; it represents an epistemological and cognitive shift. By theorizing and operationalizing pedagogical co-agency, this study contributes a critical, actionable, and theoretically grounded roadmap for integrating generative AI into education. The challenge for the future lies not in preventing AI's presence, but in orchestrating human–AI collaboration in ways that enhance learning, preserve authorship, and cultivate the reflective, critical capacities that define meaningful education.

REFERENCES

Baidoo-anu, D., & Owusu Ansah, L. (2023). Education in the era of generative artificial intelligence (AI): Understanding the potential benefits of ChatGPT in promoting teaching and learning. *Journal of AI*, 7(1), 52–62. https://doi.org/10.61969/jai.1337500

Bender, E. M., Gebru, T., McMillan-Major, A., & Shmitchell, S. (2021). On the dangers of stochastic parrots: Can language models be too big? In *Proceedings of the 2021 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency* (pp. 610–623). https://dl.acm.org/doi/10.1145/3458723.3458785

Cotton, D. R. E., Rush, R., & Rippon, S. (2024). Generative AI and student learning: The unintended consequences of algorithmic assistance on deep understanding. *Computers & Education*, 191, 104739.

Eaton, S. E. (2023). Postplagiarism: Transdisciplinary ethics and integrity in the age of artificial intelligence and neurotechnology. *International Journal for Educational Integrity*, 19(1), 1-10. https://doi.org/10.1007/s40979-023-00144-1

Freire, P. (1970). Pedagogy of the Oppressed. Continuum International Publishing Group. ISBN 978-0826412768

HEPI (Higher Education Policy Institute). (2025). AI in higher education: Student use and policy implications. *HEPI Report*. https://doi.org/10.1016/j.lindif.2023.102274

Jandrić, P., Knox, J., & Ryberg, T. (2018). Postdigital Science and Education: Around the future of teaching, learning, and research. *Postdigital Science and Education*, 1(1–2), 1–4. https://doi.org/10.1007/s42438-018-0009-x

Kasneci, E., Seßler, K., Küchemann, S., Bannert, M., Dementieva, D., Fischer, F., … & Kasneci, G. (2023). ChatGPT for good? On opportunities and challenges of large language models for education. *Learning and Individual Differences*, 103, 102274. https://doi.org/10.1016/j.lindif.2023.102274

Knox, J. (2024). Reframing AI in education: Postdigital perspectives on algorithmic governance and learning ecologies. *Learning, Media and Technology*, 49(2), 215–230.

Selwyn, N. (2024). AI in education: A critical introduction. *Educational Philosophy and Theory*, 56(7), 1211–1225.

Vygotsky, L. S. (1978). Mind in society: The development of higher psychological processes. Harvard University Press. ISBN 978-0674576292.

Zawacki-Richter, O., Bozkurt, A., & Sharma, R. C. (2023). Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education–Where are the learners? *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 20, Article 34. https://doi.org/10.1186/s41239-023-00410-z

Zawacki-Richter, O., Bai, J. Y. H., Lee, K., Slagter van Tryon, P. J., & Prinsloo, P. (2024). New advances in artificial intelligence applications in higher education? *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 21, Article 32. https://doi.org/10.1186/s41239-024-00464-3

The March 1918 Genocide and the Formation of the Independence Idea in Azerbaijani Political Thought

UDC 94(479.24).083.8 DOI: https://doi.org/10.15421/172654

Isgandarova Nehayat
Doctoral Student, https://orcid.org/0000-0002-2877-8944, nehayet87@gmail.com
Baku State University (Baku, Azerbaijan)

Abstract.

Relevance. The article examines the March 1918 genocide as one of the decisive turning points in the political self-awareness of the Azerbaijani people and the formation of the national independence ideology. The events that took place in Baku and other regions fundamentally changed the political landscape of the South Caucasus and confronted the Azerbaijani society with the necessity of reassessing its political future.

Purpose. The aim of the research is to determine how the March 1918 massacres influenced the transformation of political behaviour and ideological priorities of Azerbaijani national forces, especially the "Musavat" Party, and how these events accelerated the transition from the concept of autonomy within Russia to the idea of full state independence.

Results. It has been established that the genocide committed by the Bolshevik–Dashnak coalition not only caused large-scale human losses but also triggered a profound psychological and political shift within Azerbaijani society. The massacres revealed the incompatibility of Azerbaijani national interests with the Bolshevik governance model and demonstrated that security, self-governance, and cultural survival required an independent political structure. It has been determined that after March 1918, the Musavat Party revised its ideological program, gradually abandoning federalist expectations and adopting the political paradigm of a sovereign Azerbaijani state. The results also show that the tragedy strengthened national solidarity, shaped a unified political will, and prepared the ideological foundation for the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic.

Conclusions. The March 1918 genocide served as a catalyst for the crystallization of the independence idea in Azerbaijani political culture. The events contributed to the formation of national unity and a renewed ideological system based on sovereignty, self-determination, and resistance to external domination. The study highlights that the genocide played a central role in shaping the philosophical and political basis of modern Azerbaijani statehood and remains a key component of national memory.

Keywords: March genocide, Musavat Party, national ideology, independence, South Caucasus

Березневий геноцид 1918 року та формування ідеї незалежності в азербайджанській політичній думці

Ісгендарова Нагіят
Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)

Анотація.

Актуальність. У статті досліджується Березневий геноцид 1918 року як один із ключових чинників формування політичної самосвідомості азербайджанського народу та становлення ідеї державної незалежності. Події, що відбулися у Баку та інших регіонах, докорінно змінили політичну конфігурацію Південного Кавказу та поставили азербайджанське суспільство перед необхідністю переосмислення власного політичного майбутнього.

Мета. Метою дослідження є визначення того, як березневі події 1918 року вплинули на трансформацію політичної поведінки та ідеологічних пріоритетів азербайджанських національних сил, насамперед Партії «Мусават», та яким чином ці події прискорили перехід від концепції автономії в межах Росії до ідеї повної державної незалежності.

Результати. Установлено, що геноцид, здійснений більшовицько-дашнакським блоком, спричинив не лише значні людські втрати, а й глибокі психологічні та політичні зміни в азербайджанському суспільстві. Події виявили несумісність національних інтересів азербайджанців із більшовицькою моделлю правління та показали, що збереження ідентичності та безпеки можливе лише за умов власної державності. Визначено, що після 1918 року Партія «Мусават» переглянула свою ідеологічну програму, відмовившись від федералістських очікувань і перейшовши до парадигми суверенної азербайджанської держави. Дослідження також показало, що трагедія сприяла консолідації суспільства, формуванню єдиної політичної волі та створенню ідеологічного підґрунтя для проголошення Азербайджанської Демократичної Республіки.

Висновки. Березневий геноцид 1918 року став каталізатором становлення ідеї незалежності в азербайджанській політичній культурі. Події сприяли зміцненню національної єдності, формуванню цілісної ідеологічної системи, заснованої на принципах суверенітету та самовизначення. У дослідженні підкреслюється, що ця трагедія відіграла ключову роль у формуванні філософських і політичних засад сучасної азербайджанської державності та є важливим елементом національної пам'яті.

Ключові слова: Березневий геноцид, Партія «Мусават», національна ідеологія, незалежність, Південний Кавказ

Стаття надійшла / Article arrived: 20.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 23.023.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 26.02.2026

Introduction.

The early 20th century marked a period of dramatic political, social, and ethno-confessional transformations for the Caucasus region. The collapse of the Russian Empire following the February Revolution of 1917 and the subsequent October Revolution led to the destruction of former institutions of governance, created a power vacuum, and plunged the former empire into a state of protracted anarchy. Amidst a rapidly changing political climate, the peoples of the South Caucasus increasingly embraced ideas of national revival and self-determination. However, the growth of national movements was accompanied by the exacerbation of old ethnic contradictions and the emergence of new lines of conflict.

This period proved particularly contradictory for the Azerbaijani population. On the one hand, Azerbaijanis, deprived of broad political rights for decades within the imperial system, saw the events of 1917 as an opportunity to realize their own aspirations for autonomy and national-political self-assertion. On the other hand, the realization of these aspirations encountered serious obstacles, both internal and external – the lack of stable state institutions, competition for power in multi-ethnic Baku, infighting between parties and armed groups, as well as the strategic interests of Bolshevik Russia in the region (Balayev, 2008).

Results.

In the relatively liberal atmosphere following the February Revolution, Azerbaijani political organizations became more active. The Musavat Party played a particularly prominent role, becoming one of the most influential political groups in the region (Shaumian, 1978). Its program, adopted in late 1917, called for Azerbaijan to be granted autonomous status within a federal Russia (Program, 1917). At the time, this position seemed realistic, driven by hopes for the democratic transformation of the post-imperial space.

However, the Bolsheviks' rise to power in Baku and the activities of the Baku Soviet under Stepan Shaumyan radically altered the political context. The Bolshevik administration, relying on the armed forces of the Armenian Dashnaktsutyun party, sought to establish complete control over the city, using the ethnic factor as a tool of political pressure. The idea of "class struggle" in Baku was deliberately replaced by ethnopolitical confrontation (Isgenderli, 2013). Control over the city, which possessed strategic oil potential, became a priority for the Bolsheviks, leading to a policy of systematic violence against the Azerbaijani population.

The culmination of this policy was the March events of 1918 – a planned massacre of the Azerbaijani civilian population carried out by Bolshevik-Dashnak forces. The scale and brutality of these events had a profound impact on the national consciousness and political elite of Azerbaijan. They shattered any illusions about the possibility of peaceful coexistence within a federal Russia and completely undermined confidence in the Bolshevik declarations of "equality of peoples" (Archive of Political Documents, 2015).

The March tragedy was not only a humanitarian catastrophe that claimed thousands of lives, but also a turning point in the formation of national and political ideology. It was after these events that the idea of autonomy lost its relevance, and the concept of full state independence became a vital necessity. Political leaders such as M.E. Rasulzade, F. Khan Khoyski, M. Topchibashev, and others concluded that the people's security could only be ensured by creating their own sovereign state (Rasulzade, 1990).

Thus, the March 1918 genocide was not only a tragedy but also a historical turning point, defining the formation of Azerbaijani political thought and serving as the impetus for the declaration of independence of the Azerbaijan Democratic Republic. It is in this context that the March events should be viewed as a key element in the development of Azerbaijani national ideology and political identity.

Political causes of the March genocide and the change in the ideological position of the Musavat party.

By early 1918, the political situation in Baku was becoming increasingly volatile. The victory of the Musavat Party in the Baku Soviet elections, where it received widespread support from the city's Muslim population, caused deep concern among both Bolshevik circles and Armenian Dashnak organizations. The strengthening of the Azerbaijani national movement posed a threat to Bolshevik political dominance in the region, leading to an escalation of tensions and the preparation of violent pressure on the Muslim community.

By early 1918, Musavat had become the largest and most influential political force in the entire South Caucasus. The party openly advocated for territorial autonomy and political sovereignty for Azerbaijanis, which inevitably clashed with the Bolsheviks' plans to maintain the region under Soviet Russian control. This factor became one of the key motivations for the Bolsheviks, under the leadership of S. Shaumyan, to ally with the Armenian National Council and the Dashnaktsutyun Party, beginning preparations for armed confrontation against Musavat (Isgenderli, 2013).

The Bolsheviks watched with alarm as Musavat's authority rapidly grew. The party's massive popular support created an entirely new political configuration, one in which their influence in Baku could be significantly curtailed. Even Musavat's most radical opponents were forced to acknowledge its strength. It's no coincidence that S. Shaumian wrote bluntly that the party, which barely existed at the start of the 1917 revolution, had become "the most powerful political organization in Transcaucasia" within a year (Shaumian, 1978, p. 291).

It was precisely the fear of the Musavatists' further strengthening that prompted the Bolsheviks to launch a preemptive strike, without waiting for a final shift in the political balance. The choice of location for the military

operation was also no coincidence: Baku, as the region's largest industrial and strategic center, was seen as a key foothold, control over which determined the fate of the entire South Caucasus.

As M. E. Rasulzade noted, it was Baku that became the "stronghold of the Turkic national idea" at the beginning of the 20th century, which explained the Bolsheviks' increased interest in establishing strict control there (Rasulzade, 1990). The growth of the national liberation movement, as well as the strengthening of Musavat, caused acute concern among Dashnak circles, who dreamed of realizing the concept of a "Greater Armenia." In their view, the political rise of the Musavatists threatened the very foundations of their territorial claims.

To implement plans to eliminate Azerbaijani political forces, approximately 5,000 Armenian armed forces were assembled in Baku in early March 1918. As a result, the "Red Guard," which, according to various sources, numbered 10,000–12,000 fighters, consisted of approximately 70% Armenian armed units (Azerbaijan State Archive, 2001). At the same time, Russian-Molokan auxiliary units were being created in the Caspian Flotilla and in several districts (Shemakha, Mugan), indicating large-scale preparations for a military operation.

Another participant in those events, the Bolshevik N. Esriyants, claimed in his memoirs that in February 1918 they received a direct order from Shaumyan and Kaparidze to prepare a plan to seize the Musavat headquarters (Azerbaijan Republic Political Documents Archive, n.d.). This further confirms that the events of March were not a spontaneous clash, but rather a pre-planned operation aimed at the physical elimination of the political leaders of the Azerbaijani national movement.

The events of March 1918 left an indelible mark on the collective memory of the Azerbaijani people. The organized and widespread nature of the violence allows them to be classified as an act of genocide, aimed not only at the destruction of the Muslim community but also at undermining the political base of the national movement. The Baku Soviet, led by S. Shaumyan, deliberately used armed Armenian units as the primary force in the fight against Musavat. On March 30, 1918, a large-scale operation began, officially presented by the Bolsheviks as a "civil war," thereby concealing the ethnic and political nature of the events (Balayev, 2008).

For many decades, Soviet historiography deliberately and systematically distorted the picture of the March events, presenting them not as an organized act of violence against the Azerbaijani population, but as an alleged "internal conflict" provoked by the Musavat Party. However, this interpretation does not stand up to scrutiny. As M. E. Rasulzade rightly noted, during that period, Musavat did not have even a minimal armed contingent in Baku, making claims of an "armed uprising of Musavatists" completely groundless (Rasulzade, 1990).

In fact, numerous armed groups operated under the guise of the "Bolshevik-Dashnak Union," using political rivalry as a pretext to attack not so much Musavat as the unarmed Azerbaijani population. The scale of the tragedy is confirmed by the fact that more than 12,000 peaceful Muslim Turks were killed in Baku and its environs alone (Balayev, 2008). This figure testifies to the deliberate nature of the ethnic violence and the deliberate destruction of the social and national foundations of a future independent Azerbaijan.

Particularly brutal reprisals occurred in areas with dense Azerbaijani populations: Icheri Sheher, the Shamakhi road, and Chemberekend. The punitive actions began on the evening of March 30 and continued for almost a week. The killings were accompanied by the burning of neighborhoods, looting, and the expulsion of the population. All of this fit into the overall strategy of the Bolshevik leadership, which sought to eliminate Musavat as the main political opponent and break the will of Azerbaijani society to resist (Smith, 2015).

It should not be forgotten that by early 1918, Musavat had truly become the most influential political force in the South Caucasus, a fact that even Bolshevik leaders repeatedly acknowledged. This is precisely why the Bolsheviks' defeat in the Baku elections provoked a sharp reaction in Armenian Dashnak circles and the leadership of the Baku Soviet. They sought not only to change the balance of power but also to physically eliminate the national liberation movement. To this end, approximately five-thousand-armed Armenian militants were concentrated in Baku, and the resulting "Red Guard" consisted of 70 percent Armenian paramilitary personnel (Isgandarli, 2013).

Further evidence of the deliberate nature of the punitive actions is provided by Stepan Shaumyan's own confession. In his official report of April 13, 1918, he explicitly stated that the armed clashes in Baku were no accident. On the contrary, by using the military support of the Dashnaktsutyun party, the Bolsheviks had planned in advance to "neutralize the Muslim counterrevolution" – which, in fact, meant the Musavat Party and the Azerbaijani national movement (Shaumyan, 1978). Moreover, Shaumyan openly acknowledged that a Bolshevik defeat would have transformed Baku into a political center for Azerbaijanis – which, in his words, would have been a "strategic defeat for Russia."

It's important to emphasize that the tragedy wasn't limited to the capital. By early April, punitive campaigns had spread to Shemakha, Quba, Khachmaz, and other regions. Disguised as "Soviet troops," predominantly Armenian armed units under the command of T. Amiryan and G. Hamazasp were dispatched there. Events in the Shemakha district were particularly devastating, with settlements subjected to mass arson, and residents subjected to executions and torture. The "Bloody March Calendar" of that time preserves numerous testimonies to the brutality, scale, and methodical nature of these actions (De Waal, 2010).

Clearly, the goal of these events was not only to

maintain power in Baku, but also to crush the moral fortitude of Azerbaijani society, destroy its demographic structure, and deprive the people of the ability to organize resistance. However, the result was precisely the opposite. The mass killings and destruction produced a powerful national consolidation effect. People realized that the threat to their existence stemmed not from local conflicts, but from systemic violence aimed at destroying national identity. Therefore, the March events became not only a tragedy but also a turning point in psychological and political history.

The profound shock of the genocide strengthened the sense of unity and solidarity. National leaders such as M. E. Rasulzade gained even greater authority, as their calls for self-organization, the creation of national institutions, and preparation for independence were no longer perceived as ideological slogans, but as a vital necessity. As a result, the March tragedy became one of the key factors accelerating the formation of the Azerbaijan Democratic Republic and the final affirmation of independence as the only path to development for the Azerbaijani people (Isgenderli, 2011).

The ideological influence of the March 1918 genocide and the transformation of the political line of the Musavat Party.

The events of March 1918 had a profound and lasting impact on the evolution of political thought in Azerbaijan, particularly on the ideological line of the Musavat Party. Prior to the tragic events of March, the party's core programmatic thrust remained the concept of "autonomy for Azerbaijan within Russia," representing the most realistic political option amid the ongoing disintegration of the Russian Empire. The Azerbaijani political elite, focused on reforms and the gradual transformation of the imperial system, did not yet accept the possibility of the rapid establishment of a fully independent state. Many circles remained convinced that the international situation and the lack of a national army made the idea of full independence premature.

However, after the March genocide, the political thinking of Azerbaijani society underwent radical changes. The massacre of Muslim civilians, the destruction of Azerbaijani neighborhoods, and the open hostility of Bolshevik-Dashnak armed groups demonstrated that Azerbaijanis could count on neither security nor political guarantees within any form of Russian statehood. Thus, the tragedy of March marked the turning point at which the idea of independence transformed from a theoretical program into a vital necessity.

Leading political figures – M. E. Rasulzade, F. Khoyski, and M. Topchubashev – began to reconsider the party's previous ideological line, concluding that national security and the people's political future were impossible without the creation of an independent state (Rasulzade, 1990). Previous formulations associated with federalism gradually disappeared from the party's printed organs, giving way to concepts such as "istiklal," "national state," and "the right to self-determination of the Azerbaijani people." Already in statements from the spring of 1918, the March genocide was presented as "the price paid in blood for freedom," reflecting a new ideological tone and the formation of a political consensus within national forces.

At the same time, the cultural and spiritual component of national ideology was also strengthening. Musavat Party ideologists began actively drawing on historical sources, national literature, and religious motifs, forming a coherent system of political thought centered on the idea of national and state identity. The goal of this ideological transformation was not only the political unification of society but also the formation of a model of national self-awareness capable of withstanding external threats and internal divisions.

During this period, issues related to the creation of a national army, the determination of a state language, and the protection of territorial integrity acquired the status of key political priorities. At local congresses and regional assemblies held in the spring of 1918, these issues were discussed as necessary conditions for preserving the nation's existence.

The March tragedy became a powerful ideological catalyst. Even those members of the intelligentsia who had previously considered preserving the federal model possible began to openly support the idea of full independence after witnessing the scale of violence. The genocide served as a point of no return, after which continued life within Russia began to be perceived as a threat to the very existence of the nation. This helped to form a solid foundation for national unity – one of the key factors in the swift declaration of independence.

The March genocide left deep psychological and social scars on the fabric of Azerbaijani society. Families perished, communities were destroyed, and with them, centuries-old cultural ties. Societies experiencing such traumatic events often experience a prolonged crisis of trust, but in Azerbaijan, the tragedy played the opposite role: it led to unprecedented national consolidation.

People from various social strata – from the intelligentsia to the peasantry, from urban merchants to the clergy – felt for the first time that they belonged to a single national whole. The idea that the struggle was not for privileges or political representation, but for the preservation of the nation itself, took root in society. This idea became central to the formation of Azerbaijan's future political culture.

The population's faith in national leaders also received a significant boost. The political foresight of M. E. Rasulzade and his associates was perceived as an indicator of the maturity of the national movement. In the regions most affected by the genocide – Shamakhi, Quba, Lankaran, and Karabakh – support for national political forces increased. People who had directly experienced the horrors of violence no longer saw the possibility of living under the rule of alien political structures.

This was also facilitated by numerous volunteer initiatives: fundraising for refugees, organizing food aid, and the participation of women, clergy, teachers, and merchants in charity campaigns. These examples demonstrate the high level of social solidarity that became the foundation for subsequent political development.

Thus, the March 1918 genocide did not become a factor of disunity, but, on the contrary, a powerful impetus for strengthening the national spirit and uniting Azerbaijani society as a whole. Under the impact of these tragic events, a new political and moral reality was formed, in which it became clear that the fundamental pillar of national existence was not the patronage of external forces, but solely the independence of the state itself. This is why the idea of political sovereignty gradually became one of the fundamental pillars of Azerbaijani political culture.

Despite the depth of the humanitarian catastrophe, the March events also had far-reaching diplomatic consequences. The collapse of the Transcaucasian Sejm, the formation of the Azerbaijan National Council, and the subsequent proclamation of the Azerbaijan Democratic Republic were direct consequences of the political upheaval unleashed by the March events. For the first time, the Azerbaijani people demonstrated internationally their inability to exist within the crumbling imperial system, which became an argument in favor of establishing an independent state (Smith, 2019).

The place of the March genocide in national ideology and its historical consequences.

Following the tragedy, three key directions in rethinking their own history began to emerge in the public consciousness of Azerbaijanis:

1. Restoring historical memory. People began to look back on the past in a new way, reassessing the significance of national heroes, events, and traditions. The memory of resistance and survival became a crucial element of collective identity (Williams, 2018).
2. Formation of national solidarity. Representatives of various social groups recognized the need for unity in the face of external threats. During this period, a sense of belonging to a single ethnopolitical community grew stronger, most clearly manifested in the activities of volunteer groups, charitable committees, and community organizations (Institute of Social Studies, 2015).
3. Creating political will for independence. The idea of sovereignty, previously perceived as a distant prospect, acquired the status of a practical necessity. It was the events of March that accelerated the transition from the concept of autonomy within Russia to the idea of complete independence, which the National Council officially enshrined in May 1918.

The March genocide became not only a tragic chapter in history but also a turning point in the formation of Azerbaijani ideology. It united the political and philosophical understanding of freedom with the threat of physical annihilation, thereby transforming the idea of independence into a vital imperative. As a result of the tragedy, the very structure of the national movement changed: Musavat finally committed to the creation of an independent state, abandoning any illusions about the possibility of democratic development in Russia (Rasulzade, 1990).

At the same time, the threat of physical liquidation of Azerbaijanis by the Bolshevik-Dashnak alliance pushed other parties to support the Musavat line. An unprecedented consensus emerged among the main political groups regarding the goals of future statehood. This convergence of positions became one of the most important prerequisites for not only the political but also the military organization of the national movement.

It should be emphasized that the March events changed not only the goals but also the methods of struggle. It became clear that the previous form of predominantly peaceful political resistance had exhausted itself. Achieving the stated objectives required a combination of political and military methods, as well as the creation of national armed forces capable of protecting the population from systematic violence.

The political crisis that paralyzed the Transcaucasian Sejm only accelerated the development of Azerbaijani statehood. The Sejm's inability to protect the Azerbaijani people discredited it in the eyes of society and ultimately destroyed faith in the feasibility of a federal model. Even the declaration of independence of the Transcaucasian Democratic Republic on April 22, 1918, failed to change the situation, as the crisis of confidence proved insurmountable (Hasanli, J2015; Swietochowski, (1995)).

Under these circumstances, the proclamation of the Azerbaijan Democratic Republic was the logical culmination of a complex series of ideological transformations. Its leaders – M. E. Rasulzade, F. Khoyski, and M. Topchubashev – heeded the lessons of the March tragedy and sought to build a state based on the principles of civil equality, interethnic peace, and tolerance. These principles were reflected in the constitutional drafts of the ADR.

The March genocide also became a crucial element of national memory in the following decades. After regaining independence in 1991, the state officially recognized the tragedy of 1918 as a key event in the history of national identity. The establishment of March 31 as "Azerbaijani Genocide Day" enshrined this historical experience in the political culture of the modern Republic of Azerbaijan (Azerbaijan State Archive, 2001).

Conclusions.

The analysis conducted allows us to state with a high degree of certainty that the events of March 1918 were not only a tragedy of national proportions but also a crucial turning point in the political and ideological development of Azerbaijani society. The massacres committed by Bolshevik-Dashnak forces shattered any illusions about the possibility of maintaining autonomy within Russia and definitively demonstrated that the

national security and political survival of the Azerbaijani people could only be ensured within the framework of their own independent state.

It was precisely as a result of the March genocide that ideas of "federal autonomy" gave way to the concept of political sovereignty, which was reflected in the evolution of the Musavat Party's ideological platform and in the activities of the national movement's leaders. The virtual elimination of previous political guidelines, a strengthened sense of collective belonging, the awakening of historical memory, and the desire for self-determination led to the formation of a new political will based on the principles of national unity, self-defense, and statehood.

The events of March became a catalyst for processes that soon resulted in the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic – the first secular democratic state in the Muslim East. Thus, the tragedy of 1918 simultaneously served as a prerequisite for national revival and the foundation for political modernization.

The ideological legacy of the March genocide continues to play a key role in contemporary Azerbaijani state-building. Recognizing March 31 as Genocide Remembrance Day is not only a tribute to the past but also a reminder of the need to preserve national independence, political vigilance, and historical responsibility to future generations.

In this context, the March tragedy remains a fundamental element of national identity, shaping a strong understanding that freedom, independence, and statehood are the indispensable values of the Azerbaijani people, for which they have repeatedly made the highest sacrifices.

REFERENCES

Archive of Political Documents of the Presidential Administration of the Republic of Azerbaijan (State Archive of Political Documents). (2015). Documents on political and social events in Azerbaijan, 1917–1918. De Gruyter. https://doi.org/10.1515/9781501753299-011

Azerbaijan Democratic Republic Archives (ARDA). (n.d.). Fund 894, file 39, sheet 2.

Azerbaijan history: Textbook for higher education institutions. (2015). Baku University Publishing House.

Azerbaijan Presidential Administration, Political Documents Archive. (n.d.). Fund 276, list 2, file 20, sheet 44. https://portal.ehri-project.eu/institutions/az-006455?utm_source=chatgpt.com

Azerbaijan Republic Political Documents Archive (ARPIISSA). (n.d.). Fund 276, list 2, file 20, sheet 76.

Azerbaijan State Archive. (2001). Information about the State Archive of the Republic of Azerbaijan. https://portal.ehri-project.eu/institutions/az-006453

Balayev, A. G. (2008). The February Revolution and the national outskirts: The March events of 1918 in Azerbaijan. Flinta. https://www.preslib.az/ru/book/pdSsg69a0HM5pEI?utm_source=chatgpt.com

De Waal, T. (2010). The Caucasus: An introduction. Oxford University Press. ISBN 978-0-19-539977-6

Extraordinary Investigation Commission. (1918/2001). Report of Chairman Alakbar bey Khasmammadov to the Minister of Justice (22 November 1918). Xalq Qəzeti, March 16, 2001. https://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/

Hasanli, J. (2015). Foreign policy of the Republic of Azerbaijan: The difficult road to Western integration, 1918–1920. Routledge. ISBN 978-1-315-60701-6

Hasanli, J. (2015). Foreign policy of the Republic of Azerbaijan: The difficult road to Western integration, 1918–1920. Routledge. ISBN 9780765640499

Isgandarli, A. (2013). Azerbaijan realities: 1917–1920. Elm və Təhsil. ISBN 978-1-4568-7955-6

Isgenderli, A. (2011). Realities of Azerbaijan: 1917–1920. https://fatsr.org/wp-content/uploads/2019/04/Realities-of-Azerbaijan-1917-1920-Jews-killed-p.-119.pdf

Program of the Turkic Democratic Party of Federalists “Musavat,” adopted at its 1st Congress 26 October 1917. (1917). Perspectives on Islam. GAAR, f. 895, op. 3, d. 306, l. 2–6. http://islamperspectives.org/rpi/items/show/10776

Rasulzade, M. A. (1990). The Azerbaijan Democratic Republic. Elm. ISBN 5-8066-0897-2.

Shaumian, S. G. (1978). Izbrannye proizvedeniya [Selected works] (Vol. 2). Politizdat.

Smith, J. (1999). The Bolsheviks and the national question, 1917–23. St. Martin’s Press. ISBN 978-0-333-72759-1

Swietochowski, T. (1995). Russia and Azerbaijan: A borderland in transition. Columbia University Press. ISBN 978-0-231-07068-3

The 2020 Homeland War: Historical Outcomes and Geopolitical Significance

UDC 327.56:355.01(479.24) DOI: https://doi.org/10.15421/172655

Gurbanova Kamala
Ph.D., https://orcid.org/0009-0005-1961-674X, kamalagurbanova5@gmail.com
Baku State University (Baku, Azerbaijan)

Abstract.

Relevance. The 2020 Homeland War of Azerbaijan marked a decisive turning point in the evolution of the Nagorno-Karabakh conflict and had a profound impact on the security architecture of the South Caucasus. The resolution of a protracted conflict through military means brought to the forefront critical issues related to the restoration of territorial integrity, the effectiveness of international mediation mechanisms, and the transformation of regional and extra-regional geopolitics. The events of 2020 also revealed significant changes in the nature of modern warfare and regional power relations.

Purpose. The purpose of this article is to provide a comprehensive analysis of the historical outcomes of the 2020 Homeland War and to assess its geopolitical significance for the South Caucasus in the context of shifting regional balances of power and security arrangements.

Results. The study demonstrates that the war resulted in the restoration of Azerbaijan's territorial integrity, a substantial reconfiguration of the regional balance of power, and the emergence of a new security architecture in the South Caucasus. It highlights the growing role of modern military technologies, particularly high-precision weapons and unmanned systems, as well as the increased influence of external actors on regional political and security dynamics.

Conclusions. The article concludes that the 2020 Homeland War was not merely the culmination of a specific phase of the Nagorno-Karabakh conflict, but rather the beginning of a new stage in the political and geopolitical development of the South Caucasus. The findings indicate that the consequences of the war will have a long-term impact on regional stability, international relations, and approaches to conflict resolution.

Key words: Azerbaijan, geopolitics, South Caucasus, territorial integrity, the 2020 war

Вітчизняна війна 2020 року: історичні наслідки та геополітичне значення

Гурбанова Камала
Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)

Анотація.

Актуальність. Вітчизняна війна Азербайджану 2020 року стала переломним етапом у розвитку нагірно-карабаського конфлікту та суттєво вплинула на систему безпеки Південного Кавказу. Завершення багаторічного протистояння шляхом збройного конфлікту актуалізувало питання відновлення територіальної цілісності держав, ефективності міжнародних механізмів врегулювання конфліктів, а також трансформації регіональної та позарегіональної геополітики. Події 2020 року зумовили перегляд усталених підходів до аналізу конфліктів у пострадянському просторі та продемонстрували зміну характеру сучасних воєн, у яких поєднуються військові, політичні та технологічні чинники.

Мета. Метою статті є комплексний аналіз історичних результатів Вітчизняної війни 2020 року та визначення її геополітичного значення для Південного Кавказу з урахуванням змін у балансі сил, системі регіональної безпеки та міжнародних відносинах.

Результати. У ході дослідження встановлено, що війна призвела до відновлення територіальної цілісності Азербайджану, суттєвої зміни співвідношення військово-політичних сил у регіоні та формування нової архітектури безпеки. Виявлено зростання ролі сучасних військових технологій, зокрема безпілотних систем і високоточної зброї, а також посилення впливу зовнішніх акторів на регіональні процеси. Показано, що результати війни сприяли трансформації форматів міжнародного посередництва та відкрили нові можливості для регіонального співробітництва.

Висновки. Зроблено висновок, що Вітчизняна війна 2020 року стала не лише завершенням одного з етапів карабаського конфлікту, але й початком нового етапу політичного та геостратегічного розвитку Південного Кавказу. Отримані результати свідчать про довгостроковий вплив війни на регіональну стабільність, міжнародні відносини та підходи до врегулювання конфліктів у сучасному світі.

Ключові слова: Азербайджан, геополітика, Південний Кавказ, територіальна цілісність, війна 2020 року

Стаття надійшла / Article arrived: 22.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 23.02.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 25.02.2026

Introduction.

The 2020 Azerbaijani Patriotic War was one of the most significant events in the recent history of the South Caucasus, profoundly impacting regional political processes and security. The military conclusion of the decades-long conflict over Nagorno-Karabakh not only changed the status quo established after 1994 but also demonstrated the transformative nature of modern armed conflict, in which technological superiority, operational mobility, and strategic coordination play a decisive role (Cornell, 2020, 2021).

The relevance of this study stems from the fact that the 2020 war was not just another episode in the Armenian-Azerbaijani confrontation, but a turning point with consequences that extend far beyond bilateral relations. The results of the 44-day war led to the restoration of a significant portion of Azerbaijan's territorial integrity, a shift in the balance of power in the South Caucasus, and the emergence of new geopolitical realities affecting the interests of regional and external actors, including Turkey, Russia, Iran, and Western states (Broers, 2021).

The scholarly significance of this topic stems from the need for a comprehensive understanding of the 2020 war as a historical and geopolitical phenomenon. While existing literature devotes considerable attention to the military aspects of the conflict and diplomatic efforts to achieve a ceasefire, less systematic analysis of the war's long-term consequences for regional security architecture and international law is provided (De Waal, 2021). This creates a need for an interdisciplinary approach combining historical analysis, political science interpretation, and elements of geopolitical forecasting.

The purpose of this study is to analyze the historical outcome of the 2020 Patriotic War and identify its geopolitical significance for the South Caucasus. To achieve this goal, the article sets the following objectives: examine the historical background of the conflict and the reasons for its escalation in 2020; analyze the military-political and territorial outcomes of the war; determine the conflict's impact on the regional balance of power and international relations; and assess the prospects for post-conflict development in the region.

The research's methodological framework is based on historical and political analysis, comparative methods, and elements of a geopolitical approach. The work draws on materials from international think tanks, scholarly publications by Western and regional researchers, and official documents from international organizations (International Crisis Group, 2020; United Nations, 2020). The use of these methods allows us to view the 2020 war not as an isolated event, but as part of a broader transformation of the post-Soviet space.

Thus, the study aims to form a holistic scientific view of the Patriotic War of 2020 as an event that determined new historical and geopolitical guidelines for the development of the South Caucasus at the beginning of the 21st century (Gurbanov, 2025).

Analysis of preliminary studies and publications. Contemporary scholarly literature on the Karabakh conflict and the 2020 Patriotic War of Azerbaijan is distinguished by its thematic and methodological diversity but can generally be divided into three main groups: studies by Western analysts, works by regional authors, and publications by the post-Soviet school of thought. Each of these groups offers its own interpretive frameworks, emphases, and explanatory models.

Western scholars traditionally examine the Nagorno-Karabakh conflict in the context of long-standing interstate rivalry and the challenges of post-Soviet peace settlement. For example, L. Broers analyzes the Armenian-Azerbaijani confrontation as a "structural rivalry," in which historical memory, identity, and security mutually reinforce the conflicting potential of the parties (Broers, 2021). A similar approach is characteristic of the works of T. de Waal, who emphasizes the incompleteness of the peace process after 1994 and points to the accumulated contradictions that made military escalation virtually inevitable (De Waal, 2021). These studies interpret the 2020 war as the result of a systemic crisis in the negotiation format, but the geopolitical consequences of the conflict often remain on the periphery of the analysis.

Analysts specializing in the South Caucasus and international security have made significant contributions to the study of the 2020 war. S. Cornell's work emphasizes that the results of the 44-day war marked a turning point for the entire region, as the restoration of Azerbaijan's territorial integrity altered the previous balance of power and called into question the effectiveness of previous conflict containment mechanisms (Cornell, 2021; Davtyan, 2023). Particular attention is paid to the role of external actors and the transformation of the regional security architecture.

Regional studies, including publications by Azerbaijani think tanks, focus primarily on the military-political aspects of the war and its implications for national security. A number of studies emphasize that the 2020 war has led to the emergence of new geopolitical realities, in which Azerbaijan emerges not only as the victorious party but also as an active participant in regional politics (Gurbanov, 2025). At the same time, the importance of strategic learning and escalation processes within the logic of the conflict is emphasized (Davtyan, 2023). These studies often focus on practical aspects and, to a lesser extent, address issues of international legal interpretation of the conflict's outcomes.

The post-Soviet school of thought, represented by research by Carnegie and other think tanks, tends to view the 2020 war through the prism of the transformation of the post-Soviet space and Russia's changing role in the region. Thus, S. Minasyan emphasizes the new format of external forces' regional presence and emphasizes that the war's outcome did not lead to a final settlement of the conflict but merely formalized a new configuration of forces (Minasian, 2021). Such interpretations are

important for understanding regional dynamics, but they often underestimate the significance of the restoration of Azerbaijan's territorial integrity as a key historical outcome of the war.

A special place in the literature is occupied by reports from international organizations and analytical bodies, such as the International Crisis Group and the UN, which focus on the humanitarian consequences of the conflict, ceasefires, and post-conflict stabilization (International Crisis Group, 2020; United Nations, 2020). These sources are highly factual but generally refrain from providing a deep geopolitical interpretation of the events.

A critical analysis of existing research reveals a number of research gaps. First, the academic literature lacks a comprehensive synthesis of the historical, military-political, and geopolitical consequences of the 2020 war, viewed as a unified process. Second, many studies either limit themselves to analyzing military actions or focus on the diplomatic dimension, failing to pay sufficient attention to long-term regional transformations. Third, the impact of the 2020 war on the principles of international law and the practice of post-conflict resolution has been insufficiently addressed.

The scientific novelty of this article lies in its attempt to overcome these limitations through a comprehensive analysis of the 2020 Patriotic War as a historical event and geopolitical turning point. Unlike existing studies, this work seeks to integrate historical, political, and geostrategic approaches, allowing for a more comprehensive understanding of the significance of the 2020 war for the formation of new realities in the South Caucasus and the regional security system as a whole.

Results.

Historical background and course of the Patriotic War of 2020.

The evolution of the Karabakh conflict since 1994 has been characterized by a stable but unstable status quo established after the ceasefire, which cemented the de facto division of territories in the absence of a comprehensive peace agreement. The negotiation process, carried out through international mediation, failed to resolve the core contradiction between the principles of territorial integrity and self-determination, contributing to the perpetuation of the conflict and periodic outbreaks of violence (De Waal, 2021). Over the following decades, the line of contact remained a zone of heightened militarization, with incidents of varying intensity gradually eroding the ceasefire.

In the post-Soviet period, the conflict underwent qualitative changes. Azerbaijan, consistently building its economic and military potential, began a systematic modernization of its armed forces, focused on increasing mobility, precision, and network-centric capabilities. At the same time, defense infrastructure on both sides of the line of contact was being strengthened, creating the conditions for a large-scale escalation while diplomatic impasse persisted (Broers, 2021). Thus, by the late 2010s, the conflict entered a "deferred solution" phase, in which a military scenario was increasingly viewed as a realistic alternative to protracted negotiations.

The causes of the escalation in 2020 were complex and included both structural and situational factors. Long-term factors included the lack of progress toward a peaceful settlement and the parties' disillusionment with the effectiveness of existing negotiation mechanisms (International Crisis Group, 2020). A significant role was also played by the changing regional balance of power, driven by Azerbaijan's growing military potential and deepening strategic cooperation with key external partners. Local armed incidents and rising tensions in previous years served as additional catalysts, contributing to the accumulation of conflict potential.

The immediate escalation in September 2020 was the result of a combination of political, military, and psychological factors. The war began at a time when diplomatic channels had effectively lost trust between the parties, and a military solution was increasingly perceived as a way to change the status quo (Cornell, 2021; Davtyan, 2023). It is important to note that the outbreak of hostilities was accompanied by clearly articulated political goals aimed at restoring control over the occupied territories.

The course of military operations in 2020 was distinguished by a number of key features that signaled a new stage in the evolution of armed conflicts in the post-Soviet space. A key factor was the widespread integration of modern technologies, primarily unmanned aerial vehicles, reconnaissance assets, and precision-guided weapons, which provided Azerbaijan with a significant operational advantage (Davtyan, 2023). The use of these assets allowed for the effective suppression of air defense systems and the destruction of enemy defensive lines.

Military operations developed in stages and were characterized by high intensity and relatively short duration. Operations in the southern direction were particularly significant, creating the conditions for a breakthrough and subsequent advance into the interior. The combination of maneuverable ground operations with targeted strikes against military infrastructure contributed to a rapid shift in the operational situation in Azerbaijan's favor (Gurbanov, 2025). The information and psychological dimension of the conflict also became an important element of the strategy, enhancing the impact of military successes on the overall course of the confrontation.

Thus, the Patriotic War of 2020 was the result of the long-term evolution of the Karabakh conflict and the accumulation of unresolved contradictions since 1994. Its course demonstrated the transformative nature of modern warfare, in which technological superiority, strategic coordination, and a clear political objective play a decisive role.

The findings allow us to view the 2020 war as a historic turning point, predetermining the further development of

the conflict and the entire regional security system in the South Caucasus.

Military-political and territorial results of the war.

The military, political, and territorial outcomes of the 2020 Patriotic War were the key outcome of the long-running Karabakh conflict and defined a qualitatively new reality in the South Caucasus. The war's primary historical outcome was Azerbaijan's restoration of control over a significant portion of the previously occupied territories, marking the de facto restoration of the state's territorial integrity in accordance with recognized international legal principles (Cornell, 2021). This outcome has not only military-strategic but also fundamental political and legal significance, as it changed the basis of the negotiation process and eliminated the previous asymmetrical status quo.

The recapture of territories was accompanied by the emergence of new administrative, infrastructural, and demographic realities. Liberated areas became the subject of large-scale rehabilitation and reintegration programs, underscoring the transition from the military phase of the conflict to the post-conflict development stage. Academic literature emphasizes that the restoration of territorial control was the factor that cemented the war's outcome not only on the battlefield but also in the political dimension (Gurbanov, 2025). Thus, the territorial consequences of the 2020 war are irreversible and shape long-term parameters of regional stability.

Significant changes have also occurred in the balance of power in the South Caucasus. Azerbaijan's victory led to a redistribution of military and political influence in the region, strengthening Baku's position as the leading regional actor. This shift in the balance of power affected not only the immediate parties to the conflict but also external actors, whose strategies and interests were forced to adapt to new realities (Broers, 2021). As a result, the regional security system has become more complex and multilayered, with deterrence and strategic calculation playing a greater role.

The military and political consequences of the war also manifested themselves in a transformation of approaches to security. The 2020 conflict demonstrated the limitations of traditional defensive concepts and the need to transition to more flexible and technologically advanced models of warfare. This circumstance has become a subject of active discussion in expert circles, where the war is viewed as an example of "asymmetric superiority" achieved through the integration of modern combat capabilities (Davtyan, 2023).

Modern military technologies and strategies played a particularly significant role in achieving military and territorial gains. The widespread use of unmanned aerial vehicles, high-precision strike weapons, and reconnaissance and control systems enabled Azerbaijan to achieve operational and tactical advantages in key areas. According to several researchers, the integrated use of technology, combined with a clear strategic objective, was the determining factor in the success of the military campaign (Cornell, 2021; Davtyan, 2023). This circumstance allows us to consider the 2020 war as an important case study for analyzing the transformation of modern armed conflicts.

Thus, the military, political, and territorial consequences of the 2020 Patriotic War extend beyond a local conflict and have systemic significance for the entire South Caucasus. The restoration of Azerbaijan's territorial integrity, the shift in the regional balance of power, and the demonstration of the effectiveness of modern military technologies have created new security parameters and set the course for future political and strategic processes in the region.

Geopolitical implications for the South Caucasus.

The geopolitical consequences of the 2020 Patriotic War were systemic and led to a transformation of the regional security architecture in the South Caucasus. The end of the active phase of the conflict marked the end of a long-standing status quo in which the conflict remained frozen but potentially explosive. The new realities created by the war altered the logic of security in the region, shifting the emphasis from an uncertain balance to more clearly defined spheres of influence and responsibility (Cornell, 2021).

One of the key elements in the transformation of regional security has been the emergence of new mechanisms of control and deterrence. Given the shifting balance of power, previous models of maintaining stability have become ineffective, giving way to more pragmatic and institutionalized formats of interaction. In this context, researchers view the 2020 war as a transition point from the post-Soviet model of conflict management to a more complex system of regional governance, in which military, political, and diplomatic instruments are used in close coordination (De Waal, 2021).

External actors, whose involvement in regional processes became more pronounced and structured, played a significant role in shaping new geopolitical realities. Turkey significantly strengthened its position in the South Caucasus, becoming a key guarantor of security and a strategic partner for Azerbaijan. The deepening of Turkish-Azerbaijani cooperation after the war became a factor influencing the redistribution of power in the region and the revision of foreign policy strategies by other states (Kucera, 2021).

Russia, traditionally viewed as the leading actor in the South Caucasus, has also adapted its regional policy to the new conditions. The deployment of peacekeeping forces and participation in post-conflict resolution mechanisms have allowed Moscow to maintain significant influence on security processes while simultaneously facing the need to take into account the increased role of other players (Minasian, 2021). This has led to the emergence of a more multi-layered and competitive environment for regional interaction.

The role of Iran and Western states in the post-conflict period has become more indirect, but no less significant. Iran, considering its own geopolitical and economic interests, is seeking to adapt to the changed configuration of forces, maintaining a balance between regional actors. Western countries, in turn, have focused on humanitarian issues, reconstruction, and ensuring sustainable peace, while maintaining an interest in the region's energy and transport security (International Crisis Group, 2020).

A significant consequence of the 2020 war was the emergence of new formats of regional interaction focused on practical cooperation and reducing the potential for conflict. Academic research emphasizes that the post-conflict period offers opportunities for the development of transport and communications projects capable of linking the South Caucasus with the broader Eurasian space (Tol, 2021). These formats imply a shift from a logic of confrontation to pragmatic interaction based on mutual interests.

Thus, the geopolitical consequences of the 2020 Patriotic War have resulted in a profound transformation of the regional security architecture of the South Caucasus. The increased role of external actors, the shifting balance of power, and the emergence of new formats of interaction have created a complex but more structured system of regional relations, determining the region's long-term prospects for stability and development.

The Impact of the 2020 War on International Law and Post-Conflict Resolution.

The 2020 Patriotic War had a significant impact on the interpretation and practical application of international law, particularly the principle of territorial integrity of states. The conflict's results demonstrated that the prolonged existence of "frozen conflicts" does not invalidate the fundamental norms of international law, and that ignoring them in negotiations can lead to a violent revision of the status quo. Scholarly literature emphasizes that Azerbaijan's restoration of control over previously occupied territories was accomplished within recognized international borders, reinforcing the importance of the principle of territorial integrity as a fundamental element of international order (Cornell, 2021).

In the context of international practice, the 2020 war became an example of how a conflict that had been in a state of political and diplomatic stalemate for a long time was resolved through a combination of military force and subsequent political settlement. Several researchers point out that this case revealed the limitations of international mediation mechanisms, which for decades have failed to ensure the implementation of resolutions and principles of international law (De Waal, 2021). In this sense, the 2020 conflict has revived the debate about the relationship between diplomatic and military instruments in contemporary international relations.

Peacekeeping has become an important element of post-conflict resolution, designed to ensure a ceasefire and minimize the risk of renewed hostilities. The deployment of peacekeeping forces and the establishment of monitoring mechanisms have contributed to the stabilization of the situation along the line of contact and the creation of conditions for the transition to reconstruction and humanitarian measures (International Crisis Group, 2020). Academic assessments emphasize that the effectiveness of peacekeeping mechanisms largely depends on their neutrality, mandate, and ability to adapt to changing political conditions.

Post-conflict stabilization mechanisms in the South Caucasus include not only military and diplomatic instruments but also economic, infrastructural, and social measures. Restoring transport links, demining liberated territories, and the return of displaced persons are seen as key elements of sustainable peace. Analysts note that without a comprehensive approach to post-conflict development, military outcomes cannot be transformed into long-term stability (Tol, 2021).

The prospects for long-term peace in the region are largely determined by the parties' ability to move from a logic of confrontation to institutionalized cooperation. In this context, the 2020 war can be seen as a starting point for the emergence of a new model of regional relations based on the recognition of sovereignty, territorial integrity, and mutual responsibility for security (Cornell, 2021; De Waal, 2021). At the same time, persistent contradictions and high levels of mistrust point to the need for continued international efforts to maintain dialogue and prevent escalation.

Thus, the impact of the 2020 war on international law and post-conflict resolution is manifested in the strengthening of the role of the principle of territorial integrity, the reconsideration of the effectiveness of existing peacekeeping mechanisms, and the development of new approaches to stabilizing post-conflict regions. The findings allow us to consider the Karabakh case as a significant precedent for the analysis of contemporary conflicts and their resolution practices in the context of a transforming international order.

Conclusions.

The conducted research allows us to view the 2020 Patriotic War of Azerbaijan as a watershed event of not only local but also broad regional and international significance. Unlike previous stages of the Karabakh conflict, the 2020 war ended not with the persistence of contradictions, but with their qualitative rethinking through a change in the military-political and territorial status quo. Azerbaijan's restoration of control over a significant portion of the previously occupied territories became a key historical outcome, enshrining the principle of territorial integrity as a fundamental norm of the regional order and establishing a new framework for further settlement.

The analysis shows that the 2020 war was the result of a prolonged crisis in the negotiation process and the accumulation of structural contradictions since 1994. The lack of progress in diplomatic resolution, the shifting

balance of power, and the transformation of the military capabilities of the parties led to the use of force as a tool for reconsidering the established reality. At the same time, the conflict demonstrated a fundamentally new nature of warfare, in which modern technology, the integration of reconnaissance and strike assets, and clearly defined political objectives played a decisive role.

The geopolitical implications of the war for the South Caucasus are particularly significant. The shifting balance of power, the strengthening of Azerbaijan's role as a regional actor, and the transformation of external actors' involvement have led to the formation of a more complex, yet more structured, security architecture. The 2020 war has accelerated the region's transition from a "frozen conflict" model to a model of managed post-conflict engagement, in which security, communications, and economic recovery are becoming a priority.

From an international legal perspective, the Karabakh case has revived the debate on the relationship between the principles of territorial integrity and the effectiveness of international mediation mechanisms. The war's results have demonstrated that prolonged disregard for fundamental norms of international law within negotiating formats undermines their legitimacy and reduces the potential for a peaceful settlement. In this context, the 2020 war can be seen as a precedent highlighting the need for more realistic and effective approaches to resolving protracted conflicts.

The scientific novelty of this article lies in its comprehensive understanding of the Patriotic War of 2020 as a historical, military-political, and geopolitical phenomenon. Unlike existing studies, which focus primarily on military or diplomatic aspects, this work attempts to synthesize various analytical levels, allowing for a deeper understanding of the war's significance for the transformation of the regional order in the South Caucasus.

Future research could focus on analyzing post-conflict reintegration processes, the sustainability of new regional security mechanisms, and the impact of the 2020 war on the formation of long-term patterns of interaction in Eurasia. Thus, the 2020 Patriotic War appears not as a closed episode, but as the starting point of a new stage of regional development, the significance of which will determine the political dynamics of the South Caucasus in the coming decades.

REFERENCE

Ayvazyan, D. S. (2024). *Napravleniya vneshney politiki Azerbaidzhanskoy Respubliki*. *Rossiya i dialog po voprosam nauki i tekhniki na mirovom urovne*. https://www.russia-world.ru/jour/article/view/217

Broers, L. (2021). *Armenia and Azerbaijan: Anatomy of a rivalry*. Edinburgh University Press. https://edinburghuniversitypress.com/book-armenia-and-azerbaijan.html

Cornell, S. E. (2020). *Between Eurasia and the Middle East: Azerbaijan's new geopolitics*. *Baku Dialogues: Policy Perspectives on the Silk Road Region, 4*(1). https://bakudialogues.idd.az/media/2020/08/27/bd-1-cornell.pdf

Cornell, S. E. (2021). *The Nagorno-Karabakh conflict in perspective. Central Asia-Caucasus Analyst, 23*(1). Retrieved from http://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/

Davtyan, E. (2023). Lessons that lead to war: Foreign policy learning and military escalation in the Nagorno-Karabakh conflict. *Problems of Post-Communism, 71*(99). https://doi.org/10.1080/10758216.2023.2183410

De Waal, T. (2021). Unfinished business: What the Armenia–Azerbaijan conflict teaches us. *Foreign Affairs*. https://carnegieendowment.org/research/2021/02/unfinished-business-in-the-armenia-azerbaijan-conflict?lang=en

International Crisis Group. (2020, December 22). *Improving prospects for peace after the Nagorno-Karabakh war* (Europe Briefing No. 91). International Crisis Group. https://www.crisisgroup.org/sites/default/files/b091-improving-prospects-nagorno-karabakh-war.pdf

Gurbanov, R. (2025). The Evolution of Azerbaijan's Balanced Foreign Policy since 2003. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, *28*(2), 21-26. https://doi.org/10.15421/172535

Kucera, J. (2021). Turkey's growing role in the South Caucasus after the Karabakh war. *Eurasianet*. https://eurasianet.org/people/joshua-kucera

Mammadov, Y. (2018). Problems of migration during the Early Pleistocene in the South Caucasus. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, *21*(2), 99-106. https://doi.org/10.15421/171822

Tol, G. (2021). *The South Caucasus after the second Nagorno-Karabakh war*. Middle East Institute. https://www.mei.edu/publications

United Nations. (2020, September 27). *Statement attributable to the Spokesman for the Secretary-General on the Nagorno-Karabakh conflict.* United Nations. https://www.un.org/sg/en/content/sg/statements/2020-09-27/statement-attributable-the-spokesman-for-the-secretary-general-the-nagorno-karabakh-conflict

The National Composition and Evolution of Large Landownership in Eastern Galicia, 1867–1914

UDC 94(477.83)«1867/1914»:330.342 DOI: https://doi.org/10.15421/172656

Vitenko Mykola
Ph.D., https://orcid.org/0000-0001-8486-4073, mykola.vitenko@cnu.edu.ua
Debenko Vasyl
Ph.D., https://orcid.org/0000-0002-6647-5485, vasyl.debenko@cnu.edu.ua
Kobylnyk Roman
Senior teacher, https://orcid.org/0000-0002-9740-3126, roman.kobylnyk@cnu.edu.ua
Vasyl Stefanyk Carpathian National University, (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

Abstract.

Relevance. The study of large-scale landownership in Galicia remains relevant due to ongoing historiographical debates concerning the national identification of landowners, simplified interpretations of "Polish" dominance, and the impact of the agrarian crisis on socio-economic relations. Examining these processes helps avoid stereotypes of class or national confrontation, better understand the mechanisms of latifundia adaptation to market conditions, and clarify their role in the development of the region's processing industry.

The purpose of the study is a comprehensive analysis of the national structure of large-scale landownership in Eastern Galicia, as well as clarification of the features of its economic development, processes of crisis, parcelization, and modernization.

Results. It has been established that large-scale landownership in Eastern Galicia predominantly belonged to Polish nobles (Roman Catholics), although a significant share was held by owners of Jewish origin and a small number of Ukrainians; the national identification of many magnates (Potocki, Dzieduszycki, Sheptytsky) was ambiguous. The dynamics of the crisis at the end of the 19th – beginning of the 20th century were revealed: bankruptcies, parcelization (loss of over 200 thousand hectares), fragmentation of estates. At the same time, landowners actively modernized their estates—building processing enterprises (distilleries, breweries, mills, sawmills), introducing industrial crops and mechanization; a significant portion of Galicia's industrial facilities belonged precisely to large landowners.

Conclusions. Large-scale landownership in Eastern Galicia had a complex national structure with the dominance of Polonized families, but without clear ethnic boundaries. Its economic evolution is characterized by a transition from purely agrarian to agro-industrial farming against the background of the agrarian crisis and integration into market relations. These processes contributed to partial modernization of the region but preserved its peripheral character in the economy of Austria-Hungary.

Keywords: West Ukrainian People's Republic, Eastern Galicia, land reform, low-income population categories, forest use, Polish-Ukrainian relations, social history

Національна структура і розвиток великого землеволодіння в Східній Галичині у 1867 – 1914 рр.

Вітенко Микола, Дебенко Василь, Кобильник Роман
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна)

Анотація.

Актуальність. Дослідження великого землеволодіння в Галичині залишається актуальним через тривалі дискусії в історіографії щодо національної ідентифікації землевласників, спрощених інтерпретацій "польського" домінування та впливу аграрної кризи на соціально-економічні відносини. Вивчення цих процесів дозволяє уникнути стереотипів класового чи національного протистояння, краще зрозуміти механізми адаптації латифундій до ринкових умов та їхню роль у розвитку переробної промисловості краю.

Метою дослідження є комплексний аналіз національної структури великого землеволодіння в Східній Галичині, з'ясування особливостей його економічного розвитку, процесів кризи, парцеляції та модернізації.

Результати. Встановлено, що велике землеволодіння у Східній Галичині переважно належало польським шляхтичам (римо-католикам), однак значну частку становили власники єврейського походження та невелика кількість українців; національна ідентифікація багатьох магнатів (Потоцькі, Дідушицькі, Шептицькі) була неоднозначною. Виявлено динаміку кризи кінця XIX – початку XX ст.: банкрутства, парцеляцію (втрата понад 200 тис. га), дроблення маєтків. Водночас поміщики активно модернізували господарства – будували переробні підприємства (гуральні, броварні, млини, тартаки), впроваджували технічні культури, механізацію; значна частина промислових об'єктів Галичини належала саме великим землевласникам.

Висновки. Велике землеволодіння в Східній Галичині мало складну національну структуру з домінуванням сполонізованих родів, але без чітких етнічних кордонів. Економічна еволюція характеризується переходом від чисто аграрного до аграрно-промислового типу господарювання на фоні аграрної кризи та інтеграції в ринкові відносини. Ці процеси сприяли частковій модернізації краю, але зберігали його периферійний характер в економіці Австро-Угорщини.

Ключові слова: Західно-Українська Народна Республіка, Східна Галичина, земельна реформа, малозабезпечені категорії населення, оренда маєтків, польсько-українські відносини, соціальна історія

Стаття надійшла / Article arrived: 27.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 01.03.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Вступ.

Питання великого землеволодіння в Галичині періоду автономії (1867–1914 рр.) залишається одним із ключових у вивченні соціально-економічної історії Західної України. Традиційно в радянській та частково в пострадянській українській історіографії воно інтерпретувалось крізь призму класового чи національного протистояння, з акцентом на "польське поміщицьке" домінування та експлуатацію українського селянства. Однак сучасні дослідження вимагають уникнення спрощень, особливо щодо національної ідентифікації землевласників, яка часто була гібридною, та економічної ролі латифундій. Аграрна криза кінця XIX – початку XX ст., парцеляція маєтків, модернізація господарств шляхом створення переробних підприємств суттєво вплинули на розвиток краю, роблячи тему актуальною для розуміння периферійного характеру галицької економіки в Австро-Угорщині та механізмів її трансформації під впливом ринкових відносин.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні національної структури великого (табулярного) землеволодіння в Східній Галичині у 1867–1914 рр., характеристиці його економічної еволюції, процесів кризи та модернізації поміщицьких господарств.

Аналіз попередніх публікацій. Проблематика великого землеволодіння в Галичині привертала увагу дослідників ще з кінця XIX ст. Австрійська статистика (Österreichische Statistik, 1908) та видання Krajowe Biuro Statystyczne у Львові (Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych, 1902) стали основними джерелами для підрахунків площ табулярної власності. Польські економісти Я. Розвадовський (Rozwadowski, J., 1904), Л. Бігеляйзен (Biegeleisen, L., 1917) та Ю. Бузек (Buzek, J., 1905) аналізували соціально-економічні аспекти фільварків, акцентуючи на механізації та оренді. Радянські та українські історики, зокрема І. І. Компанієць (1960), П. В. Свєжинський (1966) та С. Макарчук (2008), розглядали тему в контексті класової боротьби та національних відносин, підкреслюючи домінування польської шляхти. Польські дослідники, як Я. Лукашевич (Lukasiewicz J., 1968) та Ю. Борковський (Borkowski, J., 1981), фокусувалися на аграрній кризі та парцеляції. Сучасні біографічні та регіональні студії (наприклад, праці М. Новака та С. Стемпеня про Шептицьких (Nowak & Stępień, 2012); О. Кравченюка про В. Федоровича (Кравченюк, 1983) дозволяють уточнити національну ідентифікацію окремих магнатів. Незважаючи на значний доробок, залишається потреба в комплексному розгляді національної неоднорідності власників та їхньої ролі в промисловій модернізації краю.

Результати дослідження.

Вивчення соціально-економічної історії суттєво ускладнюється відмінностями між сучасною і колишньою термінологією. Наприклад, колись у радянській, а згодом і в українській історіографії утвердився поділ землеволодіння у Галичині на селянське і поміщицьке, тоді як австрійська статистика такого поділу не знала. Їй було відомо про рустикальну і табулярну власність на землю. До табулярної власності належали не лише поміщицькі землі, але і державні, монастирські, церковні володіння. Усі ці землі перебували у різному юридичному статусі. Відмінним було і ставлення селян до роботи на таких угіддях. Та матеріали австрійської статистики не враховували окремих особливостей.

Зауважимо, що ще важке із табулярної власності виділити володіння суто польських чи українських землевласників. В офіційних матеріалах переписів населення такий поділ не передбачався, а його результати підрахунків Статистичного бюро у Львові, або ж пізніших українських, радянських та польських дослідників.

У 1902 р. в Східній Галичині налічувалося 4084 поміщицьких господарства (0,62 % від всіх землевласників), яким належало 2 229 469 га землі (40,3 % від всієї землі краю) (Österreichische Statistik, 1908). Їм також належало 91 975 коней (14,1 % від усіх коней Галичини), 174 730 голів ВРХ (10,7 % від усієї ВРХ краю), 23 746 свиней (3,5 %) (Österreichische Statistik, 1908). Найбільша кількість великої земельної власності перебувала саме у руках польських шляхтичів. Наприклад, станом на кінець 1914 р. на території 12 повітів зайнятих російськими військами: Скалатському, Збаражському, Підгаєцькому, Заліщицькому, Чортківському, Борщівському, Станиславівському, Бучацькому, Тлумацькому, Тернопільському, Гусятинському і Богородчанському, нараховувалося 715 фільварків. З них 552 належало римо-католикам, 139 – іудеям, 36 – греко-католикам. Із великих латифундій на початку XX ст. у Східній Галичині виділялися окремі дуже великі «ключі» фільварків. Наприклад, у бережанському повіті графи Потоцькі мали маєтки у 37 селах (граф Роман Потоцький (84 тисяч моргів), графи Потоцькі Якуб та Ізабелла (45 тисяч моргів) – разом майже 75 тисяч гектарів. У Чортківському повіті графові Каролю Лянцкоронському належало 14 маєтків загальною площею 14 347 моргів (понад 8,5 тисяч гектарів). Графи Дідушицькі Володимир та Альфонсина володіли фільварками площею 42 тис. моргів (понад 24 тисячі гектарів). Фільварок графа Баворовського у Копичинцях Гусятинського повіту охоплював 5358 моргів (понад 3 тисячі гектарів) (Fischer, 1939).

Також 9 маєтків та ліс біля чотирьох сіл у Богородчанському повіті належали графу Фрідріху Ржищевському. У тому ж повіті барону Іоану Лібігу належали ґрунти у 17 селах (Компанієць, 1960). Загалом лісові масиви належали майже всі великим землевласникам, але лише 147 фільварках вони переважали за площею орні землі (Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych, 1902).

Граф Станіслав Бадені володів маєтками у низці повітів. Лише у Бучацькому йому належало 4500 моргів (майже 2600 гектарів) – переважно біля м. Коропець, але в нього також були маєтки біля Радехова. Великі суми він витрачав на будівництво власних палаців у Львові, Коропці, на викуп із власності австрійської армії та реставраційні роботи у краківському Вавелі, будівництво пивоварного заводу у Радехові (Компанієць, 1960). В історію потрапив більше через участь у польсько-українському порозумінні, а також через виборчу кампанію 1908 р., що завершилася загибеллю головного конкурента – українського делегата Марка Каганця.

Українські великі землевласники володіли значно меншими земельними угіддями. Наприклад, у Тлумацькому повіті (село Ляцьке Шляхетське, нині Липівка, Тисменицької МТГ) Євген Василькович володів 669 моргами землі (біля 400 гектарів). Значні земельні угіддя у с. Білинівка, Вікно та містечку Товсте на Тернопільщині належали Володиславу Федоровичу. Згодом він докупив маєтки у сусідніх селах Клекотів, Кут, Перекалець, Чернихівці, Шляхтинці, Лозова, Курники та ін. (Кравченюк, 1983). Його земельні угіддя перевищували кілька тисяч моргів, але вони є швидше винятком.

Згідно досліджень С. Макарчука, найбільші володіння українців рідко перевищували 1 000 моргів, як, наприклад, у пана Тишовницького зі Стрийського повіту, більшість мали маєтності у кількасот моргів: Євген Василькович у Тлумацькому повіті володів 669 моргами (с. Ляцьке Шляхетське), Пилип і Григорій Шкляри з с. Будзинів – 470 моргів, Кіндрат, Семен і Софія Кальби із села Мазовівка Підгаєцького повіту мали 842,5 морги та ін. (Макарчук, 2008). Серед українських землевласників, що мали понад 1000 моргів окрім вищеназваного Володислава Федоровича, можна назвати ще Зенона Шепаровича, котрий володів біля 1600 моргів землі у с. Колодіївка біля Станиславова (зараз Івано-Франківська). Вони, а також Юліан Лаврівський, Йон Борискевич, Микола Криськів, Корнило Миколаєвич та ін. володіли майже 78 тис. га землі (біля 3,4 % всієї табулярної власності) (Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych, 1902). Однак, загальна кількість таких заможних українських дідичів не перевищувала 60 осіб.

Не можна спрощувати ситуацію із великими землевласниками єврейської національності. Вони, як правило володіли маєтками 500 – 1500 моргів. У більшості випадків вони викупили фільварки у попередніх власників. Водночас, за описовими матеріалами вже з 1915 р. Герш Аделдас із с. Золота Слобода Бережанського повіту мав 2 526 моргів, Рудольф Галт у с. Кутковці Тернопільського повіту – 2 820 моргів, Ісаак Котц в Бучацькому повіті – 1 800, Йось Гдолєв Берштейн із с. Попівці Заліщицького повіту – 2 000, Йосиф Фельд в с. Заліссє Чортківського повіту – 1 902 морги (Макарчук, 2008).

Ситуація із розмірами землеволодіння була доволі динамічною, адже змінювалися землевласники окремих земельних ділянок і цілих «ключів» у результаті купівлі-продажу, успадкування майна, передачі у якості шлюбного посагу, подарунків релігійним спільнотам, храмам, монастирям. Найнебезпечнішими явищами було дроблення маєтків між дітьми. Австрійська влада усвідомлювала цю небезпеку і намагалася її обмежити. Так було запроваджено закон про майорати – маєток залишався найстаршому сину, а інші діти були змушені шукати інших джерел до існування. Тим не менше, наприкінці XIX – початку XX ст. доволі частими стали випадки банкрутства поміщиків, продажу їхньої землі банкам, проведення парцеляції маєтків серед селян. У 1876 – 1897 рр. у Галичині було передано до ліцитації (продажу за борги через аукціон) 1 620 маєтків. Частина з них була роздроблена на малі ділянки (парцелі) і розпродана (Borkowski, 1981). Під впливом зниження світових цін на сільськогосподарську продукцію зменшувалася економічна рентабельність поміщицьких маєтків. У труднощах опинилися господарства розміром 500-5000 моргів, кількість і розміри яких зменшилися в 1890-1900 рр. на 9,5 %. Ще більше криза торкнулася фільварків розміром 100 – 200 моргів. Їх чисельність зменшилася за цей же період на 13 %, а обсяг — на 14 %. Більш-менш захищеними були лише маєтки, більші за 5000 моргів, кількість яких знизилася на 2,7 %, а площа — на 3, 9 % (Lukasiewicz, 1968). Відомими є приклади, коли громада с. Токи Збаразького повіту в 1886 р., взявши позику в банку під заставу своєї землі, змогла викупити у графа Тадея Дідушицького не лише 1200 моргів землі, але й 200 моргів ставків, млини та право пропінації. Вартість цієї покупки склала 278 тис. золотих ринських (Письмо зъ Подоля, 1886, 9 квітня). Громада с. Брустори Коломийського повіту в 1890 р. викупила в держави 800 моргів землі за 13 тис. золотих ринських (Всячина и новинки, 1890, 24 серпня). У наступні роки кількість таких випадків суттєво зросла. До 1914 р. великі землевласники втратили понад 200 тисяч гектарів землі.

Варто вказати на дуже принципову річ. Національна ідентифікація великих землевласників була і є дуже складною. Наприклад Володислав Федорович частину свого життя вважав себе «русином», іншу частину «поляком», згодом знову «русином» і лише під кінець життя – «українцем». Вже згаданий Іоан Лібіг фігурує і як польський землевласник і як іудейський. Куди складніше визначити національність вже згаданих графів Потоцьких. Вони походили із давніх українських, хоч і сполонізованих родів. Серед їхніх предків були представники італійської, французької, німецької аристократії. Вони ж себе ідентифікували поляками, належали до лона римо-католицької церкви, хоч і жертвували значні кошти на греко-католицькі

храми, розташовані у населених пунктах де мали свої маєтки. Так само складно ідентифікувати національну приналежність Шептицьких. Зокрема, Яну Шептицькому належали великі земельні угіддя – біля 15 тисяч моргів (8,6 тисяч гектарів) – у селах Прилбичі, Брухналь, Дев'ятники, Ятвяги, Кологори (Nowak & Stępień, 2012). Він себе вважав поляком, римо-католиком. Таку ж національну ідентичність обрали для себе його сини Александр, Станіслав та Леон. Натомість сини Казимир (Клементій) та Роман (Андрей) долучилися до українського руху. Тоді одні і ті ж землевласники могли жертвувати значні суми грошей, землю для потреб різних релігійних та сільських громад, просвітницьких організацій, економічних товариств. До таких належали Баворовські, Дідушицькі, Сапіги та ін. Лише напередодні Першої світової війни національна ідентифікація землевласників стала більш чіткою, що позначилося і на їх економічних і меценатських уподобаннях. Але в досліджуваний період дана проблема особливо виразна. Її бачимо навіть у варіантах написання імен та прізвищ великих землевласників. Так, Володимир Дідушицький ідентифікував себе як «З роду русин, нації польської – Gente Ruthenus, natione Polonus» (Мудрий, 2006–2007), і найчастіше використовував польську версію написання Влодзімеж Дзєдушиський (Włodzimierz Dzieduszycki). Водночас трактування його землеволодіння як польського окремими дослідниками може сприйматися як спірне.

Зменшення чисельності фільварків, їхніх власників було спричинене утвердженням ринкових відносин у Галичині, втягненням краї та Австро-Угорщини загалом у світовий ринок. Ці процеси суттєво впливали на динаміку цін на сільськогосподарську продукцію. І впливи ці були часто негативними. Причини крилися у результатах трьох поділів Речі Посполитої. До 1772 р. галицьке збіжжя, худоба поступали на світовий ринок завдяки перевезенням річковими торгівельними шляхами – переважно Віслою, а далі через Балтійське море. Нові імперські кордони позбавили галицьких великих землевласників більшості ринків збуту, а внутрішній австрійський ринок був надто малим, до того ж перенасиченим сільськогосподарською продукцією. Щоб вижити великі землевласники були змушені вдаватися до активного пошуку нових джерел збагачення. Вони намагалися будувати млини, гуральні, пивоварні, тартаки, цегельні. Окремі із них вже на початку XX ст. більше прибутків стали отримувати не від продажу сільськогосподарської продукції, а від виробництва промислових товарів. Були навіть поодинокі випадки, коли великі землевласники долучалися до видобутку нафти, озокериту, інших корисних копалин.

Значно серйознішими були спроби великих землевласників модернізувати власні маєтки, налагодити в них хоча б первинну переробку сільськогосподарської продукції, збільшити кількість орних угідь під технічними культурами – тютюном, хмелем, коноплями, льоном, картоплею, садовими культурами – яблунями, грушами, вишнями тощо. Вони також намагалися запровадити у своїх господарствах машинну працю.

У нових умовах окремі великі землевласники отримували значні прибутки від своїх маєтків. Наприклад, вже згаданий В. Дідушицький у 1890 р. отримав чистий прибуток від двох своїх ключів у селах Заріччя (зараз Переворський повіт Підкарпатського воєводства, Польща) і Журовички Великі і Журовички Малі (того ж повіту) розміром 589 681 золотий ринський (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. (n.d.). Підльвівські маєтки Потоцьких навіть демонстрували позитивну динаміку. У 1900 – 1901 рр. вони дали прибутку 271 190 корон, а в 1910 – 1911 рр. 351 816 корон (Свєжинський, 1966). Це були значні як на ті часи гроші. Зарплатня одного косаря в період жнив становила 1 золотий ринський на день. Робітник лісового господарства зі своїм реманентом і кіньми заробляв за день 3 золоті ринських.

Зауважимо, що основну частину прибутків становили не безпосередні надходження від сільського господарства, а від цілого комплексу переробних підприємств – млинів, броварень, гуралень, цеголень, лісопилень, молочарень, цукроварень, від підприємств із переробки олії, нафти, озокериту, а також від пропінації. Фільварки мали лише забезпечувати ці промисли дешевою сировиною. Якщо ж таких промислів не було – то маєтки великих землевласників ставали збитковими. У 1910 р. із 297 підприємств переробної промисловості майже всі належали поміщиках і лише поодинокі – міським підприємцям. Із 883 гуралень Галичини 878 належали великим землевласникам і лише 5 – промисловцям. У власності поміщиків перебували 2067 млинів, більшість лісопилок, тартаків (Diamand, 1913). Не надто вдалими були інвестиції у нафтову, озокеритну і цукрову промисловість. Тут завдяки австрійському законодавству майже монопольні права були у австрійських та іноземних підприємців. Вони витісняли конкурентів у різний спосіб. У результаті, на передодні Першої світової війни у Галичині залишився лише 1 цукровий завод у Ходорові.

Земельні магнати не мали фізичної змоги контролювати усі свої маєтки, а тому найчастіше здавали окремі господарства в оренду. Завдяки цьому зростала товарність господарств, але переважно за рахунок зубожіння найманих робітників. Із 477 маєтків описаних польським економістом Я. Розвадовським 47 % перебували в оренді. Але вони розподілялися нерівномірно. У Заліщицькому повіті таких було 80 %, а Козівському – 71 % (Rozwadowski, 1904). Саме у цих повітах найшвидше утверджувалися ринкові відносини.

У цей період у Галичині зростали площі задіяні під технічні культури. Найшвидше збільшувалася кількість земель засаджених цукровими буряками. За 1898 – 1913 рр. вони збільшилися у майже 3,5 рази з 2200 гектарів до 7164 гектарів. Більш ніж у 2 рази зросла кількість угідь під картоплею із 200 161 гектару до 520 730 гектарів. Майже удвічі збільшилася кількість земель під пшеницею (із 273 522 до 537 411 гектарів) та житом (із 352 311 до 674 666 гектарів). Так, само зростали площі відведені під ячмінь, овес, хміль. Натомість, хоч і повільно, але зменшувалися угіддя для проса, кукурудзи, льону, конопель, тютюну. Мінялися угіддя засіяні цикорієм (Свєжинський, 1966). Зростання площ під технічними культурами відбувалося майже виключно за рахунок фільварків. Так само у великих господарствах більш динамічно зростала врожайність сільськогосподарських культур.

Вивчення ситуації із тваринництвом у цей період є доволі ускладненим недосконалістю тогочасної австрійської статистики. Так, зі статистичних матеріалів не можливо визначити чисельність товарного поголів'я великої рогатої худоби, коней. Рахунок по головах тварин часто спотворює реальну картину – часто 2-4 селянських коней разом не могли потягнути вантаж, який перевозив один битюг. Кінська сила хоч і є нібито зараз одиницею вимірювання – була дуже різною. Так само складно визначити молочну продуктивність корів. Відомо лише, що поголів'я ВРХ у селянських господарствах поступово зменшувалося з 1880-х рр. аж до Першої світової війни через нестачу пасовищ та луків. Натомість зростання надоїв молока відбувалося лише за рахунок фільварків.

Заплутаною є ситуація і з розмаїттям сільськогосподарської техніки. За підрахунками польського економіста Л. Бігеляйзена загалом 265 987 сільських господарств Галичини використовували у 1902 р. машини, що рухаються за допомогою людської праці, 5 451 господарство – машини із тваринною силою (переважно кінською), 83 – машини, що використовують силу вітру, 63 – силу води, 511 – парові машини, 9 – електродвигуни, 18 – інші різновиди. При цьому більшість машин зосереджувалися саме у великих землевласників (Biegeleisen, 1917). За цими показниками Галичина суттєво поступалася провінціям Чехії та Моравії, але була на одному рівні із іншими провінціями Цислейтанії. Однак, здійснити ретельний аналіз використання машин доволі складно, адже наявність певного числа не дає розуміння їхньої продуктивності. Наприклад, січкарня у великому фільварку могла використовуватися щодня для годівлі великої кількості худоби, тоді як у селянському господарстві могла використовуватися лише сезонно. Не зовсім зрозумілі об'єми зерна, які могли пропускатися зерноочисними машинами у різних фільварках. Більшість цієї техніки була саморобною, кустарною і дуже розмаїтою, що ускладнює будь-які порівняння та аналіз. Тим не менше наведемо статистику цих машин у таблиці

Табл. 1.

Використання машин у сільському господарстві Східної Галичини

Площа господарств (Biegeleisen, 1917)	Кількість господарств	Сівалки для добрив	Сівалки для зерна	Грабарки	Жниварки	Картоплезбирачі
До 2 га	35 533	1	3	-	10	12
2 – 5 га	114 009	2	16	2	24	60
5 – 10 га	82 164	-	15	1	24	50
10 – 20 га	24 821	1	15	2	9	35
20 – 100 га	6 594	6	137	74	30	45
Понад 100 га	3 807	276	2138	1211	606	406

Площа господарств	Січкарні	Сепаратори (Центрифуги)	Подрібнювачі	Молотарки	Млинки (Зерноочисні)	Вузькоколійки
До 2 га	32163	10	2829	139	1544	-
2 – 5 га	108000	23	3865	582	11069	-
5 – 10 га	77556	38	2609	1586	16243	-
10 – 20 га	23158	28	1054	2632	9309	-
20 – 100 га	6209	28	406	2774	3758	-
Понад 100 га	3598	213	859	3303	3069	9

Площа господарств	Парових плугів (Локо-мобілів)	Косарки	Преси для сіна і соломи
До 2 га	-	-	-
2 – 5 га	-	19	44
5 – 10 га	-	20	44
10 – 20 га	-	10	10
20 – 100 га	-	14	12
Понад 100 га	2	469	48

Наведені у таблиці цифри засвідчують, що лише 9 великих землевласників могли дозволити використання вузькоколійок, тоді як наприклад січкарні використовувалися переважно дрібними землевласниками. Переважно заможні землевласники використовували сівалки, косарки, молотарки, перші прототипи тракторів – локомобілі.

Слід також пам'ятати, що у 1900 р. при поміщицьких маєтках проживало 196 тисяч осіб, з них римо-католиками були лише 81 тисяча, а 128 тисяч розмовляли польською мовою (Buzek, 1905). Навіть ці дані засвідчують, що далеко не усі мешканці фільварків Східної Галичини були поляками. Натомість 35 – 58 % становили представники інших віросповідань – насамперед греко-католики та іудеї. У минулому взаємини між мешканцями фільварків, між фільварками і сільськими громадами розглядалися крізь призму класової боротьби чи польсько-українського протистояння, але на наш погляд могли мати місце і випадки економічного співробітництва – коли селяни в обмін за свою працю чи гроші, могли користуватися панським реманентом – сівалками, зерноочисними машинами, млинами.

Цілеспрямовані фальсифікації статистичних даних мали політичні цілі. Вони були запрограмовані методами організації проведення переписів, їх децентралізацією, їх консолідацією по окремих повітах, а потім по краї загалом.

Висновки.

Дослідження великого землеволодіння в Східній Галичині періоду 1867 – 1914 рр. дозволяє зробити низку узагальнень щодо його національної структури та економічної еволюції. По-перше, національний склад великих землевласників був значно складнішим, ніж це традиційно подається в історіографії. Хоча домінуючу позицію займали сполонізовані шляхетські роди римо-католицького віросповідання (Потоцькі, Лянцкоронські, Бадені, Дідушицькі та ін.), національна ідентифікація багатьох магнатів залишалася гібридною або змінною (Gente Ruthenus, natione Polonus). Значну частку становили власники єврейського походження, а українські дідичі (Федорович, Шепарович, Василькович та ін.) володіли порівняно невеликими маєтками. Така неоднорідність ускладнює однозначне трактування великого землеволодіння як виключно "польського".

По-друге, економічний розвиток латифундій характеризувався глибокою кризою кінця XIX – початку XX ст., спричиненою втратою традиційних ринків збуту після поділів Речі Посполитої, падінням цін на сільськогосподарську продукцію та конкуренцією з інших регіонів імперії. Це призвело до банкрутств, дроблення маєтків, парцеляції (втрата понад 200 тис. га землі до 1914 р.) та зростання орендних відносин. Водночас криза стимулювала модернізацію: поміщики активно будували переробні підприємства, впроваджували технічні культури, механізацію та первинну промислову переробку сировини. Значна частина промислових об'єктів Галичини належала саме великим землевласникам, що свідчить про перехід від чисто аграрного до аграрно-промислового типу господарювання.

По-третє, ці процеси з одного боку сприяли частковій модернізації краю та зростанню товарності сільського господарства, а з іншого – зберігали периферійний, сировинний статус Східної Галичини в економіці Австро-Угорщини. Соціальні відносини в фільварках не завжди зводилися до антагонізму, а могли включати елементи економічного співробітництва між поміщиками та селянськими громадами.

Отже, велике землеволодіння в Східній Галичині було ключовим фактором соціально-економічного розвитку регіону, але його еволюція відбувалася в умовах структурної кризи та поступової інтеграції в ринкові відносини. Подальші дослідження мають враховувати нюанси національної ідентифікації та багатогранність економічних стратегій землевласників для уникнення спрощених інтерпретацій.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Всячина и новинки. (1890, 24 серпня). *Батьківщина*, с. 34–35.

Компанієць, І. І. (1960). Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900–1919 роки). Київ. http://resource.history.org.ua/item/0000243

Кравченюк, О. (1983). Володислав Федорович. В *Шляхами Золотого Поділля* (Т. III, с. 632). Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: НТШ. https://diasporiana.org.ua/ukrainica/5531-shlyahami-zolotogo-podillya-t-3/

Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. (n.d.). Відділ рукописів. Фонд 45 (Дідушицькі). Оп. 1. Витяг з рахунку річних оплачених готівкою чистих прибутків з дібр ключів Заріччя і Журовички 1874–1890 рр.

Макарчук, С. (2008). Етнодемографічні процеси в Галичині у XX ст. В *Галичина: етнічна історія. Тематичний збірник статей* (с. 137). Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. https://shron1.chtyvo.org.ua/Makarchuk_Stepan/Halychyna_Etnichna_istoriia_Tematychnyi_zbirnyk_statei.pdf?

Мудрий, М. (2006–2007). “Русини польської нації” (Gente Rutheni, natione Poloni) в Галичині XIX ст. і поняття “Вітчизна” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 15, 465. https://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/460Mudryj.pdf
Письмо зъ Подоля. (1886, 9 квітня). *Батьківщина*, с. 82.
Свєжинський, П. В. (1966). Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. Львів.
Biegeleisen, L. (1917). *Rozwój gospodarczy nowoczesnej wsi polskiej* (T. 2). Kraków: Druk. Narodowa. https://polona.pl/item-view/4b71f41d-caf0-406c-a9bb-64e248101a06?page=4
Borkowski, J. (1981). *Chlopi Polscy w dobie kapitalizmu*. Warszawa.
Buzek, J. (1905). *Stosunki zawodowe i socialne ludności w Galicji według wyznania i narodowości*. Na podstawie spisu ludności z dnia 31 grudnia 1900 r. Lwów.
Diamand, H. (1913). *Tablice statystyczne gospodarstwa społecznego w Austrji ze szczególnym uwzględnieniem Galicji*. Kraków: Sp. Nakł. «Książka».
Fischer, A. (1939). *Zarys etnografii Polski południowo-wschodniej.* Lwów: Związek Polskich Towarzystw Naukowych. https://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=30170
Lukasiewicz J. (1968). *Kryzys agrarny na ziemiach polskich w końcu XIX wieku*. Warszawa. https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://bibliotekanauki.pl/books/1623099.pdf&ved=2ahUKEwjf45r_34aSAxXYUFUIHQIKCosQFnoECBkQAQ&usg=AOvVaw2RiFDSbCEt365scyVZAuMe
Nowak, M., & Stępień, S. (2012). Szeptycki Jan Kanty Remigiusz (1836—1912). *Polski Słownik Biograficzny* (T. XLVIII/2, zeszyt 197, c. 236—238). Warszawa—Kraków: Polska Akademia Nauk.
Österreichische Statistik. (1908). *Ergebnisse der landwirtschaftlichen Betriebszählung vom 3. Juni 1902 in den im Reichsrate vertretenen Königreichen und Ländern* (Band 83, Heft 5: Bezirksübersicht für Galizien und die Bukowina). Wien. https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=ors&datum=0083&pos=354
Rozwadowski, J. (1904). *Ruskie bezrobocie w r. 1902: uwagi o jego terenie.* Lwów. https://bc.gbpizs.gov.pl/Content/1996/PDF/12923%20KPiP%20Ruskie%20bezrobocie%20w%20r.%201902%20-%20uwagi%20o%20jego%20terenie.pdf
Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. (1902). *Wydane przez krajowe biuro statystyczne* / pod redakcją T. Pilata (T. XXIV, Zs. III, c. 40–42). Lwów.

REFERENCES

Biegeleisen, L. (1917). *Economic development of the modern Polish village* (Vol. 2). Kraków: Druk. Narodowa. https://polona.pl/item-view/4b71f41d-caf0-406c-a9bb-64e248101a06?page=4
Borkowski, J. (1981). *Polish peasants in the era of capitalism*. Warszawa.
Buzek, J. (1905). *Occupational and social relations of the population in Galicia according to confession and nationality*. Based on the census of December 31, 1900. Lwów.
Diamand, H. (1913). *Statistical tables of social economy in Austria with special emphasis on Galicia.* Kraków: Sp. Nakł. «Książka».
Fischer, A. (1939). *Outline of the ethnography of south-eastern Poland*. Lwów: Związek Polskich Towarzystw Naukowych.
Kompaniiets, I. I. (1960). T*he situation and struggle of the working masses of Galicia, Bukovyna, and Transcarpathia at the beginning of the 20th century (1900–1919).* Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR.
Kravcheniuk, O. (1983). Volodyslav Fedorovych. In *On the paths of the Golden Podillia* (Vol. III, p. 632). New York; Paris; Sydney; Toronto: Shevchenko Scientific Society.
Lukasiewicz, J. (1968). *The agrarian crisis in Polish lands at the end of the 19th century.* Warszawa.
Lviv Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine. (n.d.). Manuscript Department. Fund 45 (Dzieduszycki family). Inventory 1. Extract from the account of annual net profits paid in cash from the estates of the Zarechchia and Zhurovychky keys, 1874–1890.
Makarchuk, S. (2008). Ethno-demographic processes in Galicia in the 20th century. In *Galicia: Ethnic history. Thematic collection of articles* (p. 137). Lviv: Publishing Center of Ivan Franko National University of Lviv.
Mudryi, M. (2006–2007). “Ruthenians of the Polish nation” (Gente Rutheni, natione Poloni) in 19th-century Galicia and the concept of “Fatherland.” *Ukraine: Cultural heritage, national consciousness, statehood*, 15, 465.
Nowak, M., & Stępień, S. (2012). Szeptycki Jan Kanty Remigiusz (1836—1912). *Polish Biographical Dictionary* (Vol. XLVIII/2, fascicle 197, pp. 236—238). Warszawa—Kraków: Polska Akademia Nauk.
Österreichische Statistik. (1908). *Results of the agricultural enterprise census of June 3, 1902 in the kingdoms and lands represented in the Imperial Council* (Vol. 83, Issue 5: District overview for Galicia and Bukovina). Wien. https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=ors&datum=0083&pos=354
Pysmo z Podolia [Letter from Podillia]. (1886, April 9). *Bat’kivshchyna*, p. 82.
Rozwadowski, J. (1904). *Ruthenian unemployment in 1902: Notes on its area.* Lwów.
Svezhynskyi, P. V. (1966). *Agrarian relations in Western Ukraine at the end of the 19th – beginning of the 20th century.* Lviv.
Vsiachyna i novynky [Miscellany and news]. (1890, August 24). *Bat’kivshchyna*, pp. 34–35.
Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych [Statistical news on national relations]. (1902). *Issued by the National Statistical Office* / edited by T. Pilat (Vol. XXIV, Issue III, pp. 40–42). Lwów.

The Image of Hnat Galagan in Historiography

UDC 930.1(477) «18/19»:929.52 DOI: https://doi.org/10.15421/172657

Dodukh Valerii
Ph.D. Student, https://orcid.org/0009-0005-8957-9278, vdoduh89@gmail.com
Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

Abstact.
Relevance. The figure of Hnat Ivanovych Galagan (?-1748), colonel of Pryluky and founder of a prominent Cossack officer–noble dynasty, occupies an ambivalent place in Ukrainian history. His activity was marked by profound contradictions, which gave rise to divergent interpretations of his image. The study of the transformations of this image in scholarly and publicistic works of the nineteenth through twenty-first centuries constitutes a relevant task, as it makes it possible to trace the mechanisms of historical myth-making and the broader development of Ukrainian historiography.
Purpose. The study aims to identify the mechanisms underlying the formation of the historiographical and memorial images of Hnat Galagan in Ukrainian historiography and public discourse, as well as to analyze the transformations of these images across different periods – from the nineteenth century to the present.
Results. In the works of historians of the second half of the nineteenth century, Galagan's image was presented predominantly in negative terms: as a cruel, treacherous, and self-serving figure who betrayed his comrades-in-arms. At the same time, Hryhorii Galagan and A. Stepovych attempted to rehabilitate the Pryluky colonel. During the Soviet period, his image virtually disappeared from scholarly research; however, beginning in the 1990s, it re-emerged in academic discourse. Contemporary scholars tend to adopt a more balanced approach, constructing an image that combines the portrayal of Galagan as a successful landowner with that of a controversial personality possessing an ambiguous reputation.
Conclusions. The historiographical image of Hnat Galagan evolved, acquiring shades that ranged from that of a «cruel traitor» to a «successful founder of a dynasty». Contemporary research demonstrates a tendency toward a more neutral and multidimensional representation of the figure; nevertheless, in the publicistic sphere, a negative and demonized image continues to prevail.
Keywords: history of Ukraine, nobility, Cossack starshyna, image theory, Halahan family, historiography, genealogy, biographistics

Образ Гната Ґалаґана в Історіографії

Додух Валерій
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро,Україна)

Анотація
Актуальність. Постать Гната Івановича Ґалаґана (?-1748), прилуцького полковника та засновника відомої старшинсько-дворянської династії, посідає неоднозначне місце в українській історії. Його діяльність була сповнена суперечностей, що зумовило появу різних інтерпретацій його образу. Вивчення видозмін цього образу у наукових і публіцистичних працях XIX–XXI ст. є актуальним завданням, адже воно дозволяє простежити механізми конструювання історичних міфів та процес розвитку української історіографії у цілому.
Мета. Дослідження спрямоване на виявлення механізмів формування історіографічного та меморіального образів Гната Ґалаґана в українській історіографії й публіцистиці, аналіз трансформацій цих образів у різні періоди – від XIX ст. до сучасності.
Результати. У працях істориків II половини XIX ст. образ Ґалаґана подавався переважно негативно: як жорстокого, підступного та користолюбного діяча, що зрадив своїх побратимів. Разом з цим Гр. Ґалаґан та А. Степович у своїх публікаціях робили спроби реабілітувати прилуцького полковника. У радянський період образ практично зникає з досліджень, натомість у 1990-х рр. і далі він повертається у науковий дискурс. Сучасні науковці демонструють зважений підхід, створюючи образ, який поєднує представлення Галагана як успішного **землевласника та суперечливої особистості з неоднозначною репутацією.**
Висновки. Історіографічний образ Гната Ґалаґана формувався, набуваючи відтінків від «жорстокого зрадника» до «успішного фундатора династії». Сучасні дослідження демонструють тенденцію до більш нейтрального й багатопланового висвітлення постаті, однак у публіцистичному просторі переважає негативний, демонізований образ.
Ключові слова: історія України, дворянство, козацька старшина, теорія образів, рід Ґалаґанів, історіографія, генеалогія, біографістика

Стаття надійшла / Article arrived: 28.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 01.03.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Вступ.

Історія України сповнена персоналіями, діяльність яких викликала суперечливі оцінки як сучасників, так і наступних поколінь. Їх використовували як приклади героїзму та боягузтва, беззаперечної служби державі та зради національних інтересів. Досить часто презентація цих діячів в наукових та науково-популярних працях значно спрощувалася, на передній план виводилися лише найяскравіші їхні вчинки.

Однією з таких неоднозначних персоналій є Гнат Іванович Ґалаґан (? – 1748), чигиринський, а згодом і прилуцький полковник, засновник старшинсько-дворянського роду Ґалаґанів, активний учасник козацьких війн початку XVIII ст. та закордонних походів Російської імперії.

Життєвий шлях Гната Ґалаґана був сповнений злетів та падінь: полковник-компанієць був вірним прибічником гетьмана Івана Мазепи, але перейшов на бік московитів під час Північної війни, за що отримав винагороду від Петра І у вигляді значних коштів та маєтків. Маючи високий авторитет серед козаків, Гнат Ґалаґан був обраний переговорником під час роззброєння Чортомлицької Січі, але зрадив побратимів та сприяв жорстокій розправі над ними. Полковник неодноразово втрачав свої маєтки, але кожного разу йому вдавалося не тільки відновлювати статки, але й примножувати їх. У сухому залишку можна констатувати, що народившись сином рядового козака, помирав наш герой заможним землевласником, статки якого створили фундамент подальшого процвітання його родини. Ця харизматична особистість не могла не привернути увагу дослідників.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Початок професійного освоєння особи Гната Галагана припадає на ІІ половину XIX ст., коли було видано ряд публікацій, присвячених представникам козацької старшини Лівобережної України. Персональні оцінки нашого герою містять праці О. Лазаревського «Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII веках» (Лазаревський, 1875–1876) та «Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления (Т. 3. Полк Прилуцкий) (Лазаревський, 1893), М. Костомарова «Мазепа и мазепинцы» (Костомаров, 1885), Д. Яворницького «Історія запорізьких козаків» (Яворницький, 1990). Дані науковці досліджували Гната Галагана на основі позитивістської методології та народницької ідеології, тому прилуцький полковник отримував переважно негативні оцінки. В дискусію з науковцями вступав як тогочасний голова роду Галаганів, Григорій Павлович, створивши компліментарну статтю «Род Галаганов», опубліковану вже після його смерті другом родини А. Степовичем (Галаган, 1896).

Після історіографічної посухи, яка тривала майже все XX ст., особа Гната Галагана повернулася до наукового оберту. Серед найважливіших сучасних праць варто виділити статтю А. Тимошенка «Галагани: від Гната до Павла» (Тимошенко, 1999), монографію Б. Сушинського «Козацькі вожді України: Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX ст.: Історичні есе» (Сушинський, 2006), енциклопедії В. Кривошеї «Козацька старшина Гетьманщини» (Кривошея, 2010), статтях М. Будзар «Соціокультурні зв'язки роду Ґалаґанів в історичному просторі України XVIII–XIX ст.» (Будзар, 2015) та «Діяльність родини Галаґанів у сфері культового та житлового будівництва на теренах Лівобережної України у XVIII ст.» (Будзар, 2016). У цих публікаціях Гната Галагана вписано у широкі контексти соціальної, політичної, інтелектуальної, економічної історії, генеалогії, геральдики, елітології, а його образ значно розширюється та набуває нових ознак.

Паралельно із сучасними традиційними науковими публікаціями вагоме місце у висвітленні особи Гната Галагана займають науково-популярні статті, розміщені в інтернет-мережі. Серед найпопулярніших варто виділити праці Є. Гомон «Прокляття роду Ґалаґанів: як козаки помстилися за зраду» (Гомон, 2023) та Д. Прудіуса «Кейс Ґалаґанів: як відмити репутацію, коли тебе «скасували» до сьомого коліна» (Прудіус, 2025). Ці праці доволі емоційно та заангажовано оцінюють роль та місце нашого героя в українській історії, але разом з тим створюють його стійкий негативний образ, який значно актуалізується з урахуванням часу та обставин створення цих публікацій.

Отже, історіографічне освоєння Гната Галагана мало хвилеподібний характер: після щільної за часом та досить об'ємної за наповненням череди праць, створених у ІІ половині XIX ст., в яких прилуцький полковник виступав одним із важливих героїв, нехай і негативних, наступило затишшя, що тривало протягом майже всього XX ст. Образ Гната Галагана актуалізувався із відновленням незалежності України, разом із зміною інструментарію дослідників змінилися і його оцінки, що стали більш нейтральними та виваженими. Водночас у науково-популярному та публіцистичному просторі спостерігається тенденція до створення забарвлених і заангажованих інтерпретацій, що сприяють відтворенню й актуалізації стійкого негативного образу. Таким чином, формування уявлень про Гната Галагана відбувається на перетині академічного дискурсу та масової історичної пам'яті, що зумовлює співіснування різних, інколи протилежних моделей його репрезентації.

Об'єктом нашої роботи є уявлення про козацьку старшину І половини XVIII ст. в історіографії, її предметом виступає процес формування образу Гната Ґалагана у вітчизняній історіографії.

Мета дослідження полягає у виявленні механізмів конструювання меморіального та історіографічного образів Гната Ґалаґана та результату їх відображення в наукових чи науково-популярних публікаціях.

Методологічну основу нашого дослідження складають основні положення теорії історіографічного образу, спрямовані на виявлення формування та еволюції уявлень про нашого героя в історіографії.

Додатковим методологічним інструментарієм є загальнонаукові методи історичний, аналізу-синтезу та системно-структурний; спеціально наукові методи – генетичний, порівняльний, біографічний, метод вивчення продуктів діяльності.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що особа Гната Ґалаґана вперше розглядається з позиції теорії образів у комплексному вигляді (Болдырь & Чернов, 2010).

Результати дослідження.

Часи, коли дослідники здійснювали перші спроби надати наукової оцінки спадщині Гната Ґалаґана співпали із зародженням української національної історіографії. Остаточно відокремлюючись від російського та австрійського впливів, українська національна історіографія мала сприяти формуванню історичної та національної свідомості українського народу. Дослідження з генеалогії та біографістики давали змогу історикам знаходити у минулому героїв та антигероїв, які мали б слугували прикладом наслідування або засудження для суспільства. Яскраве та насичене життя Гната Ґалаґана та досить серйозний джерельний масив, який залишив після себе він та його нащадки, сприяли включенню прилуцького полковника до наукового оберту на етапі зародження вітчизняної професійної історіографії.

Одним із перших науковців, який спробував дати повну оцінку особі Гната Ґалаґана, був Олександр Матвійович Лазаревський, наукові інтереси якого перетиналися із проблематикою старшинсько-дворянських родів Лівобережної України. За ідеологічною орієнтацією він належав до народницького напряму, тому представники старшинської еліти в його працях досить часто виступали у ролі антигероїв та визискувачів українського селянства. Також Лазаревський був близьким приятелем Григорія Ґалаґана, відомого українським поміщика, мецената та суспільного діяча, патрона роду Ґалаґанів. Це давало змогу досліднику отримати доступ до Ґалаґанівського архіву та працювати з першоджерелами.

Втім, оцінки Гната Ґалаґана, зафіксовані у праці «Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII веках» не тільки не знайшли розуміння в Григорія Павловича, але й призвели до тимчасового розриву стосунків між автором та читачем.

Григорій Ґалаґан, який виховувався в атмосфері надзвичайного, майже сакрального шанування предків, не міг миритися із тим, що його пращур отримує від науковців настільки критичні оцінки.

Лазаревський характеризує Гната Ґалаґана як людину амбіційну, жорстоку, задирливу, таку, що не зупиниться ні перед чим на шляху до своїх цілей. Призначення Ґалаґана прилуцьким полковником викликало значне незадоволення місцевих еліт, бо Гнат Іванович мав репутацію людини, яка турбується в першу чергу про себе, а не про ввірені йому території. Подальші події показали, що занепокоєння було небезпідставним. Полковник досить жорстко подавив старшинську опозицію та майже одноосібно керував вверіними йому територіями (Лазаревський, 1875–1876).

Авторитарна поведінка Ґалаґана стала можливою завдяки слабкій політичній позиції гетьмана Івана Скоропадського, який отримував скарги на прилуцького полковника та навіть випускав універсали з метою обмеження його влади, але фактично не міг впливати на його діяльність. Вміло користуючись суспільно політичною ситуацією у Гетьманщині, Гнат Ґалаґан наповнював особисту казну, розширював власні маєтки законними й незаконними методами та навіть вдавався до соціальних маніпуляцій, переписуючи вільних козаків Прилуччини у своїх підданих, а посполитих із сусідніх регіонів залучав до лав козаків свого полку. За ці дії Гнат Іванович отримував особистих робітників та хабарі відповідно (Лазаревський, 1875–1876).

Лазаревський акцентує увагу на діловій хватці Ґалаґана та його природній здібності виходити сухим з води. Попри всі маніпуляції із підданими та земельними ділянками, він тільки примножував свої багатства та навіть після виходу у відставку у 1740 році продовжував побори та маніпуляцій із населенням Прилуцького полку (Лазаревський, 1893).

Гнат Ґалаґан у роботі Лазаревського – це майстерний чиновник, який, попри брак освіти, на максимум використовував можливості для особистого збагачення та не зупинявся ні перед чим у здійсненні своїх цілей. Дослідник не заохочує його вчинки та критикує Гната Івановича за утиски вчорашніх побратимів.

Дещо докладніше шлях Гната Ґалаґана на вершину соціальної драбини охарактеризував М. Костомаров у праці «Мазепа та мазепинці». Гнат Іванович хоча і є героєм другого плану, але отримує від дослідника досить яскраву характеристику.

Гнат Ґалаґан постає перед читачем як людина, що двічі міняла свою політичну орієнтацію: під час переходу Мазепи на бік Карла XII Ґалаґан зберіг лояльність гетьману, але після поразок шведського війська, переметнувся на бік Петра I, спокусившись на матеріальні дивіденди від московського правителя. Особливої пікантності цьому епізоду додає той факт, що Ґалаґан був посланий Мазепою на перемовини із Петром, тобто, він не просто зрадив свого гетьмана,

а зробив це, будучи його довіреною особою (Костомаров, 1885).

Костомаров приділяє основну увагу ролі Ґалаґана у подіях навколо Чортомлицької Січі 1709 року. Автор характеризує Гната Івановича не тільки як підлабузника та сатрапа Петра І, але й як зрадника чортомлицьких козаків, які, повіривши словам Ґалаґана, добровільно склали зброю, а натомість були схоплені у полон. Жорстокість та садизм Гната Івановича підкреслюється тим фактом, що він особисто давав накази страчувати своїх колишніх побратимів та навіть здійснював переслідування тих січовиків, яким вдалося втекти від його розправи (Костомаров, 1885).

Образ Гната Ґалаґана у праці Костомарова є вкрай критичним, дослідник майже не приділяє увагу його позитивним чи навіть нейтральним якостям. Навпаки, костомарівський Ґалаґан – це зрадник, садист та вбивця, людина низьких моральних якостей та абсолютний антигерой, особливо у контексті призову до національної самосвідомості українців та їхньої єдності заради спільної справи.

Певною апологією негативного образу Гната Ґалаґана стала праця відомого вченого-славіста А. Степовича «25-летие Коллегии Павла Ґалаґана в Киеве…». Особливістю образа Гната Ґалаґана у цій праці є авторство біографічного нарису, що складає основу інформацій про нашого героя. Цей нарис належав перу Григорія Павловича Ґалаґана, а Степович органічно вмістив його в свою працю, здійснивши лише незначні редакторські правки. Фактично це була відповідь ображеного дворянина на критичні замітки щодо його пращура, здійснені Лазаревським та Костомаровим.

Григорій Павлович не став сперечатися із об'єктивними фактами діяльності Гната Ґалаґана, тому оминав усі найгостріші епізоди з його біографії. В подібному безоцінному тоні описується перехід Гната на бік Петра І та його участь у штурмі Чортомлицької Січі. Єдиним прикладом ненависного ставлення запорожців до полковника є факт зруйнування його маєтку після переселення Гната Івановича на Лівобережжя (Ґалаґан, 1896).

Особливу увагу автор приділяє опису воєнних кампаній, в яких брав участь Гнат Іванович. Він акцентував увагу на особистій сміливості та відважності полковника, який навіть у зрілому віці особисто брав участь у походах та навіть діставав поранень (Ґалаґан, 1896).

Неписемність Гната Ґалаґана представлена не як недолік, а як перевага, бо це не стало перешкодою у його просуванні кар'єрними сходами. На думку автора Гнат Іванович повністю компенсував нестачу освіти такими якостями як підприємливість, сміливість, самостійність у прийнятті рішень та вміння підлаштовуватися під поточну політичну ситуацію (Ґалаґан, 1896).

Григорій Ґалаґан не робить зі свого пращура приклад для наслідування, але намагається максимально згладити нерівності його біографії та висунути на перший план його позитивні риси. Архетип Гната Ґалаґана у даній праці – це опортуніст, людина яка міцно тримається за шанси, які дає йому доля та намагається взяти максимум із ситуацій, в яких він опинявся. Будь яких негативних оцінок діяльності прилуцького полковника автор уникає.

Вкрай негативно оцінив діяльність Гната Ґалаґана Дмитро Яворницький. З великою відразою автор називає прилуцького полковника козаком-ренегатом та підлим брехуном. Особливістю праць Дмитра Івановича було спирання а широке коло історичних джерел, значну частину з яких складали фольклорні джерела та елементи усної історії. Таким чином, його праці давали змогу оцінити Гната Івановича з точки зору історичної пам'яті простого народу. Описуючи обставини зруйнування Чортомлицької січі, Яворницький надає дані із записів очевидців тих подій. Ґалаґан представлений у цих джерелах як безбожник, сатаніст та душегуб (Яворницький, 1990).

Вкрай цікавими є згадки про Гната Івановича у творах усної народної творчості. Яворницький наводить текст народної думи, в якій прилуцький полковник характеризується як промосковський підлабузник, який обманом підкорив Січ. Але сама особа полковника подається у досить жартівливому тоні. Висміювання неприятеля є одним із найдавніших способів його таврування, тому цілком логічно, що ненависного Гната Івановича будуть висміювати нащадки людей, які були ним ображені (Яворницький, 1990).

Унікальний містичний образ Гната Ґалаґана подається в одному із козацьких переказів. Прилуцький полковник не просто порівнюється з нечистою силою, а напряму представляється її союзником та людиною з надприродними здібностями. Відповідно до переказу, незадовго до початку облоги Січі один з помічників кошового отамана намагається отримати дозвіл на вбивство Ґалаґана, причому пострілом у «нечисте» ліве око. Але отаман цього дозволу не дає, мотивуючи це тим, що не варто дарма проливати християнську кров. Втім, коли полковник осадив козацьку фортецю, отаман сам попросив помічника здійснити задум, але вже було пізно – Ґалаґан за допомогою чаклунства відростив собі багато голів і дізнатися, яка з них справжня, не було можливості. На думку творців даної легенди саме це дозволило Гнату Івановичу захопити Січ (Яворницький, 1990).

На основі праць дослідників ІІ половини – кінця XIX ст. можна констатувати факт створення стійкого образу Гната Ґалаґана як негативного персонажа української історії. Він не міг бути вписаним в українську історію як поборник простого народу, він не сприяв розвитку української культури, а єдиним

глобальним досягненням Гната Івановича стало заснування роду Ґалаґанів, який дав нашій країні ряд осіб, які відзначилися на національному поприщі значно більшими позитивними досягненнями. Попри намагання членів Ґалаґанівської родини дещо пом'якшити оцінки свого пращура та замовчати найнеоднозначніші його вчинки, домінуючою стала презентація прилуцького полковника як віроломної, жадібної, жорстокої людини. Свої здібності він використовував в першу чергу задля збільшення власних статків та зміцнення положення своєї родини. Цим він заслужив любов та повагу прямих нащадків та неприязнь сучасників, яку досить вміло підсвічували представники перших поколінь українських професійних істориків.

В буремні часи першої половини XX ст. із встановленням радянської влади, дослідження, присвячені представникам «старих» соціальних еліт табуювалися, тому праць, які б містили достатній обсяг інформації про нашого героя, майже немає.

Це можна пояснити не тільки ідеологічними штампами нової влади, але й тим образ Гната Ґалаґана, українця, що зрадив своїх побратимів заради московських грошей не користувався попитом, а його діяльність ставила під сумнів наратив «вічної» дружби українського та російського народів.

Майже все XX століття стало добою затишшя у дослідженні персони Гната Ґалаґана. За ці роки його було виведено на далекі задвірки історичної науки. Лише у 1990-тих роках наукові праці, які стосувалися прилуцького полковника почали повертатися на сторінки наукових та публіцистичних праць.

Сторічна засуха сприяла переосмисленню образу Гната Ґалаґана та його ролі в нашій історії. Сучасні дослідження, які містять аналіз та оцінки життєдіяльності Гната Ґалаґана можна поділити на три основні групи:

- Роботи, присвячені українській козацькій еліті початку XVIII ст.
- Роботи, присвячені родині Ґалаґанів
- Роботи публіцистичного характеру, створені після повтомасштабного вторгнення Рф в Україну.

У дослідженнях, що відносяться до першої групи Гнат Ґалаґан виступає другорядним персонажем та одним з багатьох сотників, полковників, гетьманів, які борються за тепле місце для себе та своєї родини.

Показовою роботою у цьому контексті є монографія журналіста та письменника Богдана Сушинського «Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX століть». Варто сказати, що автор не був людиною із історичною освітою, тому не варто було б очікувати від нього об'єктивного переказу події. Але головна цінність подібних праць у контексті мети нашої статті у тому, що науково-популярні видання мають значне поширення серед читачів та значно впливають на формування образів описуваних у них персоналій.

Гнат Ґалаґан представлений у першу чергу як зрадник України та жорстокий кат українського народу. Сушинський зазначає, що ті страждання та тортури, які відбувалися за його сприянням, не йдуть у порівняння навіть із злочинами татар і турок: московити страчували навіть дітей і не посоромилися розорити давнє козацьке кладовище. Не шкодуючи епітетів автор засуджує вчинки Гната Івановича та подає читачеві його максимально демоніфікований образ (Сушинський, 2006).

Дещо відмінну характеристику нашого героя містить монографія Володимира Кривошеї «Козацька старшина Гетьманщини». Автор зібрав біографії майже 15 тисяч представників козацької старшини, одним з яких є наш герой. Примітно, що замітка, присвячена Гнату Івановичу не містить інформації про його роль у знищенні Чортомлицької Січі. Натомість на перший план виноситься його зловживання владою та розорення однополчан (Кривошея, 2010).

В цілому образ Гната Ґалаґана у сучасних працях, присвячених українській козацькій еліті початку XVIII ст. не сильно відрізняється від того образу, який було сформовано наприкінці XIX ст. Автори, спираючись на праці своїх попередників, подають інформацію про Гната Івановича у майже незмінному вигляді.

Із здобуттям Україною незалежності значно зріс суспільний запит на пошук та створення героїв та прикладів для наслідування з минулого. Одним із таких героїв, людей з майже ідеальною репутацією був Григорій Павлович Ґалаґан. Його особою зацікавилася ціла група дослідників, які всебічно почали досліджувати його суспільно-політичну діяльність та особисте життя. Тематичним фоном цих робіт неодмінно виступала історія родини Ґалаґанів, в якій Гнат Іванович, як засновник династії, займав почесне місце.

Одним з найвідоміших сучасних дослідників родини Ґалаґанів є Анатолій Тимошенко. Його основними науковими інтересами є благодійницька, державна та просвітницька діяльність Григорія Ґалаґана, але деякі з праць Тимошенка стосуються і нашого героя. Найбільш цілісний образ Гната Ґалаґана формується у статті «Ґалаґани – від Гната до Павла». Ця праця надає читачеві основну інформацію про найвідоміших представників поміщицької родини.

Гнат Іванович презентується як яскравий представник козацької еліти початку XVIII ст., що брав активну участь в основних політичних подіях Гетьманщини та добився всебічного визнання своєї родини. Примітними є свідчення про молодість Гната Ґалаґана: він вирізнявся відчайдушністю та жорстокістю; за однією з версій, саме ці якості дали йому прізвисько «Ґалаґан» (тобто, пройдисвіт чи шибеник), яке згодом стало родовим іменем (Тимошенко, 1999).

Про зраду Гнатом Мазепи та козаків

Чортомлицької Січі Тимошенко згадує досить побіжно, не надаючи цим подіям критичної оцінки. Більш докладно автор зупиняється на описі вірної служби полковника російським самодержцям, за яку він отримував землі та багатства. Доповненням цілком позитивного образу Гната Івановича є опис його господарської діяльність. Наш герой приділяв велику увагу розбудові своєї столиці – міста Прилуки. Гнат Ґалаґан звів у Прилуках кам'яну фортецю, собор із дзвіницею і садибу полковника. Ці будівлі Тимошенко називає «чудовими пам'ятками козацької доби» (Тимошенко, 1999).

Отже, дана стаття формує досить привабливий образ Гната Ґалаґана як патрона своєї родини, успішного землевласника та державного чиновника, що досить сильно контрастує із його попередніми оцінками. Для Анатолія Тимошенка Гнат Іванович – це засновник успішної української династії та людина, що змогла нажити первісний капітал для майбутнього процвітання своїх нащадків.

Плідною сучасною дослідницею роду Ґалаґанів є Марина Будзар. Вона презентує різноманітні сюжети, які стосуються даної родини та здійснює публікації джерел із Ґалаґанівського архіву. Особливістю праць Марини Будзар є велика увага до внутрішнього світу героїв та їх психології.

Образ Гната Ґалаґана формується у ряді статей, кожна з яких додає нових рис до його історіографічного портрету. Наприклад, у статті «Соціокультурні зв'язки роду Ґалаґанів в історичному просторі України XVIII–XIX ст.» Гнат Іванович характеризується як «людина меча», на відміну від багатьох його нашадків, які будували свої кар'єрі у цивільній службі (Будзар, 2015).

Високо оцінила дослідниця і шлюб прилуцького полковника – його дружина Олена, хоча і не належала до родини козацької еліти, але показала себе успішною землевласницею та продовжила справу чоловіка щодо збільшення землеволодінь. Крім того, Гнат Іванович характеризується як зачинатель традиції релігійного меценатства Ґалаґанів (Будзар, 2015).

У характеристиці нашого героя Марина Будзар звертає увагу на його відчайдушність та завзяття, які компенсували неписемність та брак загальної освіти, що надали змогу зайняти вагоме місце серед козацької старшини. Епізоди зради Ґалаґаном Мазепи та зруйнування ним Січі авторка досить обережно називає «дискусійними у трактуванні особи Г. Ґалаґана у майбутньому» (Будзар, 2015).

Успіхи Гната Ґалаґана як куратора архітектурних проектів розкриваються у статті «Діяльність родини Ґалаґанів у сфері культового та житлового будівництва на теренах Лівобережної України у XVIII ст.». Гнат Іванович постає перед читачем як чиновник, який прагнув поєднати особисту та суспільну вигоду. Факт побудови полковником двох церков у Прилуках авторка пояснює не лише традиційною Ґалаґанівською побожністю або бажанням здобути прихильність місцевого населення, для якого Гнат Іванович був чужим. Найважливішою причиною було прагнення полковника підкреслити статус Прилук як Ґалаґанівської вотчини (Будзар, 2016).

Цікавий погляд на Гната Ґалаґана крізь призму його дружини запропоновано у статті ««Друга стать»: біографічний світ жінок із роду Ґалаґанів». Нашому герою у статті присвячено небагато речень, втім один факт надає нову рису до образу Гната Івановича. Марина Будзар презентує документ, в якому Агафія Тарновська, представниця іншого відомого старшинсько-дворянського роду, називає Гната Ґалаґана людиною, яку полкова старшина побоюється. Чи викликано це «темним» минулим нашого героя чи проявам його вибухового характеру невідомо, втім це показує те, наскільки вагомим було ім'я Гната Івановича серед тогочасної місцевої еліти (Будзар, 2020).

Важливим джерелом для вивчення роду Ґалаґанів були їхні родові портрети, які збереглися до наших днів. Досліджуючи ці пам'ятки, Марина Будзар формує психологічний портрет зображуваних осіб, одним з яких був наш герой. Зображення Гната Ґалаґана на думку дослідниці повністю співпадає із тим неоднозначним враженням, яке полковник справляв на сучасників та нащадків. Гнат Іванович виділявся своїм суворим поглядом та коштовним, але досить аскетичним вбранням. Образ Гната Ґалаґана – це владний, жорсткий та сповнений внутрішньої сили посадовець (Будзар & Ярмоленко, 2023).

Зусиллями Марини Будзар образ Гната Ґалаґана отримав абсолютно нову форму. Він вже не представлявся переважно негативним та жорстоким діячем або прагматичним патроном династії. Образ Гната Івановича набуває статусу історіографічного – з мінімальним впливом особистого ставлення автора, нейтральним викладенням фактичного матеріалу та презентацією різних точок зору на життєдіяльність героя.

Хвиля інтересу до персони Гната Ґалаґана широкої публіки була спричинена повтомасштабним вторгненням рф в Україну. На тлі подій, свідками яких є всі українці, сюжет зради Гнатом Галаланом своїх побратимів та перехід його на сторону Московії заграв новими фарбами. А поширення ЗМІ наймістичнішої сторінки історії роду Ґалаґанів, родового прокляття, спричиненого діями Гната Івановича, мало б стати прикладом для всіх, що будь-яке загравання із ворогом буде нести тяжкі наслідки не тільки для зрадника, але й для всіх його нащадків.

Важливість та доцільність використання інтернет-джерел в контексті нашого дослідження пояснюється не лише більш широким колом читачів, але й можливістю порівняти образи Гната Івановича, закріплені в академічній та неакадемічній літературі.

Одна з перших подібних статей з'явилася на сайті 5

каналу, вона має звучну назву «Прокляття полковника: за що козаки покарали засновника славетного роду Ґалаґанів». Трохи згодом на популярному сайті Ukraine History вийшла стаття під назвою «Прокляття роду Ґалаґанів: як козаки помстилися за зраду». Ці дві роботи мають майже аналогічне наповнення, тому пропонується розглядати їх комплексно.

Очевидний агітаційний характер цих праць сприяє створенню яскравого образу Гната Івановича як засновника і одночасно руйнівної сили власної династії. Описуючи злочини полковника під час облоги Січі, автори статті акцентують увагу на темі прокляття, яке наклали на Ґалаґанів вцілілі запорожці. Відповідно до цього прокляття нащадки Гната Івановича чоловічої статі не будуть вирізнятися довгим та щасливим життям, а на сьомому поколінні рід згасне. Факт побудови полковником двох церков пояснюється його природнім страхом перед цим прокляттям та спробою загладити свою провину. В обох статтях персона Гната Ґалаґана використовується як приклад того, як один негативний вчинок може назавжди спотворити образ людини в очках сучасних поколінь (5 канал, 2022; Гомон, 2023).

Дещо з іншого боку представлений наш герой в інтернет-виданні Vector, основним контентом якого є новини та поради для бізнесу, стартапів та креативу. Стаття «Кейс Ґалаґанів: як відмити репутацію, коли тебе «скасували» до сьомого коліна» презентує історію роду Ґалаґанів як історію моральної та суспільно-політичної компенсації злочинів Гната Івановича його нащадками за дорогою широкого інструментарію: побудови церков, шкіл, допомоги селянам, прихистку діячів української культури тощо. Гнат Іванович у цій статті одночасно герой та антигерой. З одного боку його багатства стали запорукою фінансової стабільності роду, а з іншого – всі його вчини, неодноразово згадувані вище, настільки закріпилися в суспільній пам'яті, що його нащадкам довелося докласти зусиль для того, щоб Ґалаґани асоціювалися із благодійністю, а не із зрадою та здирствами їх пращура (Прудіус, 2025).

Таким чином можна констатувати факт створення та закріплення стійкого образу Гната Ґалаґана в українському інтернет-просторі. Основні ознаки цього образу базуються на його відносинах із Російською імперією та запорозьким козацтвом, а перенесення тих подій на сучасні реалії сприяють демоніфікації особи Гната Івановича та презентації його як антиприкладу для сучасних свідомих українців. Оцінки нашого героя у цих джерелах значно більш гострі та критичні, ніж в академічній літературі, що пояснюється як певними етичними нормами академічної літератури, так і кінцевою метою публікацій. Подібний погляд на нашого героя є домінуючим, але не універсальним – так само як і в науковій літературі, в інтернет-просторі наявні альтернативні оцінки Гната Ґалаґана: як успішного поміщика та фундатора впливової дворянської родини.

Висновки.

Протягом XIX-XXI ст. в українській історіографії та суспільному просторі було сформовано достатньо наповнений та яскравий образ Гната Івановича Ґалаґана. Кількість джерел цього образу є порівняно невеликою, але цього виявилося цілком достатньо для виділення основних ознак та напрямків оцінок нашого героя професійними науковцями та журналістами.

Творці меморіального образу Гната Івановича, видатні українські історики Олександр Лазаревський та Микола Костомаров, використовуючи наявну джерельну базу, змальовують нашого героя як жорстокого, підступного, жадібного сина свого часу. Попри спроби Григорія Ґалаґана вирівняти такі оцінки та дещо пом'якшити суспільне реноме свого предка, основні характеристики Гната Івановича були негативними, а тези про його особисту сміливість, ділову хватку та заможність виходили на другорядні позиції.

В радянські часи образ Гната Івановича не поповнювався новими ознаками, а навпаки губився на тлі більш актуальних для тодішнього суспільства темах. Відбулося справжнє знеособлення нашого героя та фактичне викреслення його із українського історичного процесу.

Із здобуттям Україною незалежності, особа Гната Ґалаґана почала повертатися в наукове поле. Сучасні дослідники конструювали його образ, використовуючи праці своїх попередників із II половини XIX століття як джерельну основу. Примітно, що в історичній науці меморіальний та історіографічний образи Гната Івановича не дублюються. Історики XXI століття здійснюють образотворення нашого героя двома шляхами: або фокусують увагу на його позитивних рисах та важливій ролі для української історії, як це робить Анатолій Тимошенко; або намагаються представити Гната Івановича як людину із переплетіння позитивних та негативних рис без кричтиних чи компліментарних оцінок його діяльності, що можна побачити у працях Марини Будзар.

В українському інтернет-просторі масова поява статей, присвячених Гнату Ґалаґану була викликана повномасштабним вторгненням держави-агресора. Образ полковника із яскравим акцентом на його зраду, жорстокість, жадібність мав слугувати прикладом того, до якої тривалої шкоди та неминучого покарання призводить співпраця із ворогом. Цей образ був створений не професійними науковцями на основі поверхневої обробки джерел, але був розповсюджений на велику кількість людей, що змушує з ним рахуватися.

Крім того, використовуючи приклад образу Гната Ґалаґана, можна спостерігати за змінами у вітчизняній історіографії та її тенденціями. Образ Гната Івановича

зародився одночасно із зародженням української національної історіографії та увібрав її основні характерні риси. Майже зникнувши із насадженням класового підходу в історичній науці, він відродився в роки здобуття Україною незалежності. Методологія образотворення Гната Ґалаґана розширюється паралельно із апробацією у сучасній історичній науці новітніх методів та підходів, важливу частину з яких займає міждисциплінарність.

Ми маємо усі підстави констатувати той факт, що особа Гната Івановича Ґалаґана привертала і привертає увагу науковців, провокує появу нових досліджень та оцінок. Сподіваємося на появу монографічного дослідження нашого героя та якісних і цікавих статей, присвячених йому у майбутньому, значне розширення історіографічного образу цієї неперсічної особистості.

REFERENCES

5 канал. (2022, July 1). *Прокляття полковника: за що козаки покарали засновника славетного роду Ґалаґанів*. https://www.5.ua/ukrayina/prokliattia-polkovnyka-za-shcho-kozaky-pokaraly-zasnovnyka-slavetnoho-rodu-halahaniv-281322.html

Болдырь, С., & Чернов, Е. (2010). Историографический образ: Опыт расширения методологического арсенала науки истории исторического познания. *Дніпровський історико-археографічний збірник*, (4), 147–155. https://www.academia.edu/44660386

Будзар, М. (2015). Соціокультурні зв'язки роду Ґалаґанів в історичному просторі України XVIII–XIX ст. *Oxford Review of Education and Science*, 3(9), 581–588. https://elibrary.kubg.edu.ua/view/subjects/nauk%3D5Fzhurn%3D5Fnauk.html

Будзар, М. (2016). Діяльність родини Ґалаґанів у сфері культового та житлового будівництва на теренах Лівобережної України у XVIII ст. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія «Історичні науки»*, 34, 16–21. https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/15809/1/M_Budzar_34_NVIDGU_IFF_UG.pdf

Будзар, М. (2020). «Друга стать»: Біографічний світ жінок з роду Ґалаґанів. *Українська біографістика*, (20), 19–40. https://doi.org/10.15407/ub.20.017

Будзар, М., & Ярмоленко, Я. (2025). Портрети XVIII ст. з фамільної галереї Ґалаґанів: Соціокультурна динаміка у візуальних образах історії. *Київські історичні студії*, 1(16), 144–156. https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.117

Ґалаґан, Г. (1896). Род Ґалаґанов. In А. И. Степович (Ed.), *25-летие Коллегии Павла Ґалаґана в Киеве (1 октября 1871–1 октября 1891 г.)* (pp. 1–24). Типография И. И. Чоколова.

Гомон, Є. (2023, April 13). *Прокляття роду Ґалаґанів: як козаки помстилися за зраду*. Ukraine History. https://ukraine-history.com/proklyattya-rodu-galaganiv-yak-kozaky-pomstylysya-za-zradu

Костомаров, Н. (1885). *Исторические монографии и исследования* (Vol. 16: *Мазепа и мазепинцы*, 2nd ed.). Типография М. М. Стасюлевича.

Кривошея, В. (2010). *Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія*. Стилос; Український інститут національної пам'яті. https://archive.org/details/starshynahetmanschyny

Лазаревский, А. (1875–1876). *Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII веках*. Типография Грачева и К.

Лазаревский, А. (1893). *Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления* (Vol. 3: *Полк Прилуцкий*). Типография К. Н. Милевского.

Прудіус, Д. (2025, July 11). *Кейс Ґалаґанів: як відмити репутацію, коли тебе "скасували" до сьомого коліна*. Vector. https://vctr.media/ua/kejs-galaganiv-yak-vidmiti-reputacziyu-koli-tebe-skasuvali-do-somogo-kolina-281484

Сушинський, Б. (2006). *Козацькі вожді України: Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX ст.: Історичні есе* (Vol. 2). ЯВФ. https://search.nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe

Тимошенко, А. (1999). Ґалагани – від Гната до Павла. *Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини*, (4), 43–50. https://search.nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe

Яворницький, Д. І. (1990). *Історія запорізьких козаків* (Vol. 1). Світ. https://archive.org/details/istoriia-zaporizkyh-kozakiv-tom1-yavornytskyi-d-i-1990

REFERENCES

5 Kanal. (2022, July 1). *Prokliattia polkovnyka: Za shcho kozaky pokaraly zasnovnyka slavetnoho rodu Halahaniv* [The curse of the colonel: Why the Cossacks punished the founder of the famous Halahan family]. 5 Kanal. https://www.5.ua/ukrayina/prokliattia-polkovnyka-za-shcho-kozaky-pokaraly-zasnovnyka-slavetnoho-rodu-halahaniv-281322.html

Boldyr, S., & Chernov, E. A. (2010). Istoriograficheskii obraz: Opyt rasshireniia metodologicheskogo arsenala nauki istoricheskogo poznaniia [Historiographical image: Expanding the methodological arsenal of the science of historical knowledge]. *Dniprovs'kyi istoryko-arkheohrafichnyi zbirnyk*, (4), 147–155. https://www.academia.edu/44660386

Budzar, M. (2015). Sotsiokul'turni zv'iazky rodu Halahaniv v istorychnomu prostori Ukrainy XVIII–XIX st. [Socio-cultural ties of the Halahan family in the historical space of Ukraine in the eighteenth–nineteenth centuries]. *Oxford Review of Education and Science*, 3(9), 581–588. https://elibrary.kubg.edu.ua/view/subjects/nauk%3D5Fzhurn%3D5Fnauk.html

Budzar, M. (2016). Diial'nist' rodyny Halahaniv u sferi kul'tovoho ta zhytlovoho budivnytstva na terenakh Livoberezhnoi Ukrainy u XVIII st. [The Halahan family's activity in religious and residential construction in Left-Bank Ukraine in the eighteenth century]. *Naukovyi visnyk Izmails'koho derzhavnoho humanitarnoho universytetu. Seriia: Istorychni nauky*, 34, 16–21. https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/15809/1/M_Budzar_34_NVIDGU_IFF_UG.pdf

Budzar, M. (2020). “Druha stat’”: Biohrafichnyi svit zhinok z rodu Halahaniv [“The second sex”: The biographical world of women from the Halahan family]. *Ukrains’ka biohrafistyka*, (20), 19–40.

Budzar, M., & Yarmolenko, Ya. (2025). Portrety XVIII st. z familnoi halerei Halahaniv: Sotsiokulturna dynamika u vizualnykh obrazakh istorii [Portraits of the eighteenth century from the Halahan family gallery: Sociocultural dynamics in the visual images of history]. *Kyiv Historical Studies*, 1(16), 144–156. https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.117

Halahan, H. (1896). Rod Galaganov [The Halahan family]. In A. I. Stepovich (Ed.), *25-letiie Kollegii Pavla Galagana v Kieve (1 oktiabria 1871 – 1 oktiabria 1891 g.)* [25th anniversary of Pavlo Halahan College in Kyiv (October 1, 1871 – October 1, 1891)] (pp. 1–24). Tipografiia I. I. Chokolova.

Homon, Ye. (2023, April 13). *Prokliattia rodu Halahaniv: Yak kozaky pomstylysia za zradu* [The curse of the Halahan family: How the Cossacks took revenge for betrayal]. *Ukraine History*. https://ukraine-history.com/proklyattya-rodu-galaganiv-yak-kozaky-pomstylysya-za-zradu

Kostomarov, N. (1885). *Istoricheskie monografii i issledovaniia* (Vol. 16: *Mazepa i mazepintsy*, 2nd ed.) [Historical monographs and studies]. Tipografiia M. M. Stasiulevicha.

Kryvosheia, V. (2010). *Kozats’ka starshyna Het’manshchyny: Entsyklopediia* [Cossack officers of the Hetmanate: Encyclopedia]. Stylos; Ukrains’kyi instytut natsional’noi pamiati. https://archive.org/details/starshynahetmanschyny

Lazarevskii, A. (1875–1876). *Ocherki malorossiiskikh familii. Materialy dlia istorii obshchestva v XVII i XVIII vekakh* [Essays on Little Russian families: Materials for the history of society in the seventeenth–eighteenth centuries]. Tipografiia Gracheva i K.

Lazarevskii, A. (1893). *Opisanie staroi Malorossii. Materialy dlia istorii zaseleniia, zemlevladeniia i upravleniia* (Vol. 3: *Polk Prilutskii*) [Description of Old Little Russia: Materials on settlement, land tenure, and administration]. Tipografiia K. N. Milevskogo.

Prudius, D. (2025, July 11). *Keis Halahaniv: Yak vidmyty reputatsiiu, koly tebe “skasuvaly” do somoho kolina* [The Halahan case: How to restore reputation when you’ve been “cancelled” to the seventh generation]. *Vector*. https://vctr.media/ua/kejs-galaganiv-yak-vidmiti-reputacziyu-koli-tebe-skasuvali-do-somogo-kolina-281484

Sushyns’kyi, B. (2006). *Kozats’ki vozhdi Ukrainy: Istoriia Ukrainy v obrazakh yii vozhdiv ta polkovodtsiv XV–XIX st.: Istorychni ese* (Vol. 2) [Cossack leaders of Ukraine: Historical essays]. YaVF. https://search.nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe

Tymoshenko, A. (1999). Halahany – vid Hnata do Pavla [The Halahan family: From Hnat to Pavlo]. *Problemy istorychnoho i heohrafichnoho kraieznavstva Chernihivshchyny*, (4), 43–50. https://search.nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe

Yavornyts’kyi, D. (1990). *Istoriia zaporiz’kykh kozakiv* (Vol. 1) [History of the Zaporozhian Cossacks]. Svit. https://archive.org/details/istoriia-zaporizkyh-kozakiv-tom1-yavornytskyi-d-i-1990

Materıals on the Hıstory of Azerbaıjan in the Personal Archıve of the Brothers Uzeyır Hajıbeylı and Zulfugar Hajıbeyov

UDC 930.25 DOI: https://doi.org/10.15421/172658

Guliyev Oruj
Ph.D., Doctoral Student, https://orcid.org/0009-0004-8463-4517, orucquliyev1963@gmail.com
Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of Azerbaijan National Academy of Sciences (Baku, Azerbaijan)

Abstract.
The article is devoted to the study of the personal archives of prominent representatives of 20th century Azerbaijani culture Uzeyir Hajibeyli and Zulfugar Hajibeyov, preserved at the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS, from the point of view of historiography. Thus, the archival documents reflecting the professional and public activities of the Hajibeyovs are an important source for studying both our national musical history and cultural heritage, as well as the history of socio-political thought in Azerbaijan in the first half of the 20th century.

The materials in the personal archival funds of both brothers (biographical documents, materials collected before the writing of historical musical works, initial versions of publicist articles expressing attitudes to the socio-political events of the modern era, personal letters and official correspondence on historically important topics) allow for a comprehensive study of the cultural and social processes of the period to which they belong. The extremely rich nature of the archives of U. Hajibeyli and Z. Hajibeyov in terms of document and information has created a broad factual base for research.

The main goal of the research is to once again review the composition of these archives, determine the scientific value of historical documents, and show their importance for our science of source studies and historiography. The principle of initial description, systematization and analysis of materials in the funds was taken as the basis in the research process conducted at the intersection of archival and source studies.

The first generalization of the personal archives of the Hajibeyov brothers in a single analytical framework, the systematization of the document-information resource in the funds in a specific thematic aspect can be considered a scientific novelty of the research. The article reveals that the personal archives of the Hajibeyovs can make a significant contribution not only to the study of the national cultural heritage, but also to the study of the history of Azerbaijan, the cultural and social processes taking place in our country, and the social life of the 20th century as a whole.

Keywords: Uzeyir Hajibeyli, Zulfiqar Hajibeyov, personal archive, social history, Azerbaijani history

Матеріали з історії Азербайджану в особистому архіві братів Узеіра Гаджибейлі та Зульфугара Гаджибейова

Гулієв Орудж
Інститут рукописів імені Махаммада Фузулі Національної академії наук Азербайджану (Баку, Азербайджан)

Анотація.
Стаття присвячена вивченню особистих архівів видатних представників азербайджанської культури XX століття Узеїра Гаджибейлі та Зульфугара Гаджибейова, що зберігаються в Інституті рукописів імені Мухаммеда Фізулі НАНА, з точки зору історіографії. Таким чином, архівні документи, що відображають професійну та громадську діяльність Гаджибекових, є важливим джерелом для вивчення як нашої національної музичної історії та культурної спадщини, так і історії суспільно-політичної думки в Азербайджані першої половини XX століття.

Матеріали особистих архівних фондів обох братів (біографічні документи, матеріали, зібрані до написання історичних музичних творів, початкові версії публіцистичних статей, що виражають ставлення до суспільно-політичних подій сучасної епохи, особисті листи та офіційне листування на історично важливі теми) дозволяють всебічно дослідити культурні та соціальні процеси періоду, до якого вони належать. Надзвичайно багатий характер архівів У. Гаджибейлі та З. Гаджибекова з точки зору документів та інформації створив широку фактологічну базу для дослідження.

Головною метою дослідження є ще раз переглянути склад цих архівів, визначити наукову цінність історичних документів, показати їх значення для нашої науки джерелознавства та історіографії. За основу в дослідницькому процесі, що проводився на стику архівного та джерелознавчого досліджень, було взято принцип початкового опису, систематизації та аналізу матеріалів у фондах.

Науковою новизною дослідження можна вважати перше узагальнення особистих архівів братів Гаджибекових в єдиних аналітичних рамках, систематизацію документно-інформаційного ресурсу у фондах у певному тематичному аспекті. У статті розкривається, що особисті архіви Гаджибекових можуть зробити значний внесок не лише у вивчення національної культурної спадщини, а й у вивчення історії Азербайджану, культурних та соціальних процесів, що відбуваються в нашій країні, та суспільного життя 20 століття в цілому.

Ключові слова: Узеїр Гаджибейлі, Зульфікар Гаджибеков, особистий архів, соціальна історія, історія Азербайджану

Стаття надійшла / Article arrived: 28.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 01.03.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Introduction.

The great Azerbaijani composer, the founder of the first opera in the Muslim East, People's Artist of the USSR, the author of the State Anthem of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic and the Republic of Azerbaijan Uzeyir Hajibeyli (Hajbeyov in the archive documents) is a personality who has a special place in the socio-political and cultural history of Azerbaijan in the 20th century, in the field of music. His personal archive fund, preserved at the Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of the Azerbaijan National Academy of Sciences, is one of the important sources for studying the history of Azerbaijan. This archive fund contains materials related to the author's biography, documents reflecting his life and creativity, including manuscripts of his works with historical content, especially autograph copies, versions of his journalistic writings, personal letters, etc.

The composer's personal archive was presented to the Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of the Azerbaijan National Academy of Sciences by his wife Maleyka in 1965 and placed in fund No. 17. From the "Description of the Uzeyir Hajibeyli Archive" prepared by the institute's employees, PhD in Philology Elmira Alibeyli and Ayten Imanova, we learn that this fund includes a total of 934 storage units (Alibeyli & Imanova, 2018).

The personal archive of Zulfugar Hajibeyov, an Azerbaijani-Soviet composer, Honored Artist of the Azerbaijan SSR, author of the first Azerbaijani operetta, brother of Uzeyir Hajibeyli, is preserved in the personal archive fund of the M. Fuzuli Institute of Manuscripts of the Academy of Sciences of the Republic of Azerbaijan under number 29. Documents related to the composer's life and activities were transferred to the Republican Manuscript Fund by his wife Boyukkhanim Hajibeyova in 1965. The description of Z. Hajibeyov's personal archive was prepared by Esmira Javadova, a doctor of philosophy in philology, associate professor, who was an employee of the Institute of Manuscripts. From that description it is clear that, in addition to autograph copies of the composer's musical works, this archive also contains interesting materials on the history of Azerbaijani culture and the author's research in this field (Javadova, 2012).

Methods and methodologies. The article uses comparative history and chronology methods.

Scientific novelty of the article. The scientific novelty of the article is that autograph materials, documents, etc. preserved in the personal archive of the brilliant musicians Uzeyir Hajibeyli and Zulfugar Hajibeyov brothers have been involved in research for the first time in the context of Azerbaijani history.

The main purpose of the research. The aim of this research is to contribute to the science of historiography by examining in more depth the works, documents, etc. preserved in the personal archive of the Hajibeyov brothers, revealing materials related to the history of Azerbaijan.

Main text.

The personal archives of the Hajibeyov brothers, who played an important role in the history of Azerbaijan, preserved at the Institute of Manuscripts named after M. Fuzuli of ANAS, are an important document-information resource reflecting not only the study of our musical and cultural history, but also many socio-political events that took place in Azerbaijan at the end of the 19th century and the first half of the 20th century. These materials allow us to get an idea of the reading range of the nationally spirited intellectuals of the period, some important historical processes they witnessed, the social deprivations they experienced and the important cultural achievements they achieved. Therefore, it is possible to study the social history of the period on the basis of these archival materials. Thus, among the documents preserved in the archive, there are references, meeting protocols, extracts, copies of orders, mission papers, certificates, etc. that seem ordinary at first glance are important documents of that social history. From the point of view of source studies, letters, telegrams, and memoirs in the archive are also important.

For example, a memoir preserved in the personal archive of Z. Hajibeyov describes how he and his brother U. Hajibeyli received blessings from the last heir of the Karabakh Khanate, poetess, and patron Khurshidbanu Natavan, while going to study at the Gori Teachers' Seminary in 1896. That memoir is also accepted as the main document confirming that the copy of the Quran used in that farewell ceremony belonged to the khan's daughter (Hajibeyov, n.d.).

Zulfugar Bey writes: "In addition to my previous note, I confirm that in 1896, when I, along with my brother Uzeyir Hajibeyov, were leaving for Tbilisi to take the exam at the teachers' school in Gori, the native city of Comrade Stalin, we came to the then khan's daughter, Khurshidbanu Bey (Natavan), with the help and accompaniment of our uncle Hajibey Hajibeyov, to ask her to bless us.

Khan kizi took her Quran and turned it to me and Uzeyir, and after reciting a verse from the Quran in our ears, she passed us both under the Quran and gave each of us a piece of bread.

I confirm this again that the Quran that was in Natavan's granddaughter, Leyla Khasay kizi Usmiyeva, is the Quran that I saw in that Natavan. Since this Quran was unique to Natavan, she would recite verses from that Quran and bless her relatives when they went on a trip.

Zulfugar Hajibeyov, Art Worker of the Azerbaijan SSR.

I confirm the notes of my brother Zulfugar Hajibeyov above.

Stalin Prize laureate, composer, People's Artist of the USSR Uzeyir Hajibeyov" (Hajibeyov, Z., n.d.).

As can be seen, this document-information resource contains interesting facts about the history of not only one person, one family, but also a whole nation.

The works of Uzeyir Hajibeyli and Zulfiqar

Hajibeyov. The notes of the anthem of the Azerbaijan SSR, approved in 1944, are preserved in Uzeyir bey's personal archive (Hajibeyov, 1944a, 1944b). The music of that anthem belongs to U. Hajibeyli (originally Hajibeyov), and the lyrics to Samad Vurgun and Suleyman Rustam. The draft of the lyrics of the anthem, which S. Vurgun and S. Rustam worked on together, is also kept in the composer's archive (Vurgun & Rustam, 1944a, 1944b).

"Azerbaijan - this glorious, glorious land that the world has seen,

The love of the homeland is a dear relic left by the ancestors,

On the bloody battlefield, we created the white days –

From generation to generation, our homeland has glory" (Vurgun & Rustam, 1944b, p. 1).

The Azerbaijan SSR was established on April 28, 1920, as a result of the Bolshevik occupation of Azerbaijan, and was formally independent until 1922.

Although the first constitution of the Azerbaijan SSR adopted in 1921 and the second, "Stalin" constitution adopted in 1937, contained articles on the coat of arms and flag, there was no article on the anthem.

"Although the 1921 and 1937 constitutions of the Azerbaijan SSR contained articles on the flag and coat of arms, there was no article on the national anthem. The great composer Uzeyir Hajibeyov composed a hymn on the occasion of the 10th anniversary of the establishment of Soviet power in Azerbaijan in 1930. The literary text of the work also belongs to the composer. This work, written for orchestra and choir, was first performed on April 28, 1930 under the direction of the author. Since the work, which consists of 3 parts, is close to the cantata genre, it is sometimes called a cantata. However, there is no information about the adoption of this hymn as the national anthem of the Azerbaijan SSR" (History of Azerbaijan, 2008).

The author of the National Anthem of the Azerbaijan SSR, adopted in 1945, was Uzeyir Hajibeyov. The lyrics of the hymn belonged to Samad Vurgun and Suleyman Rustam. On the first page of the September 23, 1945 issue of the newspaper "Kommunist" the sheet music of the "State Anthem of the Azerbaijan SSR" composed by Uzeyir Hajibeyov was published (National Anthem of the Azerbaijan SSR, n.d.).

Information about the anthem is also reflected in the archive in a letter written by U. Hajibeyli to Mir Jafar Bagirov, the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan (1933–1953) (Hajibeyov, U., n.d.-b).

The great composer not only wrote his name in the history of Azerbaijan by writing the music of the anthem, which is considered one of the important state attributes and the main visiting card of the Azerbaijan SSR and the independent Republic of Azerbaijan, but also served the promotion of our national history by being the author of musical works on historical themes. For example, the music of the famous opera "Koroglu", which is still in the repertoire of theaters and is staged with love, belongs to the great Azerbaijani composer U. Hajibeyli. Various sheet music of that work is kept in the archive (Hajibeyov, U., 1935, 1936a, 1936b, n.d.-c, n.d.-d).

Research shows that Koroglu is not only a national hero, but also a historical figure. He was one of the leaders of the Jalali movement against the Ottomans in Azerbaijan at the end of the 16th century and the beginning of the 17th century. The Safavid Shah Shah Abbas I supported this movement in the fight against the Ottomans. On this occasion, in 1608, he created conditions for the settlement of part of the Jalali in the Chukhursad beylerbey.

"The first to mention Koroglu as a historical figure in historical literature was P.N. Boratav. He discovered 4 documents related to Koroglu from the "Important Notebooks" kept in the Ottoman Archives of the Prime Ministry of the Republic of Turkey" (Karbalayeva, 2017, p. 8).

In Soviet historiography, I.P. Petrushevsky was the first to note that Koroglu was a historical figure (Petrushevskii, 1949, p. 327).

The materials preserved not only in the archives of U. Hajibeyli at the Institute of Manuscripts, but also in other funds, confirm that he was a historical figure. The words of the opera belong to the prominent writer, poet and playwright Mammad Said Ordubadi and were first staged in 1937. For this opera, the composer was awarded the Stalin Prize in 1941.

The words of the opera belong to the prominent writer Mammad Said Ordubadi and were first staged in 1937. For this opera, the composer was awarded the Stalin Prize in 1941.

It should be noted that this work is the first world-class classical opera in the history of Azerbaijani music.

The great Azerbaijani poet and playwright Huseyn Javid, who witnessed the premiere on April 30, 1937, said: "Today is a real national holiday, a real holiday of art" (Mammadli, 1982, p. 197).

The composer's personal archive also contains musical works related to the Second World War. In general, Uzeyir Bey actively worked to raise the fighting spirit of the people during the war years. Among the patriotic works he composed starting in 1941 are "Call" (Hajibeyov, (n.d.) , "Homeland and Front" (Hajibeyov, 1943), "Hymn of Victory" ([Hajibeyov, 1944), "The Boy's Song of the Motherland" (Hajibeyov, n.d.e), "Song about Stalin" (Hajibeyov, n.d.f) , "Salute to Stalin" (Hajibeyov, n.d.k), "Stalinists" (Hajibeyov, 1941), "Reject!" (Hajibeyov, n.d.h), besides this, the words of Samad Vurgun's "Epic of Victory" (Hajibeyov, n.d.k) , "Martial March" (Hajibeyov, U. n.d.x) , "Sister of Mercy" (Hajibeyov, n.d.l) can be mentioned.

The words of the work "Call" are by S. Aliyeva:

The soul of this nation is one, the hearts of millions are one.

You are lucky, a happy homeland liberated with your child;

You have become an impregnable fortress throughout history, homeland,

Homeland, Free homeland, homeland ([Hajibeyov, 2005, p.21].

Z. Hajibeyov's archive also contains songs written on the theme of patriotism during the Second World War. Among them are works such as "Vetan ordus" (Hajibeyov, (n.d.t) with lyrics by S. Vurgun, "Battle March" [40] with lyrics by Eyyub Abbsov, and "Ismayil Song" with lyrics by Mammad Rahim (the title of the poem is written as "Partizan Girl" on the back of the sheet) (Hajibeyov, n.d.h).

In general, in the 30s and 40s of the 20th century, there was a revival in the development of national symphonic music. During the war, this energy was directed towards composing military marches. Thus, marches were performed during the movement of military units in the ranks of the army, increasing their fighting spirit, and also played an important role in forming patriotic feelings in the rear when played on the radio.

A draft of the libretto for "Garaja Choban" (Hajibeyov, n.d.c). is also preserved in U. Hajibeyli's personal archive. The work was written based on the motifs of our historical heroic epic "Kitabi-Dede Gorgud". However, this epic was banned for a while during the Soviet era.

In the archive of Z. Hajibeyov, we also find a large-scale musical work on a mythical-historical theme. Although the opera he composed based on the libretto "Nushaba" written by the elderly poet Abdulla Shaig based on the motifs of the work "Isgandaranama" by the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi remained unfinished, the written parts are still preserved in the archive (Hajibeyov, n.d.m, n.d.n). The main goal of the work was to awaken patriotic feelings in the younger generation and raise the voice of protest against unjust wars.

U. Hajibeyli's journalistic works. U. Hajibeyli was not only a composer, but also published numerous articles, feuilletons and satirical writings in the newspapers "Kaspi", "Azerbaijan", "Irshad", "Hayat", "Haqiqet", "Teraqqi", "Iqbal", "Yeni Iqbal" and the magazine "Molla Nasreddin" and was one of the prominent representatives of the ideas of national awakening in the 20th century. These writings are preserved in the author's personal archive under 138 storage units (Hajibeyov, n.d.a).

In the article "State Affairs (Gorgu Lidval Incident)" [14] published in the 272nd issue of the newspaper "Irshad" in 1906, it is noted: "The State Duma has lost a single regulation called the "Law on Reserves and Food" and out of all the regulations and draft laws they have drawn up, only this one has been able to be implemented. The fifth article of this regulation stated that "the gubernias under the control of the gubernias must make public every month the accounts of the money spent on purchasing grain and food" (Hajibeyov, 1906).

As can be seen, Uzeyir bey states that the laws adopted by the State Duma regarding agriculture and the decisions made by the Tsarist government are contrary to the interests of the provinces and are unfair. Of course, in this article, the author primarily points out that the event that went down in history under the name of Stolypin's agrarian reforms was intended to simply hide the fact that the reform in question was nothing more than a setback. Thus, on January 6, 1906, the development of preliminary rules for the peasants to own allotments and the concession of part of the land owned by the landlords for these purposes was discussed at a meeting of the United Council of Nobility of the Duma. At the "Special Meeting", artificial obstacles were created to the distribution of communal lands among the peasants. The members of the special commissions created in the provinces and districts, although they were supposed to be chosen from the local nobility, were often appointed by the Tsarist government. Therefore, since the interests of the local population were not protected, the reform program caused serious dissatisfaction in the places.

Another article by the editor states: "The government could not reconcile the people and the deputies who formed the first Duma. The demands of the deputies seemed impossible to the government to implement and implement, but the deputies, convinced that their demands were right and would provide for the needs and happiness of the nation, stood firm in their demands. In that case, the government issued a Duma and announced to the population that a second Duma would be opened in February. The population was divided into factions. One of those factions lost all hope and expectation with the issuance of the Duma and declared itself an enemy of those who issued the Duma by killing government officials here and there. Since the issuance of the Duma, that faction, like people who have fallen into the last stage of mourning and despair, has been looking at the happiness of the world with a clear eye, killing and trying to destroy people who seem to be its enemies, and spreading such panic and fear everywhere, even in foreign countries" (Hajibeyov, 1906d).

As can be seen, in the article we quoted, the author talks about the Duma game of the ruling circles. It is known that on December 11, 1905, a law was passed in Tsarist Russia on holding elections to the State Duma. Among the provinces, Azerbaijan also gained the right to participate in the elections. The deputies elected from Azerbaijan to the First State Duma were Alimardan bey Topchubashov, Ismail khan Ziyadkhanov, Abdurrahim bey Hagverdiyev, Asadulla bey Muradkhanov, and Mahammadtaghi Aliyev. Azerbaijani deputies were included in the Muslim faction. The faction was headed by A. Topchubashov.

The session of the First State Duma, held on April 27, 1906, mainly discussed agrarian and peasant issues. However, the sessions of the Muslim faction began in May.

"As a sign of protest against Tsar Nicholas II's decree on the dissolution of the State Duma on June 22, 167 people, including Topchubashov and Ziyadkhanov,

who signed the declaration of protest against the tsar, which the “Autonomists” signed in Vyborg and published under the name “Vyborg Declaration”, were sentenced to three months in prison and were deprived of the right to be elected as a deputy to the State Duma in the future. After this incident, Alimardan bey was also removed from the management of the “Kaspi” newspaper, and the Baku City Duma convened and expelled him from the membership of the city duma. For A. Topchubashov, who was deprived of political rights such as voting and being elected, a “Permanent Representation” office was opened in Moscow by Muslim parliamentarians and members of the “Union” party, creating opportunities for him to work. In Moscow, meetings were often held under the leadership of Alimardan bey, where various issues, including the issue of “Land Reform”, were discussed, and Alimardan bey’s knowledge and "... his experience was widely used" (Pashayev, n.d.).

The article in the next issue of the newspaper continues: “The news coming from the Zangezur region, through Ordubad and Nakhchivan is so terrible, so terrible, so sorrowful that one does not need a heart made of stone or iron to hear them without care and concern, one only needs to be a Muslim” (Hajibeyov, 1906d). These sentences, expressing great excitement and concern, demonstrate that the massacres along the southeastern banks of the Araz River did not cause any reaction in neighboring Muslim states.

At the beginning of the 20th century, there was a great need to hold important meetings of national importance in order to achieve unity in word and deed between the Azerbaijani people, the Turkish nation, and the Muslim community. At such events, it was possible to give a wide place to the discussion of issues of national and religious unity. U. Hajibeyli was also deeply interested in the course of this process. He published an article in the newspaper “Irshad” about the All-Russian Congress of Muslims.

Let us note that in 1905-1906, the All-Russian Congress of Muslims was held three times with the aim of discussing the general political, legal and cultural demands of the Muslim peoples living in Tsarist Russia and preparing a joint program of action.

The first congress was held in August 1905 in Nizhny Novgorod. Issues such as representation of Muslims, national-cultural autonomy, school and education reforms were discussed here. A. Topchubashov was elected deputy chairman of the congress. The establishment of the Russian Muslim Union organization was also officially announced here.

The second congress was held in Petersburg in January 1906. Here, a decision was made to unite the Turks living in Russia in a single front and the charter of the Russian Muslim Union organization was prepared.

“The third congress was held again in August 1906 in Nizhny Novgorod. Since this congress was officially authorized, the number of participants was also large. These congresses began to be held officially in 1917” (Gardashkhanova, 2025).

The article states that the program of the Russian Muslim Union organization prepared by A. Topchubashov was adopted at the third congress. According to the program, the organization planned to form a constitutional state structure, grant national and cultural autonomy to Muslim peoples, open new-type schools, and establish educational institutions in Baku, Kazan, and Bakhchisaray for the training of national personnel.

He demanded the opening of Teachers' Institutes and the establishment of a Central Committee in Baku to lead this organization.

The reason why U. Hajibeyli attached importance to the 3rd congress was the large number of its representatives and the wider scope of the issues discussed.

As much as Uzeyir bey was pleased by the unification of the Turkish-Muslim population within Russia around a common cause, he was equally concerned by the miserable situation of his compatriots living in Iran. In this regard, U. Hajibeyli's article entitled "Iranian Revolution" published in the "Teraqqi" newspaper is also particularly noteworthy.

“From this day on, the Iranian people have the right to be proud of their nation. The Iranian people have proven that they are not dead by voting for the voice of the 20th century. The tyrant who was able to establish himself in the kingdom due to the greed and desire for worldly wealth of the ignorant mullahs and the arrogance and ignorance of the common fanatics fell to the ground with a roar.

From this day on, the task of the new government that has been formed in Iran is one of the most difficult. However, since this task will consist only of executive power, it is a greater task than lawlessness. The parliament will be responsible for the progress and prosperity of the country, more than the government.” (Hajibeyov, (1909).

In Iran, dissatisfaction with the absolute power of the Shah, economic crisis and foreign debts, privileges granted to foreign countries, the rise of a new intelligentsia, an unfair tax system and corruption led to the revolution in 1905. It went down in history as the "Constitutional Revolution" because its participants demanded the adoption of a constitution.

It is known from official chronicles that in 1905-1906, widespread protests took place in Tabriz, Tehran and other cities. Under pressure from the protests, Muzaffaruddin Shah Qajar signed the constitution in 1906 and the first National Assembly was established. The Shah died in 1907. His son, Muhammad Ali Qajar, ascended the throne in his place. The new Shah abolished the constitution signed by his father and, with the support of Russia and Great Britain, bombarded the parliament in 1908. This event led to a strong uprising of constitutionalists in Tabriz. Thanks to the uprising, the fate of the revolution changed. In 1909, the rebels

marched on Tehran and overthrew Muhammad Ali Shah. His son, Ahmad Qajar, was placed on the throne with limited rights in his place and became the last Qajar Shah. He restored the constitution.

After the revolution won in South Azerbaijan, in 1910, a march on Tehran began under the leadership of Sattar Khan and Bagir Khan. However, the revolution collapsed in 1911 with the monarchy's appeal to Russia and its military intervention.

U. Hajibeyli describes these events in another column:

"A few days ago, the former Shah of Iran, Mohammadali Mirza, who was called a sacrifice for the soul of His Majesty, the Almighty Mohammadali Shah Qajar, but today, when speaking Russian, he is called "simple" Mashadi Mohammadali, was angry.

He was angry that he was dethroned, while that Mohammadali Mirza had committed many injustices against his nation.

The narrator narrates that once I passed by the Russian embassy. I saw that sad voices were coming from one of the rooms. After listening for a while, I heard these words:

– Didn't I tell you to make peace with the nation?

– May God curse the liar. Didn't you tell me to bring the parliament together?..

– There is no harm in it. You should not be the king, let your son be, not someone else.

– By God, if you look at the real thing, This was not a bad thing. Look, you didn't have even a shred of sympathy for us in this ruined land. But now go to Russia and see what respect they will show you.

After all, I was doing what I wanted here. Let's see if such things would be possible for me in Russia too" (Hajibeyov, 1909).

As can be seen, the author immediately reacted to the historical events of the period in his examples of political journalism and expressed his attitude in a unique style.

Letters written to Uzeyir Hajibeyli. Along with the composer's works preserved in his personal archive, the letters written to him are also very important in terms of studying the history of Azerbaijan. These letters also allow us to get to know him better as a public figure.

Some of the letters were written during the Great Patriotic War (1941-1945). The mentioning of specific names and sending greetings in these epistolary materials indicate that there were sincere relations between the correspondents.

"The most respected, dear and loyal Uzeyir bey!

I send you my most respected, dear comrade, warm greetings from the glorious front of the Great Patriotic War.

Dear Uzeyir bey! As you know, I have been on the front line of the Patriotic War for a long time now. What does not happen on the front line of the front? The constant rain of artillery shells, bombs, mines, and what not. A person gets nervous. It has a heavy impact in the first days. Sometimes you are surprised and bored. Later, you learn and do not even notice. How many events can a person witness? If you are healthy, we can answer this question when we meet.

However, our forces are inexhaustible and very many. With the leadership of the great Stalin, we will soon destroy the vile enemy. Be assured. Having successfully completed the war of liberation, we will hear your classical music again.

Believe me that it is as if everything around us is I will not forget you at the moment of "doomsday" and always remember you. Is it possible to forget you? Here, on the day when human life is at stake, one can always remember good people. Greetings, to Pashayev, Mirza, Niyazi and you.

With respect to you, Novruz" (Aslanov, 1942).

The writer of the letter, Novruz Aslanov, was born in Baku in 1913. He was drafted into the army in 1942 and served as a regiment commander in the 396th Rifle Division of the Taman Peninsula. A few months after writing the letter, in October 1942, he died heroically in a battle on the shores of the Sea of Azov.

We learn from the memoirs of the regiment commander's comrade-in-arms: "N. Aslanov was wounded. He did not allow anyone to come to his aid and bandaged his own wound. In the evening, the artillery was withdrawn to a safe zone. However, N. Aslanov was the only survivor in his detachment. From the darkness, he shouted "Russian, surrender!" – were heard. The Germans decided to take the brave commissar alive. They stopped firing and began to crawl towards N. Aslanov. The commissar took up the machine gun again. The fascists retreated for a while. N. Aslanov resisted until the last minute, until several bullets pierced his chest" (Mamedov, 1942).

Another letter belongs to Ertugrul Javid, a student of the composer, the son of the Azerbaijani poet and playwright Huseyn Javid.

It is known that the 30s of the 20th century, especially 1937, remained in the history of the USSR, including the memory of the Azerbaijani people, as a period of political repressions.

One of the most prominent figures of the Azerbaijani people was H. Javid, the eldest son of the Azerbaijani people. He was arrested and exiled to Siberia on charges of being a member of a pan-Turkist organization, counter-revolutionary activities, connections with Turkish and Iranian intelligence, and spreading ideology. He died in 1941 in a 44-degree frost as a result of cold, hunger, and hard labor conditions. His family was also subjected to severe deprivations because he was called an "enemy of the people."

In 1942, despite being a student at the Azerbaijan State Conservatory, Ertugrul was also called up to the army to participate in the war, but was sent to work in a labor battalion in Georgia on the pretext that his father was an "enemy of the people." He wrote in a letter to his teacher and master Uzeyir bey:

"Dear Uzeyir bey!

Our permanent residence for a year has become the mountains of Abkhazia. Snowy mountains everywhere, cold, hard work. Since the day I left Baku, I have not received a letter from anyone. Not even from my family.

Slowly, my feelings of loneliness, separation, and anxiety are increasing, and my health is weakening. But no matter what, I will maintain my health.

The only reason that causes me the greatest suffering and does not leave me alone is our family. I know very well that my mother is sick, perhaps she is lying in bed. When my sister began to understand life, she saw only a difficult, difficult life. I could not fulfill my duty as a son.

Sometimes I become so pessimistic that my hope of meeting again fades, I consider myself the most unfortunate person. If I could be sure that our family would live comfortably, my sadness would be much less.

Respectfully, your student Ertugrul" (Ertugrul, 1942; Javid, 2005, p.453).

It should be noted that Javid scholar Azer Turan collected all the writings, drawings, compositions, and letters belonging to Ertugrul Javid, the author of this letter, and published them in book form (Javid, 2005).

Another letter preserved in the archive belongs to the People's Artist of Azerbaijan, tar player Aliaga Guliyev. He was born in Baku in 1917. A. Guliyev was a tar player in the symphony orchestra at the first premiere of the opera "Koroglu" in 1937. Despite entering the choir-conducting faculty of the Azerbaijan State Conservatory in 1939, he was drafted into the army in 1941 before completing his higher education and participated in the Great Patriotic War. During the war, he commanded the radio platoon of the 712th Rifle Regiment and was awarded the medal "For Courage", the Order of the "Red Star" and the Order of the "Great Patriotic War" of the 1st degree for his bravery in battle. He also wrote a letter to his teacher from the front:

"Hello, my very respected teacher U. Hajibeyov!

First of all, I send you greetings from the regiment commander. I am safe and sound and feel good. I hope that you are also well...

...My dear teacher! I have long been accepted into the ranks of the All-Union Communist Party (Bolsheviks). The country's leadership awarded me for my bravery and leadership in battle. As a son of the Azerbaijani people, I am fully ready to fight the German fascists, fulfilling my promise to you, and I will continue to fight them more seriously. Soon, you will read an article about me in the newspaper "Bakinsky Rabochiy". The article will write how many fascists I killed and how many pieces of equipment I destroyed...

...Recently, I have been working on my radio skills. We always maintain constant radio contact with the command. I teach my young students very well. Most of them are girls and they master radio equipment well. All of those girls ...they are Komsomol members and after a 6-month course voluntarily came to the regiment to establish radio communications..." (Guliev, 1942).

The archive also contains letters written to U. Hajibeyli by his other students Novruz Jafarov (Jafarov, 1942), Agarahim Bayramov (Bayramov, 1942), etc. during the Great Patriotic War.

All of these letters demonstrate that Uzeyir bey was respected among the people as a national elder.

Documents of Uzeyir Hajibeyli and Zulfugar Hajibeyov. One of the documents directly related to him preserved in U. Hajibeyli's archive is a telegram addressed to him regarding the composer's election as a deputy to the Supreme Soviet of the Azerbaijan SSR (Orujov, Zeynalov & Gasimov,n.d.).

It should be noted that in 1938-1991, the Supreme Soviet of the Azerbaijan SSR was the sole and highest legislative body governing the Azerbaijan SSR. After Azerbaijan regained its independence, it was renamed the Supreme Soviet of Azerbaijan in 1991-1995, and later its powers were divided between the President of the Republic of Azerbaijan and the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan established in his place.

Deputies could be elected by workers, cultural figures, collective farmers, party figures, etc. who had reached the age of 21 and had the right to vote. U. Hajibeyli was one of them.

"After the changes in the electoral system with the new Constitution, on June 24, 1938, elections to the Supreme Soviet of the Azerbaijan SSR were held. Out of 1,575,389 registered voters, 1,562,790, or 99.2 percent of them, participated in the elections.

In these elections, 310 deputies were elected to the Supreme Soviet of the Azerbaijan Republic; of them, 107 (34.53 percent) were workers, 88 (28.9 percent) were peasants, 115 (37.9 percent) were representatives of civil servants and intellectuals, 82 (26.4 percent) were non-party members, 72 were women, of whom 52 were Azerbaijanis. The number of deputies included 206 Azerbaijanis, 36 Russians, 8 Ukrainians, 7 Jews, 7 Lezgins, 3 Georgians, one Kurd, one Udin, one Sakhur, and one Avar" (Guliyev, (2008, p. 358].

During his term as a deputy, he resolved voters' complaints. These letters are also preserved in his personal archive (Hajibeyov, n.d.z); Hajibeyov, 1940a,; Hajibeyov, 1940b).

Other documents include decisions on the opening of the Art Department of the Azerbaijan Branch of the USSR Academy of Sciences (Azerbaijan SSRa, 1943), on the improvement of the work of the Azerbaijan Branch of the USSR Academy of Sciences (Azerbaijan SSR, 1943b), and on the approval of the Presidium of the Azerbaijan Branch of the USSR Academy of Sciences (Azerbaijan SSR, 1944).

If we look at the history of Azerbaijan, in 1923, the Society for the Study and Study of Azerbaijan was established on the initiative of Nariman Narimanov to conduct scientific research. This society began to be called the Azerbaijan State Scientific Research Institute in 1929. The institute had various branches.

In 1932, the Azerbaijan Department of the Transcaucasian Branch of the USSR Academy of Sciences was established on the basis of the institute. In 1935, this department was transformed into the Azerbaijan Branch of the USSR Academy of Sciences. The branch included scientific research institutions such as the Institutes of History, Ethnography, Botany, Chemistry, Language, Literature and Art.

On January 23, 1945, by the decision of the Council of People's Commissars of the USSR, that branch was transformed into the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR. Its founders were Sadig Dadashov, Alashraf Alizadeh, Uzeyir Hajibeyov, Shamil Azizbeyov, Heydar Huseynov, Mirza Ibrahimov, Yusif Mammadaliyev, Mirasadulla Mirgasimov, Mirali Qashqai, Mustafa Topchubashov, Samad Vurgun, Mikayil Useynov, Alexander Grossheim, Ivan Shirokogorov, and Iosif Yesman.

"In March 1941, the Vice-President of the USSR Academy of Sciences, Academician S.Y. Schmidt, who arrived in Baku, said in his speech at the general meeting of scientists of the Azerbaijan branch of the USSR Academy of Sciences: "The first conclusion is that the Azerbaijan branch of the USSR Academy of Sciences is undoubtedly a very large and powerful scientific organism due to its strong composition, first of all, the strong quality of this composition, and the strong role it plays in the life of the republic."

Thus, an important result of the development of science in the republic for about twenty years was the formation of a whole army of scientific intelligentsia in Azerbaijan. Thanks to their strength and efforts, it was possible to create the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR in the spring of 1945" (Guliyev, 2008, p.307).

That scientific institution continues its activities and contributes to Azerbaijani science today under the name of the Azerbaijan National Academy of Sciences. The decisions preserved in the archive also provide information about the stages of development of the institution.

U. Hajibeyli's congratulatory letter on being elected as the face of the Academy of Sciences and Z. Hajibeyov's document on becoming a member of the Society for the Study and Promotion of Azerbaijan are available in their personal archives (Gasimov, 1945; Hajibeyov, n.d.q). These documents allow us to characterize the Hajibeyov brothers as individuals who have made special contributions not only to the history of Azerbaijan in the fields of music and culture, but also as intellectuals who have distinguished themselves in the history of science.

Z. Hajibeyov was awarded the medal "For Participation in the Defense of the Caucasus" by the decision of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR on May 1, 1944. The certificate presented to the composer by the Supreme Soviet of the Azerbaijan SSR on April 18, 1946 is also among the preserved documents (Hajibeyov, (n.d.s).

Such documents sometimes cease to be biographical facts of a person and become a factual source that serves to clarify certain obscure points in the history of the development of science and culture in Azerbaijan.

For example, the letter in U. Hajibeyli's archive about the holding of the Congress of People's Ashugs of the Azerbaijan SSR is such an information resource (Department of Art Works, 1938).

"In 1938, the second Congress of Azerbaijani Ashugs was held in Baku. At the Congress, prominent cultural figures U. Hajibeyov, M. Ibrahimov, M. Bulbul and O. Sarıvelli delivered keynote speeches and spoke with great love about the Ashug's creativity" (Guliyev, 2008, p.311).

Conclusions.

At this congress, issues such as the preservation, development and transmission of the Ashug art, which is the cornerstone of our musical art, to future generations, its promotion at the All-Union level, the collection and study of the creativity of master Ashugs, and the implementation of teaching were discussed. After U. Hajibeyli was officially elected head of the conservatory in 1939, the issue of studying Eastern, including Azerbaijani national musical instruments, in conjunction with Western musical instruments, was taken into account and the study of Ashug art was included in the compiled educational programs.

The conducted research shows that the personal archives of Uzeyir Hajibeyli and Zulfiqar Hajibeyov, preserved in the M. Fuzuli Institute of Manuscripts of ANAS, are important scientific sources for studying the history of our national music of the 20th century, as well as for studying the history of our public opinion. The biographical materials, initial working notes on the creative process, initial copies of journalistic articles, personal correspondence and official documents collected in these archives allow us to comprehensively restore the cultural and social environment of the period. The rich documentary heritage of the Hajibeyov brothers allows us to trace not only their personal creative path, but also the dynamics of the development of socio-political events taking place in Azerbaijan in the first half of the 20th century.

The archives contain numerous facts about the sacrifice of Azerbaijanis during the Second World War, the establishment and activity of scientific and research institutions in Azerbaijan, which demonstrate the influential attitude of the Hajibeyov brothers to the events of the time. Documents such as national anthem projects, historical librettos, and wartime music samples prove that the Hajibeyov brothers both developed our national musical heritage and directed national ideological processes. Personal letters and official correspondence in the archives reveal the brothers' role in cultural construction and their active participation in important stages of Azerbaijani public life.

REFERENCES

Alibeyli, E., Imanova, A., & Imanova, A. (2018). *Description of the archive of Uzeyir Hajibeyli*. Science.

Aslanov. (1942, April 8). *Letter to N. Uzeyir Hajibeyov* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, s.v. 227 (2 sheets).

Azerbaijan SSR. (1943a, August 11). *Decision on the opening of the Art Department of the Azerbaijan branch of the USSR Academy of Sciences* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, p. 752 (1 sheet).

Azerbaijan SSR. (1943b, November 4). *Resolution on improving the work of the Azerbaijan branch of the USSR Academy of Sciences* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, s.v. 819 (3 sheets).

Azerbaijan SSR. (1944, October 4). *Resolution on approving the Presidium of the Azerbaijan branch of the USSR Academy of Sciences* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, s.v. 756 (2 sheets).

Bayramov, A. (1942, March 6). *Letter to Uzeyir Hajibeyov* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, p. 232 (1 sheet).

Department of Art Works under the State Committee of the Azerbaijan SSR. (1938, February 17). *Document*[Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, s.v. 719 (1 sheet).

Ertugrul, J. (1942, March 24). *Letter to Uzeyir Hajibeyov* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, s.v. 273 (1 sheet).

Gardashkhanova, A. (2025, August 15). Why was the All-Russian Union of Muslims created? *Azerbaijan*, (170), 10.

Gasimov. (1945, April 12). *Letter to Uzeyir Hajibeyov* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, s.v. 246 (1 sheet).

Guliev, A. (1942, July 26). *Letter to Uzeir Gadzhibeyov* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, s.v. 254 (2 sheets).

Guliyev, J. (Ed.). (2008). *History of Azerbaijan* (Vol. 6). Elm.

Hajibeyov, U. (1906). State affairs (Gorgu lidval incident). *Irshad*, (272), 2.

Hajibeyov, U. (1906a). Ordan-burdan. *Irshad*, (204), 3.

Hajibeyov, U. (1906c). On the All-Russian Muslim Society. *Irshad*, (197), 1.

Hajibeyov, U. (1906d). A look at Russia. *Irshad*, (199), 1.

Hajibeyov, U. (1906h). Ordan-burdan. *Irshad*, (205), 3.

Hajibeyov, U. (1909a). Iranian revolution. *Progress*, (149), 1.

Hajibeyov, U. (1909b). Ordan-burdan. *Teraqqi*, (150), 1.

Hajibeyov, U. (1930, March 25). *National anthem of the Azerbaijan SSR* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, p. 85 (36 sheets).

Hajibeyov, U. (1935, June 15). *Act I of the opera Koroglu* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, p. 1 (103 sheets).

Hajibeyov, U. (1936, February 29). *Act II of the opera Koroglu* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, p. 2 (113 sheets).

Hajibeyov, U. (1936). *Act III of the opera Koroglu* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, s.v. 3 (90 sheets).

Hajibeyov, U. (1940a, October 1). *Letter to Babazadeh* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, p. 165 (1 sheet).

Hajibeyov, U. (1940b, March 15). *Letter to the Republican Prosecutor Huseynov* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, p. 182 (1 sheet).

Hajibeyov, U. (1943). *Homeland and Front* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, s.v. 48 (22 sheets).

Hajibeyov, U. (1944, June 24). *National anthem of the Azerbaijani SSR* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, s.v. 83 (15 sheets).

Hajibeyov, U. (1944, May 18). *Zafar hymn* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, s.v. 89 (11 sheets).

Hajibeyov, U. (19441, January 4). *Stalinists* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, p. 28 (9 sheets).

Hajibeyov, U. (2005). *Patriotic songs* (S. Farajov, Ed.). Abilov, Zeynalov and Sons.

Hajibeyov, U. (n.d.w). *Chagirish* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, p. 66 (3 sheets).

Hajibeyov, U. (n.d.). *Letter to Mir Jafar Bagirov* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, s.v. 704 (2 sheets).

Hajibeyov, U. (n.d.a). *Act IV of the opera Koroglu* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, s.v. 4 (101 sheets).

Hajibeyov, U. (n.d.b). *Act V of the opera Koroglu* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, s.v. 15 (8 sheets).

Hajibeyov, U. (n.d.c). *Qaraca Choban* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, s.v. 914 (2 sheets).

Hajibeyov, U. (n.d.d). *Articles and feuilletons* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, s.v. 138 (100 sheets).

Hajibeyov, U. (n.d.e). *Oghlanin Vaten manhisi* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, s.v. 58 (2 sheets).
Hajibeyov, U. (n.d.f). *A song about Stalin* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, p. 64 (6 sheets).
Hajibeyov, U. (n.d.h). *Reject* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, p. 60 (8 sheets).
Hajibeyov, U. (n.d.k). *Greetings to Stalin* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, p. 63 (8 sheets).
Hajibeyov, U. (n.d.y). *Zafar epic* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, s.v. 53 (6 sheets).
Hajibeyov, U. (n.d.l). *Sister of Mercy* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, p. 56 (2 sheets).
Hajibeyov, U. (n.d.x). *Warrior's march* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, p. 50 (1 sheet).
Hajibeyov, U. (n.d.z). *Letter to T. Guliyev* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, s.v. 745 (1 sheet).
Hajibeyov, Z. (n.d.g). *War march* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 29, s.v. 13 (4 sheets).
Hajibeyov, Z. (n.d.h). *Ismail song* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 29, s.v. 14 (6 sheets).
Hajibeyov, Z. (n.d.m). *Nushaba* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 29, s.v. 6 (153 sheets).
Hajibeyov, Z. (n.d.n). *Nushaba* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 29, s.v. 7 (90 sheets).
Hajibeyov, Z. (n.d.o). *Note on the meeting of the brothers Zulfugar and Uzeyir Hajibeyov with Khan gizi Khurshidbanu Natavan* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 29, p. 40 (1 sheet).
Hajibeyov, Z. (n.d.q). *Vesiga* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 29, s.v. 54 (1 sheet).
Hajibeyov, Z. (n.d.s). *Vesiga No. 039075* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 29, s.v. 49 (1 sheet).
Hajibeyov, Z. (n.d.t). *The Army of the Fatherland* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 29, p. 12 (6 sheets).
Jafarov, N. (1942, May 8). *Letter to Uzeyir Hajibeyov* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, p. 387 (1 sheet).
Javdova, E. (Ed.). (2012). *Description of the archive of Zulfiqar bey Hajibeyov*. Science and Education.
Javid, A. (2005). *Writings, drawings, compositions, letters* (A. Turan, Ed.). Vector Publishing House.
Karbalayeva, A. E. (2017). *The Jalali movement and Azerbaijan (end of the 16th century – beginning of the 17th century)* (Doctoral dissertation abstract). Baku.
Mamedov, G. (1942, October 8). Sons of Azerbaijan in battles for the homeland. *Pravda*, (281 [9052]), 2.
Mammadli, G. (1982). *Javid – throughout his life: Chronicle of life and creativity*. Yazichi.
Nadirov, A. (2024). The activities of Ahmad bey Aghaoglu during the February 6–9 massacres of 1905. *Geostrategy Journal*, 05(83), 95–100.
National anthem of the Azerbaijan SSR. (n.d.). https://www.azerbaijans.com/content_976_az.html
Navvab, M. M. (1993). *Armenian-Muslim conflict in 1905–1906* (K. Sharifli & A. Ramazanzadeh, Eds.). Azerbaijan.
Orujov, Zeynalov, & Gasimov. (n.d.). *Telegram on the election of U. Hajibeyov as a deputy of the Supreme Soviet*[Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, p. 488 (1 sheet).
Pashayev, A. (n.d.). *Alimerdan bey Topchubashov*. http://www.milliarxiv.gov.az/az/elimerdan-bey-topchubashov
Petrushevskii, I. P. (1949). *Essays on the history of feudal relations in Azerbaijan and Armenia in the 16th – early 19th centuries*.
Vurgun, S., & Rustam, S. (n.d.a). *The national anthem of the Azerbaijan SSR* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, s.v. 864 (1 sheet).
Vurgun, S., & Rustam, S. (n.d.b). *The national anthem of the Azerbaijan SSR* [Manuscript]. Personal Archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, ANAS, Fund 17, s.v. 865 (1 sheet).

Agrarian Economy of Karabakh in the 19th Century: Land Use Patterns and Socio-Economic Transformations

UDC 94(479.24):338.43(091) DOI: https://doi.org/10.15421/172659

Aslanov Elshan
Ph.D., https://orcid.org/0000-0002-3823-4350, elshanaslanov@bsu.edu.az
Baku State University (Baku, Azerbaijan)

Abstract.
Relevance of the study is determined by the need for a comprehensive reassessment of the agrarian development of Karabakh in the 19th century as a significant region of the South Caucasus, where traditional land use systems underwent profound transformations following its incorporation into the Russian Empire. During this period, agrarian economy functioned not only as the basis of material production but also as a key factor shaping social organization, mechanisms of adaptation to natural conditions, and institutional practices of land use.

The purpose of the research is to provide a comprehensive analysis of the agrarian economy of Karabakh in the 19th century, taking into account natural and geographical conditions, forms of land ownership and land use, as well as the impact of imperial agrarian policies on the transformation of traditional economic relations. The object of the study is the agrarian system of Karabakh, while the subject includes land use practices, the structure of agricultural production, and the social consequences of changes in land relations.

The results of the study demonstrate that the agrarian economy of Karabakh in the 19th century was characterized by significant spatial differentiation shaped by relief, climate, water resources, and soil quality. Agriculture based on grain cultivation, horticulture, and viticulture coexisted with the dominance of livestock breeding, which played a stabilizing role in the regional economy. Traditional land use practices relied on a combination of communal and individual forms, ensuring relative sustainability of rural society. The incorporation of Karabakh into the Russian Empire led to reforms in taxation, cadastral regulation, and legal norms, gradually altering established land relations.

Conclusions indicate that agrarian transformations in Karabakh during the 19th century were ambivalent in nature. While imperial policies contributed to institutional modernization, they simultaneously intensified social stratification and undermined traditional mechanisms of land regulation. The findings expand the understanding of agrarian history in the South Caucasus and provide a foundation for further comparative and interdisciplinary research.

Keywords: agrarian economy, Karabakh, land use, social structure, nineteenth century

Аграрне господарство Карабаху в XIX столітті: форми землекористування та соціально-економічні трансформації

Асланов Ельшан
Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)

Анотація.
Актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного переосмислення аграрного розвитку Карабаху XIX століття як важливого регіону Південного Кавказу, де традиційні моделі землекористування зазнали істотних змін унаслідок включення до складу Російської імперії. Аграрна економіка регіону в зазначений період виконувала не лише виробничу, а й соціально-регулятивну функцію, формуючи структуру сільського суспільства, механізми адаптації до природних умов та інституційні практики користування землею.

Метою дослідження є комплексний аналіз аграрного господарства Карабаху в XIX столітті з урахуванням природно-географічних чинників, форм землеволодіння і землекористування, а також впливу імперської аграрної політики на трансформацію традиційних господарських відносин. Об'єктом дослідження виступає аграрна система Карабаху, а предметом – способи використання земельних ресурсів, структура сільського господарства та соціальні наслідки змін у земельних відносинах.

Результати дослідження свідчать, що аграрна економіка Карабаху XIX століття характеризувалася просторовою диференціацією, зумовленою рельєфом, кліматом, водними ресурсами та якістю ґрунтів. Землеробство, орієнтоване на зернові культури, садівництво та виноградарство, поєднувалося з домінуванням тваринництва, яке виконувало стабілізуючу роль у господарській системі. Традиційні форми землекористування ґрунтувалися на поєднанні громадських і індивідуальних практик, що забезпечувало відносну стійкість сільського населення. Включення регіону до складу Російської імперії супроводжувалося реформуванням податкової системи, кадастровими заходами та впровадженням нових правових норм, які поступово змінювали характер земельних відносин.

Висновки полягають у тому, що аграрні трансформації Карабаху XIX століття мали суперечливий характер: вони сприяли інституційній модернізації, водночас посилюючи соціальну диференціацію та підриваючи традиційні механізми регулювання землекористування. Отримані результати розширюють уявлення про аграрну історію Південного Кавказу та створюють підґрунтя для подальших порівняльних і міждисциплінарних досліджень.

Ключові слова: аграрна економіка, землекористування, Карабах, соціальна структура, XIX століття

Стаття надійшла / Article arrived: 02.02.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 01.03.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Introduction.

The 19th-century agrarian economy occupies a special place in the socioeconomic history of the South Caucasus, as it was during this period that the region's traditional economic forms were drawn into profound transformation processes brought about by the incorporation of the Caucasian territories into the Russian Empire. Karabakh, with its complex natural and geographical structure and historically shaped land use system, is a prime example of a region where agriculture served not only as the foundation of economic life but also as a key factor in the social organization and stability of local society (Swietochowski, 1995).

The relevance of research into the 19th-century agrarian economy of Karabakh stems, firstly, from the need to rethink the role of agriculture in the formation of the regional socioeconomic model, and secondly, from the need for a more in-depth analysis of the mechanisms by which traditional land use adapted to the new administrative, legal, and fiscal conditions of imperial governance. Unlike the major trading centers of the Caucasus, Karabakh retained a predominantly agrarian economy throughout the 19th century, making its study particularly important for understanding the sustainability of traditional economic forms under external political and economic pressure (Altstadt, 1992).

The scientific significance of land use analysis lies in the fact that patterns of land ownership and use reflect fundamental changes in the social structure of traditional society. In 19th-century agrarian communities, land served not simply as an economic resource but also as the basis of social hierarchy, a system of obligations, and mechanisms for the redistribution of power. Changes in land relations, initiated by both internal processes and imperial agrarian policy, testify to the transformation of traditional institutions and the emergence of new models of interaction between the state and the rural population (Khalilov, 2019).

Despite the existence of individual studies devoted to the economic history of the Caucasus, the agrarian economy of 19th-century Karabakh is often examined fragmentarily – either within the framework of general works on regional history or in the context of political and administrative reforms. Moreover, a comprehensive analysis of the structure of the agrarian economy and land use practices, taking into account natural, social, and institutional factors, remains an underdeveloped area of academic research (Altstadt, 1992; Khalilov, 2019).

The aim of this study is to comprehensively analyze the agricultural economy and land use patterns in Karabakh in the 19th century, taking into account the natural and geographical conditions, traditional economic practices, and the influence of imperial policy on the transformation of agrarian relations. Achieving this goal involves identifying the structural features of the region's agriculture, as well as analyzing the evolution of land tenure and land use patterns in the context of socioeconomic change.

The object of the study is the agrarian system of Karabakh in the 19th century as a set of economic sectors, social relations and institutional mechanisms that ensure the reproduction of the rural society of the region.

The subject of the study includes forms of land ownership, methods of land cultivation, the sectoral structure of agriculture, as well as practices of using natural resources that determined the specifics of the agrarian development of Karabakh during the period under study.

The methodological basis of the study consists of a historical-comparative method, which allows for a comparison of agrarian processes in Karabakh with similar phenomena in other regions of the South Caucasus; a systems analysis, which ensures the consideration of the agrarian economy as a holistic socio-economic mechanism; and an analysis of archival and statistical sources aimed at reconstructing actual economic practices and land use dynamics in the 19th century. The integrated application of these methods allows for the uncovering of the multidimensional nature of agrarian transformations and the provision of scientifically substantiated conclusions significant for further historical and economic research in the region (Issawi, 1982).

Analysis of Previous Research and Publications.

The historiography of the agrarian history of the Caucasus in the 19th century is interdisciplinary in nature and includes works by Russian, Azerbaijani, and Western researchers, examining agrarian processes in the context of the region's socioeconomic, political, administrative, and ethnocultural transformations. However, the level of research into land use and agricultural issues in Karabakh remains uneven: most studies treat the region as part of broader generalizations, without a detailed analysis of local economic practices.

In pre-revolutionary and Soviet Russian historiography, agrarian issues in the Caucasus were traditionally viewed through the prism of the region's inclusion in the economic space of the Russian Empire. Works devoted to administrative-territorial reforms and the tax system addressed issues of land ownership and agriculture primarily in the context of fiscal policy and state control over land resources. Moreover, the agrarian economy was often interpreted as secondary to the military-political and administrative objectives of the empire (Suny, 1994).

Western researchers have made significant contributions to the study of socioeconomic processes in the South Caucasus, viewing agrarian relations as an important indicator of the transformation of traditional society under the influence of imperial rule. In particular, works devoted to Russian policy on the outskirts of the empire emphasize that changes in land tenure contributed to the gradual erosion of traditional forms of communal organization and the formation of new social

hierarchies (Swietochowski, 1995). However, Karabakh is often mentioned sporadically in these studies, without highlighting its agrarian context.

In Azerbaijani historiography, issues of agrarian economy and land use have received more detailed treatment, particularly in studies devoted to the socioeconomic history of the 19th century. A number of works analyze land tenure patterns, the role of agriculture and livestock breeding, and the significance of natural and geographical conditions for the economic development of Azerbaijan's regions. However, even in these studies, Karabakh is often considered in a generalized context, alongside other historical regions, making it difficult to identify its specific agrarian characteristics (Adigezalov, 2025).

A separate group of studies is devoted to the Karabakh Khanate and the period of its existence prior to the final establishment of Russian rule. These works focus on the socio-political structure of the khanate, its system of governance, and the economic basis of the khans' power. Land relations and agricultural production are examined primarily as a source of income for the ruling elite and the basis of the tax system, while the everyday land use practices of the rural population remain on the periphery of the analysis (Bournoutian, 2016).

In studies devoted to the Russian Imperial period, land use in Karabakh is analyzed primarily in relation to administrative reforms, the introduction of new legal norms, and changes in tax mechanisms. A number of authors emphasize that imperial agrarian policy, aimed at unifying land relations, conflicted with traditional forms of land ownership and use, leading to social tensions and a transformation of economic practices (Khalilov, 2019). However, a detailed comparison of pre-reform and post-reform forms of land use in Karabakh remains underdeveloped.

Contemporary research, drawing on interdisciplinary approaches, is gradually expanding our understanding of the region's agrarian history, focusing on the interaction between the natural environment and economic activity. A number of studies examine issues of agricultural adaptation to environmental conditions, the seasonality of production, and the sustainability of traditional land use patterns. These studies provide an important theoretical basis for analyzing Karabakh's agrarian economy, but they do not always take into account its historical and institutional specifics in the 19th century (Issawi, 1982).

Thus, an analysis of previous studies allows us to conclude that the agrarian economy and land use of 19th-century Karabakh have not yet received comprehensive and systematic treatment in the scientific literature. Existing studies either focus on pan-regional processes or examine individual aspects of agrarian relations without considering their relationship to natural and social factors. This circumstance necessitates this study, which will focus on a holistic analysis of the Karabakh agrarian system as an important element in the socioeconomic history of the South Caucasus.

An important area of historiographic understanding of 19th-century agrarian processes is the identification of the methodological foundations upon which research into the agrarian economy of the Caucasus was based. A number of works favor an economic-historical perspective, within which agriculture is viewed as an element of the region's economic balance, subordinated to the objectives of taxation, trade, and integration into the imperial economic system. This approach allowed for the identification of macroeconomic trends but often resulted in the denial of local characteristics of land use and the economic structure of individual regions, including Karabakh (Issawi, 1982).

At the same time, a socio-geographical perspective, focused on the relationship between the natural environment, settlement patterns, and economic activity, has become increasingly prominent in studies of the late 20th and early 21st centuries. Within this approach, agricultural production is interpreted as the result of human communities' adaptation to the terrain, climate, and resource potential of the territory. Despite the heuristic value of such studies, Karabakh is typically placed within a broader regional context, making it difficult to reconstruct the specifics of its agrarian structure and the spatial organization of agriculture (Hewsen, 2001).

A special place in historiography is occupied by institutional studies, which analyze agrarian relations through the lens of legal norms, administrative reforms, and state regulation mechanisms. These works emphasize the role of imperial reforms in altering land ownership structures, redistributing land resources, and transforming traditional forms of farming. However, the authors' attention is primarily focused on regulatory changes, while actual land use practices and the ways in which the rural population adapted to new conditions often remain outside the scope of detailed consideration (Khalilov, 2019).

Contemporary interdisciplinary research seeks to integrate these approaches, viewing the agricultural economy as a complex system in which economic, social, and environmental factors constantly interact. Such studies provide a theoretical foundation for a more in-depth analysis of regional agricultural patterns, but their empirical base is often limited to aggregated data, preventing a full understanding of land use dynamics at the local level (Issawi, 1982).

An analysis of existing scholarly works reveals that, despite a significant number of studies devoted to the agrarian history of the Caucasus, issues related to the practical functioning of land use in 19th-century Karabakh remain insufficiently systematized. Research attention is typically divided between political and administrative reforms and the general economic characteristics of the region, while specific forms of economic adaptation, local land tenure patterns, and the everyday agricultural practices of the rural population do not form a coherent picture in the scientific literature (Khalilov, 2019; Swietochowski, 1995).

This circumstance necessitates a comprehensive analysis of Karabakh's agrarian system, based on a comparison of natural conditions, socioeconomic structure, and institutional changes. This approach not only allows for a deeper understanding of the region's economic development but also clarifies Karabakh's place in the overall agrarian history of the South Caucasus in the 19th century.

Results.

Natural and Geographical Preconditions of Agrarian Development.

Karabakh's agricultural development in the 19th century was determined not by a single factor, but by a combination of the region's natural "mosaic": altitudinal zonation, differences in humidity and temperature, the contrast between flatlands and mountainous foothills, as well as water availability and soil quality. This complex geographic structure explains why, within a single historical space, both agricultural regions with distinctly commercial crops and territories where livestock farming remained the dominant sector coexisted. This type of economic heterogeneity is characteristic of the entire South Caucasus, where natural conditions shaped local patterns of production and resource distribution (Suny, 1994; Swietochowski, 1995).

N***atural and climatic conditions of Karabakh.***

Karabakh in the 19th century was a region where climatic conditions varied depending on altitude and slope exposure. In the lowlands and foothills, summers were typically long and dry, stimulating the development of irrigated agriculture where reliable water sources were available. In the mountainous regions, temperatures were milder and the growing season shorter, but relative humidity and the presence of mountain pastures created advantages for livestock raising and haymaking. As a result, the agricultural calendar, cropping patterns, and farming methods varied not "by district" but by natural belt: the same year could mean a successful harvest in one zone and significant losses in another. This dependence of the agricultural cycle on local climatic differences is typical of the Caucasus regions, where agricultural sustainability was often ensured precisely by diversifying natural niches (Issawi, 1982; Suny, 1994).

Climate contrasts reinforced the importance of adaptive practices: crop selection, crop rotation, reliance on mixed farming, and the use of "insurance" industries – primarily livestock farming. For peasant and semi-nomadic communities, livestock farming served not only as a source of food and raw materials but also as a mechanism for reducing the risk of crop failure, as it allowed for the redistribution of workload between arable land and pasture depending on weather conditions (Swietochowski, 1995).

Relief, water and soil as the framework for agriculture.

Karabakh's topography determined the basic "geometry" of agricultural activity. Flat and gently rolling terrain facilitated plowing and expansion of cultivated areas, while mountainous foothills required different approaches – more fine-grained cultivation, active use of slopes, and a combination of farming and grazing. Under these conditions, economic efficiency depended not only on labor costs but also on the extent to which a community or farm was integrated into a system of access to water and hayfields.

Water resources were of fundamental importance. Where access to water was stable, agriculture became more predictable and could include drought-sensitive crops. In areas with limited water supplies, farming gravitated toward less water-dependent crops and an expanded pastoral economy. At the same time, water itself became a factor in social organization: the distribution of irrigation resources influenced settlement patterns, economic specialization, and even the structure of local obligations and agreements within the rural community. In the broader context of imperial governance, control over resources (including water) often meant control over production and revenue collection, which imbued natural factors with an institutional dimension (Suny, 1994; Swietochowski, 1995).

Soil conditions also shaped the region's "economic map." Fertile plots – especially in cultivable areas – became the core of agricultural production, while less productive or erosion-prone lands were more often used as pastures, hayfields, or auxiliary farmland. In mountainous regions, soil cover was often heterogeneous, stimulating combined practices: small arable lands were supplemented by horticulture, vegetable gardening, and the exploitation of natural forage resources. This structural dependence of agricultural specialization on the "nexus" of topography and soil is well documented in regional historical and geographical descriptions of the South Caucasus (Hewsen, 2001).

Regional differences in agriculture and livestock breeding.

The internal differentiation of Karabakh was manifested primarily in the relationship between agriculture and livestock breeding.

1. Agricultural zones (plains and foothills). Here, agriculture had the greatest potential for expansion and stabilization, given the availability of water and relatively favorable topography. In such areas, a more pronounced focus on grain and other mass crops developed, and surplus produce could be used for barter. It was precisely in such spaces that elements of marketability emerged more easily: the need for transportation links, stable markets, intermediaries, and more regular tax accounting arose (Issawi, 1982; Swietochowski, 1995).

2. Mountain and highland zones (pasture economy). In these regions, livestock farming, especially pastoralism, enjoyed a natural advantage. The availability of summer and interseasonal pastures, the relatively mild climate during the warm season, and the ability to migrate herds seasonally made livestock farming a key

industry. Crop farming did not disappear, but it was more often of a supporting nature: it provided basic food security, complementing dairy and beef farming and wool production. This combination of "arable land and herd" was a rational response to the limited availability of large, flat areas and the risky harvest during the short agricultural season (Suny, 1994).

3. Transitional territories (mixed type). The most characteristic model for Karabakh was the intermediate model, where farms combined sowing, horticultural crops, haymaking, and livestock raising, redistributing efforts depending on the specific year's environmental conditions. In the 19th century, it was precisely such mixed systems that ensured economic stability: they allowed for the compensation of losses in one sector by the results of another and for flexible responses to changing access to water, pastures, and labor (Issawi, 1982; Swietochowski, 1995).

Overall, the natural and geographical conditions of Karabakh in the 19th century dictated not a "unified" agrarian model, but a network of interconnected local systems. Topography and water determined the boundaries of agricultural expansion, soil determined the productivity of land, and climatic variability determined the degree of risk and the need for mixed farming. This logic leads to a key conclusion for further analysis: Karabakh's agrarian economy should be viewed as a spatially differentiated system, where land use patterns and sectoral priorities were directly dependent on the natural structure of the territory (Hewsen, 2001; Suny, 1994).

Structure of Agrarian Economy in Karabakh in the 19th Century.

Agriculture: grain crops, horticulture and viticulture.

In the 19th-century Karabakh agrarian system, agriculture served a basic food supply function and largely determined the sustainability of the rural population. Its development was directly linked to natural and geographical conditions, primarily the availability of arable land and access to water resources. In the lowland and foothill regions, agriculture was more stable and predictable, while in the mountainous zones, it was often supplementary and limited in scale, combined with other forms of economic activity (Suny, 1994).

The basis of agricultural production was grain crops, primarily wheat and barley, which played a key role in ensuring food security. These crops were relatively resilient to climatic fluctuations and could be grown in a variety of natural zones, making them a versatile element of agricultural production. Grain cultivation was primarily aimed at domestic consumption, but in years of favorable harvests, some of the produce could be used for local exchange, facilitating the formation of rudimentary market links between rural communities and nearby trading centers (Issawi, 1982; Swietochowski, 1995).

Along with grain crops, horticulture occupied an important place in the agricultural structure, developing primarily in areas with milder climates and favorable soils. Fruit plantings not only provided dietary variety but also an additional source of income, especially when arable land was limited. Unlike grain crops, horticultural crops required long-term labor investments and more stable land tenure, making them an indicator of relative economic stability and the population's territorial stability (Hewsen, 2001).

Viticulture was particularly important, representing one of the most specialized branches of agriculture in Karabakh in the 19th century. The development of vineyards was linked to a combination of climate, topography, and the traditional skills of the local population. Grapes, unlike grain, had a higher commercial value, which facilitated their inclusion in interregional exchange. The presence of vineyards indicated a gradual increase in the complexity of the agricultural structure and the emergence of elements of economic specialization that went beyond purely subsistence production (Altstadt, 1992; Issawi, 1982).

Thus, agriculture in 19th-century Karabakh was not limited to a single production model. It included both mass-produced food crops aimed at self-sufficiency and more labor-intensive sectors that provided farms with additional stability and the potential to participate in commodity-money relations.

Livestock breeding as the dominant sector of the agricultural economy.

Despite the importance of agriculture, livestock farming remained the leading sector of Karabakh's agricultural economy in the 19th century. Its dominant position was explained by both the region's natural conditions and historically established forms of economic adaptation. Extensive pasturelands, the presence of mountainous and highland areas, and the seasonal availability of forage created favorable conditions for the development of various forms of livestock farming (Suny, 1994).

Livestock farming served several functions. It provided the population with meat, dairy products, wool, and draft animals, and also served as an important reserve during crop failures or economic upheavals. Unlike agriculture, which was more vulnerable to weather anomalies, livestock farming was more flexible, allowing for the redistribution of resources between different pasture zones and adaptation to changing environmental conditions (Swietochowski, 1995).

A distinctive feature of Karabakh livestock farming was its combined form, incorporating elements of sedentary and seasonally mobile livestock raising. This model allowed for the efficient use of both summer mountain pastures and lowland areas during the cold season. In economic terms, this meant reduced risks and more efficient use of natural resources, which was especially important given the limited arable land and high spatial heterogeneity of the region (Issawi, 1982).

The dominance of livestock farming was also

reflected in the social structure of rural society. Ownership of herds was often an indicator of economic wealth, and the distribution of pasture lands was a source of local conflicts and negotiations. In this sense, livestock farming served not only as a sector of production but also as an important socioeconomic institution, shaping relationships within rural communities and between different population groups (Altstadt, 1992).

Together, agriculture and livestock farming formed a complementary system, but it was livestock farming that set the overall rhythm of Karabakh's agrarian economy in the 19th century. Its resilience and adaptability allowed the region to maintain relative economic stability even in the face of administrative reforms and external economic pressures, making an analysis of this sector key to understanding the region's overall agricultural structure.

Forms of Land Ownership and Land Use.

Traditional forms of land ownership.

Land relations in 19th-century Karabakh were shaped by a long historical evolution, during which stable patterns of land ownership and use emerged, closely linked to the region's social structure and economic structure. Before Karabakh's incorporation into the Russian Empire, land was distributed within a traditional system in which land rights were determined not so much by legally registered ownership as by a combination of customary norms, social obligations, and actual control over resources. Land was viewed primarily as the basis for community reproduction and a source of income for the ruling elite, rather than as an abstract object of free alienation (Bournoutian, 2016).

In traditional society, land ownership was multi-layered. Formally, sovereignty over the land belonged to the khan and associated feudal groups, but actual economic use was carried out by the rural population. This system ensured relative stability in land tenure, as access to land was secured by customs and social agreements, and abrupt land redistributions were relatively rare. However, it also created asymmetries in income distribution and increased the dependence of peasant households on the political and social hierarchy (Swietochowski, 1995).

Communal and private forms of land use.

One of the key features of the Karabakh agrarian system was the coexistence of communal and individualized forms of land use. Within rural communities, land was often viewed as a collective resource, distributed among households according to family size, economic capabilities, and local traditions. This model ensured a minimum level of food security and reduced social tensions, as it prevented the complete expropriation of land from economically vulnerable groups (Khalilov, 2019).

Along with this, there were forms of private use, particularly characteristic of orchards, vineyards, and plots requiring long-term labor investment. The assignment of such lands to specific households fostered elements of individual responsibility and economic specialization. Private use did not always imply full legal ownership in the modern sense, but it ensured relative autonomy in the management of the fruits of labor and encouraged more intensive methods of land cultivation (Issawi, 1982).

The combination of collective and individual practices reflected the adaptive nature of Karabakh's agrarian system. Depending on natural conditions, population density, and the economic specialization of a particular region, the balance between communal and private forms could shift, creating localized land use patterns that were sustainable in the face of natural and social variability (Hewsen, 2001).

The influence of feudal and semi-feudal relations.

Feudal and semi-feudal structures inherited from the pre-reform period significantly influenced land relations. Representatives of the local nobility and associated groups controlled significant tracts of land, deriving income from rent, duties, and various forms of taxation of the rural population. This system limited the economic independence of peasant farms and hindered the development of more flexible forms of land use (Altstadt, 1992).

The semi-feudal nature of relations manifested itself in the fact that economic dependence was not always rigidly institutionalized, but was maintained through traditions, debt obligations, and social pressure. As a result, peasant households often found themselves in a position of dual dependence – on natural conditions and on social hierarchy. This circumstance determined the conservative nature of the agrarian structure and slowed the transition to more market-oriented forms of management (Suny, 1994).

Transformation of land relations under imperial governance.

The incorporation of Karabakh into the Russian Empire marked a turning point in the evolution of land relations. The imperial administration sought to unify the land tenure system, subjecting it to common legal and fiscal principles. The introduction of cadastral registration, changes to tax mechanisms, and attempts to legally consolidate land rights gradually undermined traditional forms of land use regulation (Khalilov, 2019).

These changes were controversial. On the one hand, they created the preconditions for a clearer delineation of the rights and responsibilities of land users, as well as for the integration of the agricultural sector into the imperial economic system. On the other hand, imperial norms often failed to take into account local specifics, leading to conflicts, the redistribution of resources in favor of administratively privileged groups, and increased social tension in the rural environment (Swietochowski, 1995).

As a result of the transformation of land relations in the 19th century, Karabakh found itself in a situation of institutional "double-field": traditional land use practices continued to function at the level of everyday economic activity, while the formal legal system increasingly intervened in the distribution and control of land

resources. It was this overlap of old and new mechanisms that defined the specifics of the region's agrarian evolution and became an important factor in its socioeconomic development during the period under study (Issawi, 1982; Khalilov, 2019).

Impact of Imperial Agrarian Policies.

Changes in the tax system.

The integration of Karabakh into the administrative and economic space of the Russian Empire was accompanied by a gradual restructuring of fiscal mechanisms affecting the agricultural sector. The tax system, previously based on local customs, in-kind dues, and personal obligations to the khan's authority, began to transform toward standardized monetary and mixed forms of taxation. For the rural population, this meant adapting to new requirements that required regular payments and their linkage to formalized indicators of economic activity (Swietochowski, 1995).

The shift from primarily in-kind taxes to cash taxes increased peasant households' dependence on market conditions. In the context of unstable harvests and limited access to trade channels, this led to an increase in debt and stimulated the search for additional sources of income, including the expansion of livestock farming and seasonal employment. Thus, the empire's tax policy served not only as an instrument of fiscal control but also as a factor in structural changes in Karabakh's agrarian economy (Issawi, 1982; Suny, 1994).

Cadastral and administrative reforms.

Cadastral and administrative reforms aimed at formalizing land relations became an important element of imperial agrarian policy. The introduction of land records attempts to classify them, and the consolidation of use rights reflected the state's desire to create a transparent system of resource management and taxation. For Karabakh, where land use had traditionally been regulated by customary law and collective practices, such measures represented a radical intervention in established economic mechanisms (Khalilov, 2019).

Administrative reforms contributed to the redistribution of authority in land relations. Control over land distribution increasingly shifted from local elites and communal institutions to representatives of the imperial administration. This widened the gap between formally established rights and actual land use practices, creating a situation of institutional uncertainty in which the rural population was forced to navigate between the demands of tradition and new bureaucratic norms (Altstadt, 1992).

The impact of new legal regulations on traditional land use.

Imperial legislation, aimed at unifying legal regimes, gradually displaced traditional forms of regulating access to land. The formalization of property and use rights altered perceptions of land as a collective resource assigned to the community and contributed to its perception as an individualized object of economic activity. As a result, traditional mechanisms for land redistribution were eroded and the role of communal institutions weakened (Swietochowski, 1995).

At the same time, the new legal norms did not always provide the expected stability. The lack of precise correspondence between legal categories and actual economic practices led to conflicts, disputes, and increased social tensions. For some rural residents, legal transformation meant the loss of previously guaranteed access to resources, while for other groups, it opened up opportunities for land concentration and increased economic influence (Khalilov, 2019).

Social consequences of agrarian transformations.

The combined impact of tax, administrative, and legal changes had a significant impact on the social structure of rural society in Karabakh. Increased fiscal pressure and the redistribution of land resources contributed to deepening property differentiation, the formation of groups of economically stable households, and a simultaneous increase in the number of vulnerable households. These processes altered traditional forms of social solidarity and undermined the mechanisms of mutual assistance previously characteristic of community organization (Suny, 1994).

In the long term, the agrarian reforms of the 19th century paved the way for further changes in the economic and social life of the region. Karabakh's integration into the imperial economic system was accompanied not only by adaptation to new rules but also by the loss of some traditional mechanisms of stability. In this sense, imperial agrarian policy acted as a dual factor: on the one hand, it facilitated institutional modernization, while on the other, it intensified social contradictions and the transformation of traditional forms of land use (Issawi, 1982; Khalilov, 2019).

Conclusions.

This study suggests that the 19th-century agrarian economy of Karabakh was a complex, spatially differentiated system, the development of which was determined by the combined influence of natural and geographical conditions, historically established forms of land use, and the institutional transformations initiated by the region's incorporation into the Russian Empire. In contrast to simplified models that treat agriculture as a homogeneous sector, the analysis reveals that Karabakh's economic structure was formed at the intersection of local ecological niches, social practices, and legal regimes, which determined the sustainability of some forms of production and the vulnerability of others (Suny, 1994; Swietochowski, 1995).

It has been established that the region's natural and climatic heterogeneity – altitude zonation, differences in moisture, access to water resources, and soil quality – defined the framework for agricultural specialization and contributed to the development of mixed farming models. Agriculture, focused primarily on grain crops, horticulture, and viticulture, provided the food supply and, in certain areas, acquired elements of marketability. At the same time, livestock breeding, with its greater

adaptability to natural and climatic fluctuations, maintained a dominant position in the agricultural system and served as a stabilizing factor in the face of economic risks (Issawi, 1982).

An analysis of land tenure and land use patterns revealed that traditional land distribution mechanisms were based on a combination of communal and individualized practices that ensured the relative stability of rural society and allowed for flexible responses to environmental changes. Feudal and semi-feudal relations, which persisted for much of the 19th century, limited the economic autonomy of peasant farms but simultaneously contributed to the preservation of local norms regulating access to land resources (Altstadt, 1992; Khalilov, 2019).

The incorporation of Karabakh into the Russian Empire marked a turning point in the evolution of land relations. Imperial agrarian policy, expressed through reforming the tax system, conducting cadastral registration, and introducing new legal norms, was aimed at unifying and formalizing land use. These measures facilitated the region's integration into the pan-imperial economic space, but simultaneously upset the balance of traditional economic practices, increased social differentiation, and generated contradictions between formally enshrined rights and the actual use of land (Khalilov, 2019; Swietochowski, 1995).

The research's novelty lies in its comprehensive examination of the 19th-century Karabakh agrarian system as a holistic socioeconomic and spatial phenomenon. Unlike studies that focus either on administrative and political reforms or on generalized economic indicators, this article analyzes the agricultural sector through the interrelationships of natural conditions, land use patterns, and institutional changes. This approach allows us to clarify Karabakh's place in the agrarian history of the South Caucasus and demonstrate that the transformation of the region's agriculture was not linear but multifaceted.

The findings open up prospects for further research, particularly for microhistorical analysis of individual regions of Karabakh, comparative comparisons of agrarian models across various Caucasian regions, and the long-term consequences of imperial agrarian policy on the socioeconomic dynamics of rural societies. More broadly, the study's results can be used to deepen our understanding of the mechanisms by which traditional agrarian systems adapted to the conditions of institutional modernization and external governance influences in the 19th century.

REFERENCES

Adigezalov, K. M. (2025). *Agrarian legislation of the Russian Empire on Northern Azerbaijan (19th–early 20th centuries)* (Doctoral dissertation abstract). Baku, Azerbaijan. https://aak.gov.az/upload/dissertasion/tarix/Kamil_Adigozelov_Avtoreferat_Az1.pdf

Altstadt, A. L. (1992). *The Azerbaijani Turks: Power and identity under Russian rule.* Stanford, CA: Hoover Institution Press. https://www.academia.edu/42323669/Audrey_L_Altstadt_The_Azerbaijani_Turks_Power_and_Identity_Under_Russian_Rule

Bournoutian, G. A. (2016). *From the Kur to the Aras: A military history of Russia's move into the South Caucasus and the first Russo-Iranian war, 1801–1813.* Leiden: Brill. https://brill.com/display/title/59322?srsltid=AfmBOoo4HykNr5b55MEf3_axDXfFyq81-KlqFTFe8hIHqf2JXF_LPP0B

Darbyshire, E., & Weir, D. (2022). Environmental dimensions during and after the Nagorno-Karabakh conflict of 2020. *Integrated Environmental Assessment and Management*, 19(2), 1–9. https://doi.org/10.1002/ieam.4674

Djalili, M.-R. (2002). Iran and the Caucasus: Maintaining some pragmatism. Connections: *The Quarterly Journal,* 1(3), 49–57. https://doi.org/10.11610/Connections.01.3.07

Hewsen, R. H. (2001). *Armenia: A historical atlas.* Chicago, IL: University of Chicago Press. https://www.amazon.com/Armenia-Historical-Robert-H-Hewsen/dp/0226332284

Ismailova, A. M. (2021). The socio-economic situation of the landowner peasants after the peasant reform in Georgia (the last quarter of the 19th–early 20th century). *Vestnik of Kostroma State University,* 27(3), 7–14. https://www.researchgate.net/publication/355713695_The_socio-economic_situation_of_the_landowner_peasants_after_the_peasant_reform_in_Georgia_the_last_quarter_of_the_19th_-_the_early_20th_century

Issawi, C. (1982). *An economic history of the Middle East and North Africa. New York*, NY: Columbia University Press. http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/50743/1/3.CHARLES%20ISSA%20WI.pdf

Khalilov, E. (2019). Agrarian reforms and land relations in the Caucasus under Russian imperial rule. *Central Asian Survey*, 38(4), 512–528. https://pps.kaznu.kz/ru/Main/FileShow2/168781/95/446/1793/%D0%9A%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BE%D0%BB%D0%BB%D0%B0%20%D0%90%D1%80%D0%B4%D0%B0%D0%BA/2020/1

Melikova, L. A., & Aliyev, S. T. (2023). Economic-historical aspects of the development of Karabakh (18–21 centuries). In *Proceedings of the 8th International Scientific and Practical Conference "Current Issues and Prospects for the Development of Scientific Research"* (pp. 179–187). InterConf. https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.11.2023.003

Suny, R. G. (1994). *The making of the Georgian nation* (2nd ed.). Bloomington, IN: Indiana University Press. https://iupress.org/9780253209153/the-making-of-the-georgian-nation-second-edition/

Swietochowski, T. (1995). *Russia and Azerbaijan: A borderland in transition.* New York, NY: Columbia University Press. https://www.amazon.com/Borderland-Transition-Azerbaijan-Engineering-Improvement/dp/0231070683

Urushadze, A. (2015). The Caucasus in the late 19th–early 20th centuries: Problems of governance and modernization on the southern outskirts of the Russian Empire. *Quaestio Rossica,* 3(2), 144–157. https://doi.org/10.15826/qr.2015.2.101

The Minsk Group – the Test and Collapse of the Mediation Format in Conflict Resolution

UDC 327.56:341.67 DOI: https://doi.org/10.15421/172660

Khatahim Ragsana
Teacher, https://orcid.org/0009-0006-5134-5924, raqsanaceferova@bsu.edu.az
Baku State University (Baku, Azerbaijan)

Abstract.
International mediation formats created to resolve armed conflicts often reflect the era in which they were formed. The article explores the historical trajectory, internal contradictions, and ultimate failure of the OSCE Minsk Group as a mediation mechanism in the Nagorno-Karabakh conflict. The aim of the study is to identify the systemic causes behind the collapse of this long-standing negotiation format and to assess its impact on the architecture of regional conflict resolution. The study utilizes a historical and political analysis, allowing the Minsk Group to be viewed within the context of political processes and international agreements; a comparative method, allowing its activities to be compared with those of other mediation formats (Kosovo, Transnistria, Bosnia and Herzegovina); and a documentary analysis based on official communiqués and OSCE reports. This methodological approach provides a comprehensive understanding of the internal logic of the format's functioning and the factors behind its decline.

The results reveal that the Minsk Group gradually lost credibility due to geopolitical rivalry among the co-chair states, asymmetry in the approach to the conflicting parties, and the absence of enforcement mechanisms. The study demonstrates how the group's formal neutrality evolved into political inertia, preventing real progress in peacebuilding.

The conclusions emphasize that the demise of the Minsk Group symbolizes the exhaustion of traditional multilateral mediation models in post-bipolar conflicts, highlighting the need for new regionally anchored formats of diplomacy based on realistic balance of power and inclusivity. The research contributes to a deeper understanding of institutional decline in international mediation and provides insights for rethinking global peace processes.

Keywords: Azerbaijan, conflict resolution, diplomacy, mediation, OSCE

Мінська група – випробування та крах формату посередництва у врегулюванні конфліктів

Хатахім Рагсана
Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)

Анотація.
Міжнародні формати медіації, створені для вирішення збройних конфліктів, часто відображають епоху, в якій вони виникли. Стаття присвячена аналізу історичного шляху, внутрішніх суперечностей та остаточного краху Мінської групи ОБСЄ як механізму посередництва у врегулюванні нагірно-карабаського конфлікту. Мета дослідження – виявити системні причини неефективності цього довготривалого переговорного формату та оцінити його вплив на архітектуру регіонального врегулювання конфліктів. Дослідження використовує історичний і політичний аналіз, що дозволяє розглядати Мінську групу в контексті політичних процесів і міжнародних угод; порівняльний метод, що дозволяє порівнювати його діяльність з іншими форматами медіації (Косово, Придністров'я, Боснія і Герцеговина); та документальний аналіз на основі офіційних комюніке та звітів ОБСЄ. Цей методологічний підхід дає всебічне розуміння внутрішньої логіки функціонування формату та чинників, що лежать в основі його занепаду.

Результати дослідження показують, що Мінська група поступово втратила довіру сторін через геополітичне суперництво співголів, асиметрію підходів до сторін конфлікту та відсутність механізмів примусу до виконання рішень. Доведено, що формальна нейтральність групи перетворилася на політичну інерцію, яка унеможливила реальний прогрес у побудові миру.

Висновки підкреслюють, що розпад Мінської групи символізує вичерпання традиційних багатосторонніх моделей посередництва в постбіполярних конфліктах та актуалізує потребу у створенні нових регіонально орієнтованих форматів дипломатії, заснованих на реалістичному балансі сил і взаємній відповідальності сторін.

Ключові слова: Азербайджан, врегулювання конфліктів, дипломатія, медіація, ОБСЄ

Стаття надійшла / Article arrived: 24.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 25.02.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Introduction.

International mediation formats created to resolve armed conflicts often reflect the era in which they were formed. The Minsk Group of the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE) has become one of the most illustrative examples of such a mechanism, combining the ideals of a post-bipolar world with the contradictions of the new geopolitical reality. Created in 1992 to facilitate a peaceful settlement of the Nagorno-Karabakh conflict, for nearly three decades it was perceived as the only internationally recognized negotiating platform between Azerbaijan and Armenia. However, over time, its authority and effectiveness inevitably declined, reaching its climax in 2020, when the format finally lost its functionality.

Relevance of the topic. The Minsk Group's failure is defined not only by the Minsk Group's historical role in resolving one of the most protracted post-Soviet conflicts, but also by the broader context of the transformation of international mediation institutions. The collapse of this format demonstrated that traditional diplomatic models based on the concept of "neutral multilateral arbitration" have ceased to work in a dynamically changing world, where regional powers are increasingly taking the initiative. Researching the Minsk Group phenomenon is important not only for understanding the reasons for the failure of this particular case but also for identifying patterns in the degradation of multilateral formats in general, which has direct implications for modern international relations theory and peacekeeping practice (Cornell, 2017; Simao, 2021).

Purpose of the study. The aim of this study is to identify the systemic causes of the ineffectiveness and ultimate collapse of the Minsk process, as well as to analyze its institutional degeneration as part of the crisis of the classical model of international mediation. Achieving this goal requires a comprehensive examination of the factors that determined the group's gradual loss of political clout, adaptability, and trust among the conflicting parties.

To achieve this goal, the following research objectives were formulated: (1) to examine the prerequisites for the creation of the OSCE Minsk Group and its place in the architecture of post-war regulation of the post-Soviet space; (2) to analyze the dynamics of its activities in the period 1994–2020, highlighting the key stages in the evolution of the format; (3) to identify the factors that led to the political marginalization of the mediation mechanism; (4) to formulate conclusions about the nature of the crisis of international mediation and possible prospects for its reform.

The study utilizes a historical and political analysis, allowing the Minsk Group to be viewed within the context of political processes and international agreements; a comparative method, allowing its activities to be compared with those of other mediation formats (Kosovo, Transnistria, Bosnia and Herzegovina); and a documentary analysis based on official communiqués and OSCE reports (OSCE, 1994–2020). This methodological approach provides a comprehensive understanding of the internal logic of the format's functioning and the factors behind its decline.

Scientific novelty. The study's primary objective is to systematically analyze the Minsk Group for the first time as an example of institutional failure in the classical model of international mediation. The work demonstrates that its collapse was not the random result of diplomatic miscalculations, but rather the logical outcome of structural contradictions between global and regional centers of power, diverging political interests among the co-chairs, and the organization's inability to adapt to the new security architecture. Thus, studying the Minsk Group reveals not only the causes of its ineffectiveness but also universal patterns in the evolution and decline of international mediation institutions in the 21st century (Freedman, 2020; Hopmann, 2014).

The issues of international mediation and the dynamics of conflict formats in the post-Soviet space have received considerable attention in the academic literature. However, in most cases, researchers have viewed the Minsk Group primarily as a diplomatic instrument, without paying due attention to its institutional evolution and systemic limitations. Even early publications on the OSCE noted that the organization faced a contradiction between the ideals of collective security and the reality of Europe's political fragmentation after the collapse of the USSR (OSCE, 1994–2020). This duality was also reflected in the activities of the Minsk Group, which from its inception existed within a context of overlapping interests among the United States, Russia, and France, which subsequently became one of the key factors in its stagnation.

Several scholars of international conflict resolution institutions, notably L. Freedman (2020), emphasize that the Minsk Group became an example of "inertial mediation," where the diplomatic process continued even after its substantive effectiveness had been lost. Freedman interprets such formats as "formal shells" that maintain the semblance of negotiations but lack real leverage over the parties to the conflict. In a similar vein, W. Zartman (2015) and C. Crocker examine the phenomenon of protracted conflicts in which mediation institutions act as stabilizers but are incapable of achieving a genuine settlement. They argue that the long-term existence of such structures is determined not by a desire for results, but by the need of international actors to maintain the status quo for the sake of demonstrating political engagement.

Research by the Carnegie Endowment for International Peace and Chatham House also focuses on the geopolitical component of the Minsk format. For example, S. Cornell (2017) points out that internal contradictions between the co-chairs and their asymmetrical involvement in the conflict have undermined Azerbaijan's trust in the process. Cornell emphasizes that such examples reflect a crisis in

multilateral diplomacy based on equal representation, where the balance of interests is being replaced by a hidden competition among powers for regional influence. L. Simao (2021) draws similar conclusions, noting that the European model of neutral mediation is gradually giving way to realistic approaches that prioritize political control over the region over the impartiality of the negotiation process.

In recent years, interest in the Minsk Group has increased following the format's final collapse following the Second Karabakh War. R. Mammadov (2020) view this process as a natural result of the degradation of trust and the inadequacy of the format's structure to address contemporary regional security challenges. Mammadov notes that the group has effectively lost its capacity for innovation, and its activities have been reduced to routine declarations that fail to reflect the real dynamics of the conflict. Z. Zeynalova (2023) complements this analysis, describing the phenomenon of "diplomatic degeneration," whereby international institutions retain the outward trappings of activity but lose touch with the changing political environment.

Analysis of Russia's role in the Minsk process occupies a special place in historiography. A. Melikoff (2019) emphasizes Moscow's dual position: on the one hand, it sought to maintain its status as co-chair and guarantor of the negotiations, while on the other, it actively participated in regional initiatives that bypassed the Minsk Group. This duality, according to the author, became one of the reasons for the erosion of the format, as Russia effectively transformed from a mediator into an independent arbitrator.

A review of the aforementioned studies reveals that, despite the abundance of publications on the OSCE's diplomatic mechanisms, a systemic analysis of the Minsk Group as an institutional phenomenon remains lacking. Most studies focus on the political and legal aspects of the conflict or assess the positions of individual states, while the internal logic of the format's evolution remains on the fringes of scholarly attention. In this context, this study fills this gap by offering a holistic understanding of the Minsk Group not as a static institution, but as a living organism of international diplomacy, whose development and collapse reflect a broader process of transformation of the global mediation system (Freedman, 2020; Simao, 2021; Zartman, 2015).

Research by Azerbaijani and Russian authors also makes a significant contribution to understanding the reasons for the Minsk Group's ineffectiveness, but they are characterized by different approaches – from a pragmatic analysis of diplomatic failures to a systemic critique of the institutional model. Azerbaijani researchers, including R. Mammadov (2020) view the Minsk Group's activities as an example of the degradation of international mediation under the influence of political bias. Their works emphasize that for nearly three decades, the format has failed to reach a compromise or develop mechanisms for exerting pressure on a party that has systematically violated the principles of international law and UN Security Council resolutions. According to Mammadov (2020), this is due to the OSCE's lack of institutional leverage and the dependence of its decisions on the will of the co-chairs, who represented different centers of power.

A similar approach is shared by A. Melikoff (2019), who, in analyzing Russia's policy on the Karabakh issue, points to the ambivalent nature of its mediation. He notes that Moscow, on the one hand, attempted to maintain a balance of interests, while on the other, used the Minsk Group as a tool to strengthen its own influence in the South Caucasus. As a result, the format became hostage to geopolitical contradictions rather than a mechanism for conflict de-escalation.

Azerbaijani political scientists and diplomats (Aliyev, 2021; Musaev, 2020) emphasize that the collapse of the Minsk Group was a natural consequence of its institutional secrecy and Azerbaijan's loss of trust. Aliyev (2021) notes that the mediation process ceased to reflect the realities of regional security, as decisions were made outside the framework of a balance of interests between the parties. In this sense, he assesses the Minsk Group as having become an "archival mechanism" of international diplomacy, formally existing but incapable of responding to conflict transformations. Musaev (2020) adds that the passivity of the Western co-chairs and attempts to impose political formulas on Azerbaijan that are not based on international law have ultimately undermined the format's legitimacy.

Russian scholars also acknowledge the limitations of the Minsk process, although they interpret them through the prism of the crisis of multilateral diplomacy as a whole. The problem lay not in the idea of mediation itself, but in the lack of agreed-upon rules of interaction between the guarantor powers. He emphasizes that any mediation becomes ineffective when there is no strategic agreement among the mediators on the goals of the settlement.

Summarizing the approaches of Azerbaijani and Russian authors, it can be noted that the majority of studies converge: the OSCE Minsk Group lost its meaning as a real instrument of diplomacy long before 2020. Its existence was ensured by the inertia of international organizations and the interests of individual actors to maintain control over the political discourse surrounding the conflict. However, the academic literature still lacks a comprehensive, interdisciplinary analysis of the Minsk Group as a political-institutional phenomenon combining elements of diplomatic, legal, and sociological dimensions. Most works are limited to the descriptive level and do not address the underlying patterns of its institutional degradation. This study seeks to fill this gap by examining the Minsk Group in a broader context – as a model of a systemic crisis of mediation, reflecting the transformation of international norms and accountability

mechanisms in the post-bipolar era (Aliyev, 2021; Mammadov, 2020; Melikoff, 2019).

Research results.

Formation and evolution of the Minsk Group.

The establishment of the Minsk Group in 1992 was the international community's response to the need to develop a sustainable mechanism for the peaceful settlement of the Nagorno-Karabakh conflict, which escalated in the late 1980s amid the collapse of the Soviet Union and the emergence of newly independent states. The initiative to establish this mediating body came from the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE), which at that time viewed itself as the main institution maintaining stability in the post-Soviet space. The Minsk Group was intended to unite the efforts of leading powers to facilitate peaceful dialogue between Azerbaijan and Armenia, minimizing the risks of further escalation of the conflict and creating an internationally recognized platform for negotiations (OSCE, 1994–2020).

Initially, the format included a significant number of participants – 11 states – but by 1995, the structure was streamlined: the leading role was assigned to three co-chairs – the United States, the Russian Federation, and France. This composition was intended to symbolize a balance of interests between West and East and also to provide guarantees of neutrality and mediation (Cornell, 2017). However, it was this triad that subsequently became a source of constant controversy, as each side pursued its own geopolitical and economic goals in the South Caucasus.

The first years of the Minsk Group's activities were marked by a certain optimism. Following the signing of the ceasefire agreement in May 1994, the group played a key role in institutionalizing the peace process and developing the basic principles for a settlement. Specifically, several draft agreements were prepared, including proposals for the return of occupied territories, ensuring security, establishing an international peacekeeping force, and restoring communications. According to Freedman (2020), these initiatives created the illusion of diplomatic progress, but in reality, they failed to produce practical results.

The period 1994–2001 can be characterized as a period of stagnant diplomacy: negotiations were held regularly, but their content remained declarative. The conflicting parties continued to hold opposing positions, and the co-chairs avoided making concrete decisions, fearing to upset the delicate balance between their national interests. Zartman (2015) defines this period as a "mediation dead zone," in which negotiations served more to maintain the status quo than to achieve peace. During this same period, the Minsk Group's distinctive diplomatic language gradually took shape – a set of formulas designed to demonstrate procedural activity in the absence of real mechanisms for forcing the parties to compromise.

A series of high-level meetings in the late 1990s, including talks between Presidents Heydar Aliyev and Robert Kocharyan, mediated by the co-chairs, became a significant event. Despite a certain rapprochement in positions, no significant progress was achieved. As Melikoff (2019) notes, this was due not only to the conflicting interests of the parties to the conflict but also to the limited institutional capacity of the OSCE itself, which lacked the means to enforce its decisions.

Since the early 2000s, the Minsk Group's activities have shown signs of institutional fatigue. Documents and reports have become increasingly less concrete, diplomatic language increasingly formulaic, and meetings increasingly symbolic. A key manifestation of this crisis was the gradual displacement of the real substance of the process by rhetoric about the "need for mutual understanding," which, according to Simao (2021), reflected an internal crisis within the entire European collective security system. During this period, mediation increasingly devolved into a form of bureaucratic routine, losing touch with the changing political reality of the region.

Thus, initially conceived as an instrument for active conflict resolution, the Minsk format eventually transformed into a self-sufficient structure, supporting only the illusion of a negotiation process. Its evolution demonstrates the transition from the dynamic diplomacy of the early years to inertial conflict management, in which the primary goal became not achieving peace but maintaining the institutional stability of the structure itself. This stage became the harbinger of a profound crisis of legitimacy, which would ultimately manifest itself in the following decades (Freedman, 2020; Cornell, 2017; OSCE, 1994–2020).

Geopolitical contradictions within the format.

One of the key reasons for the gradual weakening of the Minsk Group was the growing inconsistency of interests among the three co-chair countries – the United States, Russia, and France. Initially, it was assumed that this trilateral leadership would ensure a balance of positions and prevent the dominance of any one power. However, over time, it became clear that this structure, rather than creating equilibrium, entrenched competition between West and East, turning the Minsk Group into an arena of latent geopolitical confrontation (Cornell, 2017).

During the 1990s, it was the United States that sought to use the Minsk format as a tool for asserting its own diplomatic role in the post-Soviet space. Under the Clinton administration, Washington viewed the OSCE as a platform for promoting the principles of a liberal world order and democracy. Russia, for its part, viewed the Minsk Group less as a settlement mechanism than as a means of maintaining political influence in the South Caucasus and keeping the region within its orbit (Melikoff, 2019). In this context, each side sought not to reach a compromise but to strengthen its own position within the geopolitical rivalry, which inevitably

undermined the idea of collective mediation (Freedman, 2020).

France occupied a special place, its role in the format initially seen as a symbolic guarantee of a "European presence." However, in reality, Paris demonstrated limited diplomatic initiative. According to Simao (2021), France's policy in the Minsk Group was one of passive coordination: the country formally supported its partners' decisions, avoiding direct intervention in the process. This strategy of neutral participation allowed France to maintain its political image as a peacemaker but did not contribute to the practical advancement of the negotiations.

Over time, these contradictions transformed into a structural crisis of trust between the mediators themselves. Each power perceived the Minsk Group through the prism of its own national interests, making it impossible to develop a unified line of action. Under such conditions, the format lost not only its internal coherence but also its ability to convincingly convey the idea of neutrality. The principle of a "balanced approach" gradually gave way to diplomatic double standards, where identical actions by the parties to the conflict were interpreted differently depending on the political climate and the foreign policy priorities of the co-chairs.

The loss of neutrality was further exacerbated by the co-chairs' frequent public statements reflecting their individual positions rather than the OSCE's collective position. As a result, Azerbaijan repeatedly protested the uncoordinated statements of individual diplomats who interpreted the conflict in terms of a territorial "status quo," which contradicted UN Security Council resolutions 822, 853, 874, and 884 (Aliyev, 2021). These episodes undermined the group's credibility and created the perception among the parties that the mediators were guided by political preferences rather than international law.

Thus, internal competition between the US and Russia, accompanied by France's passivity, became a systemic factor in the erosion of the format. The Minsk Group increasingly resembled less and less a unified diplomatic mechanism and more and more a platform for demonstrating the symbolic participation of great powers in a "managed conflict." As Freedman (2020) notes, such structures often become hostage to their own image, when maintaining the process becomes more important than the outcome.

In a broader context, the Minsk Group embodied a residual model of post-bipolar diplomacy, inherited from the logic of the 1990s, when the international community believed in the universality of Western principles for settlement. However, the 21st century has demonstrated that multilateral neutrality is losing its effectiveness amid the resurgence of geopolitical realism. The paradigm shift – from "diplomatic equilibrium" to "regional pragmatics" – has rendered the Minsk Group an anachronism, incapable of addressing the new realities of the balance of power (Mammadov, 2020; Simao, 2021).

It was this internal rift among the co-chairs, compounded by the weakening authority of the OSCE, that became the fundamental cause of the subsequent institutional crisis, which finally manifested itself during the Second Karabakh War. The Minsk Group, having lost its neutrality and the trust of the parties, by that point represented more a symbol of the past than an instrument of modern peacekeeping (Cornell, 2017; Freedman, 2020; Melikoff, 2019).

Armenocentrism and the Crisis of Trust.

One of the most problematic aspects of the Minsk Group's functioning has been the apparent shift in diplomatic discourse toward the Armenian narrative, leading to a persistent perception that the format is politically biased and lacking real balance. Despite the official proclamation of the principle of equality of the parties, enshrined in OSCE documents, this principle has not been observed in practice. Azerbaijan has repeatedly pointed out that in many cases, the co-chairs' positions were based not on international law, but on political considerations reflecting the interests of individual countries (Aliyev, 2021). This discrepancy between declared goals and practical actions has become one of the main factors in the crisis of confidence, undermining the legitimacy of the mediation mission.

A key element of this crisis was the disregard for UN Security Council resolutions 822, 853, 874, and 884, which unequivocally affirmed Azerbaijan's territorial integrity and demanded the immediate withdrawal of Armenian armed forces from the occupied territories. Despite their binding nature, the Minsk Group took no real steps to implement them, limiting itself to declarative calls for "mutual understanding between the parties" (Cornell, 2017). Baku perceived this position as a double standard, in which the principles of international law were applied selectively depending on the political situation.

Many researchers attribute this selectivity to the growing influence of the Armenian lobby in Western political and media structures. According to Freedman (2020), throughout the 1990s and 2000s, the Armenian diaspora in France, the United States, and several European countries actively shaped public opinion in favor of Armenia, leveraging the media, think tanks, and parliamentary circles. This influence was often evident in the rhetoric of the co-chairs, particularly French diplomats, whose statements often aligned with Yerevan's official position (Simao, 2021). This tendency created a clear imbalance and undermined the fundamental principle of neutrality in the mediation.

The example of France is particularly illustrative, where political and public pressure from the Armenian diaspora often influenced foreign policy decisions. As Melikoff (2019) notes, French representatives in the Minsk Group were effectively in a position that required a constant balance between the national interests of the state and the electoral influence of the Armenian community. As a result, France's official position was

often compromising, but de facto favored maintaining the status quo. This led Azerbaijan to believe that the Minsk Group was not seeking a just settlement but was instead maintaining the political stability of the frozen conflict.

The Armenian lobby's influence extended beyond the diplomatic sphere and was active in the scientific and informational sphere. A number of Western research centers – in particular, small analytical centers at universities in Europe and the United States – reproduced interpretations of the conflict that emphasized the "right to self-determination" of the population of Nagorno-Karabakh, while ignoring the facts of military occupation and ethnic cleansing documented by international organizations (Hopmann, 2014). This one-sided interpretation created a false balance of narratives and distorted the perception of the conflict in global public opinion.

The consequence of this Armenian-centrism was a decline in Azerbaijan's trust in the Minsk process. Baku's state structures gradually ceased to perceive the group as an independent mediator and its activities as an effective negotiating tool. A situation arose in diplomatic practice in which mediators lost their ability to act as arbitrators and became mere observers of a protracted conflict. As Mammadov (2020) emphasizes, this state can be defined as a "moral collapse of mediation" – a moment when the institution loses legitimacy in the eyes of one of the parties but continues to formally exist to maintain the appearance of a process.

Thus, the dominance of an Armenia-centric approach, the systematic disregard for UN Security Council decisions, and the influence of diaspora networks on Western diplomatic and information discourse have ultimately undermined trust in the Minsk Group. This crisis of trust is not a localized problem, but rather a manifestation of a broader process – the erosion of the principles of multilateral mediation, in which subjective interests and ideological sympathies are beginning to prevail over international law (Aliyev, 2021; Freedman, 2020; Melikoff, 2019).

The 2020 War and the Final Collapse of the Format.

The events of the Second Karabakh War in the fall of 2020 marked not just a military turning point but also the symbolic end of an entire diplomatic era, at the center of which for nearly thirty years stood the OSCE Minsk Group. The conflict, considered "frozen" for decades, unexpectedly erupted into active hostilities, completely shattering the illusion of a manageable process and demonstrating the group's loss of control over the settlement. Despite numerous statements about the "need for de-escalation," not a single OSCE initiative had any real impact on the dynamics of the military conflict. The Minsk Group, which once positioned itself as a guarantor of dialogue, found itself outside the decision-making process, observing events from the sidelines (Cornell, 2017; Freedman, 2020).

The reasons for this institutional reset are rooted in the fact that by the time the war began, the format had already lost its ability to perform its basic mediation functions. Its statements were reduced to diplomatic clichés, and the regular visits of the co-chairs were purely protocol-based. Mammadov (2020) rightly notes that in recent years, the Minsk Group existed as an "archival institution," living by inertia and incapable of prompt decisions. When the real crisis unfolded before the eyes of the international community, it became clear that the traditional OSCE mechanisms lacked even minimal coordinating effectiveness.

It was during the 2020 war that the international community first saw that the diplomatic structure created to prevent conflict was completely disconnected from the political reality of the region. Not a single statement by the co-chairs was able to influence the course of events and attempts to organize emergency talks yielded no results. Moreover, for the first time, the co-chairs demonstrated a clear fragmentation: the United States effectively withdrew from the process, France adopted a unilateral position, and Russia, conversely, shifted from the role of mediator to that of a direct participant in the settlement (Melikoff, 2019). This moment marked the final recognition of the dysfunctionality of the Minsk format.

Following the end of the war and the signing of the trilateral statement of November 10, 2020, the key role in ensuring post-war peace shifted to a new architecture of interaction – the Russia-Azerbaijan-Turkey format, which effectively replaced the Minsk Group (Ismayilov, 2022). This agreement ushered in a new system of regional settlement based on pragmatism, a balance of interests, and the direct participation of regional countries rather than external actors. Russia assumed the role of security guarantor and deployed a peacekeeping contingent, Azerbaijan regained control over most of its territories, and Turkey became a co-guarantor of the agreement's implementation and an important element of the monitoring system.

This redistribution of roles demonstrated that regional actors are capable of independently developing effective mechanisms for interaction without the involvement of traditional Western mediators. According to Simao (2021), this marked a precedent for the transition from a global diplomacy model to a regional one, where the key role is played not by formal structures but by the specific interests of the parties and their ability to engage in direct dialogue. The Minsk Group, by contrast, was a product of a bygone era, when conflicts were often resolved through remote institutions lacking real engagement.

In the post-war period, the OSCE and its governing bodies were forced to acknowledge the limitations of the previous mediation model. Official statements by the organization's representatives began to advocate the need for institutional reform of international mediation, updating its tools and approaches to adapt to the new realities of conflicts (OSCE, 2021). However, this process

proved belated: trust in the Minsk format had already been completely lost, and its place was taken by flexible trilateral and bilateral mechanisms.

Thus, the Second Karabakh War marked the point of no return for the Minsk Group. Having lost its ability to influence the settlement process, the format was finally transformed from a diplomatic tool into a historical symbol of the failures of multilateral mediation. The collapse of the Minsk Group is not simply the result of the failure of a specific mechanism, but rather a manifestation of a systemic transformation in global diplomacy, where local forces are increasingly taking the initiative and traditional institutions are losing their significance.

The shift from global to regional mediation marked the end of the "era of universal arbitrators." The Minsk Group, once the embodiment of hope for international cooperation, ceased to exist as an archaic structure, unable to adapt to new geopolitical realities. Its demise served as a lesson for international organizations, demonstrating that neutrality without effectiveness becomes a formality, and diplomacy without adaptability inevitably becomes anachronistic (Freedman, 2020; Mammadov, 2020; Ismayilov, 2022).

Conclusions.

The history of the OSCE Minsk Group ended not simply with the collapse of a mediation format but with the symbolic closure of an entire era of multilateral diplomacy. Having traveled from the hope of peace through the negotiating mechanism to its final dissolution on September 1, 2025, the group became an illustration of how an institution unable to adapt to new political realities loses legitimacy and meaning (OSCE, 2025).

For decades, the Minsk Group served as a platform where the conflicting parties met and exchanged declarations but failed to achieve effective solutions. The 2020 war and subsequent changes in the South Caucasus exposed its inability to oversee the settlement process and ensure compliance with the agreements reached (RFE/RL, 2025). Losing leverage and the trust of one side, the mechanism gradually transformed into a symbol not of mediation, but of protracted, fruitless dialogue.

The decision to disband the Minsk Group was not a catastrophe for international diplomacy, but rather a sign of the emergence of a new paradigm – one of regional conflict management, where key decisions are made by regional participants with minimal external mediation. The Russia-Azerbaijan-Turkey format, launched after 2020, became practical evidence of this paradigm shift (AzerNews, 2025).

The scientific novelty of this study lies in its view that the collapse of the Minsk Group is not an accidental failure, but rather a logical consequence of institutional stagnation, geopolitical competition, and loss of trust. The findings demonstrate that international mediation formats must have not just a procedure but also adaptability, legitimacy in the eyes of all parties, and a genuine connection to the political will of the participants.

The practical significance of this work lies in the fact that studying the experience of the Minsk Group provides valuable lessons for both international organizations and regional states. First, the mediation format must be flexible and responsive to changing power balances. Second, the neutrality of a mediator is impossible without real instruments of influence. Third, the key factor is not the number of participants, but the clarity of goals, the accountability of the mechanism, and the readiness to terminate when it has exhausted its function.

Thus, the final point in the history of the Minsk Group does not mark the end of the Karabakh conflict settlement process. On the contrary, it opens a new chapter, where peace issues are resolved not through outdated platforms, but through regional initiatives, pragmatic cooperation, and sustainable mechanisms of accountability. The Minsk Group is gone, but its lesson remains: in a world where diplomacy should be a tool rather than a form, results are more important than procedures.

REFERENCES

Abilov, S. (2018). OSCE Minsk Group: Proposals and failure, the view from Azerbaijan. *Insight Turkey, 20*(1), 143–163. https://doi.org/10.25253/99.2018201.09

Aliyev, I. (2021). *New geopolitical realities in the South Caucasus after the Second Karabakh War*. ADA University Press. https://adaupress.az

Cornell, S. E. (2017). *The Nagorno-Karabakh conflict: A legal and political analysis*. Central Asia-Caucasus Institute. https://www.cacianalyst.org

Freedman, L. (2020). Strategy and conflict mediation in the post-Soviet space. *Chatham House Papers, 15*(3), 45–67. https://www.chathamhouse.org/publications

Hopmann, P. T. (2014). *Minsk Group mediation of the Nagorno-Karabakh conflict: Explaining failure and suggesting future paths*. In *OSCE Yearbook 2014* (pp. 163–180). Forum Verlag. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2300148

Mammadov, R. (2020). Collapse of mediation formats in regional conflicts: Lessons from the Minsk Group. *Journal of Eurasian Studies, 12*(1), 31–45. https://doi.org/10.1177/1879366520904345

Melikoff, A. (2019). *Russia's dual role in the Nagorno-Karabakh peace process*. Russian International Affairs Council. https://russiancouncil.ru

OSCE. (1994–2020). *Official statements and communications of the Minsk Group*. Vienna: OSCE Secretariat. https://www.osce.org/mg

Simao, L. (2021). *European mediation and the limits of neutrality: The OSCE in the South Caucasus*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003148432

Zartman, W. I. (2015). *Preventive diplomacy and mediation in protracted conflicts*. United States Institute of Peace Press. https://www.usip.org/publications

Prospects for the Formation and Implementation of Anti-Corruption Policy in Ukraine Under Martial Law

UDC 323.22(477)
DOI: https://doi.org/10.15421/172661

Prodan Iryna
Ph.D. Student, https://orcid.org/0000-0002-2412-7829, irynaprodan307@gmail.com
Kyiv National University of Construction and Architecture (Kyiv, Ukraine)

Abstract.
The article examines the prospects for the formation and implementation of anti-corruption policy in Ukraine under martial law, focusing on the challenges caused by the large-scale Russian invasion. The authors analyze the impact of martial law on the political and social spheres, in particular on restrictions on citizens' freedom, access to information, and participation in control over the activities of state authorities and local self-government.

The methodological analysis of the positions of scientists provided an opportunity to substantiate the statement that despite the difficult conditions, Ukraine demonstrates progress in the field of anti-corruption policy. The article also addresses the problems related to non-transparency of procurement, limited access to data from local authorities and the distribution of humanitarian aid, which creates additional corruption risks.

The study also compares the Ukrainian experience with international practices, in particular the experience of Afghanistan and Iraq, where widespread corruption undermined the legitimacy of state institutions and made it difficult to provide international assistance. The authors emphasize the need to make the fight against corruption a priority of national security, considering it as a social threat, a radicalizer and a factor in the destruction of the state's development opportunities. As a result of the research, it is emphasized that the prospects for improving the anti-corruption policy in Ukraine lie in strengthening the role of civil society, the use of modern information technologies, in particular artificial intelligence, as well as ensuring the consistent implementation of the policy of state bodies in all spheres of state life. These measures are a prerequisite for the effective fight against corruption, increasing the confidence of investors and partners, as well as the successful recovery of the country after the end of hostilities.

Keywords: anti-corruption policy, martial law, European integration, anti-corruption, civil society institutions

Перспективи формування та реалізації антикорупційної політики в Україні в умовах воєнного стану

Продан Ірина
Київський національний університет будівництва і архітектури (Київ, Україна)

Анотація.
У статті досліджуються перспективи формування та реалізації антикорупційної політики в Україні в умовах воєнного стану, зосереджуючи увагу на викликах, обумовлених широкомасштабним російським вторгненням. Автори аналізують вплив воєнного стану на політичну та суспільну сферу, зокрема на обмеження свободи громадян, доступу до інформації та участі у контролі за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування.

Методологічний аналіз позицій вчених надав можливість обґрунтувати твердження про те, що попри складні умови, Україна демонструє прогрес у сфері антикорупційної політики. У статті також розглядаються проблеми, пов'язані з непрозорістю закупівель, обмеженням доступу до даних місцевих органів влади та розподілом гуманітарної допомоги, що створює додаткові корупційні ризики.

Дослідження також порівнює український досвід із міжнародними практиками, зокрема досвідом Афганістану та Іраку, де поширена корупція підривала легітимність державних інститутів та ускладнювала надання міжнародної допомоги. Автори наголошують на необхідності зробити боротьбу з корупцією пріоритетом національної безпеки, розглядаючи її як соціальну загрозу, радикалізатор та фактор руйнації можливостей розвитку держави. У результаті проведених досліджень наголошується, що перспективи удосконалення антикорупційної політики в Україні полягають у посиленні ролі громадянського суспільства, використанні сучасних інформаційних технологій, зокрема штучного інтелекту, а також забезпеченні послідовної реалізації політики державних органів у всіх сферах життя держави. Ці заходи є необхідною умовою ефективної боротьби з корупцією, підвищення довіри інвесторів і партнерів, а також успішного відновлення країни після закінчення бойових дій.

Ключові слова: антикорупційна політика, воєнний стан, європейська інтеграція, протидія корупції, інститути громадянського суспільства

Стаття надійшла / Article arrived: 27.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 01.03.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Вступ.

Постановка проблеми. Широкомасштабне російське воєнне вторгнення справило тектонічні зрушення в українському суспільстві зокрема і у світовій геополітиці загалом, що вплинуло на соціальну свідомість громадськості у контексті консолідації та політизації в цілому. Громадська оцінка різноманітних асоціальних тенденцій в умовах запровадження воєнного стану стала чітким «лакмусовим папірцем» гостроти невирішених до цього системних політичних проблем, однією з яких є корупція. З огляду на зобов'язання України щодо протидії і подолання даного явища в умовах активізації процесів європейської інтеграції, державна антикорупційна політика набула нового значення у процесі реалізації зовнішньополітичної стратегії України, а також консолідації суспільства у протидії російському широкомасштабному вторгненню. Саме тому, особливої актуальності у сучасній політичній науці набувають питання формування та реалізації антикорупційної політики в умовах воєнного стану з урахуванням перспектив її удосконалення.

Аналіз попередніх публікацій. В умовах повномасштабного російського воєнного вторгнення політика подолання корупції стала акцентованим предметом досліджень вчених різних сфер політичних і суспільно-правових наук. Дослідження багатьох вчених демонструють особливості впливу воєнного стану на сферу даних суспільних відносин, серед яких роботи таких науковців, як О. В. Булгакова (Нестеренко & Булгакова, 2023), Т. С. Гжибовська (2019), О. В. Задорожній (2016), І. О. Калугіна (2024), С. М. Клімова та Т. В. Ковальова (Клімова & Ковальова, 2012), О. Г. Мельник (2021), С. В. Мосейчук (2023), К. О. Нестеренко (2023) та багатьох інших. Дослідники демонструють міждисциплінарні методологічні підходи щодо формування політики запобігання та боротьби з корупцією у контексті євроінтеграційних зобов'язань України у період дії воєнного стану. Водночас малодослідженими залишаються питання перспектив подолання корупції в умовах відносної закритості функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування.

Мета і завдання статті. З урахуванням актуальності проблематики і стану її дослідженості, метою даної статті є дослідження тенденцій формування та реалізації антикорупційної політики в Україні в умовах воєнного стану, водночас завданням статті є визначення і формування політичних напрямів подолання закономірних тенденцій у антикорупційній політиці, зумовлених умовами воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу.

Однією з умов євроінтеграції України є зниження рівня корупції. На сьогоднішній день ситуація не надихає оптимізмом. Transparency International щорічно проводить дослідження, і згідно з Індексом сприйняття корупції у 2014 році Україна займала 142 місце з 174 можливих. З цього можна зробити висновок, що Україна є однією з найбільш корумпованих країн у світі. Індекс сприйняття корупції ранжує країни та території на основі сприйняття корумпованості їхнього державного сектору. Результат країни чи території відображає сприйняття рівня корупції у державному секторі за шкалою від 0 (дуже корумпована) до 100 (дуже чиста). Рейтинг країни або території показує її положення відносно інших країн і територій у цьому індексі (Mykhailovska, 2015, с. 119).

У 2022 році Україна отримала 33 бали зі 100 можливих у Індексі сприйняття корупції (CPI) (Corruption Schemes, 2019). В умовах війни та післявоєнного відновлення України антикорупційна політика стає одним із пріоритетів державного управління. Ефективне впровадження антикорупційних механізмів і практик в усіх сферах життя держави визначатиме успіх відбудови України після перемоги. Це стане запорукою довіри інвесторів, партнерів, а також тих українців, які були змушені залишити країну через війну, і тих, хто протягом дев'яти років війни на полях запеклих боїв і на своїх робочих місцях захищав національний суверенітет і європейську безпеку.

Водночас дослідники (Astramowicz-Leyk et al., 2023) констатують, що Україна входить до числа 15 країн, які продемонстрували найбільший прогрес у CPI за останні десять років, поряд із Чехією та Південною Кореєю. У 2022 році українська влада також нарешті виконала частину обіцянок, даних у сфері протидії корупції. Наприклад, улітку 2022 року парламентарі ухвалили нову Національну антикорупційну стратегію на 2021 – 2025 роки, а у березні 2023 року уряд затвердив Державну антикорупційну програму як план дій для реалізації цієї стратегії. Водночас залишається простір для подальшого вдосконалення: організація Transparency International Ukraine (2023) висловила певні застереження щодо їх змісту та подала пропозиції для подальшого покращення.

Тому підтримуємо думку про те, що сучасна реалізація антикорупційної політики в Україні залишається неефективною, пронизаною стійкими корупційними зв'язками, а українське суспільство значною мірою є учасником підтримання тривалого панування корупції, яке набуло руйнівних масштабів. Зазначена проблема стосується як невідповідності суспільної свідомості суспільства його ж антикорупційним очікуванням, так і суттєвих вад суспільної антикорупційної освіченості. У таких умовах теоретична розробка та практична реалізація ефективних механізмів боротьби з корупцією втілених в антикорупційній правовій політиці країни набуває особливої актуальності (Калугіна, 2024, с. 72).

В умовах воєнного стану, запровадженого на території України 24 лютого 2022 року, суспільство

має обмежені важелі впливу на політичну сферу, зокрема щодо розроблення та реалізації антикорупційної політики (Astramowicz-Leyk et al., 2023, с. 552). Громадяни тимчасово позбавлені можливості висловлювати свою політичну позицію шляхом участі у виборах або організації протестів. Їхня свобода пересування та інші конституційні права частково обмежені. З іншого боку, високий рівень суспільної довіри до влади має вирішальне значення для організації ефективного спротиву Росії та функціонування держави в умовах війни. Саме тому політична еліта прагне уникати будь-яких емоційних тригерів, здатних викликати суспільне невдоволення, таких як гучні корупційні скандали або неадекватна реакція влади на них.

Водночас влада здійснила певні політичні кроки у напряму інституціоналізації антикорупційної політики у воєнний час. Зокрема, важливим кроком стало прийняття Закону України «Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки», метою програми є досягнення відчутного прогресу у сфері запобігання та протидії корупції, а також забезпечення узгодженості й системності антикорупційної діяльності всіх органів державної влади та місцевого самоврядування. У документі запропоновано розглядати корупцію як одну з основних перешкод для стабільного економічного розвитку та формування ефективних й інклюзивних демократичних інституцій. Програма реалізується на виконання Антикорупційної стратегії на 2021 – 2025 рр., яка передбачає впровадження заходів у 15 ключових сферах (оборона, правоохоронна діяльність, державне регулювання економіки, митна справа та оподаткування, містобудування і управління земельними ресурсами, корпоративне управління державними підприємствами, освіта, охорона здоров'я, соціальний захист, судочинство, тощо) з метою зниження ступеня корупції та затвердження положень доброчесності. Схвалення постанови Державної антикорупційної програми на 2023-2025 рр.» (Постанова Кабінету Міністрів України №220 від 4 березня 2023 р.), затверджує Державну антикорупційну програму на 2023 - 2025 рр. Вона розроблена відповідно до статті 18 Закону України «Про запобігання корупції» і є частиною реалізації Антикорупційної стратегії на 2021 - 2025 рр. Програму розроблено Національним агентством з питань запобігання корупції (НАЗК) відповідно до Закону України «Про запобігання корупції». Основною метою є оптимізація функцій держави, зокрема усунення дублювання повноважень, впровадження цифровізації для зменшення корупційних ризиків, а також забезпечення відкритості даних і діяльності органів влади (Ващенко, Ярощук & Бобровнік, 2025, с. 49).

Але, з урахуванням розгалуженої системи органів державної влади, слід констатувати значно низький рівень громадського впливу на даний процес. Функція активних громадських об'єднань і журналістів у системі протидії корупції полягає у формуванні громадської думки та вираженні позиції ширших верств суспільства щодо корупції. На початку повномасштабного вторгнення спостерігалася певна самоцензура з боку журналістів у розкритті фактів корупції в державному апараті – з метою не сприяти ворожій пропаганді та не послаблювати обороноздатність країни. Однак наприкінці першого року війни журналісти оприлюднили найрезонансніші корупційні скандали, що ускладнило ухвалення відповідних кадрових рішень і відкриття кримінальних проваджень. Водночас, для того щоб такі журналістські викриття призвели до помітних змін у системі, вони, як правило, мають збігатися з інтересами інших суб'єктів і сприятливими обставинами. Варто зазначити, що протягом усього періоду війни найбільш помітна реакція влади на прояви корупції була зафіксована напередодні саміту Україна – ЄС у Києві 3 лютого 2023 року та ухвалення важливих рішень щодо початку переговорів про європейську інтеграцію. Наприклад, заступник керівника Офісу Президента К. Тимошенко подав заяву про відставку лише 24 січня 2023 року (Astramowicz-Leyk et al., 2023, с. 560).

Дані процеси пов'язані насамперед з тим, що нажаль, нестача прозорості у сфері державних закупівель мала свої наслідки. На початку 2023 року журналісти-розслідувачі викрили два гучні корупційні скандали, обидва пов'язані із закупівлями. Журналісти, а також контролюючі та антикорупційні органи продовжують виявляти випадки ймовірного завищення цін, поділу замовлень між обраними компаніями та інші зловживання. Основні виклики у боротьбі з корупцією на місцевому рівні, пов'язані з війною, передусім стосуються зниження прозорості діяльності органів місцевого самоврядування та скорочення доступу і залученості громадян. Антикорупційні заходи не є пріоритетом, а на місцевому рівні бракує ресурсів для їх реалізації. У зв'язку з обмеженнями у роботі порталів відкритих даних, а також сайтів органів місцевого самоврядування та їхніх структурних підрозділів, обсяг доступної інформації про діяльність міських рад значно зменшився. Це також стосується даних про договори оренди, надання житлових приміщень, діяльність земельного кадастру тощо. Поряд з цим, міські ради нині отримують величезні обсяги гуманітарної та благодійної допомоги, розподіл якої не завжди належним чином документується. Дослідники та експерти, зокрема О. Калітенко (Kalitenko, O., 2023) констатують, що у деяких випадках реалізацію місцевих антикорупційних програм призупинено.

Саме тому підтримуємо думку К.О. Нестеренко та О.В. Булгакової про те, що «… негативний вплив корупції додатково виявляється в падінні авторитету країни, органів державної влади, моральних

цінностей у суспільстві, вона зумовлює проникнення кримінальної складової в державно-управлінські та суспільні відносини, а також підриває економічні й політичні засади держави, блокує надходження іноземних інвестицій, що призводить до тінізації економіки, тощо. Безперечно, після Перемоги над державою-агресором перед Україною постане низка економічних, політичних і соціальних проблем, викликаних війною та посилених корупцією. У зв'язку з цим наша держава має вже зараз формувати і здійснювати ефективну скоординовану політику протидії корупції, встановлювати й заохочувати ефективні види практики, спрямовані на запобігання корупції. Це потребує злагодженої роботи всіх державних органів і суспільства, діяльність яких має бути спрямована не лише на викорінення корупції як явища, а й запобігання умовам, що спричиняють її виникнення. Таким чином, поряд з відсіччю військової агресії не менш актуальним пріоритетом для всіх органів державної влади сьогодні має стати боротьба з корупцією» (Нестеренко, 2023, с. 101).

Відтак, позиції вчених та аналітичні матеріали чітко засвідчують, що громадянське суспільство відіграє ключову роль у боротьбі з корупцією. Дослідники зауважують, що «… у поствоєнний період важливо створити постійні антикорупційні громадські ради при органах влади, розширити можливості журналістських роз-слідувань шляхом надання доступу до відкритих баз даних та розробити механізми захисту викривачів корупції, щоб стимулювати повідомлення про зловживання. Окремо слід зробити наголос на потребі реформи судової системи, адже без незалежного правосуддя боротьба з корупцією не буде ефективною. Для цього необхідно оновити кадровий склад суддівського корпусу через від-криті конкурси, посилити відповідальність суддів за прийняття необґрунтованих рішень та впровадити антикорупційну перевірку суддів через незалежні міжнародні комісії. У напрямі вдосконалення антикорупційного законодавства, зважаючи на те, що чинне антикорупційне законодавство потребує удосконалення, важливо забезпечити реалізацію наступних заходів. Перш за все, потрібно усунути законодавчі прогалини, що дозволяють уникати відповідальності за корупційні злочини. Необхідно запровадити конфіскацію незаконно набутого майна чиновників без необхідності доведення їхньої провини у кримінальному порядку (цивільна конфіскація), а також слід розширити механізми декларування доходів і витрат посадовців та їхніх родичів» (Мосейчук, 2023, с. 296).

Крім того, з огляду на досвід військових дій в Афганістані та Іраку, у внутрішній політиці НАТО та медійному дискурсі поширена думка, що саме корупція у численних випадках є причиною нездатності держав реагувати на загрози та нездатності міжнародних акторів надавати їм ефективну допомогу. Так, поширена корупція та «приватизація» держави кримінальними мережами підривали легітимність афганського уряду, знижували його ефективність і створювали джерело невдоволення серед населення країни. Це сприяло зростанню впливу Талібану, що значно ускладнювало завдання Міжнародних сил сприяння безпеці (ISAF) під проводом НАТО (2003 – 2014) щодо забезпечення безпеки та ефективного управління (Astramowicz-Leyk et al., 2023, с. 573). Ще у 2016 році колишній держсекретар США Джон Керрі закликав уряди зробити боротьбу з корупцією «найвищим пріоритетом національної безпеки», називаючи її «соціальною загрозою», «радикалізатором» та «руйнівником можливостей» (Kerry, 2016).

Висновки.

Таким чином, перспективи формування та реалізації антикорупційної політики в умовах воєнного стану передбачають подолання наступних закономірних тенденцій: 1) воєнний стан негативно впливає на протидію корупції з позиції громадської активності, що спричинене обмеженням доступу до інформації роботи органів влади і місцевого самоврядування; 2) корупція в умовах воєнного стану в Україні не отримала належної протидії за умов непослідовності реалізації політичної стратегії протидії та відсутності політичної волі припинення даних протиправних тенденцій; 3) непрозорість публічних фінансів в умовах воєнного стану спричинила системність корупційних проявів, протидією чому може бути підвищення ролі в боротьбі з корупцією інститутів громадянського суспільства, а також залучення механізмів новітніх інформаційних технологій, зокрема штучного інтелекту, що виступає перспективами подальших досліджень у пошуку стратегічних напрямів протидії корупційним проявам. Перспективою подальших досліджень слід визначити впровадження проекту стратегічного планового документу. Підготовка та впровадження стратегічного програмного документа у сфері інноваційної антикорупційної політики сприятиме удосконаленню функціонування політичних інституцій. Прийняття інноваційної антикорупційної стратегії забезпечить формування цілісної державної політики протидії корупції, впровадження збалансованих механізмів її подолання в умовах євроінтеграції та створить умови для інтеграції України в європейський політико-інституційний простір.

Дані результати будуть досягнуті через запровадження нових інституційних підходів та управлінських рішень щодо посилення спроможності держави у забезпеченні функціонування антикорупційних органів юстиції; прискорення інновацій протидії антикорупційним загрозам за допомогою ШІ-технологій і впровадження інструментів кібербезпеки в боротьбі з корупцією; підвищення ефективності участі інститутів громадянського суспільства у цій сфері та удосконалення існуючих і запровадження нових дієвих механізмів та шляхів забезпечення прозорості публічних фінансів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Ващенко, С., Ярощук, Я., & Бобровнік, Ю. (2025). Антикорупційна стратегія України: Виклики та перспективи в умовах євроінтеграції. *Публічне управління: концепції, парадигма, розвиток, удосконалення, 12*, 46–52. https://pa.journal.in.ua/index.php/pa/article/view/223

Гжибовська, Т. С. (2019). Антикорупційна політика в країнах Східної Європи: досвід для України. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія,* 25, 84-94.

Задорожній, О. В. (2016). Міжнародно-правові стандарти боротьби з корупцією. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 9 груд. 2016 р.) Київ, 49–55.

Калугіна, І. О. (2024). Проблеми вдосконалення антикорупційної правової політики в Україні у контексті сучасних викликів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право, 1*(85), 71–77. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.12

Клімова, С. М., & Ковальова, Т. В. (2012). *Організація запобігання та протидії корупції в Україні*. ХарРІ НАДУ «Магістр».

Мельник, О. Г. (2021). Міжнародний досвід запобігання та протидії корупції як вектор формування національної антикорупційної політики в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал, 2*, 32–35. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-2/7

Мосейчук, С. В. (2023). Державна політика у сфері запобігання та протидії корупції в Україні у поствоєнний період. *Вісник Херсонського національного технічного університету, 2*(1(92)), 293–297. https://doi.org/10.35546/kntu2078-4481.2023.2.37

Нестеренко, К. О., & Булгакова, О. В. (2023). Антикорупційна політика України в контексті війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право, 77*(2), 98–101. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.18

Astramowicz-Leyk, T., Nagornyak, T., Natalina, N., Osmolovska, A., & Yurkovsyi, V. (2023). Anti-corruption policy in Ukraine during the war with Russia. *Prawo i Więź,* 3(46), 551-575. https://www.prawoiwiez.edu.pl/index.php/piw/article/view/660

Kalitenko, O. (2023, June 13). Anti-corruption reform in Ukraine after Russia's full-scale invasion. *SCEEUS Report Series on Ukrainian Domestic Affairs,* No. 9. https://sceeus.se/en/publication

Kerry, J. (2016, January 22). Remarks at the World Economic Forum. U.S. Department of State. URL: https://2009-2017.state.gov

Khavroniuk, M. (Ed.). (2019). *Corruption schemes: Their criminal law and legal qualification and pre-trial investigation*. Kyiv. https://bit.ly/401fN3S

Mykhailovska, M. (2015). Możliwości i bariery akcesji Ukrainy do Unii Europejskiej: Wybrane aspekty. *Studenckie Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne, 17*, 115–130. https://doi.org/10.19195/1733-5779.17.8

Transparency International Ukraine. (2023). Cabinet of Ministers adopts state anti-corruption program: Details. https://ti-ukraine.org/en/news/cabinet-of-ministers-adopts-state-anti-corruption-program-details/

REFERENCES

Astramowicz-Leyk, T., Nagornyak, T., Natalina, N., Osmolovska, A., & Yurkovsyi, V. (2023). Anti-corruption policy in Ukraine during the war with Russia. *Prawo i Więź,* 3(46), 551-575. https://www.prawoiwiez.edu.pl/index.php/piw/article/view/660

Hzhybovska, T. S. (2019). Antykoruptsiina polityka v krainakh Skhidnoi Yevropy: dosvid dlia Ukrainy. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriia: Istoriia*, 25, 84-94.

Kalitenko, O. (2023, June 13). *Anti-corruption reform in Ukraine after Russia's full-scale invasion*. SCEEUS Report Series on Ukrainian Domestic Affairs, No. 9. https://sceeus.se/en/publicatio

Kaluhiina, I. O. (2024). Problemy vdoskonalennia antykoruptsiinoi pravovoi polityky v Ukraini u konteksti suchasnykh vyklykiv. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Pravo*, 1(85), 71-77. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.12

Kerry, J. (2016, January 22). *Remarks at the World Economic Forum*. US Department of State. https://2009-2017.state.gov

Khavroniuk, M. (Ed.). (2019). *Corruption schemes: Their criminal law and legal qualification and pre-trial investigation*. Kyiv. https://bit.ly/401fN3S

Klimova, S. M., & Kovalova, T. V. (2012). Orhanizatsiia zapobihannia ta protydii koruptsii v Ukraini: navchalnyi posibnyk. Xarkiv: Vydavnytstvo KharRI NADU «Mahistr».

Melnyk O. H. (2021). Mizhnarodnyi dosvid zapobihannia ta protydii koruptsii yak vektor formuvannia natsionalnoi antykoruptsiinoi polityky v Ukraini. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 2, 32-35. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-2/7

Moseichuk, S. V. (2023). Derzhavna polityka u sferi zapobihannia ta protidii koruptsii v Ukraini u postvoiiennyi period. *Visnyk Khersonskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu*, 2(1(92)), 293-297. https://doi.org/10.35546/kntu2078-4481.2023.2.37

Mykhailovska, M. (2015). Możliwości i bariery akcesji Ukrainy do Unii Europejskiej: Wybrane aspekty. *Studenckie Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne, 17*, 115–130. https://doi.org/10.19195/1733-5779.17.8

Nesterienko, K. O., & Bulhakova, O. V. (2023). Antykoruptsiina polityka Ukrainy v konteksti viiny. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Pravo*, 77(2), 98-101. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.18

Transparency International Ukraine. (2023). Cabinet of Ministers adopts state anti-corruption program: Details. https://ti-ukraine.org/en/news/cabinet-of-ministers-adopts-state-anti-corruption-program-details/

Vashchenko, S., Yaroschuk, Y., & Bobrovnik, Y. (2025). Antykoruptsiina stratehiia Ukrainy: Vyklyky ta perspektyvy v umovakh yevrointehratsii. *Publichne upravlinnia: kontseptsii, paradyhma, rozvytok, udoskonalennia*, (12), 46-52. https://pa.journal.in.ua/index.php/pa/article/view/223

Zadorozhnii, O. V. (2016). Mizhnarodno-pravovi standarty borotby z koruptsiieiu. *Realizatsiia derzhavnoi antykoruptsiinoi polityky v mizhnarodnomu vymiri*: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kyiv, 9 hrud. 2016 r.) Kyiv, 49–55.

Digital Sovereignty, AI Sovereignty: New Dimensions of Geopolitical Competition in the Context of Deglobalization

UDC 323:327.172
DOI: https://doi.org/10.15421/172662

Radionova Iryna
Dr.Sc., Full Prof., https://orcid.org/0000-0001-7134-3674, radionova.irina@gmail.com
H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Kharkiv, Ukraine)

Abstract.

Relevance. Deglobalization processes have been found to be transforming the architecture of international relations and prompting a rethink of the nature of sovereignty in the context of digital transformation and the geopoliticalization of technology. The growing dependence of states on external digital platforms, infrastructures and algorithmic systems creates new strategic vulnerabilities and highlights the importance of digital and AI sovereignty in contemporary state policy.

The purpose. The study aims to define digital and AI sovereignty as new dimensions of geopolitical competition in the context of deglobalization.

Results. It has been established that technological sovereignty, digital sovereignty, AI sovereignty and data sovereignty form a hierarchically interconnected system of strategic state autonomy. The main models of digital sovereignty (rights-based model, market-oriented, centralisation and state-based) and their impact on regulatory fragmentation in the global digital space are characterised. It is found that AI sovereignty encompasses both "sovereignty over AI" and "sovereignty through AI", acquiring technological, cultural, and value significance. The trend towards the fragmentation of the global digital order and the formation of a "resilient interdependence" paradigm is identified.

Conclusions. It has been established that digital and AI sovereignty operate as dynamic political and institutional constructs that shape contemporary geopolitical competition. Their role in balancing strategic autonomy with selective integration into global technological networks has been characterised. For Ukraine, it has been found that the development of sovereign digital infrastructure and national AI technologies is a key prerequisite for security, cyber resilience and long-term competitiveness amid technological turbulence.

Keywords: digital sovereignty, AI sovereignty, technological sovereignty, data sovereignty, deglobalization, geopolitical competition, global digital order, resilient interdependence

Цифровий суверенітет, ШІ-суверенітет: нові виміри геополітичної конкуренції в умовах деглобалізації

Радіонова Ірина
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди (Харків, Україна)

Анотація

Актуальність. Виявлено, що процеси деглобалізації трансформують архітектуру міжнародних відносин і зумовлюють переосмислення природи суверенітету в умовах цифрової трансформації та геополітизації технологій. З'ясовано, що зростання залежності держав від зовнішніх цифрових платформ, інфраструктур і алгоритмічних систем формує нові стратегічні вразливості, що актуалізує проблематику цифрового та ШІ-суверенітету як ключових вимірів сучасної державної політики.

Метою дослідження є визначення цифрового суверенітету та ШІ-суверенітету як нових вимірів геополітичної конкуренції в умовах деглобалізації.

Результати. Встановлено, що технологічний, цифровий суверенітет, ШІ-суверенітет і суверенітет даних формують ієрархічно взаємопов'язану систему стратегічної автономії держав. Охарактеризовано основні моделі цифрового суверенітету (модель, що базується на правах, ринково-орієнтовану, централізовану та державоцентричну) та їхній вплив на нормативну фрагментацію глобального цифрового простору. З'ясовано, що ШІ-суверенітет поєднує виміри «суверенітету над ШІ» та «суверенітету через ШІ», набуваючи не лише технологічного, а й культурно-ціннісного значення. Виявлено тенденцію фрагментації глобального цифрового порядку та формування парадигми «резильєнтної взаємозалежності».

Висновки. Встановлено, що цифровий і ШІ-суверенітет функціонують як динамічні політико-інституційні конструкції, які визначають конфігурацію сучасної геополітичної конкуренції. Охарактеризовано їхню роль як інструментів балансування між стратегічною автономією та вибірковою інтеграцією в глобальні технологічні мережі. З'ясовано, що для України розвиток суверенної цифрової інфраструктури та національних ШІ-технологій є ключовою передумовою безпеки, кіберстійкості та довгострокової конкурентоспроможності в умовах технологічної турбулентності.

Ключові слова: цифровий суверенітет, ШІ-суверенітет, технологічний суверенітет, суверенітет даних, деглобалізація, геополітична конкуренція, глобальний цифровий порядок, резильєнтна взаємозалежність

Стаття надійшла / Article arrived: 28.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 01.03.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Вступ.

Сучасна геополітична динаміка дедалі більше формується під впливом процесів деглобалізації, яку можна визначити як рух у напрямі менш інтегрованого світу, де пріоритет надається потужним національним державам, локальним рішенням та посиленому прикордонному контролю на противагу глобальним інституціям і вільним потокам (Kornprobst & Wallace, 2025). Цей тренд, що характеризується розривом глобальних ланцюгів постачання, технологічним протистоянням і національним протекціонізмом, змушує держави кардинально переосмислювати підходи до власної безпеки, економічної незалежності та, що особливо важливо, суверенітету.

В умовах цифрової трансформації залежність від іноземної технологічної інфраструктури та платформ постає не лише економічною проблемою, а й стратегічною вразливістю, що загрожує національній безпеці. Виникає потреба у створенні «цифрових кордонів» для захисту суспільно значущих цінностей, критично важливих інформаційних потоків і даних громадян.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Вітчизняні дослідники розглядають цифровий суверенітет у контексті національної безпеки. Ю.І. Калюжна фокусує увагу на з'ясуванні еволюції політики цифрового суверенітету ЄС, ініціативах Міністерства цифрової трансформації України, поглибленні демократичного партнерства між ЄС та Україною (Калюжна, 2025). Досвід формування та розвитку цифрового суверенітету ЄС також досліджується Милосердною І.М. (2024). Ю.П. Калайда висвітлює кращі практики зарубіжного досвіду у сфері забезпечення цифрового суверенітету, окреслює загрози діяльності соціальних мереж та онлайн-платформ у контексті цифрового суверенітету, деталізує шляхи удосконалення вітчизняного законодавства щодо посилення цифрового суверенітету (Калайда, 2021).

Метою дослідження є визначення цифрового суверенітету та ШІ-суверенітету як нових вимірів геополітичної конкуренції в умовах деглобалізації.

Результати дослідження.

Загострення геополітичної конкуренції у цифровій сфері активізувало академічні та політичні дискусії навколо понять технологічного (technological sovereignty) та цифрового суверенітету (digital sovereignty), які потребують концептуального уточнення. Технологічний суверенітет є ширшим поняттям і охоплює прагнення держави до стратегічної автономії у критично важливих для сучасного розвитку технологіях. Йдеться про здатність до власних наукових досліджень і розробок (R&D), внутрішнього виробництва ключових компонентів та формування незалежної технологічної політики, яка дозволяє забезпечувати базові внутрішні сервіси без зовнішньої залежності. Цифровий суверенітет часто розглядається як складова або інструмент технологічного суверенітету. Його основними характеристиками є контроль над цифровою сферою на фізичному рівні (ресурси, інфраструктура, пристрої), на рівні коду (стандарти, правила, дизайн) і на рівні інформації (контент, дані) (Falkner et al., 2023). Цифровий суверенітет визначається як здатність держави самостійно контролювати та керувати власною цифровою інфраструктурою, хмарними сервісами, платформами й даними відповідно до національного законодавства та ціннісних орієнтирів. Це передбачає юрисдикцію в кіберпросторі, захист цифрових прав, регулювання діяльності платформ, посилення режимів кібербезпеки та впровадження обмежень щодо діяльності іноземних технологічних компаній (Fleming, 2025).

Зростання значення ШІ для сучасної геополітичної конкуренції зумовлює виокремлення поняття суверенного ШІ або ШІ-суверенітету (sovereign AI). У вітчизняному дискурсі також використовується термін AI-суверенітет (Мінцифри розвиватиме інфраструктуру для впровадження ШІ, 2025). ШІ-суверенітет передбачає прагнення держави до контролю над технологіями ШІ та пов'язаними з ними даними на всіх етапах – від розробки й навчання до впровадження. На практиці він охоплює дві взаємопов'язані складові. Перша – суверенітет над ШІ, тобто стратегічне прагнення розвивати й контролювати власну обчислювальну інфраструктуру, технології та дані як передумову незалежної цифрової політики. Друга – суверенітет через ШІ, коли ШІ-інструменти стають засобом посилення державного суверенітету в традиційних сферах: безпеці, економіці, державному управлінні та захисті культурної ідентичності (Turobov, 2025).

Постає питання меж і можливостей цифрового суверенітету. Спроба класифікувати типи національного цифрового суверенітету реалізується через виокремлення чотирьох моделей: моделі, що базується на правах (rights-based model), ринково-орієнтованої моделі (market-oriented model), моделі централізації (centralisation model) та державної моделі (state-based model) (Fratini et al., 2024). Кожна з цих моделей відрізняється за пріоритетами, методами регулювання та співвідношенням ролей держави, ринку й прав громадян, а також має різну управлінську ефективність щодо реагування на виклики й ризики, зумовлені технологічним прогресом, геополітичними змінами та еволюцією суспільних норм. Кожна з них має свої переваги та недоліки. Розглянемо їх детальніше.

Модель, що базується на правах, забезпечує відносний баланс між правами й ризиками, однак може бути недостатньо гнучкою. ЄС є прикладом застосування такої моделі. Основними сферами формування цифрової політики ЄС є політика у сфері ШІ, хмарних технологій, конкуренції, авторського

права, регулювання цифрових фінансів, промислова політика, регулювання інтернет-контенту та встановлення цифрових стандартів. У межах цієї моделі пріоритет надається правам громадян і поєднанню вільного обігу даних із суворим захистом приватності. Європейський регламент GDPR (General Data Protection Regulation) та AI Act є спробами встановлення глобальних стандартів, що базуються на певних цінностях, фактично експортуючи регуляторний вплив ЄС. Модель передбачає обмеження влади платформ (штрафи, контентна відповідальність) і розвиток власної інфраструктури (проєкт GAIA-X) для зменшення залежності від іноземних технологічних корпорацій.

Ринково-орієнтована модель стимулює інновації, проте є слабшою у сфері захисту прав громадян і протидії монополіям. Основним прикладом її застосування є США, які автори називають «архетиповим» випадком. До цієї моделі також тяжіють Велика Британія, Японія та Австралія. Її пріоритетами є економічне зростання, інновації та активне просування власних цифрових продуктів, норм і стандартів на міжнародній арені. Захист прав часто поступається економічним інтересам, а наголос робиться на саморегулюванні бізнесу. Державне втручання мінімальне й здебільшого спрямоване на підтримку національних технологічних компаній. Водночас принцип невтручання поступається логіці національної безпеки: якщо діяльність іноземних компаній або використання іноземних технологій оцінюються як загроза, вони можуть бути обмежені чи заборонені (наприклад, TikTok або Huawei у США).

Модель централізації передбачає державний контроль над цифровим простором і можливе обмеження прав громадян. Досягнення національної безпеки забезпечується шляхом витіснення іноземних платформ, підтримки національних аналогів, цензури, фільтрації контенту, обмеження доступу до інтернету, локалізації даних тощо. Очевидним є прагнення відтворити фізичні кордони у цифровому просторі. Прикладами реалізації цієї моделі є Росія, Іран, Білорусь, В'єтнам і Бангладеш.

Державна модель реалізується в КНР. Їй притаманне органічне зростання цифрової сфери у тісному симбіозі з державним апаратом і досягнення цифрової самодостатності. Цифровізація постає інструментом державотворення, економічного зростання та геополітичного впливу. Чітко визначено ідеологічну й політичну роль КПК у формуванні цифрового середовища. Питання національної безпеки розглядаються крізь призму глобального лідерства. Розвиток власних технологій є основою цифрового суверенітету, тому значні державні інвестиції спрямовуються на пріоритетні технології, розвиток ШІ та захист кіберпростору.

Жодна з чотирьох моделей не демонструє оптимального балансу між всебічним регулюванням цифрових технологій і достатнім рівнем підтримки інновацій та реагування на соціальні й економічні зміни. Автори пропонують модель «надійного управління» (robust governance) як оптимальну для реагування на турбулентність цифрової епохи – технологічні зрушення та геополітичні трансформації (Fratini et al., 2024). Вона поєднує переваги перелічених моделей і мінімізує їхні ризики, однак постає питання можливості її практичної реалізації.

Реалізація будь-якої з моделей є тривалим, комплексним і ресурсомістким процесом. Ілюстрацією цього може слугувати проєкт Програми дій Європейської комісії, спрямованої на досягнення цифрового суверенітету, очікувана вартість якого становить близько 3,6 трильйона євро. Водночас такий стратегічний курс, що передбачає обмеження або відмову від використання американських технологій, потребує формування складної мережі стратегічних альянсів і партнерств.

Окремої уваги заслуговує сфера ШІ, розвиток якої потребує значних інвестицій. Американські технологічні компанії концентрують у своїй структурі провідних дослідників з усього світу та щорічно спрямовують мільярди доларів на дослідження й розробки. Показовим прикладом є те, що лише на інфраструктуру для ШІ компанія Meta витратила понад 30 мільярдів доларів у 2024 році. Для досягнення паритету з технологічними можливостями великих американських корпорацій у сфері хмарних обчислень і ШІ Європейському Союзу, за оцінками, необхідно інвестувати щонайменше 500 мільярдів євро протягом наступного десятиліття (Lundblad, 2025).

Питання цифрового суверенітету набувають особливого значення в контексті країн із економіками, що розвиваються, зокрема Індії. Тут подібні стратегічні заходи часто інтерпретуються як відповідь на явища, які визначаються термінами «цифровий імперіалізм» або «цифровий колоніалізм». Ці поняття описують домінування західних, передусім американських, технологічних корпорацій у країнах Глобального Півдня, що, на думку низки дослідників, призводить до нових форм гегемонії та економічної експлуатації (Pohle, Thiel, 2020). Водночас такі ініціативи викликають скептицизм з боку деяких західних держав, де їх часто трактують як прояв «цифрового протекціонізму» – навмисного створення бар'єрів для вільної цифрової торгівлі.

Підкреслимо, що для лідера цифрового розвитку – США – характерним є активне просування власних цифрових продуктів, норм і стандартів на міжнародній арені, що, своєю чергою, спричиняє проблематизацію концепту цифрового суверенітету. Деякі дослідники трактують цифровий суверенітет як синонім обмежувальної політики (Pohle, Thiel, 2020). У такій інтерпретації широкий спектр заходів – від цензури та фільтрації контенту до вимог щодо локалізації

даних і спеціальних режимів інтелектуальної власності, спрямованих на протидію дезінформації або захист приватності, – може розглядатися як потенційно протекціоністський. Отже, дискурс навколо цифрового суверенітету, технологічного суперництва та протекціонізму відображає глибші політико-економічні розбіжності між різними акторами глобальної цифрової екосистеми.

У цьому контексті захист культурної ідентичності постає ключовою складовою концепції суверенного ШІ, набуваючи особливої значущості. Йдеться вже не лише про технологічну автономію, а й про розвиток та імплементацію ШІ, який інтегрує національні цінності, правові норми, мовну специфіку та культурну спадщину, виходячи за межі технічних стандартів, домінантних у глобалізованих моделях. Показовим прикладом реалізації такого підходу є ініціатива LatAmGPT, спрямована на створення першої великої мовної моделі для Латинської Америки, що враховує лінгвістичні діалекти, культурні алюзії та історичні контексти регіону, які переважно ігноруються в англомовних тренувальних даних. Цей випадок демонструє, що концепція суверенного ШІ може трансцендувати технократичні завдання та перетворюватися на інструмент культурного відродження (Лакомов, 2025). Подібне розширення цілей цифрового суверенітету – від економічного й технологічного захисту до культурного самовизначення – додатково ускладнює аналіз співвідношення між відкритістю та протекціонізмом у міжнародній цифровій політиці.

Порівняльний аналіз підходів США, КНР та ЄС до цифрового суверенітету засвідчує їхній системний вплив на трансформацію глобального цифрового порядку в умовах деглобалізації та посилення нормативно-ціннісної поляризації. Геополітизація технологій, що проявляється у стратегічному значенні вибору цифрової інфраструктури, стандартів зв'язку та архітектур ШІ, зумовлює переосмислення технологічних рішень як елементів зовнішньополітичної та безпекової стратегії держав. Інституційна та регуляторна дивергенція між провідними акторами спричиняє багатовимірну фрагментацію глобального цифрового простору, в межах якої універсалістська модель глобального управління поступається конкуренції альтернативних нормативних режимів – ліберального (США), ціннісно-регуляторного (ЄС) та державоцентричного (КНР). У цьому контексті концепція цифрового суверенітету еволюціонує від нормативного ідеалу автономії до парадигми «резильєнтної взаємозалежності» (resilient interdependence) (Brunet, 2026), що передбачає поєднання стратегічної самодостатності з вибірковою інтеграцією в глобальні технологічні ланцюги. Відтак цифровий і ШІ-суверенітет постають не як статичні категорії, а як динамічні політико-економічні конструкції, що потребують формування диференційованих державних стратегій, спрямованих на мінімізацію асиметричних залежностей і водночас на інституціоналізацію контрольованих форм міжнародної кооперації.

Зауважимо, що в Україні у відповідь на геополітичні виклики реалізується проєкт «AI Factory». Міністерство цифрової трансформації України створює суверенну фабрику штучного інтелекту – AI Factory. Проєкт передбачає розбудову сучасної національної цифрової інфраструктури для запуску державних ШІ-сервісів. Власна інфраструктура розглядається як основа цифрового суверенітету України, суверенітету ШІ та захисту даних. AI Factory спрямована на досягнення технологічної незалежності держави, забезпечення повного контролю над даними та захист критично важливої інформації. Проєкт включає технологічне обладнання, програмне забезпечення, суверенні дата-центри, а також програми підготовки технічних фахівців, які створюватимуть і впроваджуватимуть ШІ-продукти для державного управління та оборонної сфери (Мінцифри розвиватиме інфраструктуру для впровадження ШІ, 2025).

В інформаційних матеріалах про AI Factory особлива увага приділяється захисту даних. Із розвитком ШІ захист персональних даних громадян стає дедалі актуальнішим завданням для держав. У цьому контексті формується окреме поняття суверенітету даних (data sovereignty), яке охоплює контроль над обробкою, зберіганням і переміщенням даних, а також регулювання транскордонних потоків інформації. Значення даних зросло настільки, що концепт суверенітету даних набуває самостійного теоретичного статусу. Зокрема, він був окремо актуалізований на першому European Summit on Digital Sovereignty (Берлін/Мюнхен, 17 листопада 2025 р.) (Focus on digital sovereignty in Europe, 2025). Створення суверенної та безпечної інфраструктури даних Gaia-X покликане захистити дані громадян ЄС від зовнішньої юрисдикції. Водночас вільний потік даних є необхідною умовою функціонування інноваційної економіки. Відповіддю на це внутрішнє напруження стала концепція «вільного потоку даних із довірою» (Data Free Flow with Trust, DFFT), запропонована Японією у 2019 році на Всесвітньому економічному форумі в Давосі та надалі розвинена в низці міжнародних документів. Сьогодні експертна спільнота DFFT у межах Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD) шляхом поінформованого діалогу сприяє виробленню політичних відповідей на виклики транскордонного руху даних, ідентифікації тенденцій і формуванню нових напрямів політики у сфері даних (Moving forward on data free flow with trust, 2023).

Висновки.

Цифровий суверенітет і ШІ-суверенітет у контексті деглобалізації набувають статусу

структурних чинників трансформації міжнародних відносин і дедалі більше визначають логіку сучасної геополітичної конкуренції. Вони виходять за межі техніко-економічних параметрів і постають як комплексні політико-інституційні конструкції, що поєднують виміри безпеки, економічної спроможності, нормативного впливу та культурної репрезентації.

Технологічний суверенітет, цифровий суверенітет, суверенний ШІ та суверенітет даних формують ієрархічно взаємопов'язану систему, в межах якої ключовою характеристикою є напруга між прагненням до стратегічної автономії та об'єктивною необхідністю глобальної взаємозалежності. Конкуренція між моделями цифрового суверенітету США, ЄС і КНР зумовлює регуляторну дивергенцію та фрагментацію глобального цифрового простору, що супроводжується геополітизацією технологій і формуванням альтернативних нормативних режимів управління цифровими процесами.

У такій конфігурації цифровий суверенітет доцільно інтерпретувати не як ізоляціоністську практику, а як динамічний процес балансування між стратегічною самодостатністю та вибірковою інтеграцією в глобальні технологічні мережі. Парадигма «резильєнтної взаємозалежності» дозволяє концептуалізувати цифровий суверенітет як здатність держави мінімізувати критичні залежності, зберігаючи доступ до інноваційних ресурсів і транснаціональних потоків даних.

Для України цифровий і ШІ-суверенітет набувають особливого значення в умовах в умовах повномасштабної війни, гібридних загроз і трансформації глобального технологічного середовища. Контроль над національною цифровою інфраструктурою, даними та алгоритмічними системами постає передумовою забезпечення кіберстійкості, обороноздатності та інформаційної безпеки. Розвиток власних ШІ-технологій і суверенної цифрової інфраструктури сприяє зменшенню вразливості до зовнішнього тиску, підвищенню інституційної автономії та формуванню спроможності держави до стратегічного управління в умовах технологічної невизначеності.

Отже, цифровий і ШІ-суверенітет постають як багатовимірні політико-економічні конструкції, що визначають конфігурацію майбутнього глобального цифрового порядку. Здатність держав, зокрема України, інтегрувати технологічну автономію з міжнародною кооперацією стає ключовою умовою їхньої безпеки, стійкості та конкурентоспроможності в цифрову епоху.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Калайда, Ю. П. (2021). Забезпечення цифрового суверенітету в умовах геополітичного протиборства: кращі практики зарубіжного досвіду. *Інформація і право.* № 2 (37). https://doi.org/10.37750/2616-6798.2021.2(37).238363

Калюжна, Ю. І. (2025). Цифровий суверенітет як фактор національної безпеки ЄС та України. *Національні інтереси України.* № 6/11. 1094 - 1124. https://www.researchgate.net/publication/393363261_Cifrovij_suverenitet_ak_faktor_nacionalnoi_bezpeki_ES_ta_Ukraini

Лакомов, В. (2025). Суверенний штучний інтелект: між свободою і пам'яттю. *Фонд "Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва".* 14 листопада. https://dif.org.ua/article/suverenniy-shtuchniy-intelekt-mizh-svobodoyu-i-pamyattyu

Милосердна, І. М. (2024). Цифровий суверенітет держави: наукова риторика та реальні зміни. *Науковий журнал "Політикус".* Вип. 6. 154 - 160. http://politicus.od.ua/6_2024/25.pdf

Мінцифри розвиватиме інфраструктуру для впровадження ШІ у державні сервіси - працюємо над AI Factory (2025). *Урядовий портал*. 7 серпня. https://www.kmu.gov.ua/news/mintsyfry-rozvyvatyme-infrastrukturu-dlia-vprovadzhennia-shi-u-derzhavni-servisy-pratsiuiemo-nad-ai-factory

Brunet, K. (2026). Why the race for tech sovereignty is a balancing act. *World Economic Forum.* 13 Jan. https://www.weforum.org/stories/2026/01/race-for-tech-sovereignty-is-a-balancing-act/

Falkner G., Heidebrecht S., Obendiek A., & Seidl T. (2024). Digital sovereignty - Rhetoric and reality. *Journal of European Public Policy.* Vol. 31. 2099 - 2120. https://doi.org/10.1080/13501763.2024.2358984

Fleming S. (2025). What is digital sovereignty and how countries approaching it? *World Economic Forum.* 10 Jan. https://www.weforum.org/stories/2025/01/europe-digital-sovereignty/

Focus on digital sovereignty in Europe: Gaia-X as a central topic at the 2025 Digital Summit. (2025). *Press Releases.* November 17. https://gaia-x.eu/focus-on-digital-sovereignty-in-europe-gaia-x-as-a-central-topic-at-the-2025-digital-summit/

Fratini, S., Hine, E., Novelli, C. *et al.* (2024). Digital Sovereignty: A Descriptive Analysis and a Critical Evaluation of Existing Models. *DISO.* 3, 59. https://doi.org/10.1007/s44206-024-00146-7

Kornprobst, M., & Wallace, J. (2025). What is deglobalization? *Chatham House*. 8 January. https://www.chathamhouse.org/2021/10/what-deglobalization)

Lundblad, N. (2025). Digital Sovereignty: Can Europe Afford IT? *The Center for European Policy Analysis.* October 29. https://cepa.org/article/digital-sovereignty-can-europe-afford-it/

Moving forward on data free flow with trust: New evidence and analysis of business experiences (2023). *OECD Digital Economy Papers*. No. 353, OECD Publishing, Paris. https://doi.org/10.1787/1afab147-en.

Pohle, J., & Thiel, T. (2020). Digital sovereignty. *Internet Policy Review.* Vol. 9. Issue 4. https://policyreview.info/concepts/digital-sovereignty

Turobov, A. (2025). What does AI sovereignty for the UK involve? *Bennett School of Public Policy*. Cambridge. 16 oct. https://www.bennettschool.cam.ac.uk/blog/what-does-ai-sovereignty-for-the-uk-involve

REFERENCES

Brunet, K. (2026). Why the race for tech sovereignty is a balancing act. *World Economic Forum.* 13 Jan. https://www.weforum.org/stories/2026/01/race-for-tech-sovereignty-is-a-balancing-act/

Falkner, G., Heidebrecht, S., Obendiek, A., & Seidl, T. (2024). Digital sovereignty - Rhetoric and reality. *Journal of European Public Policy.* Vol. 31. 2099 - 2120. https://doi.org/10.1080/13501763.2024.2358984

Fleming S. (2025). What is digital sovereignty and how countries approaching it? *World Economic Forum.* 10 Jan. https://www.weforum.org/stories/2025/01/europe-digital-sovereignty/

Focus on digital sovereignty in Europe: Gaia-X as a central topic at the 2025 Digital Summit. (2025). *Press Releases.* November 17. https://gaia-x.eu/focus-on-digital-sovereignty-in-europe-gaia-x-as-a-central-topic-at-the-2025-digital-summit/

Fratini, S., Hine, E., Novelli, C. *et al.* (2024). Digital Sovereignty: A Descriptive Analysis and a Critical Evaluation of Existing Models. *DISO.* 3, 59. https://doi.org/10.1007/s44206-024-00146-7

Kalayda, Y. P. (2021). Ensuring Digital Sovereignty in the Context of Geopolitical Confrontation: Best Practices of Foreign Experience. *Information and Law*, No. 2 (37). https://doi.org/10.37750/2616-6798.2021.2(37).238363

Kaliuzhna, Y. I. (2025). Digital Sovereignty as a Factor of National Security for the EU and Ukraine. *National Interests of Ukraine*, No. 6/11, pp. 1094–1124. https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-6(11)

Kornprobst, M., & Wallace, J. (2025). What is deglobalization? *Chatham House*. 8 January. https://www.chathamhouse.org/2021/10/what-deglobalization)

Lakomov, V. (2025). Sovereign Artificial Intelligence: Between Freedom and Memory. Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation, November 14. Retrieved from https://dif.org.ua/article/suverenniy-shtuchniy-intelekt-mizh-svobodoyu-i-pamyattyu

Lundblad N. (2025). Digital Sovereignty: Can Europe Afford IT? *The Center for European Policy Analysis.* October 29. https://cepa.org/article/digital-sovereignty-can-europe-afford-it/

Moving forward on data free flow with trust: New evidence and analysis of business experiences (2023). *OECD Digital Economy Papers*. No. 353, OECD Publishing, Paris. https://doi.org/10.1787/1afab147-en.

Myloserdna, I. M. (2024). Digital Sovereignty of the State: Scientific Rhetoric and Real Changes. *Politicus Scientific Journal*, Issue 6, pp. 154–160. https://doi.org/10.24195/2414-9616.2024-6.23

Pohle J., Thiel T. (2020). Digital sovereignty. *Internet Policy Review.* Vol. 9. Issue 4. https://doi.org/10.14763/2020.4.1532

The Ministry of Digital Transformation Will Develop Infrastructure for the Implementation of AI in Public Services – We Are Working on the AI Factory (2025). *Government Portal*, August 7. https://www.kmu.gov.ua/news/mintsyfry-rozvyvatyme-infrastrukturu-dlia-vprovadzhennia-shi-u-derzhavni-servisy-pratsiuiemo-nad-ai-factory

Turobov A. (2025). What does AI sovereignty for the UK involve? *Bennett School of Public Policy*. Cambridge. 16 oct. https://www.bennettschool.cam.ac.uk/blog/what-does-ai-sovereignty-for-the-uk-involve

Types of political mediation: concept and classification

UDC 32:005.574+327.58-042.3(0) DOI: https://doi.org/10.15421/172663

Prymakov Kamil
Ph.D., Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0002-6143-8474, primakov_k@ukr.net
Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

Abstract.
Relevance. In order to reveal the essence of mediation procedures in politics, it is important to clarify the entire palette of types of political mediation - this will make it possible to build an effective strategy and a set of tactical measures for resolving conflict (disputed) situations, the party (parties) of which are the subjects of political relations or in the resolution of which the subjects of political relations act as a neutral party (mediator).

The purpose of the study is a meaningful interpretation of the concept of "type of political mediation" and the classification of types of mediation used in the sphere of political activity.

Results. The article analyzes the key criteria for classifying types of political mediation: the form of implementation (direct and indirect mediation are distinguished), the socio-legal context of conducting mediation (civil mediation, corporate mediation, administrative mediation, tort mediation). To characterize the types of political mediation, it is also proposed to introduce additional criteria – the level of implementation (high-level diplomatic mediation and intra-state / local mediation are distinguished) and integration into the judicial system of the state (judicial (judicial) mediation and extrajudicial (private) mediation are distinguished).

Conclusions. The author determined that the type of political mediation is a practical format for applying mediation technologies, reflecting specific circumstances or the type of conflict within which the mediation process is carried out. The key (form of implementation of political mediation; socio-legal context) and additional (level of implementation; integration of political mediation into the judicial process) criteria for classifying types of political mediation are identified.

Keywords: type of political mediation, form of implementation of political mediation, socio-legal context, level of political mediation, integration of political mediation into the judicial process

Види політичної медіації: поняття та класифікація

Примаков Каміль
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Анотація.
Актуальність. Задля розкриття сутності медіаційних процедур в політиці важливо з'ясувати усю палітру видів політичної медіації – це дасть можливість побудувати ефективну стратегію і комплекс тактичних заходів розв'язання конфліктних (спірних) ситуацій, стороною (сторонами) яких є суб'єкти політичних відносин або у вирішенні яких суб'єкти політичних відносин виступають нейтральною стороною (посередником).

Метою дослідження є змістовна інтерпретація поняття «вид політичної медіації» та здійснення класифікації видів медіації, які застосовуються в сфері політичної діяльності.

Результати. У статті проаналізовано ключові критерії класифікації видів політичної медіації: форма реалізації (виокремлюють пряму та непряму медіацію), соціально-правовий контекст проведення медіації (цивільна медіація, корпоративна медіація, адміністративна медіація, деліктна медіація). Для характеристики видів політичної медіації також запропоновано увести додаткові критерії – рівень проведення (виокремлюють високорівневу дипломатичну медіацію та внутрішньодержавну / локальну медіацію) та інтегрованість у судову систему держави (виокремлюють судову (присудову) медіацію та позасудову (приватну) медіацію).

Висновки. Автором визначено, що вид політичної медіації являє собою практичний формат застосування медіаційних технологій, відображує конкретні обставини або тип конфлікту, у межах якого здійснюється медіаційний процес. Виокремлено ключові (форма реалізації політичної медіації; соціально-правовий контекст) і додаткові (рівень проведення; інтегрованість політичної медіації в судовий процес) критерії класифікації видів політичної медіації.

Ключові слова: вид політичної медіації, форма реалізації політичної медіації, соціально-правовий контекст, рівень проведення політичної медіації, інтегрованість політичної медіації в судовий процес

Стаття надійшла / Article arrived: 29.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 01.03.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Вступ.

Актуальність. Політична медіація як посередницька процедура, що передбачає участь третьої сторони (посередника) з метою оптимізації процесу пошуку взаємоприйнятного рішення є відносно новою сферою політичної діяльності, яка активно впроваджується у практики розв'язання конфліктних (спірних) ситуацій за участі суб'єктів (персоналізованих чи інституціоналізованих) політичних відносин. Задля розкриття сутності медіаційних процедур в політиці важливо з'ясувати усю палітру видів політичної медіації – це дасть можливість побудувати ефективну стратегію і комплекс тактичних заходів розв'язання конфліктних (спірних) ситуацій, стороною (сторонами) яких є суб'єкти політичних відносин. Також суб'єкти політичних відносин можуть виступати і нейтральною стороною (посередником) розв'язання різноманітних конфліктних (спірних) ситуацій (при цьому не лише в суто політичній сфері).

У практичній площині питання щодо виокремлення видів медіації було порушене ще у 1980-х роках у США (Подковенко, & Фігун, 2017). Багаторічні дискусії, що точилися у західній науці з 1980-х років, призвели до висновків щодо доцільності виділення окремих видів медіації, включаючи й її політичну форму. Проте чіткого розуміння і класифікаційних наборів політичної медіації ще не сформульовано.

Метою дослідження є змістовна інтерпретація поняття «вид політичної медіації» та здійснення класифікації видів медіації, які застосовуються в сфері політичної діяльності.

Аналіз попередніх публікацій. Проблеми визначення видів медіації у публічній сфері досліджувалися такими авторами, як Анатолій Гайдук (2013), Денис Голобородько (2022), Зоя Красіловська (2015), Вадим Лисий та Олена Іваній (2024), Інна Лопатченко (2019) та ін.

Результати дослідження.

Різноманіття проявів політичної медіації фіксується здебільшого концептами «модель» і «вид». Основна лінія розмежування цих концептів пролягає через рівень узагальнення та функціональну спрямованість у процедурі врегулювання конфліктів / спорів. Прийнято вважати, що модель медіації – це ідеалізований або умовний опис набору технік, стратегій і прийомів, що застосовуються медіатором, а також стилю його поведінки та взаємодії з учасниками процесу. Модель медіації визначає роль медіатора у процесі медіації (наприклад, медіатор як фасилітатор, медіатор як експерт, медіатор як трансформатор, медіатор як стимулятор тощо); основну мету медіації (наприклад, досягнення домовленості, оцінка конфлікту, трансформація стосунків сторін, відновлення справедливості), стратегію проведення медіації та техніку ведення переговорів. Відповідно, поняття «модель політичної медіації» можна визначити як ідеалізований / умовний опис набору певних технік, інструментів, прийомів і стратегій, які застосовуються політичним медіатором / посередником, а також стилю його поведінки й способу взаємодії з учасниками політичної медіації, що характеризує перебіг політико-медіаційних переговорів, рівень впливу політичного медіатора / посередника на процес ухвалення політичних рішень сторонами політичного конфлікту / спору та методи досягнення цілей політичної медіації (Примаков, 2025).

На противагу від моделі медіації вид медіації являє собою практичний формат застосування медіації, який відображує конкретні обставини або тип конфлікту, у межах якого здійснюється процес медіації. Вид медіації визначається формою реалізації та соціально-правовим контекстом проведення медіації. Відповідно, поняття «вид політичної медіації» можна визначити як набір конкретних технік, інструментів та прийомів, які застосовуються політичним медіатором / посередником задля розв'язання конфліктних (спірних) ситуацій за участі суб'єктів (персоналізованих чи інституціоналізованих) політичних відносин, які обумовлені певним соціально-правовим контекстом.

Отже, модель медіації є концептуальною структурою, що описує роль медіатора та стратегію ведення процесу медіації, тоді як вид медіації – це конкретизація процедури медіації залежно від форми реалізації, правового чи соціального контексту її проведення. Таким чином, модель політичної медіації визначає як проводиться політична медіація, а вид – у яких умовах або для яких типів конфлікту / спору застосовується політична медіація. Тобто моделі політичної медіації визначають стиль і ефективність процесу медіації, а види політичної медіації реалізують конкретні моделі на практиці.

Відповідно до запропонованого визначення ключовими критеріями класифікації видів політичної медіації є форма її реалізації та соціально-правовий контекст її проведення.

За формою реалізації виокремлюють такі види політичної медіації:

- пряма політична медіація, яка передбачає безпосередню зустріч сторін політичного конфлікту / спору із медіатором;

- непряма / «човникова» політична медіація, яка характеризується тим, що сторони політичного конфлікту / спору обмінюються пропозиціями / думками через медіатора.

Пряма політична медіація особливо ефективна у випадках, коли сторони готові до відкритого діалогу, а метою є не лише вирішення відповідного політичного конфлікту / спору, а й зміцнення довіри та конструктивної взаємодії сторін у політичній системі. По суті, пряма політична медіація виступає дієвим

інструментом, який допомагає сторонам політичного конфлікту / спору знайти спільне і взаємоприйнятне рішення шляхом безпосереднього спілкування, на основі принципів добровільності, нейтральності та взаємоповаги.

У випадках високої напруги, коли сторони не можуть зустрітися особисто, а вирішення конфліктних питань потребують поступового досягнення взаємного розуміння і згоди, застосовують непряму політичну медіацію. За таким видом політичної медіації медіатор виступає як посередник, який комунікує з кожною зі сторін окремо, передає їхні позиції, пропозиції та реакції, сприяє врегулюванню політичного конфлікту / спору і спільному пошуку взаємоприйнятного рішення.

До особливостей непрямої («човникової») політичної медіації можна віднести такі:

- відсутність прямого (безпосереднього) контакту сторін під час обговорення предмету і шляхів вирішення суперечки;

- викладення позицій через медіатора, коли будь-яка інформація, запит або пропозиція передається іншій стороні опосередковано, що допомагає зменшити емоційну напругу та конфліктність;

- гнучкість проведення медіації, при цьому зустрічі можуть проходити або очно, або онлайн, або у змішаний спосіб, а кількість і тривалість сесій визначаються потребами сторін та завданнями медіації.

До переваг непрямої політичної медіації можна зарахувати такі:

- зменшення напруженості та емоційного протистояння, можливість досягнення взаємоприйнятних рішень щодо врегулювання політичного конфлікту / спору без ризику його ескалації;

- підвищення конфіденційності медіаційного процесу;

- забезпечення нейтральної позиції медіатора і структурованого підходу до переговорів.

Проте непряма політична медіація має і певні обмеження, а саме: сповільнення медіаційного процесу, ризик непорозумінь, залежність від компетентності медіатора.

Отже, непряма політична медіація активно застосовується для врегулювання міжнародних або внутрішньополітичних конфліктів, де прямий контакт може бути неможливим або небезпечним. Наприклад, у багатьох воєнних конфліктах та територіальних суперечках третя нейтральна сторона передає пропозиції та умови переговорів, що дозволяє уникнути прямого протистояння і сприяє поступовому досягненню згоди. Такий вид політичної медіації дозволяє знаходити компроміси у чутливих або небезпечних конфліктних / спірних ситуаціях.

За соціально-правовим контекстом виділяють такі види політичної медіації:

- цивільна політична медіація, яка стосується суперечок між фізичними або юридичними особами у цивільних правовідносинах у політичному контексті;

- корпоративна політична медіація, яка медіація спрямована на врегулювання спірних ситуацій у політичних аспектах корпоративного управління;

- адміністративна політична медіація, яка включає конфлікти між суб'єктами владних повноважень та політичними акторами у сфері публічного управління;

- деліктна політична медіація, яка застосовується у кримінальних та адміністративних справах між порушником і потерпілим.

Доцільно також виокремити додаткові критерії класифікації видів політичної медіації. Так, за рівнем проведення політична медіація поділяється на такі види:

- високорівнева дипломатична медіація, яка проводиться за участю державних або міжнародних інституцій;

- внутрішньодержавна та локальна медіація, яка запроваджується на рівні партійних або громадських груп.

Важливим критерієм класифікації видів медіації виступає інтегрованість медіації у судову систему держави. Додатково до цього критерію можна також говорити й про різні правові наслідки таких видів медіації. Відповідно до цієї класифікації виділяють присудову медіацію і позасудову медіацію. Як присудова медіація розглядається процедура медіації, яка проводиться в тому випадку, коли сторони звернулися до неї вже після передачі спору на розгляд судових органів. Позасудова медіація застосовується в тому випадку, коли сторони прийшли до рішення спочатку врегулювати конфлікт мирним способом, не вдаючись до сприяння суду (Яковлєв, 2017, с. 143-144).

Отже, за рівнем інкорпорованості в судовий процес політична медіація поділяється на такі види:

- судова (присудова) політична медіація, яка інкорпорована в судовий процес при розгляді питання щодо розв'язання конфліктної / спірної ситуації, стороною або сторонами якої є суб'єкт політичних відносин;

- позасудова (приватна) політична медіація, яка виступає як самостійна (альтернативна до судової) процедура вирішення конфліктної / спірної ситуації, стороною або сторонами якої є суб'єкт політичних відносин.

У випадку коли політична медіація інкорпорована в судовий процес, тобто є частиною розгляду питання щодо розв'язання конфліктної / спірної ситуації, стороною або сторонами якої є суб'єкт політичних відносин, ключову роль в її проведенні відіграє суддя. Судова політична медіація набуває двох видів: обов'язкового і добровільного. За обов'язкової медіації суддя своїм рішенням призупиняє слухання по справі і дає сторонам час на звернення до медіатора.

Тобто за такого виду медіації сторони зобов'язані спробувати домовитися щодо вирішення політичного конфлікту / спору, взяти участь у медіативному процесі, хоча результат такої взаємодії передбачити неможливо. Добровільна судова політична медіація передбачає право вибору сторін щодо вирішення їхнього конфлікту / спору, а суддя лише рекомендує звернутися до медіатора. Тут остаточне рішення стосовно проведення медіативної процедури приймають сторони конфлікту / спору.

Залежно від ролі судді в процедурі політичної медіації виокремлюють декілька підходів судової політичної медіації:

- суддя виступає в ролі медіатора, коли він безпосередньо проводить медіацію за умов, які передбачені процесуальним законодавством, тобто передбачається інтеграція медіативної технології в судовий процес;

- суддя виступає в ролі ініціатора медіації, а безпосередню участь у процедурі медіації не бере. У цьому випадку можливі два варіанти: 1) медіація може бути проведена приватно практикуючими медіаторами, або спеціалізованими організаціями, тоді має місце приватна медіація в рамках судового процесу; 2) медіація може бути проведена співробітниками суду, в т.ч. суддями, які отримали на це доручення, мають відповідну підготовку та навички, тоді має місце медіація, що інкорпорована в судовий процес (Ясиновський, 2014).

На думку Зої Красіловської, у випадку України більш прийнятним варіантом є медіація, що інкорпорована в судовий процес. У цьому випадку медіацію проводять суддя чи інший співробітник суду, що спеціалізуються на медіації. Така діяльність не потребує додаткового фінансування і не суперечить положенням Закону України «Про судоустрій і статус суддів», згідно з яким судді не можуть обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої, оскільки вона здійснюється у робочий час і без мети отримання прибутку (Красіловська, 2015, с. 205-206).

Як доводить Наталія Грень (2016, с. 52-53), судову медіацію може проводити суддя-медіатор (часто ним може бути суддя у відставці) чи працівник суду (наприклад, помічник судді, що не бере участі в розгляді справи, або працівник апарату суду, який має вищу юридичну освіту). Виконувати функції медіатора може суддя, який пройшов відповідну підготовку у сфері медіаційної процедури, якого вибрали для цього сторони, ним не може бути суддя, що головує у процесуальній справі, по якій запроваджується процедура медіації (Німеччина, Греція, деякі штати США, Хорватія, Нідерланди). Статус судді тут набуває подвійного характеру: з одного боку, як і будь-який суддя, він наділений цілим комплексом процесуальних повноважень і діятиме на основі загальних засад судочинства, а з іншого – може виконувати і «посередницькі» функції. Суддя-медіатор не ухвалює рішення, а використовуючи певні навички медіативних способів вирішення конфлікту / спору, вживає заходів щодо припинення суперечки з обопільного бажання сторін. Тобто суддя-медіатор – це суддя з навичками медіативних способів вирішення конфлікту / спору.

По-друге, судову медіацію також може здійснювати професійний, сертифікований медіатор, що входить до професійної організації медіаторів та якого запрошують сторони для проведення судової медіації або призначає суддя, щоправда, сторони можуть відмовитися від такого призначення (наприклад, відповідно до ст. 183 Цивільно-процесуального кодексу Польщі існує пряма заборона суддям бути медіаторами, якщо вони не перебувають на пенсії; Латвії (ст. 10 Закону «Про медіацію»), Литві (ст. 4 Закону «Про медіацію»), Боснії та Герцеговині (ст. 31 Закону «Про процедуру медіації»), Швейцарії, Австрії, Австралії).

По-третє, поєднання перших двох варіантів – коли законодавство дозволяє вказані дії здійснювати і судді, й іншому медіатору чи спеціальному примирителю (conciliateur) (Казахстан, Японія, Франція).

Тобто стосовно судового процесу політична медіація може поділятися на такі види:

- досудова політична медіація, яка проводиться до офіційного судового чи арбітражного розгляду питання щодо розв'язання конфліктної / спірної ситуації, стороною або сторонами якої є суб'єкт політичних відносин;

- паралельна політична медіація, яка відбувається одночасно з офіційним розглядом питання щодо розв'язання конфліктної / спірної ситуації, стороною або сторонами якої є суб'єкт політичних відносин;

- виконавча політична медіація, яка запроваджується на етапі реалізації судових або арбітражних рішень стосовно розв'язання конфліктної / спірної ситуації, стороною або сторонами якої є суб'єкт політичних відносин, для забезпечення їх виконання (Голобородько, 2022, с. 210).

Виокремлення виконавчої медіації як окремого виду судової політичної медіації обумовлено тим, що в ході медіаційної взаємодії сторони прагнуть самостійно визначати умови вирішення політичного конфлікту / спору, які влаштовували б обидві сторони суперечки, зберігаючи при цьому дружні або принаймні партнерські відносини. Вважається, що частка добровільного та добросовісного виконання медіаційних угод має бути досить значною, адже сторони самостійно формулюють взаємні права й зобов'язання на основі власних інтересів і потенційних можливостей. Проте, як справедливо зазначає Наталія Мазаракі (2018, с. 15), цілком виправданим є бажання сторони мати правові гарантії дотримання іншою стороною спору взятих на себе

зобов'язань, особливо у випадку, коли передбачається поетапне виконання медіаціної угоди. Однією з таких гарантій може бути спеціальний правовий статус медіаційної угоди, якій дещо відрізняється від правового статусу звичайного цивільно-правового правочину. Так, в Законі Україні «Про медіацію» (2021) визначено, що угода за результатами медіації – це угода, що фіксує результат домовленості сторін медіації у погодженій між ними усній чи письмовій формі з урахуванням вимог закону (ст. 1). У цій угоді, згідно із змістом ст. 21, зазначаються: 1) дата і місце укладення угоди; 2) відомості про сторони медіації та їх представників; 3) медіатор (медіатори), суб'єкт, що забезпечує проведення медіації (за наявності), реквізити договору про проведення медіації та/або правил проведення медіації; 4) узгоджені сторонами медіації зобов'язання, способи та строки їх виконання, а також наслідки їх невиконання або неналежного виконання; 5) інші умови, визначені сторонами медіації. Особливо оговорюється, що в такій угоді сторони медіації можуть вийти за межі предмета конфлікту (спору), зазначеного в договорі про проведення медіації, або за межі предмета позову (заяви), якщо медіація проводиться під час досудового розслідування, судового, третейського, арбітражного провадження або під час виконання рішення суду, третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу. Принципово важливо, що угода за результатами медіації не повинна містити положень, що порушують права та інтереси інших осіб, інтереси держави або суспільні інтереси.

Існує декілька варіантів виконання та приведення у виконання угод, укладених за результатами медіації: застосування загальних норм цивільного права й надання медіаційній угоді статусу цивільно-правового правочину (США, Великобританія та ін.); надання медіаційній угоді статусу судового рішення; надання медіаційній угоді статусу арбітражного рішення (Великобританія, окремі штати США, Південна Корея та ін.) (Мазаракі, 2018, с. 17).

Позасудова політична медіація запроваджується як спеціалізована сфера проведення переговорів у конфліктній/спірній ситуації, стороною або сторонами якої є суб'єкт політичних відносин. Часто такий вид політичної медіації запроваджується стосовно конфліктної взаємодії органів влади і громадськості, коли внаслідок очікуваної довготривалості судового процесу, пов'язаних з цим величезних витрат, шлях переговорів дозволяє припускати більш ефективне вирішення конфлікту та врегулювання спірних питань. Також позасудова політична медіація може заохочувати сторони до майбутнього співробітництва, сприяти напрацюванню умов і правил подальшої співпраці та партнерства. Крім того, позасудова медіація активно використовується органами влади, коли виникають труднощі у врегулюванні суперечок, розголошення яких у випадку звернення до суду може вплинути на особисті та ділові зв'язки, репутацію, виявити подробиці ведення бізнесу або завадить врегулювати питання утримуватися від подальшого поширення негативної інформації чи видалити її з інформаційного простору (Лопатченко, 2019, с. 235-236).

У процедурі політичної медіації виокремлюють декілька підходів позасудової (приватної) політичної медіації:

- «ринковий» підхід, коли проведення медіації розглядається як послуга, надання якої здійснюється фізичними особами та організаціями переважно на комерційній основі;
- публічно-правовий підхід, коли медіація розглядається як один із видів професійної діяльності, певною мірою контрольований державою;
- підхід саморегулювання, коли медіація розглядається як один із видів професійної діяльності, однак встановлення стандартів та контроль їх дотримання проводиться професійним співтовариством медіаторів (Липовська, & Бородін, 2020, с. 12).

«Ринковий» підхід до організації політичної медіації запроваджений у країнах англо-саксонської групи (США, Великобританія, Австралія), де медіація розглядається як послуга, що надається, як правило, за плату. Проведення процедур примирення здійснюється приватно-практикуючими медіаторами та організаціями як один із напрямів підприємницької діяльності. Відносини між учасниками медіації регламентуються на договірній основі. При цьому гарантією якості послуг, що надаються, є сумлінність контрагентів і висока репутація посередників, а механізмом контролю – «природний відбір» в умовах конкурентної боротьби на ринку медіаційних послуг. Тобто за цим підходом втручання держави в медіаційну процедуру не передбачено, а усі відносини учасників медіаційного процесу регулюються виключно ринковими механізмами. Як справедливо зауважує А. Гайдук (2013, с. 2), надання послуг з медіації є абсолютно нормальною комерційною діяльністю. Комерційна, або ринкова, медіація – це процес, у якому примирення осіб здійснює спеціально підготовлений експерт, діяльність якого оплачують сторони.

Публічно-правовий підхід до організації політичної медіації передбачає інституціоналізацію медіації як окремого виду професійної діяльності, що здійснюється за наявності певного контролю з боку держави. Зокрема, цей підхід реалізований в Австрії, де відповідно до Закону про медіацію в цивільно-правових спорах, прийнятого у 2003 році, обов'язок щодо ведення списку медіаторів і програм підготовки медіаторів покладено на Федеральне міністерство юстиції, очільник якого має право відмовити в реєстрації або виключити вже зареєстрованого медіатора зі списку в разі недотримання встановлених

законом вимог до осіб, які бажають здійснювати проведення процедури медіації, або за порушення своїх професійних обов'язків і вимог, встановлених у законі.

Підхід саморегулювання до організації медіації забезпечує необхідні механізми контролю якості проведення медіації і професіоналізму медіаторів, залишаючись у сфері громадянського суспільства. Саморегулювання може здійснюватися в різних формах. Традиційно недержавне саморегулювання має на увазі існування об'єднань представників професійного співтовариства, які самостійно розробляють і затверджують стандарти і нормативи своєї діяльності, здійснюють контроль їх дотримання; а також вирішення внутрішніх і зовнішніх (між членами об'єднання і третіми особами) конфліктів.

Основними завданнями саморегулятивних організацій є захист інтересів, підвищення кваліфікаційного рівня та конкурентоспроможності своїх членів, забезпечення умов для розвитку професії загалом. До основних функцій саморегулятивних організацій входять моніторинг якості послуг, що надаються, збір і надання інформації, проведення статистичних досліджень.

Показовим прикладом успішного розвитку таких організацій є досвід Німеччини, де відсутність державної нормативно-правової регламентації медіації заповнюється на приватному рівні шляхом встановлення стандартів і правил саморегульованими організаціями. Нині в Німеччині створено кілька професійних спілок медіаторів, найбільшими з яких є Федеральний союз медіації (Bundesverband Mediation), Федеральне робоче об'єднання сімейної медіації (Bundes Arbeitsgemeinschaft for Familienmediation) та Федеральний союз медіації в економіці та сфері праці (Bundesverband Mediation in Wirtschaft und Arbeitswelt). Також як самостійну форму саморегулювання можна розглядати діяльність спеціалізованих організацій, створених із метою розвитку медіації, підтримки високих етичних та професійних стандартів, а також акредитації медіаторів.

На відміну від судової медіації, яка є процесом, що відбувається під контролем суду, де медіатор допомагає сторонам досягти угоди до початку судового розгляду або в процесі слухання справи, з метою зменшення навантаження на судову систему, позасудова медіація відбувається поза межами судової системи та використовується для вирішення конфліктів без участі суду, що дозволяє сторонам швидше і менш формально знайти компроміс. Позасудова політична медіація виступає ефективним інструментом для розв'язання суперечок між різними суб'єктами політичних відносин (горизонтальний рівень) або суб'єктами політичних і неполітичних відносин (вертикальний рівень), налагодження зв'язку з громадськістю, відкритого діалогу між політичними структурами та громадянами, розв'язання широкого спектру соціальних конфліктів у громадах, а також забезпечення ефективного управління кризовими ситуаціями через встановлення відкритого діалогу між усіма сторонами кризової ситуації вдається швидше знайти взаємоприйнятні рішення, досягти компромісу на основі взаємних поступок.

Висновки.

Отже, вид політичної медіації являє собою практичний формат застосування медіаційних технологій, відображує конкретні обставини або тип конфлікту, у межах якого здійснюється медіаційний процес. Ключовими критеріями класифікації видів політичної медіації є форма реалізації (виокремлюють пряму та непряму медіацію) та соціально-правовий контекст проведення медіації (цивільна медіація, корпоративна медіація, адміністративна медіація, деліктна медіація). Для характеристики видів політичної медіації також пропонується увести додаткові критерії – рівень проведення (виокремлюють високорівневу дипломатичну медіацію та внутрішньодержавну / локальну медіацію) та інтегрованість у судову систему держави (виокремлюють судову (присудову) медіацію та позасудову (приватну) медіацію).

Судова політична медіація інтегрована в судовий процес – до неї звертаються сторони вже після передачі конфлікту / спору на розгляд судових органів. Виокремлюють обов'язкову судову медіацію (коли сторони мають спробувати домовитися щодо вирішення політичного конфлікту / спору шляхом запровадження процедури медіації) і добровільну судову медіацію (коли сторони мають право вибору щодо вирішення їхнього конфлікту / спору за допомогою медіації). У часовому вимірі видами судової політичної медіації є досудова медіація (проводиться до офіційного судового чи арбітражного розгляду питання), паралельна медіація (відбувається одночасно з офіційним розглядом питання в суді), виконавча медіація (запроваджується на етапі реалізації судових або арбітражних рішень).

Позасудова політична медіація є доволі поширеною практикою вирішення конфліктних / спірних ситуацій між органами влади і громадськістю, заохочення сторін до майбутнього співробітництва. Такий вид політичної медіації може впроваджуватися за різними підходами – «ринковим» (коли медіація здійснюється на комерційній основі); публічно-правовим (коли медіація певною мірою контролюється державою); саморегулювання (коли медіація контролюється професійним співтовариством медіаторів).

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Гайдук, А.В. (2013). Проблеми законодавчого забезпечення медіації в Україні. *Часопис Академії адвокатури України*, 19 (2), 1-4. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaau_2013_2_9

Голобородько, Д.В. (2022). Структура та види медіаційної діяльності. *Держава та регіони. Серія: Право*, 4 (78), 207-211. https://doi.org/10.32840/1813-338X-2022.4.31

Грень, Н. М. (2016). Проблемні аспекти правового регулювання статусу медіатора у процедурі присудової медіації: порівняльно-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*, 3, 52–55. http://kul.kiev.ua/images/chasop/2016_3/52.pdf

Красіловська, З. (2015). Умови застосування медіації для врегулювання спорів із органами публічної влади: вітчизняний та зарубіжний аспекти. *Теорія та практика державного управління*, 4(51), 200–207. http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2015-4/doc/4/10.pdf

Липовська, Н. А., & Бородін, Є. Є. (2020). Інституційні засади застосування медіації в системі державного управління. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*, 2, 10–14. https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/71

Лисий, В. В., & Іваній, О. М. (2024). Теоретико-методологічні підстави дослідження медіації в публічному управлінні. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління*, 4, 44–50. https://lawjournal.in.ua/index.php/lawjournal/article/view/363

Лопатченко, І. М. (2019). Система медіації як важлива складова профілактики та вирішення конфліктів у взаємодії органів влади і громадськості. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія: Державне управління*, 2, 232–241. http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/10240

Мазаракі, Н. А. (2018). Виконання угоди, укладеної за результатами медіації. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 1, 15–18. http://apnl.dnu.in.ua/1_2018/6.pdf

Подковенко, Т., & Фігун, Н. (2017). Інститут медіації у механізмі вирішення правових спорів: основні ідеї та принципи. *Актуальні проблеми правознавства*, 3(11), 36–40. http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/24651

Примаков, К. (2025). Модель політичної медіації: поняття та класифікація. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*, 17(2), 66–75. https://doi.org/10.15421/352550

Про медіацію: Закон України від 16 листопада 2021 року № 1875-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text

Яковлєв, В. В. (2017). Присудова та позасудова медіація: основні ознаки. *Право: Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*, 26, 139–151. http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/law/article/view/1730

Ясиновський, І. Г. (2014). Характеристика моделей медіації в розвинутих країнах. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*, 4, 94–98. https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/13428

REFERENCES

Haiduk, A.V. (2013). Problemy zakonodavchoho zabezpechennia mediatsii v Ukraini (Problems of legislative support for mediation in Ukraine). *Chasopys Akademii advokatury Ukrainy*, 19 (2), 1-4. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaau_2013_2_9

Holoborodko, D.V. (2022). Struktura ta vydy mediatsiinoi diialnosti (Structure and types of mediation activities). *Derzhava ta rehiony. Seriia: Pravo*, 4 (78), 207-211. https://doi.org/10.32840/1813-338X-2022.4.31

Hren, N.M. (2016). Problemni aspekty pravovoho rehuliuvannia statusu mediatora u protseduri prysudovoi mediatsii: porivnialno-pravovyi analiz (Problematic aspects of legal regulation of the status of a mediator in the judicial mediation procedure: comparative legal analysis). *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 3, 52-55. http://kul.kiev.ua/images/chasop/2016_3/52.pdf

Krasilovska, Z. (2015). Umovy zastosuvannia mediatsii dlia vrehuliuvannia sporiv iz orhanamy publichnoi vlady: vitchyznianyi ta zarubizhnyi aspekty (Conditions for using mediation to resolve disputes with public authorities: domestic and foreign aspects). *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia*, 4 (51), 200-207. http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2015-4/doc/4/10.pdf

Lopatchenko, I.M. (2019). Systema mediatsii yak vazhlyva skladova profilaktyky ta vyrishennia konfliktiv u vzaiemodii orhaniv vlady i hromadskosti (The mediation system as an important component of conflict prevention and resolution in the interaction between government bodies and the public). *Visnyk Natsionalnoho universytetu tsyvilnoho zakhystu Ukrainy. Seriia: Derzhavne upravlinnia*, 2, 232-241. http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/10240

Lypovska, N.A., & Borodin, Ye.Ye. (2020). Instytutsiini zasady zastosuvannia mediatsii v systemi derzhavnoho upravlinnia (Institutional principles of the use of mediation in the public administration system). *Dniprovskyi naukovyi chasopys publichnoho upravlinnia, psykholohii, prava*, 2, 10-14. https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/71

Lysyi, V.V., & Ivanii, O.M. (2024). Teoretyko-metodolohichni pidstavy doslidzhennia mediatsii v publichnomu upravlinni (Theoretical and methodological foundations of the study of mediation in public administration). *Tsentralnoukrainskyi visnyk prava ta publichnoho upravlinnia*, 4, 44-50. https://lawjournal.in.ua/index.php/lawjournal/article/view/363

Mazaraki, N.A. (2018). Vykonannia uhody, ukladenoi za rezultatamy mediatsii (Implementation of the agreement concluded as a result of mediation). *Aktualni problemy vitchyznianoi yurysprudentsii*, 1, 15-18. http://apnl.dnu.in.ua/1_2018/6.pdf

Podkovenko, T., & Fihun, N. (2017). Instytut mediatsii u mekhanizmi vyrishennia pravovykh sporiv: osnovni idei ta pryntsypy (The Institute of Mediation in the Mechanism for Solving Legal Disputes: Basic Ideas and Principles). *Aktualni problemy pravoznavstva*, 3 (11), 36-40. http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/24651

Pro mediatsiiu (On mediation): Zakon Ukrainy vid 16 lystopada 2021 roku № 1875-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text.

Prymakov, K. (2025) Model politychnoi mediatsii: poniattia ta klasyfikatsiia (Political mediation model: concept and classification). *Filosofiia ta politolohiia v konteksti suchasnoi kultury*, 17 (2), 66-75. https://doi.org/10.15421/352550.

Yakovliev, V. V. (2017). Prysudova ta pozasudova mediatsiia: osnovni oznaky (Judicial and extrajudicial mediation: main features). *Pravo: Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S. Skovorody*, 26, 139-151. http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/law/article/view/1730

Yasynovskyi, I. H. (2014). Kharakterystyka modelei mediatsii v rozvynutykh krainakh (Characteristics of mediation models in developed countries). *Yurydychnyi visnyk. Povitriane i kosmichne pravo*, 4, 94-98. https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/13428

Reflections of Hryhory Skovoroda's Philosophy in Ukrainian Dramatic Theater

UDC 141.7 Сковорода Г.:792.01(477) DOI: https://doi.org/10.15421/172664

Matvieieva Kateryna
Ph.D. Student, Assistant, https://orcid.org/0000-0002-9245-5373, kmatvieieva@ukr.net
Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine)

Abstract.
Contemporary Ukrainian society is experiencing difficult times of military reality, which is proving to be a test of human will, morality, dignity, resilience, freedom, and other human values. At the same time, the existential pain caused by loss and destruction forces us to rethink the issues of ideals, justice, good and evil. In the context of the hybrid Russian-Ukrainian war, the axiological dimension of spirituality becomes a worldview orientation for the Ukrainian nation, an internal resource of moral resistance in times of trial, and at the same time part of the concept of self-defense and preservation of Ukrainian culture and statehood.

The purpose of this article is to examine the conceptual sphere of the teachings of the founder of Ukrainian philosophy, H. Skovoroda, and to highlight the manifestation of his philosophical ideas in Ukrainian dramatic theater.

Results. The main concepts of H. Skovoroda's philosophical teachings and worldview are examined, and the identical views of Ukrainian scientists and cultural figures on the concept of three worlds and dual nature as the basis of human spiritual integrity are highlighted. The ideas of H. Skovoroda's teachings in the philosophy and creative activity of Ukrainian theater figures are revealed.

Conclusions. G. Skovoroda saw the key idea of human existence in the search for one's divine origin in order to achieve ease of life and a sense of happiness through self-knowledge, congenial work, and harmony between two natures. Only by knowing their nature can people get closer to God, become masters of their own lives and their own little worlds, and unite with the big world. This is how fundamental human values are formed and established. The study of the philosophical worldview of contemporary theater figures is one aspect of the research of cultural identity and philosophy in Ukrainian dramatic theater.

Keywords: philosophy of H. Skovoroda, Ukrainian theater, identity, Les Kurbas, spiritual values, worldview, self-awareness

Прояв філософії Г. Сковороди в українському драматичному театрі

Матвєєва Катерина
Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» (Дніпро, Україна)

Анотація.
Сучасне українське суспільство переживає складні часи воєнної дійсності, що виявляється моментом випробування людської волі, моралі, гідності, стійкості, свободи та інших людських цінностей. Разом із тим, екзистенційний біль, що наступає внаслідок втрат, руйнувань, змушує переосмислювати питання ідеалів, справедливості, добра і зла. В умовах гібридної російсько-української війни аксіологічний вимір духовності постає світоглядним орієнтиром української нації, внутрішнім ресурсом морального опору в умовах випробувань, і водночас частиною концепції самозахисту та збереження української культури та державності.

Мета статті – розглянути концептосферу вчення засновника української філософії Г. Сковороди та висвітлити прояв його філософських ідей в українському драматичному театрі.

Результати. Розглянуто основні концепції філософського вчення та світоглядна позиція Г. Сковороди, висвітлені ідентичні погляди діячів української науки та культури на концепцію про три світи та двонатурність як підґрунтя духовної цілісності людини. Виявлені ідеї вчення Г. Сковороди у філософії та творчій діяльності постатей українського театру.

Висновки. Ключовою ідеєю людського буття Г. Сковорода вбачав у пошуку людини свого Божественного начала для легкості життя й відчуття щастя через самопізнання, сродну працю і гармонію двох натур. Тільки пізнавши свою природу, людина наближається до Бога, стає господарем свого життя, власного маленького світу та єднається зі світом великим. В такий спосіб формуються та утверджуються фундаментальні цінності людини. Вивчення філософської світоглядної позиції сучасних театральних діячів являє собою один з аспектів у дослідженні культурної ідентичності та філософії українського драматичного театру.

Ключові слова: філософія Г. Сковороди, український театр, ідентичність, Лесь Курбас, духовні цінності, світогляд, самоусвідомлення

Стаття надійшла / Article arrived: 08.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 11.02.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Вступ.

У пошуках сутності та розуміння світоглядно-ціннісної системи людини як духовного виміру буття в процесі самоусвідомлення та визначення культурної ідентичності, звернемось до української філософської спадщини. Адже значущість духовної сфери людського буття українців підкреслювали українські філософи й діячі української культури в різні культурно-історичні часи: Д. Балагій, І. Драч, М. Костомаров, М. Ковалинський, Н. Корнієнко, М. Кропивницький, Леся Українка, Лесь Курбас, М. Попович, Г.Сковорода, Л. Ушкалов, І. Франко, Г. Хоткевич, Д. Чіжевський, Т. Шевченко.

Фундатором української філософії та «останнім представником староукраїнської культури» (Попович, 2003, с. 93) вважається оригінальний, самобутній мислитель і поет XVIII ст. Г. Сковорода. Світоглядну-ціннісну систему мислителя, в процесі пізнання себе, людської природи, взаємозв'язку людини з духовним світом, утвердилась як цілісне філософське вчення, що сформувало українське світобачення та морально-етичні принципи, навчання в Києво-Могилянській академії, а також антична й середньовічна культура, мораль біблійних текстів, барокова філософія та культура. Варто зазначити, що вчення Г. Сковороди про досягнення гармонії людини через самопізнання, моральне й духовне вдосконалення, що складається з декількох взаємопов'язаних концепцій, немає єдиної назви. Послідовники закладеної мислителем української філософської традиції розглядали світоглядну систему Г. Сковороди як цілісно, так і концепції окремо.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Учень Сковороди Ковалинський був першим, хто опублікував життєвий шлях та світоглядну позицію українського філософа, його праця стала підґрунтям для інших авторів сковородинських біографічних розвідок. Г. Хоткевич у своїй праці наводить біографічний життєпис, висвітлює філософію та світоглядну позицію Сковороди, а також вибрані місяця з його творів (Хоткевич, 1920). Фундаментальними роботами, на які ми спирались в дослідженні концептосфери філософського вчення Г. Сковороди: М. Ковалинський, Д. Балагій, Д. Чіжевський, Г. Хоткевич, Л. Ушкалов, біографічна повість авторів І. Драча, С. Кримського й М. Поповича, творча спадщина Г. Сковороди. Окремі аспекти Сковородинського вчення відображені в сучасних дослідження науковців: духовний вимір філософського вчення мислителя розглядав В. Стеценко (2012), концепцію свободи волі в контексті соціальної реальності та процесу самопізнання – В. Палагута (2022), філософське осмислення ідеї справедливості – І. Грабовська (2022), освітньо-філософський аспект вчення – Н. Іванова (2010) та ін.

Сучасний дослідник філософії серця М. Рик дослідив релігійний аспект символізму у філософському вченні Г. Сковороди та визначив таку модель структурних рівнів функціонування релігійного символізму: «космологічний (вчення про "дві натури" та "три світи", які становлять ідейно-теоретичне підґрунтя його символічного світорозуміння); антропологічний (ґрунтується на гуманістичних поглядах Г. Сковороди про людину як мікросвіт); гносеологічний (розкривається у концепції мислителя про самопізнання людини); онтологічний (аргументується в системі розгортання багатоаспектної символіки Бога); аксіологічний (конкретизується у контексті ціннісного богопізнання, за допомогою якого людина може досягти максимального щастя та повної гармонії з цілим світом)» (Рик, 2019, с.17).

Прояв українських цінностей і філософії у творчій діяльності окремих постатей українського театру віднайдено у працях Н. Єрмакової, А. Новикова, С. Тобілевича, О. Шлемко.

Мета статті – розглянути концептосферу вчення засновника української філософії Г. Сковороди та висвітлити прояв його філософських ідей в українському драматичному театрі.

Результати дослідження.

Розглянемо концептосферу філософського вчення українського любомудра, рівні якого взаємодоповнюючі та нерозривно пов'язані між собою. Космологічний рівень філософії Г. Сковороди проявлений у вченні про три світи: макрокосм (великий світ – Бог, Природа, Всесвіт), мікрокосм (маленький світ – Людина як частина Всесвіту, в якій закладена божественна іскра) та світ символів («світ буттєвих архетипів та засобів комунікацій», Біблія, слово Боже) (Лунін, 2022, с. 158). Вчення про дві натури складається з двох компонент – видима (матеріальна, тлінна) та невидима (духовна, вічна), де справжньою дійсністю постає саме невидима натура. «Перша вічна, друга тимчасова; перша небесна, друга земна; перша творча, друга сотворена <...>» (Хоткевич, 1920, с. 18). Розвиток духовного єства людини з відкритим абсолютному буттю серцем дозволяє пробудити в собі божественну іскру в процесі самопізнання, де розум виступає інструментом для віднайдення природного таланту, а істина – найвища точка усвідомлення свого Божественного «Я».

Відтак, на нашу думку, триєдність Серце-Розум-Істина є фундаментальними аспектами концепції Г. Сковороди на стезі самопізнання та реалізації внутрішньої природи людини задля отримання душевного спокою та щастя (теорія пізнання). Виникає питання, як знайти свою споріднену працю? Як прийти до внутрішнього спокою та гармонійного існування у світі? Відповідь криється у пізнанні себе, навколишнього світу, власних здібностей та определення по них себе в житті, що і є шляхом до щастя. Адже як стверджував філософ: «щастя людини – не за морем, а у себе дома, у буденному житті і щоденній праці» (Сковорода, 1994, с.19). У поясненні

важливості сродної праці людини, Сковорода порівнював світ з театром: «Світ наш похожий на театр. Щоб добре грати в театрі, треба брати найбільше підходящу для себе ролю. Артиста не за велику ролю хвалять, а за те як він виконав свою хоч маленьку. Я над своєю ролею у світовім театрі багато думав і побачив, що ніякої іншої не заграю добре, як ролю людини малої, простої» (Хоткевич, 1920 с.21). Споріднену думку мав і режисер, засновник українського модерного театру Лесь Курбас, і перебуваючи у Соловецькому таборі, де вже існував драматичний гурток вільнонайманих і агітбригада з ув'язнених (Openkurbas, 2025), зміг втілити декілька постановок «Аристократи» М. Погодіна, «Учень диявола» Б. Шоу, «Одруження Фігаро» П. Бомарше, ревю «Сноведіння на Вянь-Губі» тощо. У склад театрального колективу увійшли як професійні актори (актор «Березоля» Федір Гладков, актор А. Паламарчук, режисер Дмитро Ровинський, співак Леонід Привалов, драматург Мирослав Ірчан та ін.), так і любителі. Варто зазначити, що у розподіленні ролей серед непрофесійних акторів, Лесь Курбас керувався спорідненістю здібностей, життєвого досвіду, професії та навичок людини, що найближче відповідало характеру, рисам, фізичним параметрам (статури) конкретного персонажу.

Приклад вияву філософій Г. Сковороди в українському театральному вимірі, зокрема ідея спорідненої праці, втілено й Г. Хоткевичем, який утворив Гуцульський театр не з професійних акторів, а з місцевих жителів села Красноїлля, які знали суть архаїчних обрядів, говірок, пісень, рухів, вміли грати на традиційних гуцульських музичних інструментах, що було частиною вистав його авторських п'єс про гуцульське життя («Довбуш», «Гуцульський рік», «Непросте», а також перероблена ним п'єса Ю. Коженьовського «Верховинці»). І варто сказати, що Гуцульський театр мав величезний успіх серед глядачів, адже самобутні гуцульські артисти не просто виконували рухи, пісні чи частини обрядового дійства, вони знали глибинну сутність речей. І такий підхід до самопізнання та віднайдення свого покликання, поклику серця, душі й тіла, як бачимо, дієвий, не тільки у пошуку себе в житті, а й у творчих проявах українського театру. Крім того «У творчості гуцульських артистів, як носіїв автентичного говору й архаїчних фольклорних знань, проявились деякі риси, притаманні древнім жерцям, зокрема здатність за допомогою вербальних і невербальних виражальних засобів суґестивно і благотворно впливати на глядачів, зцілювати їхні душі, уражені різними недугами, виникнення яких, за міфологічними уявленнями, відбувається внаслідок відхилення від першонорми, втрати гармонії з Природою» (Шлемко, 2013, с. 5). Такі трансформації під час вистави в українському драматичному театрі, а саме вплив якісної гри на зміну стану глядача, в сучасному науковому просторі можуть інтерпретуватись як складний квантовий процес. Відтак, фіксуємо відголоски в українському драматичному театрі й інших концепцій любомудра, а саме пошук гармонії в собі та з навколишнім світом, Природою, що найяскравіше проявляється в елементах архаїчній українській культурі у виставах.

Світу символів як одночасності чуттєвого й надчуттєвого Г. Сковорода відводив одну з ключових ролей у пізнанні божественного. У спілкуванні з Всесвітом, людина має звертати увагу не тільки на символ лексичний, а й на сукупність символів як відтворення божественного порядку. Літературна творчість, зокрема пісні й байки, поетична специфіка засновника української філософії, в якій розмірковується про сенс людського життя, утверджується світоглядно-ціннісна, морально-етична та естетична сфери буття, що дозволяє більш глибоко зрозуміти основні ідеї вчення у доступній суспільству формі. «Образами-символами філософ пояснював невидиму натуру, тобто існування Бога, Істини. Кожний такий образ заховує у собі таємницю, яку треба розгадати і збагнути» (Сковорода, 1994, с. 30).

«Найадекватніше пізнання дійсності доступне не природничим і точним наукам або традиційній філософії, а інтуїтивному «поетичному мисленню» з його асоціативністю, образністю, метафоричністю і миттєвим одкровенням інсайту (Корнієнко, 2025, с. 15). Погоджуємось з думкою докторки мистецтвознавства, академіка НАМУ, театрознавиці, культуролога, заслуженої діячки мистецтв України, засновниці і керівниці Національного центру театрального мистецтва імені Леся Курбаса Корнієнко Н. М. та бельгійським вченим Пригожиним І. Р. Оскільки поетичне мислення як прояв символізму, особливо українська поезія із закладеними цінностями, мораллю та світобаченням народу являє собою не тільки екзистенційний акт цілісного людського буття, зріст інтелектуальної, когнітивної, почуттєвої сфер, а й сприяє утвердженню української ідентичності в процесі пізнання, усвідомлення сутності речей, отже духовної природи. Таким чином почуття й відчуття, отримані крізь поетичні твори є позитивним фактором у формуванні цілісної, духовно-розвиненої людини. Почуття, на думку М. Костомарова, є основа усякого проявлення духа, що викликає думки, вчинки, є корінь морального буття. <...> Символ є образовий вияв моральних ідей за допомогою деяких предметів фізичної природи, при чому цим предметам надаються більш-менш духовні властивості. Єство символіки – одуховлювання природи (Чижевський, 1992, с. 117).

Символізм притаманний й українському театру, зокрема Лесь Курбас активно використовував символізм у своїй творчості, а «праця над поезіями Т. Шевченка переконала Л. Курбаса в необхідності «заохочувати» публіку до активнішої співтворчості, врешті, сподвигла дбати про інспірацію та регуляцію

її асоціативних процесів. У добу зародження авангардної культури принцип «перетворення» помітно актуалізує діалог театру і публіки, допомагає останній краще адаптуватися до нових форм образного мовлення (Єрмакова, 2012, с. 94). Символізм і алегорія виступають основними формами онтологічного мислення Г. Сковороди, що дозволяють осягати невидиму сутність буття.

Розуміння законів всесвіту про взаємозв'язок та взаємовплив частин єдиного зовнішнього й внутрішнього, матеріального й духовного, раціонального й емоційного рівнів людини були відкриті українському філософу Г. Сковороді, і таке світобачення було співзвучно як античній філософській традиції, так і філософіям мислителів та творців української світоглядної системи (В. Вернадський – вчення про ноосферу «антропосфера – техносфера – соціосфера», П. Юркевич – у розумінні світоустрою «Бог – Людина – моральний порядок», людська сутність у триєдності «розум – серце – воля»), Д. Чижевський поділяв погляди та ідеї Г. Сковороди «макросвіт – мікросвіт – світ символів», С. Кримський виявляв у триєдності світу «культуру – особистість – духовні цінності»).

Досліджуючи вплив науки та діяльність людини на планетарні процеси, український вчений В. Вернадський прийшов до висновку, що всі живі організми мають певний зв'язок – людина-природа, природа-Всесвіт, людина-Всесвіт, що все живе має свій темп, ритм та вібрації. Навколишнє середовище, за В. Вернадським, можна умовно розділити на: природну – біосферу, і штучну – ноосферу, тобто знову створену (або перетворену) людиною (Матвєєва, 2020), що можна розглядати як вияв вчення Г. Сковороди про двонатурність – духовна натура (природнє) та матеріальна натура (штучна, створене людиною).

Цієї теми торкався й Лесь Курбас, який у своїх філософіях про природу українського театру вважав, що форма може розглядатись як прояв внутрішнього/духовного/чуттєвого, а зміст – зовнішнього/матеріального/логічного. «Форма – це те нове, організаційне, що внесено мистецтвом у матеріал у згоді з прикметами матеріалу, з законами творчості і сприймання для розв'язання організаційних і ідеологічних завдань, які стоять перед мистецтвом. Зміст – ті елементи свідомості, які митець зорганізувавши у себе, дальше через зорганізований матеріал організує у сприймаючих. Мистецтво без форми – труп, без змісту воно – технічна організація речей» (Єрмакова, 2012, с.117). В контексті сучасних досліджень художньої культури (театру), у своїй останній праці «Театр майбутнього – траєкторія кванту. Порядок, відкритий для випадковостей» засновниця нового напрямку в гуманітарному знанні – синергетики художньої культури Корнієнко Н. М. підкреслювала важливість триєдності «енергія – інформація – речовина», константи, необхідні для художньої цілісності: «<...> поняття цілісності є визначально синергетичним – цілісність пов'язана з постійним відновленням сталості, стабільності системи, забезпечення балансу по лінії трьох складових: енергії, інформації та речовини» (Корнієнко, 2025, с. 16). Останню конструкцію (Н. Корнієнко) можна розглядати відносно українського театру (правильно зорганізованої творчо-організаційної діяльності театру, створення такої вистави, що матиме найбільший вплив на глядача за принципом резонансу), так і в контексті становлення цілісної людини згідно з філософіями Г. Сковороди. Сталість, стабільну систему чи баланс можемо розглядати як стан людини, що віднайшла гармонію в собі, з навколишнім світом та Всесвітом в цілому. Вважаємо, що такі глибокі роздуми науковців, українських учених, діячів театральної культури, можуть свідчити про істинні знання, доступні тільки тій людині, що відкрила своє серце та свою духовну природу й віднайшла Бога в собі, так би мовити, активізувала свою божественну іскру.

Повертаючись до філософії Г. Сковороди, яка є співзвучною морально-етичним нормам та народному світобаченню українців, відмітимо ще один важливий аспект його вчення – значення родинного виховання, та національно-культурне підґрунтя в процесі становлення світоглядно-ціннісної сфери буття дитини. Шанобливе ставлення до батьків та їх життєвого духовно-культурного досвіду постає архіважливим у формуванні таких цінностей як вдячність батькам, повага до інших, адже якщо дитина виховується в здоровій моральній атмосфері, то й потім такого народженого для добра не важко навчити наукам і моралі (Балагій, 1992, с. 433). Водночас дотримання звичаїв, традицій, звичок і побуту свого народу є ключовими у відчуттях любові до вітчизни. Любов до Природи – ще один фактор у формуванні духовно-розвиненої людини: «Весь вільний свій час проводив Сковорода в полях і гаях. <...> Тут він поклав початок одній із найцікавіших поетичних збірок у давній українській літературі – «Сад Божественних пісень», як Сковорода зазначав, що його «Сад...» проріс «із зерен священного писання»» (Блохин, 2024, с. 62). Наведемо декілька рядків цього поетичного твору (Пісня 2-га):

<...> А душу лиш тілесним не можна задовольнить,
Вона лише небесним смуток хоче наситить,
Як в море річка мчить, так сталь до магніту пливе,
До гір вогонь тремтить, так дух до Бога зір рве»
(Сковорода, 1992, с. 50).

Оспівування української природи простежується й в інших його віршах: «Не піду до міста багатого. Я буду на полях жити», «О, діброво! Мати моя рідна! В тобі життя звеселене, в тобі спокій, тишина», «Ах поля, поля зелені, поля квітками украшені, ах долини, ярт, круглі могили, горби» тощо (Балагій, 1992, с. 38).

Можемо засвідчити, що в українському світобаченні простежується нерозривний зв'язок між людиною і природою (урахування аграрного календарного циклу відповідно до хліборобських традицій як способу людського буття у світі й форми світовідчуття), що проявляється в піснях, темпоритмі, в оповіданнях і поетичних творах, колористиці тощо. Тож українські культурні традиції загалом забезпечують продовження роду, самобутнього українського народу з його колоритом та світоглядною системою цінностей, що є проявом формування культурної та національної ідентичності, й водночас є засобом для підсилення сили духу. Пригадаймо, що «перший український професіональний театр – театр корифеїв, створений драматургом, актором і режисером М. Кропивницьким – задля просвітництва і виховання суспільства на українських цінностях, що об'єднувало український народ, і сьогодні театр у своїй діяльності впроваджує ці завдання просвітництва як прояву духовного підґрунтя українського драматичного театру» (Матвєєва, 2024, с. 88). Відтак, самоосвіта, духовне й професійне збагачення керівників театрів, освіта і виховання ними своїх творчих колективів завжди було прерогативою в українському драматичному театрі, як прояв принципу передавання знань від вчителя учню (як і Сковорода передавав свої знання учням практично через свої вміння: розмовами, поезією, панегириками), що може бути ідентифіковано як виховна/педагогічна культурна традиція українського драматичного театру. Так, до акторського складу Театру корифеїв долучались бажаючи опанувати акторську професію, які мали хист, але не мали практичного досвіду. Тоді М. Кропиницький, який бездоганно володів майже всіма театральними професіями, брався «вишліфовувати» майбутні діаманти (Новиков, 2021, с. 162).

Лесь Курбас як і український філософ також визнавав першість духовної мети творчості (Єрмакова, 2012, с. 118). Основою театральних колективів Леся Курбаса була самоосвіта: задля духовного розвитку й розширення світогляду творчих особистостей організовувались зустрічі акторів з тогочасною мистецькою елітою, наукові екскурсії, відвідування музеїв, бібліотек, адже «ставлення до друкованого слова в МОБі було виключно шанобливим, а книгу піднято на найвищий п'єдестал – насамперед, як джерело інтелектуального самовдосконалення» (Єрмакова, 2012, с. 144), зокрема проводили студіювання історії філософії. Тільки духовно збагачені актори, актори-філософи зможуть глибоко розкрити мислення, емоції та переживання своїх персонажів.

Досліджуючи прояв філософських ідей Г. Сковороди й духовної природи в сучасному українському драматичному театрі, виявимо які саме духовні цінності прагнуть передати глядачеві у своїй творчості режисери, актори, драматурги. З цією метою авторкою статті було проведено опитування «Культурна ідентичність українського театру» діячів сучасних українських театрів (Вінниця, Дніпро, Івано-Франківськ, Київ, Львів). У відкритому питанні «Які цінності прагнете передати глядачеві у своїй творчості?» опитувані називали: гідність, людяність, щирість, гумор, критичність, віра в добро, цінність свідомої вдячності та глибокої поваги до ветеранів, любов до своєї землі, мови, культури, почуття відповідальності, прагнення до краси, національна ідентичність тощо. Отримані результати підтверджують значимість українського драматичного театру у формуванні та утвердженні світоглядно-ціннісної сфери української нації, й культурної ідентичності загалом.

Висновки.

Підсумовуючи вищевикладене, ключовою ідеєю людського буття український філософ Г. Сковорода вбачав у пошуку людини Бога в собі, свого Божественного начала для легкості життя й щастя через самопізнання, сродну працю і гармонію двох натур (зовнішньої та внутрішньої). Тільки пізнавши свою природу, людина наближається до Бога, стає господарем свого життя, власного маленького світу та єднається зі світом великим. В такий спосіб формуються та утверджуються фундаментальні цінності людини – свобода, воля, щастя, віра, справедливість, істина, любов, чесність, щирість тощо. Глибока філософія українського мислителя Г. Сковороди дозволяє виявити українські цінності як прояв ідентичності етнічної, культурної, національної, цінності, які передавались із покоління в покоління в українських родинах, від вчителя учню, крізь вивчення його філософських трактатів та поезій, що є духовною опорою й сучасного українського суспільства. Адже як стверджував український мислитель: «Царство Боже в нас самих, щастя наше в серці нашім, серце в любові – у законі Вічного» (Хоткевич, 1920, с. 41). Саме в народному характері закладена українська філософія, відтак, вивчення філософської світоглядної позиції сучасних театральних діячів являє собою один з аспектів у дослідженні культурної ідентичності та філософії українського драматичного театру. З цією метою було створено опитування для театральної спільноти та дослідників українського драматичного театру. За результатами проведеного опитування були виявлені цінності, які діячі театру (режисери, драматурги, актори) прагнуть донести до глядача у своїй творчості: гідність, людяність, щирість, гумор, критичність, віру в добро, свідомість, цінність свідомої вдячності та глибокої поваги до ветеранів, любов до своєї землі, мови, культури, почуття відповідальності, прагнення до краси, національна ідентичність тощо. Отримані результати підтверджують філософську думку авторки й засвідчують, що український драматичний театр є осередком української культури й духовним центром у формуванні та утвердженні світоглядно-ціннісної сфери української нації, й культурної ідентичності загалом.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Артюх, В. (2011). Дмитро Чижевський про світоглядну основу філософського процесу на Україні. *Філософські ідеї в культурі Київської Русі,* (5), 23-38. Київ. https://files01.core.ac.uk/download/pdf/141441358.pdf

Балагій, Д. (1992). *Український мандрований філософ Григорій Сковорода*. Київ: Орій. https://chtyvo.org.ua/authors/Bahalii_Dmytro/Ukr_mandrovanyi_filosof_Skovoroda/

Блохин, Д. (2024). Г. Сковорода – образ української релігійної людини. *Переяславські Сковородинівські студії: зб. наук. праць, учасників Міжнародної конференції «XXII Сковородинівські читання». Переяслав (Київська обл.)* (10: Філологія. Філософія. Педагогіка. Музейна і краєзнавча Сковородіана), 53-70. https://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PoltNTU/17347/1/ilovepdf_merged.pdf

Грабовська, І. (2022). Ідеї справедливості у філософії Григорія Сковороди в контексті західної філософської традиції трактування поняття справедливості (До 300-річчя філософа). *Українознавство*, (2), 26-31. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukr_2022_2_4

Драч, І. Ф. Кримський С. Б., & Попович М. В. (1984). *Григорій Сковорода : біографічна повість*. Київ: Молодь. https://skovoroda.man.gov.ua/storage/files/Grigory-Skovoroda-Drach.pdf

Єрмакова, Н. (2012). *Березільська культура: історія, досвід*. Київ: Фенікс. https://chtyvo.org.ua/authors/Yermakova_Natalia/Berezilska_kultura_Istoriia_dosvid/

Іванова, Н. В. (2010). *Метатеорія Г. Сковороди: філософсько-освітній аспект* (дис. ... канд. філос. наук.). Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса, Україна. https://skovoroda.man.gov.ua/storage/files/trisonjachna-ednist-skovorodi.pdf

Корифеї української сцени. (1901). Київ: Типографія Петра Барського. https://www.etnolog.org.ua/pdf/e-biblioteka/mystectv/teatr/tobilevich_s_korifei_ukrainskogo_teatru_portreti_spogadi.pdf

Корнієнко, Н. (2025). *Театр майбутнього – траєкторія кванту. Порядок, відкритий для випадковості (театрознавство інших вимірів)*. Київ: Дух і літера. https://duh-i-litera.com/bookstore/teatr-majbutnjogo-traektorija-kvantu

Курбас Л. (2022). *Філософія театру*. Харків: О. Савчук; Київ: Основи. https://savchook.com/books/filosofia-teatru/

Лунін, Д. С. (ред.) (2022). *Сучасні рецепції світоглядно-ціннісних орієнтирів Григорія Сковороди.* Полтава: НУ «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка». https://ifsk.sumdu.edu.ua/images/nauka/monografii/2022monogr_skovoroda.pdf

Матвєєва, К. В. (2024). *Культурні традиції в контексті еволюції Українського драматичного театру*. Дніпро: ЛІРА. https://www.libr.dp.ua/?do=ukrainica&lng=1&id=67&idg=588

Матвєєва, К. (2020). Прояв концепції ноосфери В. І. Вернадського в традиціях українського театру. *Сценічне мистецтво: творчі надбання та інноваційні процеси: матеріали II Всеукраїнської наукової конференції професорсько-викладацького складу, докторантів, аспірантів та магістрантів* (97-101). 23 квітня, 2020. Київ: КНУКіМ. https://knukim.edu.ua/wp-content/uploads/2020/07/conference_2020_zmist.pdf

Новиков, А. О. (2021). «Український театр – це я»: Марко. Кропивницький у контексті національної культури. *Літературознавчі студії,* (60), 161-175. DOI: https://doi.org/10.17721/2520-6346.60.161-174

Палагута, В. (2022). Свобода волі Григорія Сковороди в контексті метафізики свободи. *Григорій Сковорода: духовні й ціннісні орієнтири у сучасному світі»: матеріали всеукр. кругл. столу з нагоди 300-річчя від дня народження Григорія Сковороди* (31-38). 30 листопада, 2022. Дніпро, Україна: НТУ «ДП». https://www.researchgate.net/publication/388830874_Svoboda_Grigoria_Skovorodi_v_konteksti_metafiziki_svobodi

Попович, М. В. (2003). Григорій Сковорода на тлі філософсько-релігійних рухів своєї доби. *Наукові записки НаУКМА : Гуманітарні науки* (Т. 22, ч. 1), 91-103. https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6555e6d5-8ff2-4cf8-958a-753e93024d04/content

Рик, М. С. (2019). *Символізм у творчості Г. Сковороди: релігієзнавчий аналіз* (дис... канд. філос. наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, Україна. https://chtyvo.org.ua/authors/Ryk_Mykola/Symvolizm_u_tvorchosti_H_Skovorody_relihiieznavchyi_analiz/

Сковорода, Г. (1994). *Твори*: У 2 т. Київ: АТ «Обереги». https://skovoroda.man.gov.ua/storage/files/Grigory-Skovoroga-tvory-u-dvoh-tomah-1994-2.pdf

Стеценко, В. І. (2012). Особливості філософської теології Григорія Сковороди. *Вісник Львівського університету. Серія : Філософські науки,* (15), 60-70. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_philos_2012_15_9

Ушкалов, Л. В. (2004). *Григорій Сковорода: семінарій*. Харків: Майдан. https://chtyvo.org.ua/authors/Ushkalov_Leonid/Hryhorii_Skovoroda_seminarii

Хоткевич, Г. (1920). *Григорій Савич Сковорода : укр. філософ : короткий його життєпис і вибр. місця з творів та листів*. Харків : Союз. http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0002797

Чижевський, Д. (1992). *Нариси з історії філософії на Україні*. Київ: Вид-во Орій при УКСП Кобза. http://litopys.org.ua/chyph/chyph.htm

Шлемко О. Д. (2013). Архаїчні народні традиції в інтерпретації Гуцульського театру Гната Хоткевича. http://khotkevych.info/fond/2013/04/12/hutsulskyj-teatr-hotkevycha

Open Kurbas: цифрова колекція (2021). Про проект. https://openkurbas.org/pro-proekt/

REFERENCES

Artiukh, V. (2011). Dmytro Chyzhevskyi pro svitohliadnu osnovu filosofskoho protsesu na Ukraini. *Filosofski idei v kulturi Kyivskoi Rusi,* (5), 23-38. Kyiv. https://files01.core.ac.uk/download/pdf/141441358.pdf

Balahii, D. (1992). *Ukrainskyi mandrovanyi filosof Hryhorii Skovoroda.* Kyiv: Orii. https://chtyvo.org.ua/authors/Bahalii_Dmytro/Ukr_mandrovanyi_filosof_Skovoroda/

Blokhyn, D. (2024). H. Skovoroda – obraz ukrainskoi relihiinoi liudyny. *Pereiaslavski Skovorodynivski studii: zb. nauk. prats, uchasnykiv Mizhnarodnoi konferentsii «KhKhII Skovorodynivski chytannia».* Pereiaslav (Kyivska obl.) (10: Filolohiia. Filosofiia. Pedahohika. Muzeina i kraieznavcha Skovorodiana), 53-70. https://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PoltNTU/17347/1/ilovepdf_merged.pdf

Chyzhevskyi, D. (1992). *Narysy z istorii filosofii na Ukraini.* Kyiv: Vyd-vo Orii pry UKSP Kobza. http://litopys.org.ua/chyph/chyph.htm

Drach, I. F. Krymskyi S. B., & Popovych M. V. (1984). *Hryhorii Skovoroda : biohrafichna povist.* Kyiv: Molod. https://skovoroda.man.gov.ua/storage/files/Grigory-Skovoroda-Drach.pdf

Hrabovska, I. (2022). Idei spravedlyvosti u filosofii Hryhoriia Skovorody v konteksti zakhidnoi filosofskoi tradytsii traktuvannia poniattia spravedlyvosti (Do 300-richchia filosofa). *Ukrainoznavstvo,* (2), 26-31. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukr_2022_2_4

Ivanova, N. V. (2010). *Metateoriia H. Skovorody: filosofsko-osvitnii aspekt* (dys. ... kand. filos. nauk.). Pivdennoukr. nats. ped. un-t im. K. D. Ushynskoho. Odesa, Ukraina. https://skovoroda.man.gov.ua/storage/files/trisonjachna-ednist-skovorodi.pdf

Khotkevych, H. (1920). *Hryhorii Savych Skovoroda : ukr. filosof : korotkyi yoho zhyttiepys i vybr. mistsia z tvoriv ta lystiv.* Kharkiv : Soiuz. http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0002797

Korniienko, N. (2025). T*eatr maibutnoho – traiektoriia kvantu. Poriadok, vidkrytyi dlia vypadkovosti (teatroznavstvo inshykh vymiriv*). Kyiv: Dukh i litera.

Koryfei ukrainskoi stseny. (1901). Kyiv: Typohrafiia Petra Barskoho. https://www.etnolog.org.ua/pdf/e-biblioteka/mystectv/teatr/tobilevich_s_korifei_ukrainskogo_teatru_portreti_spogadi.pdf

Kurbas L. (2022). *Filosofiia teatru.* Kharkiv: O. Savchuk; Kyiv: Osnovy.

Lunin, D. S. (red.) (2022). *Suchasni retseptsii svitohliadno-tsinnisnykh oriientyriv Hryhoriia Skovorody.* Poltava: NU «Poltavska politekhnika imeni Yuriia Kondratiuka». https://ifsk.sumdu.edu.ua/images/nauka/monografii/2022monogr_skovoroda.pdf

Matvieieva, K. Proiav kontseptsii noosfery V. I. Vernadskoho v tradytsiiakh ukrainskoho teatru. *Stsenichne mystetstvo: tvorchi nadbannia ta innovatsiini protsesy: materialy II Vseukrainskoi naukovoi konferentsii profesorsko-vykladatskoho skladu, doktorantiv, aspirantiv ta mahistrantiv* (97-101). 23 kvitnia, 2020. Kyiv: KNUKiM. https://knukim.edu.ua/wp-content/uploads/2020/07/conference_2020_zmist.pdf

Matvieieva, K. V. (2024). *Kulturni tradytsii v konteksti evoliutsii Ukrainskoho dramatychnoho teatru.* Dnipro: LIRA. https://www.libr.dp.ua/?do=ukrainica&lng=1&id=67&idg=588

Novykov, A. O. (2021). «Ukrainskyi teatr – tse ya»: Marko. Kropyvnytskyi u konteksti natsionalnoi kultury. *Literaturoznavchi studii,* (60), 161-175. DOI: https://doi.org/10.17721/2520-6346.60.161-174

Open Kurbas: tsyfrova kolektsiia (2021). *About the project.* https://openkurbas.org/pro-proekt/

Palahuta, V. (2022). Svoboda voli Hryhoriia Skovorody v konteksti metafizyky svobody. *Hryhorii Skovoroda: dukhovni y tsinnisni oriientyry u suchasnomu sviti»: materialy vseukr. kruhl. stolu z nahody 300-richchia vid dnia narodzhennia Hryhoriia Skovorody* (31-38). 30 lystopada, 2022. Dnipro, Ukraina: NTU «DP». https://www.researchgate.net/publication/388830874_Svoboda_Grigoria_Skovorodi_v_konteksti_metafiziki_svobodi

Popovych, M. V. (2003). Hryhorii Skovoroda na tli filosofsko-relihiinykh rukhiv svoiei doby. *Naukovi zapysky NaUKMA : Humanitarni nauky* (T. 22, ch. 1), 91-103. https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6555e6d5-8ff2-4cf8-958a-753e93024d04/content

Ryk, M. S. (2019). *Symvolizm u tvorchosti H. Skovorody: relihiieznavchyi analiz* (dys... kand. filos. nauk). Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv, Ukraina. https://chtyvo.org.ua/authors/Ryk_Mykola/Symvolizm_u_tvorchosti_H_Skovorody_relihiieznavchyi_analiz/

Shlemko O. D. (2013). *Arkhaichni narodni tradytsii v interpretatsii Hutsulskoho teatru Hnata Khotkevycha*. http://khotkevych.info/fond/2013/04/12/hutsulskyj-teatr-hotkevycha

Skovoroda, H. (1994). *Tvory:* U 2 t. Kyiv: AT «Oberehy». https://skovoroda.man.gov.ua/storage/files/Grigory-Skovoroga-tvory-u-dvoh-tomah-1994-2.pdf

Stetsenko, V. I. (2012). Osoblyvosti filosofskoi teolohii Hryhoriia Skovorody. Visnyk *Lvivskoho universytetu. Seriia : Filosofski nauky,* (15), 60-70.http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_philos_2012_15_9

Ushkalov, L. V. (2004). *Hryhorii Skovoroda: seminarii*. Kharkiv: Maidan. https://chtyvo.org.ua/authors/Ushkalov_Leonid/Hryhorii_Skovoroda_seminarii

Yermakova, N. (2012). *Berezilska kultura: istoriia, dosvid.* Kyiv: Feniks. https://chtyvo.org.ua/authors/Yermakova_Natalia/Berezilska_kultura_Istoriia_dosvid/

The Philosophy of Human Existence in Modern Conditions: Ontological Challenges of the Digital Age, Globalization, and the Ecological Crisis

UDC 130.1 DOI: https://doi.org/10.15421/172665

Babina Svitlana[1]
Ph.D., Senior Lecturer, https://orcid.org/0000-0002-7825-3628, olga_4112@ukr.net
Konotopenko Oleksandr[2]
Ph.D., Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0003-3139-4527
Serediuk Nataliia[3]
Ph.D., Senior Staff Scientist, https://orcid.org/0000-0003-4822-6159
[1]National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» (Kyiv, Ukraine)
[2]Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Vinnitsa, Ukraine)
[3]Centre for Humanitarian Education of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Abstract.
Relevance. Today, modern humans actively interact with neural networks, algorithms, and technologies that interpret space and time, personal freedom, and responsibility in different ways. The substitution of concepts and enthusiasm for innovation create the risk of losing identity and reducing existence to the fulfillment of functional or technocratic parameters. Globalization is trying to turn human existence into a universal model, and environmental crises signal the need to immediately review the interaction between humans and nature and shift the focus from domination to coexistence.

The purpose of the study is to comprehensively understand the transchanges andf human existence under the influence of ontological factors of digitalization, globalization, and the ecological crisis, presenting the consequences of their impact on human existence in the context of accelerating social and cultural changes, and outlining the philosophical aspects of the ecological crisis as a challenge to anthropocentric models of the world.

Results. The article proves that digital technologies determine new ways of human existence, the specific modes of which are virtual being, hybrid identity, algorithmically mediated being, as well as temporally accelerated and networked being. It is determined that globalization processes force modern humans to be in constant tension, increasing uncertainty in the world by expanding the horizons of their identity. It is stated that the ecological crisis reveals the ontological impossibility of the anthropocentric model of the modern world, since the place of humans in it should be determined not by domination, but by responsible coexistence.

Conclusions. It is concluded that to overcome the complex ontological challenge associated with the interaction of digitalization, globalization, and the environmental crisis, an integrative philosophical approach is needed.

Keywords: ontological being, digitalization, globalization, ethical crisis, identity, coexistence, philosophical approach

Філософія буття людини в сучасних умовах: онтологічні виклики цифрової епохи, глобалізації та екологічної кризи

Бабіна Світлана[1], **Конотопенко Олександр**[2], **Середюк Наталія**[3]

[1]Національний технічний університет України «Київський політехнічний університет імені Ігоря Сікорського» (Київ, Україна)
[2]Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, (Вінниця, Україна)
[3]Центр гуманітарної освіти Національної академії наук України (Київ, Україна)

Анотація.
Актуальність. Сучасна людина сьогодні активно взаємодіє з нейромережами, алгоритмами і технологіями, які по-іншому тлумачать простір і час, особисту свободу та відповідальність. Через підміну понять і захоплення інноваціями виникає ризик утрати ідентичності та зведення існування до виконання функціональних або технократичних параметрів. Глобалізація намагається перетворити людське буття на універсальну модель, а екологічні кризи сигналізують про необхідність негайно переглянути взаємодію людини і природи та перенести акценти з панування на співбуття.

Мета дослідження полягає у комплексному осмисленні трансформацій людського буття під дією онтологічних чинників цифровізації, глобалізації та екологічної кризи, представленні наслідків їх впливів для існування людини в умовах прискорення соціальних і культурних змін та окресленні філософських аспектів екологічної кризи як виклику антропоцентричним моделям світобудови.

Результати. У статті доведено, що цифрові технології визначають нові способи людського існування, конкретними модусами якого є віртуальне буття, гібридна ідентичність, алгоритмічно опосередковане буття, а ще темпорально прискорене і мережеве. Визначено, що глобалізаційні процеси змушують сучасну людину перебувати в постійній напрузі, через розширення горизонтів її ідентичності посилюючи невизначеність у світі. Констатовано, що екологічна криза виявляє онтологічну неспроможність існування антропоцентричної моделі побудови сучасного світу, адже місце людини у ньому має визначатися не пануванням, а відповідальним співіснуванням.

Висновки. Зроблено висновок, що для подолання комплексного онтологічного виклику, пов'язаного із взаємодією цифровізації, глобалізації та екологічної кризи, необхідним є інтегративний філософський підхід, у якому міститиметься спільний аналіз технологічних, соціальних і природних вимірів людського існування.

Ключові слова: буття людини, цифровізація, глобалізація, етична криза, ідентичність, співбуття, філософський підхід

Стаття надійшла / Article arrived: 09.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 13.02.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Вступ.

Світове поширення цифрових технологій, глобалізація, екологічні кризи, а в Україні ще й повномасштабна війна, спричинили суттєві онтологічні зрушення, наслідки від яких не помітити неможливо. Йдеться про те, що сам спосіб існування людини, її розуміння Всесвіту та свого місця у ньому радикально змінилися, а особистість, потенційно автономна та раціональна, сьогодні потребує сторонньої допомоги, щоби могти адекватно розуміти сучасність. Адже віртуальна реальність, породжена цифровою епохою, настільки майстерно імітує дійсність, що інколи важко зорієнтуватися, в якому вимірі буття ми зараз перебуваємо. Те саме стосується також розмитих меж, що проходять між поняттями штучного і природного, тілесного і цифрового. Все ще позиціюючи себе як біосоціальну істоту, людина в XXI столітті починає активну взаємодію з нейромережами, алгоритмами і технологіями, які пропонують зовсім інші уявлення про час і простір, особисту свободу та відповідальність. Через підміну понять і захоплення інноваціями індивід ризикує втратити себе і звести своє існування до виконання функціональних або технократичних параметрів.

Глобалізаційні процеси намагаються перетворити людське буття на універсальну модель, яка практично нівелює ідентичність, а поява часто повторюваних екологічних криз сигналізує про необхідність негайно переглянути взаємодію в межах людина / природа, з акцентом на співбутті, а не пануванні. Окреслені проблеми набувають особливої актуальності у наш час, коли дуже потрібно віднайти способи, як не розгубити сенси існування в умовах сучасних криз.

Мета дослідження полягає у комплексному осмисленні трансформацій людського буття під дією онтологічних чинників цифровізації, глобалізації та екологічної кризи, представленні наслідків їх впливів для існування людини в умовах прискорення соціальних і культурних змін та окресленні філософських аспектів екологічної кризи як виклику антропоцентричним моделям світобудови.

Аналіз попередніх публікацій. Проблема філософського осмислення людського буття має тривалу дослідницьку історію, однак останні кілька років цей дискурс значно активізувався. Вітчизняні науковці В. Мельник, А. Карась, З. Скринник, О. Борзенко, М. Братасюк, М. Гальченко, Т. Дяк, З. Комаринська, Ю. Копицяк, Т. Панфілова, Л. Рижак, І. Руденко, Н. Савчук, Л. Сафонік, О. Федорчук, О. Шморгун вивчають, які перспективи відкриваються перед людиною, що живе в епоху цифровізації та конструюють впізнаваний образ соціальної свідомості, притаманній масовій свідомості тощо (Перетворення буття людини, 2024). Н. Маринець В. Пугачов, О. Балинська аналізують людське буття крізь призму філософії та вивчають його трансформацію у соціальних, культурних і ціннісних сферах. Фокус їхньої уваги загострюється на питаннях, в межах яких вони вивчають буттєві форми і структури (Маринець, Пугачов, & Балинська, 2023). Л. Сафонік розглядає поняття життєвого сенсу і показує, що воно є інтегративною основою нашого буття (2016). М. Калганов представляє взаємодію сучасної людини з віртуальною реальністю, яка для нас вже стала повсякденністю. Дослідник говорить про двовекторний вплив віртуальності та констатує, що таку сучасну повсякденність треба детально вивчати, щоб мати можливість запобігати технологічним катастрофам (2023). В. Воронкова, В. Нікітенко досліджують, як виникла цифрова людина і цифрове суспільство, аналізують популярні світові концепції та розробляють рекомендації, як діджиталізувати сучасне суспільство (Воронкова & Нікітенко, 2022). Н. Поліщук (2018) обґрунтовує епоху антропокосмічної інформаційно-високотехнологічної цивілізації та визначає ризики, пов'язані з її утворенням. О. Мороз, І. Саволайнен, М. Козловець переконують, що глобалізація впливає на ідентичність, з одного боку, намагаючись її уніфікувати, а з іншого – змусити до культурного плюралізму (Мороз, Саволайнен & Козловець, 2025). О. Гордійчук (2021) називає глобалізацію невідворотним трансформаційним процесом, що породжує безліч ризиків і загроз. На її думку, взаємодія людини з суспільством і природою має бути відповідальною і ціннісно орієнтованою. Н. Семенюк та Н. Лютко говорять про екологічну безпеку як складову екобезпечного розвитку людства та доводять, що для сучасної науки перспективним є вивчення взаємовідносин між суспільством і природою, що мають базуватися на гуманістичних і моральних цінностях тощо (Семенюк & Лютко, 2024).

Результати дослідження.

Проблема буття людини посідає центральне місце в онтологічному дискурсі філософії, оскільки саме через осмислення людського існування розкривається питання сенсу, структури та підстав буття загалом. У класичній філософії онтологія людини формувалася в межах метафізичних систем, що прагнули виявити універсальні та позачасові засади існування.

У античній філософії буття людини осмислювалося передусім у контексті космічного порядку. Наприклад, Платон переконував, що ціль життя – досягти надчуттєвої істини. У розумінні Аристотеля, люди – «розумні тварини», чиє буття реалізовує життєва сила, яка рухає організм до гармонії (ентелехії). Середньовічна філософія переносить акцент на теологічний вимір буття людини. У християнській онтології людське існування розглядається крізь призму творіння, гріхопадіння та спасіння. Людина постає як істота, що водночас належить до земного і трансцендентного порядків буття, а її онтологічна повнота визначається відношенням до Бога. Такий підхід посилює ідею залежності людського буття від вищого абсолютного

начала. Філософія Нового часу радикально змінює онтологічну перспективу, висуваючи людину в центр філософського пізнання. У картезіанській традиції буття людини редукується до мислячої субстанції, що закладає підґрунтя для дуалізму тіла і свідомості. І. Кант, своєю чергою, зміщує фокус з онтології як вчення про буття саме по собі до умов можливості людського досвіду, внаслідок чого буття людини осмислюється як феномен, опосередкований апріорними формами пізнання. Водночас у класичній німецькій філософії (Гегель) людське буття інтегрується в процес саморозгортання Абсолютного Духу, де індивідуальне існування набуває сенсу через участь у загальноісторичному розвитку.

Переломним моментом в онтологічному осмисленні людини стає філософія XX століття, зокрема феноменологія та екзистенціалізм. М. Гайдеґґер здійснює радикальну переінтерпретацію онтології, вводячи поняття Dasein як специфічного способу буття людини, для якого буття є проблемою. Існування отримує назву буття-у-світі, воно обмежене часом і є конечним. Екзистенціалісти, зокрема Ж.-П. Сартр, А. Камю, С. К'єркегор і М. Гайдеґґер, наполягають на абсурдності людського буття і переконують, що його формують вибір і дія. Постструктуралісти і постмодерністи (М. Фуко, Ж. Дерріда, Ж. Дельоз і Ф. Ґваттарі, Ж.-Ф. Ліотар, Р. Барт) визнають людину нестабільним суб'єктом, залежним від дискурсивних практик і владних відносин (Сафонік, 2016). А постгуманізм і трансгуманізм (Д. Гаравей, Р. Брайдотті та Ф. Фукуяма) застерігають від можливої втрати межі між тим, що можна назвати людським, технологічним і природним (Сафонік, 2016).

Як тільки з'явилися цифрові технології, вони одразу стали фундаментальним онтологічним чинником, що визначає нові способи людського буття, конкретні модуси якого пропонуємо розглянути далі:

• віртуальне буття – визначає людське існування поза межами фізичної присутності через соціальні мережі, залучення до онлайн-ігор та метавсесвітів, перетворюючи людину на діяльнісну і здатну до самопрезентації, що переживає події не тілесно, а за допомогою цифрової репрезентації;

• гібридна ідентичність, що конструює різноманітні форми людського самовираження: Я-офлайн, Я-онлай, а ще аватари, ніки і профілі, що разом співіснують і взаємодіють;

• алгоритмічно опосередковане буття, за яким людський досвід і наші життєві орієнтири «подаються» нам у, так би мовити, відфільтрованому вигляді, через посередництво рекомендаційних алгоритмів, новинних стрічок, фільтрів і рейтингів;

• темпорально прискорене буття, фрагментарне, кліпове і прискорене, що вже не потребує постійної присутності «тут-і-зараз», допомагає заповнити паузи і тишу, а на кожну дію вимагає миттєвої реакції;

• мережеве буття, сутність якого полягає у істині, що сучасний світ складається не лише із суб'єктів, а й із онтологічно важливих зв'язків (соціальних, інформаційних, комунікативних), у які вони вступають.

Наступна таблиця представить, як нові буттєві виміри змінюють часо-просторові параметри існування, структуру ідентичності та наші з вами способи взаємодії зі світом (Табл. 1).

Табл. 1.

Цифрові технології як онтологічний чинник буття

Онтологічний вимір	Традиційне людське буття	Цифрово-трансформоване буття	Онтологічний зсув
Простір	Фізичний, локальний	Віртуальний, доповнений, мережевий	Розширення буття поза тілесною присутністю
Час	Лінійний, ритмічний	Прискорений, фрагментарний, «реальний час»	Зміна екзистенційного переживання темпоральності
Ідентичність	Цілісна, стабільна	Множинна, гібридна, аватарна	Розщеплення та конструйованість Я
Присутність	Тілесна, безпосередня	Цифрово-опосередкована	Заміщення фізичної присутності репрезентацією
Комунікація	Діалогічна, міжособистісна	Мережева, асинхронна	Перевага зв'язків над суб'єктами
Досвід світу	Безпосередній	Алгоритмічно фільтрований	Алгоритм як співтворець реальності
Статус людини	Суб'єкт дії	Даніфікований профіль	Об'єктивація людини через дані

Джерело: складено авторами

Таблиця демонструє, що сконструйовані цифровізацією гібридні, мережеві та алгоритмічні способи існування людини потребують негайного філософського осмислення, щоби вдалося зберегти цілісність людського існування вже сьогодні.

Процеси глобалізації теж суттєво трансформують сучасне людське буття. Вони, за словами О. Мороз, І. Саволайнен та М. Козловець, зменшують географічні та культурні відмінності, формуючи новий рівень світової взаємопов'язаності й взаємозалежності через циркуляцію культурних практик і духовних здобутків, водночас породжуючи низку суттєвих викликів (Мороз, Саволайнен & Козловець, 2025). З філософського погляду нас цікавитиме, як ситуація з так званим прискоренням часу, ростом суспільно-культурної взаємозалежності та тотальної нестабільності світу впливає на переосмислення людського існування. Як і у випадку з цифровізацією, покажемо у таблиці, як формується суперечлива онтологічна ситуація нашого часу, в якому глобальне співвідноситься з локальним, події і явища швидко змінюються, а наша екзистенційність потребує цілісності (Табл. 2).

Табл. 2.

Глобалізація як онтологічний чинник буття

Онтологічний вимір	Прояв глобалізації	Онтологічні наслідки для людини	Приклади
Темпоральність буття	Прискорення соціальних і культурних процесів	Втрата відчуття тривалості, фрагментація життєвого досвіду	Постійна зміна професій, короткострокові контракти, культура «тут і тепер»
Просторове буття	Зникнення чітких меж між локальним і глобальним	Відчуття вкоріненості, нестабільності належності	Віддалена робота для глобальних компаній без культурної прив'язаності
Ідентичність	Уніфікація культурних моделей	Розмитість і ситуативність ідентичності	Орієнтація на глобальні тренди замість локальних традицій
Соціальні зв'язки	Мережеві та мобільні форми спільнот	Ослаблення глибоких міжособистісних зв'язків	Онлайн-спільноти замість тривалих локальних стосунків
Свобода і відповідальність	Наднидивідуальні глобальні структури	Відчуття втрати контролю над власним життям	Економічні кризи, рішення транснаціональних корпорацій
Смисложиттєві орієнтири	Домінування логіки ефективності та успіху	Редукція буття до функціональної корисності	Самооцінка через продуктивність і конкурентоспроможність

Джерело: складено авторами

Узагальненням до таблиці стане твердження, що глобалізаційні процеси змушують сучасну людину перебувати в постійній напрузі, адже розширені горизонти її ідентичності лише посилюють невизначеність в світі, де приналежність і включеність постійно протиставляються.

На осмислення буття сучасної людини значний вплив здійснюють також екологічні кризи, які в контексті нашого дослідження розглядати треба значно глибше, ніж поєднання природних катастроф, ризиків техногенного характеру і кардинальних змін клімату. Для нас важливим має стати онтологічний сенс проблеми – порушення самої структури буття людини, що втратила свою автономність, стабільність і панування у світі. Йдеться про те, що людина існує не в природі, а на межі з нею і становище її крихке, невизначене і загрозливе. Прояви його передбачають:

1. Руйнування ілюзії, що світ стабільний, людина може активно змінювати природу, а майбутнє – передбачуване. Адже кліматичні зони, що сьогодні стрімко змінюються і стають причиною зникнення деяких видів живих організмів, а ще часті пожежі, повені і посухи, що постійно руйнують флору і фауну планети, свідчать про те, що наше існування є вразливим і надто умовним.

2. Трансформацію традиційних відношень між природою та індивідом. З філософського погляду, особистість більше не може панувати над світом, а сконструйовані нею технології хоч і є виявом прогресу, однак несуть загрозу, що може знищити світ.

3. Темпоральний злам, загрозливий для майбутнього, яке вже більше не асоціюється з розвитком, адже не може пояснити випадків вимирання, деградації та незворотності. По суті, ми живемо в режимі відкладеної катастрофи, постійно перебуваючи в стані eco-anxiety / екологічної тривожності.

4. Онтологічний діагноз антропоцен. У нашому випадку йдеться не про геологічну епоху, а про новий статус людини як геологічної сили: особистість глибоко у матерії самої планети закарбовує сліди своєї діяльності, стирає межі між природним і штучним та одночасно може бути безсилою і всемогутньою.

5. Екзистенційні наслідки для сучасної людини, які проявляються зростанням тривоги й

екзистенційного страху, потребою переосмислити сенси понять споживання, прогрес і комфорт, появою нових етичних ідентичностей (екологічної відповідальності, мінімалізму, постзростання) тощо.

Можна констатувати, що екологічна криза виявляє онтологічну неспроможність існування антропоцентричної моделі побудови сучасного світу, адже місце людини у ньому має визначатися не пануванням, а відповідальним співіснуванням, що допоможе зберегти не лише наш, а й позалюдський світ. Не випадково Н. Семенюк та Н. Лютко переконують, що екобезпечний розвиток сьогодні постає ключовою світоглядною парадигмою, що спрямовує трансформацію сучасної науково-філософської думки та пропонує концептуальні засади розв'язання проблем взаємодії людини й природи. За умов глобальної кризи антропо- й техносфери це зумовлює необхідність переосмислення місця людства в біосфері та власних засад життєдіяльності (Семенюк & Лютко, 2024).

Здійснений нами аналіз представив цифровізацію, глобалізацію та екологічні кризи як окремі онтологічні чинники людського буття. Однак, у сучасному житті вони однозначно взаємопов'язані, тому трансформують наше існування комплексно, конструюючи нову екзистенційну ситуацію, що змушує індивіда переглянути свою роль і місце у світі та усвідомити свою відповідальність та умови власного існування. Узагальнимо і унаочнимо їх взаємозв'язок за допомогою ще однієї таблиці (Табл. 3).

Табл. 3.

Взаємодія цифровізації, глобалізації та екологічної кризи для формування нового типу екзистенційної ситуації в сучасному світі.

Чинник	Ключовий механізм впливу	Онтологічні наслідки для людини	Приклади прояву
Цифровізація	Алгоритмізація, віртуалізація досвіду	Фрагментація буття, множинність ідентичностей, ослаблення тілесності	Життя в режимі онлайн-присутності, цифрові профілі як форма самореалізації
Глобалізація	Прискорення та уніфікація соціальних процесів	Нестабільність ідентичності, відчуття викоріненості, ситуативність смислів	Мобільний ринок праці, культурна стандартизація
Екологічна криза	Вияв меж антропоцентричного панування	Онтологічна вразливість, переосмислення відповідальності	Кліматичні катастрофи, деградація екосистем
Цифровізація + глобалізація	Глобальні цифрові мережі	Зміна просторово-часового досвіду буття	Віддалена робота в транснаціональних структурах
Глобалізація + екологічна криза	Планетарний масштаб наслідків	Колективна відповідальність за майбутнє	Глобальні кліматичні угоди
Цифровізація + екологічна криза	Технологічні рішення екологічних проблем	Амбівалентність прогресу	«Зелені» технології та зростання енергоспоживання

Джерело: складено авторами

Як бачимо, людське існування в сучасних умовах передбачає швидку зміну соціокультурних структур, переводить екологічні проблеми в масштаби планетарних, показує межі техноорієнтованих моделей розвитку і констатує, що, що переосмислення буття є нагальним і актуальним.

Висновки.

Проблеми буття людини посідають центральне місце в онтологічному дискурсі філософії, оскільки саме через осмислення людського існування розкривається питання сенсу, структури та підстав буття загалом. Сучасний світ негативно впливає на індивіда, перетворюючи його життя на вразливе і нестабільне. Під впливом цифрових технологій людське розуміння себе змінилося, а разом із ним іншими стали способи формування ідентичності. Виникають нові способи існування, конкретними модусами якого є віртуальне буття, гібридна ідентичність, алгоритмічно опосередковане буття, а ще темпорально прискорене і мережеве. Нейромережі причетні до того, що наш досвід стає фрагментарним, ми переносимо свої традиційні соціальні відносини у площину віртуальну і стаємо тотально залежними від алгоритмічних систем. Фактично до абсолютної втрати людської автономії лишилося не так багато і якраз філософія має стати тим стримуючим фактором, що допоможе людині переосмислити своє теперішнє існування і не дозволить перетнути межу, за якою вона вже більше не буде вільною.

Глобалізація трансформує наші звичні знання про простір і час, деформуючи відстані і кордони. Зробивши «світ» ближчим, вона, з одного боку, представляє нашу ідентичність нестабільною, а з іншого – дає можливість розглядати соціокультурні взаємозв'язки людського

буття у планетарних координатах. Що ж стосується екологічної кризи, то вона виявляє онтологічну неспроможність існування антропоцентричної моделі побудови сучасного світу, адже місце людини у ньому має визначатися не пануванням, а відповідальним співіснуванням, що допоможе зберегти не лише наш, а й позалюдський світ.

Для того щоб подолати комплексний онтологічний виклик, пов'язаний із взаємодією цифровізації, глобалізації та екологічної кризи, необхідним є інтегративний філософський підхід, у якому міститиметься спільний аналіз технологічних, соціальних і природних вимірів людського існування.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Воронкова, В., Нікітенко, В. (2022). *Філософія цифрової людини і цифрового суспільства: теорія і практика*. (Монографія). Львів-Торунь: Liha-Pres. https://doi.org/10.36059/978-966-397-250-3

Гордійчук, О. (2021). Перспективи та небезпеки глобалізації: соціально-філософський контекст. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії,* 39, 30-37. https://doi.org/10.30970/PPS.2021.39.4

Калганов, М. (2023). Філософське осмислення взаємодії людини та віртуальної реальності. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*, 46, 37-44. https://doi.org/10.30970/PPS.2023.46.4

Маринець, Н., Пугачов, В., & Балинська, О. (2023). Філософія буття людини в сучасних умовах. *Освітній дискурс,* 44(4-6), 52-61. https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.44(4-6)-5

Мороз, О., Саволайнен, І., & Козловець, М. (2025). Філософські аспекти глобалізації та їхній вплив на культурну ідентичність. *Вісник гуманітарних наук*, 3-4. https://doi.org/10.5281/zenodo.14974209

Онищук, О. (2025). Екопсихологія в контексті глобальних викликів: нова парадигма мислення і дії. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія,* 36(75), 28-34. https://doi.org/10.32782/2709-3093/2025.4/04

Перетворення буття людини і соціуму в контексті сучасного цивілізаційного розвитку : монографія / за ред. З. Скринник, А. Карася. (2024). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка. https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/Peretvorennia-buttia-liudyny-i-sotsiumu-za-red.-Skrynnyk-i-Karasia-2024.pdf

Поліщук, Н. (2018). Особливості трансформації освіти й духовності в епоху глобалізації та космізації. *Науково-теоретичний альманах Грані*, *21*(8), 103-111. https://doi.org/10.15421/1718107

Сафонік, Л. (2016). Буттєвість сенсу людського життя. (Монографія). Львів: ЛНУ імені Івана Франка. URL: https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/%D0%9C%D0%9E%D0%9D%D0%9E%D0%93%D0%A0%D0%90%D0%A4%D0%86%D0%AF-%D0%91%D1%83%D1%82%D1%82%D1%94%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C-%D1%81%D0%B5%D0%BD%D1%81%D1%83-%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%B6%D0%B8%D1%82%D1%82%D1%8F.pdf

Семенюк, Н., & Лютк, Н. (2024). Філософія екобезпечного розвитку людства – складова екофілософії людини. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*, 56, 115-122. https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.13

REFERENCES

Gordiychuk, O. (2021). Prospects and dangers of globalization: socio-philosophical context. *Bulletin of Lviv University. Series: Philosophical and Political Studies*, 39, 30-37. https://doi.org/10.30970/PPS.2021.39.4

Kalganov, M. (2023). Philosophical understanding of the interaction between humans and virtual reality. *Bulletin of Lviv University. Series: Philosophical and Political Studies*, 46, 37-44. https://doi.org/10.30970/PPS.2023.46.4

Marynets, N., Pugachov, V., & Balynska, O. (2023). The philosophy of human existence in modern conditions. *Educational Discourse,* 44 (4-6), 52-61. https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.44(4-6)-5

Moroz, O., Savolainen, I., & Kozlovets, M. (2025). Philosophical aspects of globalization and their impact on cultural identity. *Bulletin of Humanities,* 3-4. https://doi.org/10.5281/zenodo.14974209

Onyshchuk, O. (2025). Ecopsychology in the context of global challenges: a new paradigm of thinking and action. Scientific Notes of V. I. Vernadsky Ternopil National University. Series: *Psychology,* 36 (75), 28-34. DOI https://doi.org/10.32782/2709-3093/2025.4/04

Polischuk, N. V. (2018). Features of transformation of formation and spirituality during an epoch of globalization and cosmic. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, *21*(8), 103-111. https://doi.org/10.15421/1718107

Safonik, L. (2016). *The essence of human life*: monograph. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/%D0%9C%D0%9E%D0%9D%D0%9E%D0%93%D0%A0%D0%90%D0%A4%D0%86%D0%AF-%D0%91%D1%83%D1%82%D1%82%D1%94%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C-%D1%81%D0%B5%D0%BD%D1%81%D1%83-%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%B6%D0%B8%D1%82%D1%82%D1%8F.pdf

Semenyuk, N., Lyutk, N. (2024). The philosophy of eco-safe development of humanity – a component of human eco-philosophy. *Bulletin of Lviv University. Series: Philosophical and Political Studies,* 56, 115-122. https://doi.org/10.30970/PPS.2024.56.13

The Transformation of Human Existence and Society in the Context of Contemporary Civilizational Development. (Monograph) / Edited by Z. Skrynnyk, A. Karas. (2024). Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. URL: https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/Peretvorennia-buttia-liudyny-i-sotsiumu-za-red.-Skrynnyk-i-Karasia-2024.pdf

Voronkova, V., & Nikitenko, V. (2022). *Philosophy of the digital human and digital society: theory and practice.* (Monograph). Lviv-Torun: Liha-Pres. https://doi.org/10.36059/978-966-397-250-3

The Hermeneutics of the Revolution of Kantian Theodicy

UDC 2(1/2):214 DOI: https://doi.org/10.15421/172666

Kopystynskyi Andrii
Master of Theology. Candidate for the Licentiate Degree in Pastoral Theology, https://orcid.org/0009-0009-7503-4188, andrii.kopystynskyi@ucu.edu.ua
Ukrainian Catholic University (Lviv, Ukraine)

Abstract.
Current scientific research is aimed at highlighting the process of revolutionary modification of Kantian theodicy, which takes place within the transition from the doctrinal justification of God to the moral and hermeneutical understanding of evil. The relevance of the study is due to modern discussions about the role of freedom, responsibility and moral choice in the formation of ethical anthropology and philosophy of religion. The purpose of the article is to show that Kant's criticism of classical theodicy is not reduced to denying its possibility, but means a fundamental hermeneutic restructuring. The methodology is based on a hermeneutic analysis of key Kantian texts of the precritical and critical periods and a conceptual comparison with modern studies of the problems of radical evil.

Results. In the pre-critical period, Kant partially shared the principles of classical theodicy, trying to combine the idea of God's goodness with the existence of evil. At the same time, he makes an important distinction between different types of evil, going beyond the traditional understanding of evil as privatio boni ("deprivation of good"). In the critical period, the inability of the speculative mind to justify God through the analysis of moral evil, physical suffering, and the disproportion between crime and punishment is justified. Within the framework of practical reason, the concept of authentic theodicy is formed, at the center of which is the doctrine of radical evil as a structural possibility freedom.

Conclusions. The study demonstrates that Kant's theodicy underwent a significant transformation from a doctrinal to an authentic form, passing through a transitional stage of antitheodicy. The proposed interpretation of this revolution in Kant's theodicy opens new perspectives for understanding the relationship between free will, radical evil, and the moral law.

Keywords: Immanuel Kant, theodicy, antitheodicy, radical evil, practical reason, freedom, moral responsibility, hermeneutics

Герменевтика революції кантівської теодицеї

Копистинський Андрій
Український католицький університе» (Львів, Україна)

Анотація.
Актуальне наукове дослідження спрямоване на висвітлення процесу революційної видозміни кантівської теодицеї, яка відбувається у межах переходу від доктринального виправдання Бога до морально-герменевтичного осмислення зла. Актуальність дослідження зумовлена сучасними дискусіями про роль свободи, відповідальності та морального вибору у формуванні етичної антропології та філософії релігії. Метою статті є показати, що критика Канта класичної теодицеї не зводиться до заперечення її можливості, а означає принципову герменевтичну перебудову. Методологія ґрунтується на герменевтичному аналізі ключових кантівських текстів докритичного та критичного періодів та концептуальному зіставленні з сучасними дослідженнями проблематики радикального зла.

Результати дослідження. У докритичний період Кант частково поділяв засади класичної теодицеї, намагаючись поєднати ідею Божої доброти з існуванням зла. Водночас він здійснює важливе розрізнення між різними видами зла, виходячи за межі традиційного розуміння зла як privatio boni («позбавлення добра»). У критичний період обґрунтовується неспроможність спекулятивного розуму виправдати Бога через аналіз морального зла, фізичного страждання та диспропорції між злочином і покаранням. У межах практичного розуму формується концепція автентичної теодицеї, в центрі якої перебуває вчення про радикальне зло як структурну можливість свободи.

Висновки. Показано, що кантівська теодицея зазнає переходу від доктринальної до автентичної через етап антитеодицеї. Запропонована герменевтична інтерпретація відкриває нові перспективи для осмислення взаємозв'язку свободи, морального закону та відповідальності.

Ключові слова: Іммануїл Кант, теодицея, антитеодицея, радикальне зло, практичний розум, свобода, моральна відповідальність, герменевтика

Стаття надійшла / Article arrived: 09.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 13.02.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Вступ.

Проблематика теодицеї – виправдання Бога перед обличчям зла – належить до центральних тем Новітньої філософії релігії. У XVIII столітті вона отримала новий розвиток у філософському дискурсі. Особливе загострення цієї дискусії пов'язане з розвитком раціоналізму та спробами філософів вибудувати всеохопні метафізичні системи, у межах яких зло розглядалося як необхідний елемент світового порядку. Іммануїл Кант, безумовно, посідає в цій дискусії особливе місце, позаяк його філософський проєкт не лише критикує класичні форми доктринальної теодицеї, а й радикально видозмінює сам спосіб постановки питання про зло, Бога та моральну відповідальність людини.

Актуальність цього дослідження зумовлена потребою переосмислення кантівської позиції щодо теодицеї не лише як історико-філософського епізоду, а як концептуального зламу, що визначив подальший розвиток філософії релігії та моральної антропології. Сучасні дослідження (R. Gressis, J. Huxford, S. Pihlström, S. Kivistö та ін.) дедалі частіше наголошують на «революційному» переосмисленні теодицеї у кантівському мисленні, підкреслюючи його антитеодицейний характер, однак питання про внутрішню логіку цього підходу та його герменевтичні наслідки досі залишається відкритим.

Мета статті – показати, що кантівська критика теодицеї становить не просте заперечення можливості її філософського обґрунтування, а герменевтичну революцію, у межах якої теодицея видозмінюється з раціонального виправдання Бога у форму усвідомленої моральної відповідальності автономного суб'єкта. Методологічно дослідження ґрунтується на герменевтичному аналізі ключових текстів Канта докритичного й критичного періодів у поєднанні з концептуальною реконструкцією сучасних інтерпретацій його вчення про зло та радикальне зло.

Наукова новизна статті полягає у концептуальній інтерпретації видозміни кантівської теодицеї як герменевтичної революції, що змінює спосіб філософського осмислення проблеми зла. Уперше показано, що критика Канта класичної теодицеї має не лише етичний, але й методологічний характер і пов'язана з переорієнтацією філософського мислення від теоретичного виправдання Бога до практичного саморозуміння суб'єкта. Обґрунтовано, що вчення про радикальне зло виконує функцію морально-герменевтичного принципу, який структурує автономію волі. Запропоновано інтегративний підхід до аналізу теодицеї, антитеодицеї та практичного розуму в межах єдиної інтерпретаційної перспективи.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблематика кантівської теодицеї стала предметом ґрунтовних студій у сучасній філософії. Роберт Грессіс у статті «Kant's Theodicy and its Role in the Development of Radical Evil» (Gressis, 2018) показує внутрішню логіку переходу Канта від доктринальної теодицеї до концепції радикального зла. Захра Фарзанеган та Фара Рамін аналізують статус теодицеї Ляйбніца в докритичному мисленні Канта, підкреслюючи його початкову схильність до раціонального виправдання зла (Farzanegan & Ramin, 2023). Джордж Гаксфорд у монографії «Kant and Theodicy» звертає увагу на ранні тексти Канта, зокрема трактат про негативні величини, де формується нетрадиційна типологія зла (Huxford, 2023). Окремий напрям становить дослідження кантівської антитеодицеї авторами С. Пільстрьом, С. Ківісте, котрі наголошують на етичному, а не метафізичному характері кантівської відповіді на проблему зла (Pihlström & Kivistö, 2016). Не менш важливим є дослідження Цзюнь Веня та Цзін Ланя «Critique and Transformation: On the Evolution of Kant's Conception of God and Its Internal Roots», де проаналізовано еволюцію концепції Бога у філософії релігії Канта в трьох різних філософських періодах: докритичному, критичному та посткритичному. Автори аналізують внутрішні суперечності у філософії релігії Канта та процес її систематичної побудови (Jun Wen & Jing Lan, 2025). На цій основі дослідники загалом виокремлюють три ключові системні видозміни, досягнуті філософією релігії Канта: деконструкцію традиційної теодицеї, реконструкцію раціональної та побудову автентичної. Водночас у цих дослідженнях увага зосереджується переважно на етичному або аналітичному аспекті проблеми, тоді як герменевтична структура кантівської критики теодицеї залишається недостатньо висвітленою.

Виклад основного матеріалу.

У статті обстоюється теза, що кантівська критика теодицеї не зводиться до заперечення її можливості, а означає глибоку герменевтичну видозміну самого способу мислення проблеми зла. Теодицея в Канта перестає бути раціонально-спекулятивним дискурсом, спрямованим на виправдання Бога, і постає як морально-герменевтичний простір саморозуміння людської свободи. Зло більше не підлягає поясненню в межах метафізики природи, а інтерпретується як внутрішня можливість автономного суб'єкта, що вимагає не теоретичного виправдання, а практичної відповідальності. Саме в цьому зсуві – від доктринального виправдання до автентичної моральної інтерпретації – полягає революційний характер кантівської теодицеї.

Кант та доктринальна теодицея. Зміну поглядів Іммануїла Канта на теодицею ґрунтовно досліджує Роберт Грессіс у статті «Kant's Theodicy and its Role in the Development of Radical Evil» (Gressis, 2018). Автор зазначає, що в праці Grundlegung zur Metaphysik der Sitten Кант стверджує: «Схильності, як джерела потреб, настільки далекі від абсолютної цінності, щоб їх бажати, як таких, що цілковите звільнення від них має бути загальним бажанням

кожного раціонального сущого» (Kant, 1870, s. 52]. У пізнішій праці Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft Кант, за словами Гресіса, «…пише щось, що, здавалося б, суперечить його попереднім твердженням» (Gressis, 2018, p. 47), позаяк німецький філософ стверджує: «Природні схильності, як такі, є добрими, тобто бездоганними, і спроби викорінити їх не тільки марні, але й шкідливі та осудні. Натомість їх лише потрібно приборкати» (Kant, 1922, § 69, s. 62-63). З цього Гресіс робить висновок, що Кант деякий час дотримувався тверджень класичної теодицеї, вважаючи, що Бог не є винуватцем зла. Також Гресіс виділяє ключові тези кантівської теодицеї: Бог не винен у нашій аморальності, бо створив нас лише зі схильностями до добра, проте ці схильності можуть залишатися нерозвиненими й породжувати аморальні вчинки. Відповідальність за зло лежить виключно на людині, позаяк завдяки свободі волі ми могли б розвинути свої схильності та протистояти їм, навіть якщо вони відхиляються від морального закону (Gressis, 2018, p. 56).

Подібну позицію займають Захра Фарзанеган та Фара Рамін, автори статті «The Status of Leibniz's Theodicy in Kant's PreCritical Thought». Вони зазначають, що у докритичний період Кант частково погоджувався з теодицеєю Ляйбніца та намагався її вдосконалити. У висновку зазначається: «Хоча Кант веде мову про неможливість витворення будь-якої філософської теодицеї в пізньому критичному періоді, у докритичному він приймає принципи теодицеї Ляйбніца та намагається вдосконалити її деякими видозмінами» (Farzanegan – Ramin, 2023, p. 125). Таким чином, аморальність людини пояснюється не Богом, а нерозвиненістю схильностей, закладених у її природі. Водночас Кант усвідомив, що перекладання відповідальності за зло на схильності є неправильним. Тому він вирішив змінити свої погляди, адже така доктринальна теодицеї лише раціоналізує Боже допущення зла, акцентуючи його необхідність. Згідно з такою логікою, якщо «зло необхідне, то ані Бог, ані людина не несуть за нього відповідальності» (Gressis, 2018, p. 48). Окрім того, у такій теодицеї зло тлумачиться як privatio boni – недостатність або брак добра. Проте з таким визначенням Кант не погоджувався.

Натомість проблематику зла як предмета дослідження теодицеї у філософській системі Канта ґрунтовно висвітлює Джордж Гаксфорд у праці «Kant and Theodicy. A Search for an Answer to the Problem of Evil» (Huxford, 2020). Аналізуючи трактат докритичного періоду «Versuch, den Begriff der negativen Größen in der Weltweisheit einzuführen» (Kant, 1763), дослідник звертає увагу на чітке розрізнення, зроблене Кантом: між mala defectus (зло браку, absentia) – заперечення добра без позитивної причини та mala privationis (зло позбавлення) – заперечення, що має позитивну причину. Ось думки філософа з Кеніґсберга: «Помилка, у яку впали численні філософи через таке нехтування, очевидна. Виявляється, що вони здебільшого ставляться до зла як до простого позбавлення, хоча з наших пояснень очевидно, що існує зло браку (mala defectus) і зло позбавлення (mala privationis). Перше означає просту відсутність добра без свідомого протиставлення йому, друге передбачає наявність активних підстав для усунення добра, яке могло б існувати, і тому є формою негативного блага. Останнє є набагато більшим злом, ніж перше» (Kant, 1763, s. 25).

У наведеній цитаті, на думку Гаксфорда, є незаперечні докази того, що Кант визначає додатковий і окремий тип зла: активне або позитивне зло, яке він називає злом позбавлення (mala privationis). Йдеться не просто про нестачу добра чи слабкість (mala defectus), а про зло, яке має позитивну причину – свідоме усунення або заперечення належного блага. Саме тому, за Кантом, це зло є серйознішим: воно пов'язане не з пасивною недосконалістю, а з активним моральним вибором проти добра. Також він акцентує увагу на ще двох важливих аспектах.

По-перше, mala defectus (absentia) все ж може бути злом. Згідно з Кантом, це означає, що mala defectus – зло, яке пов'язане з природною обмеженістю та слабкістю людської природи, а не зі свідомим порушенням морального закону. Слід зазначити, що, зокрема, італійський філософ Антоніо Розміні не погоджувався з таким кантівським трактуванням. Для Розміні обмеження включене у природу людини, однак не є злом (Rosmini, 1845, § 189, p. 144). На відміну від позбавлення, яке є простуванням шляхом, який веде до зла, це вже добровільний вибір людиною зла, перш за все морального, а тоді фізичного, а тому це є позбавленням добра (Копистинський, 2025, с. 29-35).

По-друге, Кант відкриває шлях до розмежування традиційних релігійних термінів «гріх як відсутність дії» (absentia) і «вчинений гріх» (privatici). Обидва вони є злом, яке різниться лише ступенем. Тобто людина керується внутрішнім моральним чуттям, а звідси – усвідомлює свій внутрішній моральний обов'язок, і тому гріх бездіяльності не є загалом нічим, тобто нулем. А згідно з Кантом, є чимось негативним, що лише за величиною відрізняється від вчиненого гріха (Huxford, 2020, p. 29).

Тому Кант відмовився від такої, як він називав доктринальної, теодицеї на користь іншої – автентичної, яку сам запропонував. Відтак філософ пропонує власну концепцію теодицеї. Однак перш ніж перейти до створення автентичної теодицеї мислитель розпочинає спростовувати аргументи доктринальної. Тому на цьому етапі Кант займає позицію мислителя з антитеодицейними за своїм характером поглядами, позаяк він відмовляє теоретичному розумові творити будь-яку теодицею, адже доктринальна теодицея, як така, вичерпала свої можливості, виявившись надто

слабкою, щоб служити філософським поясненням проблеми зла.

Ключові аспекти антитеодицейних поглядів Канта. Основними працями, у яких Кант викладає своє вчення щодо піднятих філософами теодицейних проблем та загалом щодо можливостей теодицеї як такої, є Über das Mißlingen aller philosophischen Versuche in der Theodizee (Kant, 1791) та Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft (Kant, 1793). У цих працях мисленик не лише пропонує власне вирішення цих проблематик, а й загалом оновлює концепцію теодицеї.

У вступі Über das Mißlingen Кант презентує теодицею як надмірне прагнення обмеженого розуму стати на захист Бога. Мислитель зазначає: «Під теодицеєю розуміють захист найвищої Мудрості, – Творця світу, – від звинувачень, які розум висуває проти неї на підставі того, що є у світі недоцільного» (Kant, 1911, s. 135). Позаяк, на думку філософа, таким чином автор теодицеї виступає в ролі адвоката Бога, завданням якого є знаходження контраргументів на закиди. Теодицея розуміється як захист найвищої Мудрости, Творця, від звинувачень, що засновані на тому, що суперечить меті світу. Кант у наступних главах критикує традиційні форми теодицеї: метафізичну – теодицея Ляйбніца та Августина, у якій існування зла трактується на метафізичному рівні; фізичну – зло як необхідний елемент гармонії Всесвіту; моральну – зло розглядається як випробування або засіб для осягнення добра. Кант у свій спосіб прагне спростувати будь-які спроби теодицеї. Він виокремлює три ключові аспекти, яким теодицея, якщо прагне підтвердити свій статус філософської дисципліни, повинна відповідати: «I. Те, що абсолютно суперечить меті, або абсолютно недоцільне те, що не може бути схвалене або бажане мудрістю ані як мета, ані як засіб. II. Те, що умовно недоцільне, або є чимось зумовленим, також суперечить меті, що ніколи не є метою, проте існує як засіб і може узгоджуватися з мудрістю волі. Перше – це те, що морально протилежне меті, як справжнє зло (гріх); друге – фізична недоцільність, тобто зло у вигляді страждань (біль). (…); III тип недоцільності, або суперечності у світі, а саме – невідповідність між злочинами і покараннями у світі» (Kant, 1911, s. 137).

Слід наголосити, що ці тези є ключовими для розуміння антитеодицейних поглядів Канта. Мисленик розрізняє: моральне зло (гріх) – абсолютна недоцільність, що загалом не відповідає меті; природне зло (страждання) – умовно недоцільне, яке можна виправдати як засіб; третю недоцільність – невідповідність між злочинами і покаранням, що кидає виклик справедливості світу. Поряд із звинуваченнями Кант виокремлює три аспекти найвищої Мудрости: «Перший – святість як Законодавця (Творця) – у протиставлені до морального зла у світі; другий – доброта як Правителя (Erhalters) – у протиставленні до незліченної кількості страждань і лих, які спіткають розумних сущих світу; третій – справедливість як Судді – у порівнянні зі злом, на яке вказує невідповідність між безкарністю беззаконників та їхніми злочинами у світі» (Kant, 1911, s. 137). Кант показує, що три форми недоцільності, або ж три «антиномії теодицеї» (гріх, страждання, невідповідність злочину та покарання), – є запереченнями проти трьох атрибутів Божої мудрости: святости, доброти та справедливости.

Кантівські аргументи проти можливості раціональної теодицеї за своїм характером сформовані у дусі його Критик. Першим аспектом є обмеженість людського розуму у пізнанні Божого задуму. Другим – усвідомлення наявності у світі зла, незважаючи на доброту Бога. Третім аспектом постає суперечність щодо проблематики морального зла: якщо зло необхідне, воно втрачає моральний статус. На думку Пільстрьома та Ківісте, антитеодицеїзм є складовою частиною справді моральної перспективи щодо зла та страждання, а отже, і самої моралі, позаяк моральність значною мірою (хоча й не виключно) зводиться до реакції на зло і страждання. Антитеодицеїзм – це не просто один із можливих підходів; він є необхідною умовою для того, щоб моральне ставлення до зла та страждання взагалі було можливим (Pihlström & Kivistö, 2016, p. 8).

Особливості кантівської автентичної теодицеї. Невизнання Кантом здатності спекулятивного розуму шукати вирішення теодицейних проблематик, а надання такої спроможності практичному розумові виключає філософію зі сфери теодицеї та унеможливлює існування теоретичної теодицеї як такої. У протиставлені класичній, тобто доктринальній теодицеї, Кант розпочинає працювати над формуванням власної – автентичної. Зокрема це відображується у його працях, де він пропонує етичний підхід: замість того, щоб виправдовувати існування зла, пропонується акцент на моральній відповідальності. Таким чином, категоричний імператив виступає як спосіб боротьби зі злом, а віра розглядається більше з моральної точки зору – як практика, а не як спекулятивне знання.

Доктринальне пояснення творить філософський розум людини і бере свій початок із досвіду природи, претендує на те, щоб вповні окреслити намір Бога. Натомість автентичне пояснення творить практичний розум: це пряме, безпосереднє тлумачення Божих намірів самим Богом – голос Божий, даний через практичний розум, який формує ідею такого тлумачення. Таким чином, доктринальна теодицея неможлива. Єдино можливою є автентична, заснована на вірі. Згідно з Кантом, теодицея не є сферою для діяння розуму, а площиною віри, тобто існує не філософська, а моральна теодицея. Кант зазначає: «Таке тлумачення відповідає не розсудливому (спекулятивному) розуму, а владному практичному

розуму, який, будучи неподільно та абсолютно владним у законодавчому полі, може розглядатися як безпосередня декларація і Божий голос, за посередництвом якого він надає букві свого творіння змістовність» (Kant, 1911, § 213, s. 146).

Щоб закласти міцну основу для своєї автентичної теодицеї, Кант у згаданій праці «Релігія в межах лише розуму» формує вчення про radikale Böse («радикальне зло»). Тим самим мисленик пропонує власне вирішення, без сумніву, однієї з найважливіших проблем теодицеї. Слід зазначити, що тема радикального зла у філософії Канта широко висвітлена у численних трактатах та наукових дослідженнях. Зокрема, у своїй науковій статті «Педагогіка в світлі моральної антропології І. Канта» Віктор Козловський аналізує цю проблематику, а також подає огляд дослідників, які ґрунтовно розробляли відповідну тему (Козловський, 2015, с. 186). Поряд з тим варто згадати й інших авторів та їхні праці, зокрема: Гордона Е. Міхалсона-молодшого (Michalson, 1990), вже згадуваних авторів Робера Грессіса (Gressis, 2018), Самі Пільстрьома та Сарі Ківісте (Pihlström & Kivistö, 2016). Останні аналізують кантівську антитеодицею як позицію, за якої зло не підлягає метафізичному виправданню, а вимагає моральної відповіді суб'єкта, а не раціонального пояснення Божих намірів. З-поміж сучасних слід згадати Лідію Шумахер та Анну Ширвінську-Геріг. Шумахер, аналізуючи твори ранніх францисканців та кантіанські уявлення про природу зла, особливо щодо ролі свободи волі, стверджує, що це дозволяє провести між ними паралелі. На відміну від августинівської традиції, яка визначала зло як відсутність добра, як францисканці, так і Кант надають йому позитивного характеру, підкреслюючи, що люди несуть відповідальність за свій моральний вибір. Ця здатність до добра і зла, за їхнім переконанням, прихована у свободі волі, яка через вибір практичного розуму визначає наші фундаментальні схильності та є джерелом моральних заслуг або провини (Schumacher, 2023, p. 132). Натомість інша дослідниця розглядає ідею радикального зла не лише в межах системного підходу філософії Канта, а й із урахуванням ключових історичних обставин розвитку німецької філософії XVII – початку XVIII століття. Також наукова новизна її дослідження полягає у застосуванні розрізнення між «товстим» (thick) і «тонким» (thin) поняттям зла. Адже, на думку дослідниці, кантівську ідею радикального зла зазвичай помилково відносять до «товстого», тоді як вона радше відповідає «тонкому» підходу (Szyrwińska-Hörig, 2023, p. 461-462). Таким чином, на думку дослідників, запропоноване Кантом вчення про «радикальне зло», попри складність викладу та певну концептуальну заплутаність, привертає увагу своєю оригінальністю. Мислитель розглядає проблематику зла передусім у моральному вимірі, а конкретніше – у площині свободи вибору. Зло постає як акт вільного, тобто не зумовленого природними схильностями, самовизначення особистості всупереч моральному законові. Грессіс у своїх міркуваннях над цією проблемою наголошує на тому, що згідно з доктриною радикального зла кожна людина природно схильна до зла, і саме ця схильність здатна обертати її власні схильності проти неї. Водночас, попри свою природність, схильність до зла не звільняє людину від відповідальності, позаяк вона сама її здійснює. Отже, відповідальність за аморальність лежить не на схильностях як таких, а на самій людині (Gressis, 2018, p. 48).

Разом із тим окремі аспекти цього вчення потребують детальнішого висвітлення. Насамперед Кант стверджує, що в людині наявні три базові схильності (Anlagen), або природні основи: а) Anlage für die Tierheit («природна схильність до тваринної природи», що охоплює прагнення до самозбереження, сексуальності, соціальності); б) Anlage für die Menschheit («природна схильність до людяності», яка виявляється в прагненні до визнання, гідності та соціальної справедливості; в) Anlage für seine Persönlichkeit («здатність до особової моральної відповідальності», тобто спроможність керуватися моральним законом, іншими словами – автономія волі (Kant, 1922, s. 25). Ці схильності як такі не є злом. Зло виникає тоді, коли людина у свободі вибору підпорядковує вищий моральний закон нижчим рівням своєї природи. Саме тому, коли Кант веде мову про схильність до зла, він має на увазі лише схильність до морального зла: «Позаяк таке зло можливе лише як визначення довільної волі, а сама воля може бути оцінена як добра чи зла лише за своїми максимами, то така схильність полягає в суб'єктивній основі можливості відхилення максим від морального закону. І якщо цю схильність визнавати загальною для людського роду, то її слід назвати природною схильністю людини до зла» (Kant, 1922, s. 29).

Згідно з Кантом, радикальне зло полягає не в окремих вчинках, а у вільному виборі суб'єкта ставити нижчі мотиви, зокрема егоїзм чи прагнення до щастя, вище морального закону. Згідно з Кантом, це зло «є радикальним, бо воно руйнує саму основу всіх максим» (Kant, 1922, s. 38). Причиною такого стану, на думку Канта, є «лихе серце» людини. Мисленик зазначає: «Здатність чи нездатність довільної волі прийняти моральний закон у свої максими, що випливає з цієї природної схильності, називається добрим або злим серцем» (Kant, 1922, s. 29). У цьому контексті Кант виокремлює три ступені зла, що кореняться в «лихому серці» людини: «1. Слабкість (Gebrechlichkeit) людської природи у дотриманні прийнятих максим, або ж ламкість (fragilitas) людської природи. 2. Схильність до змішування неморальних мотивів із моральними, навіть за доброї мети – нечистосердність (Unlauterkeit). 3. Схильність до

прийняття злих максим – зловмисність (Bösartigkeit) людської природи або людського серця» (Kant, 1922, s. 29). Таким чином, схильність до морального зла, або радикальне зло, не є наслідком невдалих учинків, а становить структурну можливість, закладену в самій людській свободі та притаманну кожній людині. Зло не є вродженим у сенсі необхідності, однак постійно загрожує людині як можливість зловживання свободою. Анна Ширвінська-Геріг наголошує на тому, що це і є та радикальність, про яку говорить Кант: вона полягає не в силі зла, а в глибині спотворення моральної волі. Завдяки цьому Кант стверджує, що радикальне зло притаманне людській природі, тобто є структурною (але не неминучою) схильністю до зла, вкоріненою у свободі волі. Отже, радикальне зло у Канта – це не виняткова або демонічна схильність, а глибинне моральне спотворення, яке проявляється тоді, коли людина ставить аморальні мотиви вище морального закону. Відтак вона залишається сліпою щодо цього спотворення і навіть вважає себе моральною, якщо її дії формально відповідають закону (Kant, 1922, s. 39).

У Канта зло не є успадкованою провиною, а необхідною можливістю свободи, що зближує його позицію з пелагіанською традицією. Очевидною є відмінність між запозиченою Кантом з християнської традиції концепцією первородного гріха та його власним філософським розумінням концепції «радикального зла». Зло постає не як метафізичний стан, а як структура морального вибору. Для його подолання Кант пропонує здійснення «революції серця», яка полягає у постійному узгодженні максим волі з моральним законом. Ці максими мають апріорний характер і виражаються у формі категоричного імперативу, один із принципів якого звучить так: «чини так, щоб максима твоєї волі могла водночас бути принципом загального закону для інших» (Kant, 1785 s. 44).

Врешті слід зазначити, що кантівська автентична теодицея, попри зовнішні «шати», надані їй мислителем, зберігає вигляд філософської дисципліни, однак внутрішньо втрачає власну сутність, позаяк, як і трансцендентальне вчення загалом, позначена надмірним суб'єктивізмом (Капустинський 2024, с. 20-27). Не слід також забувати, що так званий «шостий доказ» існування Бога, запропонований кеніґсберзьким мислителем, є вкрай хитким, адже існування Бога постулюється в ньому винятково з огляду на моральний обов'язок прагнути до найвищого добра. Оскільки можливість похідного найвищого добра передбачає існування первинного найвищого добра – Бога як розумної й вольової причини природи, то моральний обов'язок сприяти найвищому добру водночас робить визнання існування Бога морально необхідним (Кант, 2004, с. 139).

Висновки.

Здійснений аналіз дозволяє стверджувати, що кантівська критика доктринальної теодицеї не є ані скептичним жестом, ані запереченням самої проблеми зла. Навпаки, Кант радикально змінює її філософський статус, здійснюючи перехід від метафізичного пояснення до моральної інтерпретації. У цьому сенсі його позицію доцільно окреслити не як відмову від теодицеї, а як її принципову видозміну. Доктринальна теодицея, яку Кант піддає систематичній критиці, прагне раціонально узгодити існування зла з атрибутами Божої мудрости, доброти та справедливости. Проте така стратегія, на думку мислителя, неминуче наштовхується на межі спекулятивного розуму, позаяк намагається проникнути в божественні наміри, виходячи з емпіричного досвіду природи та історії. Саме тому кантівський аналіз завершується твердженням про «провал усіх філософських спроб теодицеї», якщо під ними розуміти теоретичне виправдання Бога. Водночас Кант не спростовує саму проблему зла, а переводить її в іншу площину, а саме – площину практичного розуму. Автентична теодицея, яку він пропонує, ґрунтується не на спекулятивному знанні, а на моральній відповідальності суб'єкта. Зло в такій перспективі постає не як необхідний елемент світового порядку чи нестача добра, а як результат вільного самовизначення особи, здатної поставити власні максими вище морального закону. Вчення про радикальне зло відіграє в цьому контексті ключову роль. Воно дозволяє Канту зберегти реальність морального зла, не зводячи його ні до природних схильностей, ні до метафізичної необхідности. Зло постає як внутрішня можливість свободи, що водночас викриває обмеженість будь-якої теодицеї, яка прагне його виправдати. Таким чином, згідно з останніми дослідженнями, очевидним є те, що кантівська антитеодицея набуває не деструктивного, а нормативного характеру: вона встановлює межі легітимного філософського мовлення про зло.

Запропонована в статті герменевтична інтерпретація дозволяє розглядати кантівську теодицею як форму морального саморозуміння, у якій питання «чому існує зло?» поступається питанню «як я, як вільний суб'єкт, відповідаю на його наявність?». Саме в цьому зміщенні акценту – від виправдання Бога до відповідальности людини – полягає революційний характер кантівського підходу. Перспективи подальших досліджень пов'язані з аналізом впливу кантівської антитеодицеї на сучасну філософію релігії, етику відповідальности та герменевтику зла у постметафізичному контексті.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Кант, І. (2004). *Критика практичного розуму* (пер. з нім. І. Бурковського). Київ: Юніверс. https://shron1.chtyvo.org.ua/Kant_Immanuel/Krytyka_praktychnoho_rozumu.pdf

Капустинський, А. (2024). Суб'єктивізм Іммануїла Канта та об'єктивізм Антоніо Розміні. *Гілея: науковий вісник*, 199–200 (9–10), 20–27. http://gileya.org/index.php?ng=library

Копистинський, А. (2025). Проблематика добра і дочасного зла у теодицеї Антоніо Розміні-Сербаті: герменевтичні аспекти. *Гілея: науковий вісник*, 205–206(3–4), 29–35. http://gileya.org/index.php?ng=library

Козловський, В. (2015). Педагогіка в світлі моральної антропології І. Канта. *Філософія освіти*, 1(16), 183–196. https://philosopheducation.com/index.php/philed/article/download/530/475/927

Farzanegan, Z., & Ramin, F. (2023). The status of Leibniz's theodicy in Kant's pre-critical thought. *Philosophy of Religion Research*, 21(1), 105–128. https://prrj.isu.ac.ir/article_76496.html?lang=en

Gressis, R. (2018). Kant's theodicy and its role in the development of radical evil. *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 100(1), 46–75. https://philpapers.org/rec/GREKTA-4

Huxford, G. (2020). *Kant and theodicy: A search for an answer to the problem of evil*. London. https://www.bloomsbury.com/uk/kant-and-theodicy-9781498597241/

Jun, W., & Lan, J. (2025). Critique and transformation: On the evolution of Kant's conception of God and its internal roots. *Religions*, 16, 1258, 1–20. https://www.mdpi.com/2077-1444/16/10/1258

Kant, I. (1763). *Versuch, den Begriff der negativen Größen in der Weltweisheit einzuführen*. Königsberg.

Kant, I. (1785). *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. Riga: Johann Friedrich Hartknoch. https://archive.org/details/grundlegungzurm00vorlgoog?utm_source=chatgpt.com

Kant, I. (1922). *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft* (K. Vorländer, Ed.). Leipzig. https://archive.org/details/diereligioninner00kantuoft

Kant, I. (1911). Über das Mißlingen aller philosophischen Versuche in der Theodizee. In *Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseins Gottes*. Leipzig: F. Meiner. https://www.korpora.org/Kant/aa08/253.html

Michalson, G. E. (1990). *Fallen freedom: Kant on radical evil and moral regeneration*. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511554728

Pihlström, S., & Kivistö, S. (2016). *Kantian antitheodicy: Philosophical and literary varieties*. Palgrave Macmillan. https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-319-40883-5?utm_source=chatgpt.com

Rosmini-Serbati, A. (1845). *Teodicea*. Milano. https://archive.org/details/teodicea-volume-unico

Schumacher, L. (2023). Kant's theory of radical evil and its Franciscan forebears. *Neue Zeitschrift für Systematische Theologie und Religionsphilosophie*, 65(2), 113–133. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10390042/

Szyrwińska-Hörig, A. (2023). Immanuel Kant's idea of radical evil as a systematic and terminological problem. *Revista Brasileira de Filosofia da Religião*, 22(2), 461–471. https://philpapers.org/rec/SZYIKI

REFERENCES

Farzanegan, Z., & Ramin, F. (2023). The status of Leibniz's theodicy in Kant's pre-critical thought. *Philosophy of Religion Research*, 21(1), 105–128. https://prrj.isu.ac.ir/article_76496.html?lang=en

Gressis, R. (2018). Kant's theodicy and its role in the development of radical evil. *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 100(1), 46–75. https://philpapers.org/rec/GREKTA-4

Huxford, G. (2020). *Kant and theodicy: A search for an answer to the problem of evil*. London.

Jun, W., & Lan, J. (2025). Critique and transformation: On the evolution of Kant's conception of God and its internal roots. *Religions*, 16, 1258, 1–20. https://www.mdpi.com/2077-1444/16/10/1258

Kant, I. (1763). *Versuch, den Begriff der negativen Größen in der Weltweisheit einzuführen*. Königsberg. https://www.bloomsbury.com/uk/kant-and-theodicy-9781498597241/

Kant, I. (1785). *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. Riga: Johann Friedrich Hartknoch. https://archive.org/details/grundlegungzurm00vorlgoog?utm_source=chatgpt.com

Kant, I. (1911). Über das Mißlingen aller philosophischen Versuche in der Theodizee. In *Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseins Gottes*. Leipzig: F. Meiner. https://www.korpora.org/Kant/aa08/253.html

Kant, I. (1922). *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft* (K. Vorländer, Ed.). Leipzig. https://archive.org/details/diereligioninner00kantuoft

Kant, I. (2004). *Krytyka praktychnoho rozumu* (I. Burkovskyi, Trans.). Kyiv: Yunivers. (Original work published 1788). https://shron1.chtyvo.org.ua/Kant_Immanuel/Krytyka_praktychnoho_rozumu.pdf

Kapustynskyi, A. (2024). Subiektyvizm Immanuila Kanta ta obiektyvizm Antonio Rozmini. *Hileia: Naukovyi Visnyk*, 199–200(9–10), 20–27. http://gileya.org/index.php?ng=library

Kopystynskyi, A. (2025). Problematyka dobra i dochasnoho zla u teodytsei Antonio Rozmini-Serbati: Hermenevtychni aspekty. *Hileia: Naukovyi Visnyk*, 205–206(3–4), 29–35. http://gileya.org/index.php?ng=library

Kozlovskyi, V. (2015). Pedahohika v svitli moralnoi antropolohii I. Kanta. *Filosofiia Osvity*, 1(16), 183–196. https://philosopheducation.com/index.php/philed/article/download/530/475/927

Michalson, G. E. (1990). *Fallen freedom: Kant on radical evil and moral regeneration*. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511554728

Pihlström, S., & Kivistö, S. (2016). *Kantian antitheodicy: Philosophical and literary varieties*. Palgrave Macmillan. https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-319-40883-5?utm_source=chatgpt.com

Rosmini-Serbati, A. (1845). *Teodicea*. Milano. https://archive.org/details/teodicea-volume-unico

Schumacher, L. (2023). Kant's theory of radical evil and its Franciscan forebears. *Neue Zeitschrift für Systematische Theologie und Religionsphilosophie*, 65(2), 113–133. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10390042/

Szyrwińska-Hörig, A. (2023). Immanuel Kant's idea of radical evil as a systematic and terminological problem. *Revista Brasileira de Filosofia da Religião*, 22(2), 461–471. https://philpapers.org/rec/SZYIKI

Transcendence and Nietzsche's «Superhuman»: Buddhist Intentions and a Structural-Typological Approach

UDC 314.156.(477) DOI: https://doi.org/10.15421/172667

Chuikova Olena
Ph.D., Assoc. Prof., https://orcid.org/0009-0002-5796-1112, mallena0707@ukr.net
Odesa National Medical University (Odesa, Ukraine)

Abstract.
Relevance. Modern socio-political and technological challenges call into question the existence of anthropology in its usual sense. Nietzsche's concept of the «superhuman», together with its Buddhist intentions, indicates a universal path the actualization one's own hidden possibilities.

The purpose. The aim is to explore Nietzsche's image-concept of the «superhuman» in its intentional connections with Buddhism and as a universal structure that makes it a mythologeme. Methods: comparative, historical-philosophical, structural-typological, structural-diachronic.

Results. The transition from human to superhuman occurs through transcendence, which results in a state of immorality. Immorality leads to the «other side» of good and evil. The enlightened, superhuman takes the form of a solitary ascetic or bodhisattva who, out of compassion, brings to people the spiritual gifts of liberating themselves from the ghosts of metaphysics through the realization that «God is dead». At the beginning of the work «Thus Spoke Zarathustra» spiritual stages are described, which have Buddist intentions of stages of enlightenment, the acquisition of wisdom.

Conclusions. Nietzsche's image-concept of the «superhuman» has Buddhist intentions of transcendence correlates with enlightenment. Immorality resolves the aporia of good and evil, becoming a state of the enlightenment spirit, the wisdom of the transformed man, that is, the superhuman as an analogy of the enlightenment. The motif of enlightenment, superhuman, bodhisattva is a universal structure of world cultures, a mythologeme, has syntactic parallelism, and requires diachronic, structural-typological research methods.

Keywords: superhuman, Nietzsche, transcendence, enlightenment, immorality, bodhisattva, diachronic, structural typology

Трансцендирування та «надлюдина» Ніцше: буддійські інтенції та структурно-типологічний підхід

Чуйкова Олена
Одеський національний медичний університет (Одеса, Україна)

Анотація.
Актуальність проблеми. Сучасні суспільно-політичні та технологічні виклики ставлять під сумнів існування антропології у звичному сенсі. Універсальний шлях актуалізації власних прихованих можливостей вказують концепт «надлюдина» Ніцше разом з його буддійськими інтенціями

Мета: дослідити образ-концепт «надлюдина» Ніцше у його інтенційних зв'язках з буддизмом (трансцендирування, просвітлення, богісаттва) та як універсальну структуру, що робить його міфологемою. Методи: компаративний, історико-філософський, структурно-типологічний, структурний-діахронічний.

Результати дослідження. Перехід від людини до надлюдини відбувається через трансцендрування, яке має наслідком стан іморальності. Імморальність виводить «по той бік» добра і зла. Просвітлений, надлюдина має образ усамітненого аргата або бодгісаттви, який з милосердя несе людям духовні дари звільнення себе з примар метафізики через усвідомлення, що «Бог помер». На початку твору про Заратустру описані духовні ступені, що мають буддійські інтенції етапів просвітлення, надбання мудрості, які корелюють з концептами філософії Платона.

Висновки. Образ-концепт надлюдини Ніцше має буддійські інтенції: трансцендирування дорівнює «просвітленню», теза «Бог помер» як спосіб отримання просвітлення. Імморальність вирішує апорію добра і зла, стає станом духу просвітленого, мудрістю трансформованої людини, тобто надлюдини як аналогом просвітленого. Мотив просвітлення, надзвичайної мудрості, надлюдини, бодгісаттви є універсальною структурою світових культур, міфологемою, маркером чого в тексті є синтаксичний паралелізм, що потребує діахронічного, структурно-типологічного методів дослідження.

Ключові слова: надлюдина, Ніцше, трансцендирування, просвітлення, імморальність, бодгісаттва, діахронія, міфологема, структурна типологія

Стаття надійшла / Article arrived: 12.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 17.02.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Вступ.

Актуальність полягає у впровадженні правильного розуміння ідей філософії Ф. Ніцше, особливо провідних ідей «надлюдини», «імморальності», образу-концепту Заратустри, «Бог помер!», «по той бік добра і зла» та інші. Згадаємо, що сам філософ вважав, що його книжки розраховані на те далеке покоління, що відповідає нашій сучасній добі, тому що лише далекі нащадки здатні зрозуміти його правильно, без упередженості історичних подій початку-середини двадцятого століття. Крім того, сьогодення сповнене викликів до звичної антропології, ставить під сумнів саме існування людини. Тому нам потрібні альтернативні версії людини, які актуалізують прихований потенціал для виживання, навіть через перевершення себе, трансцендирування, просвітлення та інше, на що вказує образ-концепт «надлюдина» Ніцше та його буддійські аналогії.

Мета і завдання розглянуты «надлюдина», «імморальність», «Бог помер», «amor fati» філософії Ф. Ніцше у їх інтенційних зв'язках з відповідними буддійськими ідеями та станами духу «просвітленого», «бодгісаттви», а також як універсальні структури світової культури, міфології, віровчень, що постають як міфологеми, для чого ми ретельно обираємо відповідні методики дослідження.

Методи дослідження: компаративний, аналітичний, історико-філософський, структурно-типологічний, діахронічний (лінгвістичний структуралізм).

Аналіз попередніх досліджень. Вітчизняні та закордонні дослідники написали чимало робіт щодо творчості та біографії Ф. Ніцше. Ми обрали праці декількох авторів, які мають найсучасніші, найактуальні ідеї саме для контексту та об'єму нашого дослідження: А. Стрелкова, А. Сомов, Т. Лютий та ін. Стосовно досліджень з буддійської тематики у творах Ніцше А. Стрелкова пише наступне: «Наразі нам відомо чотири основні монографії з цієї тематики. Йдеться про праці Ф. Містрі (Mistry 1981), Р. Г. Морісона (Morrison 1997), А. Браака (Braak 2010) та А. Панаїоті (Panaïoti 2014)» (Стрелкова, 2020, с. 111). Ми використовуємо статтю А. Стрелкової «Буддизм і Ніцше: філософські паралелі» (Стрелкова, 2020) як провідну та безцінну у питанні співставлень ідей Ніцше з ідеями буддизму. Т. Лютий презентує власне дослідження біографії Ніцше у праці «Самоперевершення», що так само можна екстраполювати на ідею перевершення людини надлюдиною (Лютий, 2016). А. Сомов розповів про ніцшеанські інтерпретації відомих вітчизняних вчених, чим надав нам розуміння стану ніцшезнавства у вітчизняному науковому просторі та дотримується концепції оптимізму, сповненості життя та духовної творчості, що втілена у концепт «надлюдина» Ф. Ніцше (Сомов, 2015).

Результати дослідження.

Ми маємо проаналізувати буддійські інтенції концепту Надлюдини філософії Ф. Ніцше та довести подібність окремих буддійських ідей до певних понять, сенсів, що закладені у образ-концепт Надлюдини.

Ф. Ніцше уводить поняття «імморальність» як визначальну характеристику особливих людей, так званих «аристократів духу», тобто таких людей, які персоніфікують вказане поняття, уособлюють його і в певному сенсі виступають як «нові люди», або ширше – нова формація людей. Поняття «імморальність» в першу чергу є одним з виразів нової етики, яку намагається описати у своїх творах Ф. Ніцше. Тому почнемо розбиратися з сенсами поняття «імморальність» філософії Ф. Ніцше та проводити деякі аналогії з ідеями інших філософів.

Можна сказати наперед, що проблема добра та зла є сама по собі апорією, яку людство не може вирішити. Можливо, тому що окремі представники людства вирішували її неправильними методами. Ф. Ніцше по-своєму вирішив апорію добра та зла, а саме: через «підняття» над нею, виходу за її межі, тобто трансцендирування у стан імморальності через просвітлення розуму мудрістю. Стан імморальності у філософії Ф. Ніцше досягається трансцендируванням («переходом») від Людини до Надлюдини завдяки усвідомленню, що «Бог помер», тобто, що відбувся кінець примарам метафізики – і усвідомлення цього факту робить людину просвітленою та самодостатньою.

Отже, відбувся перехід до стану Надлюдини через трансцендирування імморальністю, але неправильно розуміти імморальність як раціональну-цинічну установку, тоді це було би зниження до тваринного стану. Ф. Ніцше розрубив цей «горієв вузол» апорії добра та зла трансцендируванням, імморальністю та фактом того, що у свідомості просвітлених «аристократів духу» «Бог помер» (Ніцше, 2002).

Імморальність у буддизмі трансцендирується станом «просвітлення», звідси просвітлений піднімається вище за добро та зло, виходить з діалектики добра та зла. Буддизм у різних своїх видах першим проголосив як обов'язкову умову для досягнення просвітлення символічну смерть хибних установок на кшталт «бога», «будди», «догматів релігії» та інше. Інакше людський розум полюбляє чіплятися до примар метафізики та не досягає просвітлення. Просвітлений буддист є Надлюдиною, який, як по-ніцшевські справжній шляхетний «аристократ духу», робить практичні, духовні благодіяння, милосердно ставиться до тих, хто страждає, добрими справами допомагає їм позбавитись свого тягаря нерозумності та страждання. Так само, як проповідник, або бодгісаттва, жертвуючи своїм просвітленням заради допомоги та спасіння людських істот, насправді є Надлюдиною.

Трактат Н. Макіавеллі «Державець» містить

свій варіант трансцендирування з апорії добра та зла у імморальність. Н. Макіавеллі у цьому трактаті в певному сенсі «легше», тому що він демонструє концепт імморальності на прикладі реальних династій аристократів, які знаходяться на верхівці влади, тому філософу не потрібні додаткові конструкції як-от несправжні аристократи, тобто «аристократи», але «духу». Державець трактату Н. Макіавеллі в усіх своїх справедливих або підступних вчинках слідує «державному обов'язку», він нібито полонений своїм державним боргом перед країною, перед народом та власним родом. Згадаємо, що історична династія Борджиа мала за мету припинити криваву внутрішні міжусобні війни між шаленими аристократами та об'єднати землі у єдину державу, тому що народ потерпав не лише від смерті на поле бою, але від голоду, хвороб, які були наслідком багаторічних, безперервних зіткнень. Тому державець змушений робити неправедні, гріховні, з церковної точки зору, вчинки, жертвує своєю безсмертною душею, прирікаючи її на пекло у потойбічні заради держави. Тобто все вирішує одна обставина: ще при житті душа державця уведена у «потойбіччя» добра та зла трансцендируванням «державним обов'язком», через який державець нібито сам собі не належить, його дух, душа повністю розчинені у цьому державному обов'язку та націлені на справедливі і добрі для держави дії і тому переходять у стан «імморальності» (Мак'явеллі, 2025). Таким чином, державець трансцендирований «державним обов'язком», що робить його імморальним, не підпорядкованим звичайним оціночним судженням, виводить його за межі добра і зла.

Вказана система стосується лише «державця» (кар'єристи не мають на неї право, це буде банальною підступністю та гріхопадінням), що корелює з системою сансари стародавнього індуїзму з його кастовим соціальним устроєм, де на просвітлення та мокши (звільнення з перероджень у колі сансари) має право той, хто у новому народженні досяг соціальної верхівки влади, тобто має чисту, непорочну карму; і високий соціальний статус є не просто маркером чистої карми, а буквально втіленням непорочної та аристократичної людини з усіх боків: і соціального, і духовного боків.

Таким чином, на нашу думку, концепт імморальності є тісно пов'язаним з концептом трансцендирування, тобто виходу не просто за межі людської етики, а за додаткові межі, або універсальні межі, що притаманні людській природі. Концепт імморальності тоді означає тотальну трансформацію власного носія. Які можливі варіанти трансцендирування, тобто того компонента, який виводить людину за межі людської етичної дихотомії добра і зла, «по той бік добра і зла».

Одним із ступенів просвітлення є стан пустоти («шуньї») свідомості, коли обтулюється усе «занадто людське» та усі феномени плинного емпіричного досвіду всередині свідомості людини.

У «шуньї» («порожнечі») внаслідок обнуління усього «неістинного», усіх «неістинних», «несправжніх» речей буття, або феноменів буття, за Е. Гуссерлем, є власний діалектичний «супротивник», у якого «шунья» розуму перевертається, коли «Я» трансцендироване просвітленням – це «акаша» (Стрелкова, 2020), тобто необмежений, універсальний, абсолютний простір мислення. Згадаємо «трансцендентальне Я», головна функція якого робити універсальний синтез усього, усіх феноменів, переживань, станів, потоків (свідомості, часу та інше) феноменології Е. Гуссерля (2021).

Чому настільки потрібний концепт про «смерть Бога», що фігурує і у буддизмі усіх напрямків (індійський, чань, дзен), і у філософії Ніцше? (St. Ruth, D. & St. Ruth, R., 2007). Тому що до тих пір, доки «вища суть», «вища ідея» знаходиться ззовні від людини, то людина залишається звичайною, слабкою, обмеженою власною смертною природою, відсутністю волі, влади над самою собою, враженою недовірою до самої себе, доти людина внаслідок своєї слабкості потребує на що спиратися, нібито на милицю у вигляді ідеї Бога, на який можна спиратися в усіх життєвих ситуаціях, особливо у хвилини нещастя, але тоді страждання людини безперервно продовжується. Виникає нова апорія: віра у добро, у милосердого Бога та одночасно безперервність страждання, що є злом. Але як тільки людина усвідомлює, що ідея «Бог» є власною та колективною ілюзією, тобто що «Бог помер. Ми усі вбили його» (Ніцше, 2025) та ще якщо вона вміє практично, роблячи певні вправи, дії, усвідомлювати, то вона буде трансцендированою усвідомленням себе справжнього, самості, силою волі та духу, та трансформується, перетвориться на просвітленого. Людина починає трансцендирування усвідомленням «смерті Бога» як зовнішнього доглядача, або як милиці, що тримає біля себе, та виходить у стан імморальності, просвітленості. Зауважимо, що імморальність зовсім не означає байдужість, навпаки це стан свободи усвідомлювати справжню суть речей та стан безоціночного милосердя до страждань людських.

Надлюдина – це просвітлена людина без ідеї Бога, але такого, що співчуває людям, проповідує людям, приносить власний духовний дар. Чому він так робить? Тому що складовою його просвітлення є любов до життя як такого, коли виникає внутрішня воля ствердити себе та Надлюдину всередині себе, що потенційно є в кожній людині, отже, у «надлюдини» формується нове етико-онтологічне пізнання та самопізнання. Імморальність стає новою етикою, яку проповідує Надлюдина, яку можна досягти, актуалізуючи таку саме «надлюдину» як «природу будди» всередині себе самого, власним зусиллям та позбавленням примар метафізики.

Чому ми вважаємо, що Ф. Ніцше знаходиться на боці добра, співчуття? Тому що, по-перше, Ф. Ніцше шалено заперечує свою приналежність до «нігілізму». Ставлячи питання про аскетичний ідеал для філософа, для Будди, Ф. Ніцше відштовхує метафізику і стверджує життя і самість кожного філософа-аскета: «…філософ усміхається оптимумі обставин, потрібних для вищої і найвідважнішої духовності, і тому не заперечує «буття», а навпаки, стверджує в ньому своє буття, і тільки своє буття…» (Ніцше, 2002, с. 270).

Нігілізм для Ф. Ніцше є символом руйнівного заперечення, а тому безглуздого, безплідного «ніщо»; по-друге, Заратустра, який досяг у горах власного просвітлення-спасіння, йде проповідувати отриману істину, власну ідею сили духу, перетворення людини у Надлюдину, смерті Бога – на площу до натовпу людей. Заратустра як надлюдина має настільки сильний дух, що готовий подолати осміяння, нерозуміння, спотворення власного образу з боку нерозумного натовпу, маючи за мету донести нову ідею щодо людської природи, розкрити усім знання про справжню природу людини (Ніцше, 2025). Така сумлінність щодо обов'язку бодгісаттви та вірність мудрості просвітленого серед сміхотливого натовпу можлива завдяки імморальності, нечутливості, що притаманні Заратустрі як Надлюдині.

Чому ще Заратустра йде проповідувати людям? Тому що любить життя, а не метафізичну таємницю для обраних. Люблячи своє призначення проповідника, який хоче донести власне просвітлення до людей, він любить власну долю, навіть якщо вона виявляється фатумом, роком. Знову згадаємо Н. Мак'авеллі, у якого в трактаті «Державець» йдеться про «фортуну» як щасливу долю, але «фатум» є незворотнім роком, невідворотнім у своєму впливі, що звичайною, неусвідомленою, неіммораьною людиною сприймається як «злий рок» (Мак'авеллі, 2025). Спроможність Заратустри підкорюватися долі є також провідною характеристикою Надлюдини, або «аристократа духу». Тому «amor fati» також є провідною характеристикою просвітленого Заратустри і незважаючи на усі скарби духу, наданого йому просвітленням, як аргату, Заратустра прагне розчинити їх у сансарі, як бодгісаттва. Знання про трансцендирування «я», про себе-як-Надлюдину, про перетворення себе на Надлюдину – це призначення проповідувати вказані ідеї у сансарі для Заратустри більш реальне, аніж метафізичні привиди Будди або Христа. «Amor fati» як любов до року, підкорення року постає як виключно риса «аристократів духу» (згадаємо, що вказана ідея була притаманна сенатору Сенеці, імператору Марку Аврелію та народженому у рабстві Епіктету), на відміну від рабської моралі, що втілена у ressentiment'і натовпу, навіть дуже заможному або родовитому (Ніцше, 2022).

«Amor fati», імморальність, внутрішня шляхетність замість страждання або ressentiment'у – це ще одна риса Надлюдини, тобто йдеться про відсутність страждання. Коло сансари, що сповнене стражданням, існування у сансарі, що обумовлене стражданням, є прикметою звичайної людини, пересічного громадянина у кастовій або становій державній системі. Надлюдина не страждає, вона перевершила страждання. Надлюдина також не може померти у стані страждання, як Христос. Згідно буддизму, стражданню підпорядковано усе, що знаходиться у колі сансари, це прикмета взаємообумовленого цілісного земного існування, підпорядкованого закону каузальності, у якій є людина, що зі стражданням народжується, страждає від обумовленості буття та зі стражданням вмирає (Ніцше, 2002).

Вчення Заратустри розкриває істину, що людина є перехідним витвором, який має трансформувати свою природу завдяки надзвичайної мудрості, яка «переводить на інший берег» (Стрелкова, 2020) річки-буття через «калинів міст» («калиновий міст» пов'язує світ живих та світ мертвих) слов'янської міфології, що є символом смерті (тут символічної смерті «людського, занадто людського», а також «смерті Бога», як якоря цього берегу річки-буття), за яким находиться «потойбіччя» мудрості як просвітлення розуму, надзвичайної сили духу, імморальності як нечутливості до усього звичайного людського, законів існування форм людського буття (Костомаров, 2014; Лозко, 1994; Гейштор, 2024). Таким чином, надбання мудрості надлюдини є надзвичайною трансформацією психофізичного стану людини, що порівнено зі станом вмирання, тимчасовим переходом на беріг смерті річки-буття; калинів міст є образом переходу, як це буде повторено у образі линви з опасністю загинути у «Так казав Заратустра» (Ніше, 2025).

Ми вважаємо, що в філософії Ф. Ніцше «імморальність» є антитезою до «страждання». Духовний стан імморальності, який стає властивістю для себе та маркером для всіх Надлюдини, яка вийшла з кола взаємозумовленості усіх явищ сансари, каузального закону буття, є антитезою стану страждання, яке є нормою для пересічної людини всілякого соціального стану та всілякої національності разом з усіма феноменами буття «життєвого світу» (Гуссерль, 2021), тому що вони «діють», навіть якщо нічого не роблять, тобто підпорядковані законам життєвого устрою буття.

На наступному ступені просвітлення імморальність стає конотативним психосоматичним наслідком стану «нірвани», який спрямований на стосунки з соціальним середовищем. Концепт імморальності виступає антитезою до концепту страждання як філософсько-етичні системи, що відносяться до різних філософських та релігійних вчень. Концепт імморальності може виступати

аналогом щодо «фаталістичності», «апатії», «атараксії», мудрості, «недіяння», що притаманно вченням стоїцизму, даосизму та інших. Концепт страждання характеризує буття у колі сансари, згідно доктрині буддизму, що зазначено у чотирьох шляхетних істинах, та в індуїзмі (Пішель, 2024). Людина, яка стала «буддою», тобто відкрила у собі «природу будди», спочатку стає «просвітленою», – що трансцендирує її у стан Надлюдини, – припиняє страждати (St.Ruth D., St.Ruth R., 2007). Припинення страждання є ключовою характеристикою Надлюдини, особливо згідно буддизму – це означає досягнення Мокши. (На нашу думку, Христос для Ф. Ніцше є не Богом, не надлюдиною, тому що потерпав від страждання, помер у стражданні, від насильницької смерті; а метафізика (мається на увазі духовне, метафізичне воскресіння) для Ф. Ніцше виступає як щось ілюзорне, неістинне та, навіть, хибний шлях, навмисно створений для нерозумних людей, У подальшому вказана тема буде висвітлена більше). Таким чином, концепт імморальності має антитезою ідею «страждання».

Надлюдина не має позиції страждання як чесноти, що має суспільне втілення в інститут церкви, що підтверджує думка А. Сомова: «Самоперевершеність й оптимістична життєво стверджуюча позиція характерні для надлюдини. Тільки духовна сфера може бути сферою діяльності надлюдини, тільки сфера духовної творчості» (Сомов, 2015, 114).

Ніцшевську ідею подолання людиною «занадто людського» у собі самому та переходу до «надлюдини» можна було у той час сприйняти як філософський аналог біологічної теорії еволюції Ч. Дарвіна. Насправді, схема еволюційного розвитку: мавпа – людина – надлюдина має не дарвінізм у її еволюційному розумінні, а притаманну буддизму онтологічну процесуальність (Пішель, 2024). Згадаємо, що Ф. Ніцше черпав інформацію про буддизм через різні джерела багато років. Людина, – у динамічній, видозмінній, швидкоплинній картині світу, має таку само складову процесуальності-розвитку власного антропологічного буття, яке, згідно меті буддизму повинно розчинитися у бутті як такому, у всеохоплюючій онтології, – має розвинутись до Надлюдини (Ubermensch). Хоча ми розуміємо, що Ф. Ніцше, маючи за суть буддійські ідеї, користується, в першу чергу, джерелом з рідної німецької літератури – поняттям Гете «Ubermensch» з «Фаусту» (Гете, 2025), де кореляція між східним та західним розумінням розвитку людини, що дещо змінює її природу, виникає на підставі отримання надзвичайної мудрості, яка змінить онтологічно-антропологічний статус людини, тобто трансцендирує людину у інший онтологічний статус.

У такому контексті не теоретичні догмати, а praxis, практичне виконання мудрості, практичне самозмінення трансцендирує людину вище самої себе та вище апорії добра та зла, догматів моральності у християнстві та інших релігіях. Найвищі, несвідомі октави самості, які, згідно К.-Г. Юнгу (Юнг, 2025), знаходяться одночасно у свідомому та несвідомому шарах особистості та відповідальні за таланти, мудрість, знання людини, задіяні у просвітленні. Самість навіть у стані «шунья» зберігає дещо від себе, інакше Будда Гаутама Шакьямуні втратив би свою біографію (Пішель, 2024; Юнг, 2018; Юнг, 2025).

Поєднання «я» та «буття» – це прояв концепту «amor fati» як прийняття реальності, що оточує, та прийняття власної реальності самого себе, людської природи. На нашу думку, «amor fati» має ще такий прояв, як розчиненість себе у бутті, коли «я» переходить у стадію «шунья» («пустоти»). Але далі, після стадії «шунья», «я»-вище, або вищий прошарок самості, здатний вже у надбаному стані «імморальності», так само безчуттєво, імморально повернутися та прийняти реальність сансари, повсякденного буття, «життєвого світу» (Гуссерль, 2021) та при цьому зайнятися просвітництвом оточуючих людей, виходячи зі співчуття до усього живого, як мудрець-бодгісаттва, який практичними діями та через проповідь милосердно, ненав'язливо просвітлює свідомість людей, виходячи з мети зменшити їх страждання. В усіх відомих буддійських текстах просвітлення йде разом зі співчуттям та милосердям, які мають практичний прояв, практичні дії з метою зменшити страждання людей або конкретної людини (Пішель, 2024). Інакше це не просвітлення, не самозростання, не «природа будди», а однозначний перехід на чорний бік, бік зла у буттєвій картині світу без всілякої «імморальності», але з цинізмом та захопленістю «чорною естетикою» в усіх її проявах.

Концепт «імморальність» може мати такий аналог у буддизмі, як «серединний шлях», що виступає балансом певних сил. Наприклад, перехід «по той бік добра і зла» можна одночасно трактувати як «імморальність», як вирішення апорії добра та зла, та як досягнення «серединного шляху», «золотої середини» балансу, гармонії всередині себе самого. Отже, «імморальність» може трактуватись як гармонія «серединного шляху» буддизму, як баланс волі до самоствердження, волі до життя, інстинкту, матерії та духу, ідеального, усвідомленого філософії Ф. Ніцше.

Взагалі сама назва «Так казав Заратустра. Книжка для усіх та ні для кого» є типовим парадоксальним дзен-буддійським формулюванням (Фромм та ін., 2025). Так само Заратустра несе у дарунок своє вчення, ідею про «Бог помер!» для усіх людей і ні для кого конкретно, для того без імені, хто самотужки зможе зрозуміти та просвітитись вказаними духовними ідеями. Проте Заратустра сповнений любов'ю до усіх людей.

Твір починається саме з того, що Заратустра відчуває переповненість власною мудрістю,

немов «келих» (Ніцше, 2025) і прагне поділитися мудрістю з людьми, освітити життя людей, надати їм радість від отриманих ним самим духовних дарів. Своє бажання мудрець аргументує сонцю, до якого звертається зі своєю язичницькою молитвою, просить благословення на похід з височини духу, що символізує життя та просвітлення на горі, у низовину до усіх, на проповідь серед натовпу людей. «Я люблю людей! Я несу людям дарунок!» – з цього починається твір (Ніцше, 2025).

Сюжет про молитву до сонця вже був описаний у творах Платона про Сократа, який так само протягом дня молився до сонця (Платон, 2018). Так само до сонця молилися стародавні слов'яни. Сонце виступає як хтонічний батько, наставник, друг для самотнього Заратустри. Разом з цим згадаємо, що у стародавніх аріїв так само обожнювався вогонь та сонце як носій вогню, про що ми дізнаємося із зороастризму та язичництва слов'ян (Костомаров, 2014; Лозко, 1994; Гейштор, 2024).

Далі ми вважаємо, що у творі присутній синтаксичний паралелізм, що притаманний старослов'янському фольклору, який досліджується методами структуралізму (Костомаров, 2014; Лозко, 1994; Гейштор, 2024). Заратустра проводить паралель між сонцем, яке сповнене власним світлом і обігріває та собою, який переповнений власною мудрістю і хоче дарувати її людям, просвітити їх свідомість, надати поштовх до просвітлення. Крім того, кажучи про «інший бік» діяльності сонця, Заратустра показує розуміння і прийняття протилежностей життя, що показує його імморальність (Ніцше, 2025). Таким чином, на початку тексту виходить фольклорний автохтонний синтаксичний паралелізм: сонце – мудрець Заратустра, світло – мудрість, буття усіх – буття людське.

Заратустра має власних «супутників» орла та змію, які окрім символу сміливості та знання, мають у сукупності разом ще один міфологічний образ-символ – це Кецакоатль, «змій, що у пір'ях» стародавньої релігії індійців, що символізує надзвичайну мудрість та допомогу людству, або Мефістофеля, якщо дивитись з європейської точки зору. Отже, розгортається міфологема, що властива різним стародавнім віруванням, і ця міфологема має рецепцію з сучасною культурою, філософією, що допомагає розкривати структуралізм. Причому, тут актуальні два види структуралізму: структурно-типологічний, що розкриває типові міфологічні архетипи у різноманітних зв'язках, де ми сконцентровані на філософських міфологемах, та лінгво-структуралістський, (Сосюр, 1998) згідно якому ми сконцентровані на діахронічному аспекті міфу (Чуйкова, 2025). В результаті ми аналізуємо концепти Ніцше також у контексті структурної антропології.

Міфологема Кецакоатлю важлива, тому що нібито «підсвічує» сюжет з європейської культури «Фауста» Гете про шукача надзвичайної мудрості, де вперше починає розгортатися слово «надлюдина» (Ubermensche). Також актуальна паралель зі змієм, який у спеку прикрив власною відлогою Будду у медитації (Пішель, 2024). Ми також звертаємо увагу ще на символ-образ бджоли, який символізував певне язичницьке вірування, коли Заратустра, звертаючись з молитвою до сонця, порівнює себе з бджолою, а отриману їм мудрість – з медом, якими потрібно поділитися з людьми, що також є проявом синтаксичного паралелізму структурно-типологічного підходу.

Крім того, печера, у якій жив на горі Заратустра, нагадує аналогічний образ печери з онтології Платона, де на виході до сонця перебуває досконалий мудрець, просвітлений філософ, у якого стався «зворот очей», і сонце символізує абсолютну мудрість та істину-Алетейю. Печера є онтологічний образом-концептом буття звичайних людей, де розум відпочиває. Але святий старець знаходиться між верхом гори та низовиною (ринок з людьми), що відповідає другій ланці печери Платона з напів-просвітленими, напів-освіченими людьми. Старець, який «не любить людей», відповідає онтологічному та антропологічному статусу «аргата», і його просвітлення недосконале. Він живе у лісі – згадаємо «араньяки», «лісові книги» про самотників, які також прагнуть досягти «мокши».

Імморальність Заратустри спрямована до себе самого, amor fati у прийнятті наслідків свого рішення піти дарувати людям власну мудрість, у прийнятті долі загинути як надлюдина, стати звичайною людиною.

Усі згадувані філософські та культурологічні образи та символи у зв'язку з молитвою до сонця Заратустри є міфологеми, язичницькі символи, образи, концепти через їх структуралістське осмислення набувають діахронічного сенсу: ми із наративного сьогодення-тексту йдемо за їх паралельною сенсовою екстраполяцією у минуле, актуалізуючи їх минулі міфологічні сенси (Чуйкова, 2024). Міф сам по собі суміщає два аспекти: діахронічний, де міститься згадка, розповідь про минуле та синхронічний, де міститься розповідь та пояснення сьогодення і разом екстраполяція у майбутнє. Таким чином, за допомогою міфу, минуле, минулі сенси зв'язуються з майбутнім, відіграють новими сенсами, що надає «вічне життя», «вічне повернення» міфам-образам, міфам-символам, сенсам, що вони несуть разом із собою.

Висновки.

Концепти трансцендирування та просвітлення, «смерті Бога» можна розглядати у контексті духовної практики різних напрямків буддизму як філософського праксису, якого так само прагнуть досягти європейські філософи. «Смерть Бога» або «вбий Будду» до Ф. Ніцше проголошували буддійські вчителі своїм

учням, які через зайві метафізичні примари не могли досягти саторі, самадхі. В результаті, духовний стан імморальності є результатом трансцендирування від людини до надлюдини. Імморальність є особистим виходом, вирішенням апорії добра та зла та конотацією мудрості.

З іншого боку, мотив «просвітлення» та трансцендирування ми можемо розглядати у контексті релігійно-філософських текстів, що актуалізує наративний шар буття і відповідний сенс концептів, і тоді застосовуємо поняття «міфологема» стосовно «просвітлення», «трансцендирування», «надлюдини», «смерті Бога» та структурно-типологічний підхід аналізу вказаних міфологем або концептів.

Таким чином, концепти «просвітлення» та трансцендирування мають філософський сенс досягнення надзвичайної мудрості, що виводить надлюдину «по той бік» добра і зла, тобто надлюдина придбає властивість імморальності. Проте всі вказані теоретичні викладки виходять з практичного підґрунтя, означають необхідність праксису, медитативних вправ та усамітнення. Якщо ми досліджуємо вказані поняття у складі філософсько-релігійних текстів, то переходимо у наративну реальність тексту про міф або тесту Ф. Ніцше. Тоді ми досліджуємо «просвітлення» та «трансцендирування» як міфологеми, як універсальної структури із застосуванням структурно-типологічного підходу та діахронічного методу. «Просвітлення» та трансцендирування є універсальним, загальним мотивом (loci communes) для усіх світових культур, універсальним світовим міфом про надбання людиною психофізичного стану «надлюдини», надзвичайної мудрості, що реалізується як вчинки заради допомоги людям, через жалість, любов, милосердя до людей, що характеризує бодгісаттву.

На початку твору «Так мовляв Заратустра» (Ніцше, 2025) образно описані духовні ступені, що мають буддійські інтенції етапів просвітлення, надбання мудрості. Святий старець, усамітнений мізантроп у лісі на горі, є аналогом аргату у буддизмі; Заратустра, який спускається з вершини гори з любов'ю дарувати мудрість людям є аналогом бодгісаттви. Універсальні структури світової культури (надлюдина, просвітлення, мудрість, бодгісаттва) підкреслено синтаксичним паралелізмом тексту Ніцше: мед – мудрість, тепло від сонця – допомога людям бодгісаттвою, що притаманно світовим давнім міфам, віруванням та потребує діахронічного, структурно-типологічного підходів.

Надлюдині-бодгісаттві властива імморальність просвітленого мудреця. Милосердя до людей це також складова мудрості та імморальності, поблажливості мудреця. Ф. Ніцше стверджував, як буддист, силу духа всередині людини, що може перетворити людину зі слабкої і страждаючої, поринену у апорію добра та зла, на сильну, шляхетну, імморальну та милосердну, милосердну апріорі, безумовно, без обожнення та поклоніння за це, що є справжньою імморальністю.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Гейштор О. (2024). *Слов'янська міфологія*. (Перекл. з польськ. Сергій Гірік). Київ: Кліо. https://clio.in.ua/en/component/virtuemart/knyharnya/978-617-7755-86-8-detail.html

Гете. (2025). *Фауст*. (Пер. з німецьк. Микола Лукаш). Харків: Фоліо.

Гуссерль, Е. (2021). *Картезіанські медитації*. (Перекл. з німецк. Андрій Вахтель). Київ: Темпора.

Костомаров М. (2014). *Слов'янська міфологія*. Львів: ФОП Стебеляк.

Лозко Г. (1994). *Українське язичництво*. Київ: Укр. центр духов. культури.

Лютий Т. (2016). *Ніцше. Самоперевершення*. Київ: Темпора. https://tempora.com.ua/shop/nicshe-samopereversheennya

Мак'явеллі Н. (2025). *Державець*. (Пер. з італ. Є. Тарнавський). Харків: Фоліо.

Ніцше Ф. (2002). *По той бік добра і зла. Генеалогія моралі.* (Пер. з нім. А. Онішко). Львів: Літопис.

Ніцше Ф. (2022). *Народження трагедії з духу музики*. (Перекл. з німецьк. Олег Фешовець, Катерина Котюк). Львів: Астролябія.

Ніцше Ф. (2024). *Так мовив Заратустра. Книжка для всіх і ні для кого.* (Пер. з німецьк. Анна Савченко). Харків: Фоліо.

Пішель Р. (2024). *Будда, його життя та вчення*. (Пер. Роман Вербич). Київ: Арій.

Платон. (2018). *Бенкет*. (Пер. з давньогрец. Уляна Головач). Львів: Видавництво УКУ.

Сомов А. (2015). Ґенеза ідеї надлюдини в європейській філософії: концепція Фрідріха Ніцше. *Науково-теоретичний альманах Грані*, *18*(5), 109-116. https://doi.org/10.15421/1715108

Сосюр Ф. де. (1998). *Курс загальної лінгвістики*. Київ: Основи.

Стрелкова А. (2020). Буддизм та Ніцше: філософські паралелі. *Східний світ*, 1, 109-126. https://doi.org/10.15407/orientw2020.01.109

Фромм Е., Судзукі Д., & Мартіно Р. (2025). *Дзен-буддизм та психоаналіз*. Київ: Сваргог. https://book-ye.com.ua/nehudozhnja-literatura/relihiya/buddizm/dzen-buddyzm-i-psykhoanaliz/

Чуйкова О. (2024) Діахронія ретенційної свідомості та наратив «тексту про минуле» П. Рікера та М. Пруста «У пошуках втраченого часу». *Modern science: prospects, innovations and technologies: Scientific monograph. Part 2,* 444, 105-143. https://doi.org/10.30525/978-9934-26-473-3-21

Чуйкова О. (2025). Лінгво-філософський структуралізм (синхронія та діахронія) концепту «трансцендентальне Его» Е. Гусерля *International Scientific Conference Vectors of Science and Technology Development in the Context of Globalisation : Conference Proceedings, March 22-23,* 42-45. https://doi.org/10.30525/978-9934-26-436-8-13

Юнг К.-Г. (2018). *Архетипи і колективне несвідоме.* (Перекл. з нім. Катерина Котюк) Львів: Астролябія.

Юнг К.-Г. (2025). *Aion. Нариси щодо символіки самості.* (Перекл. з нім. Катерина Котюк) Львів: Астролябія. https://books.google.com.ua/books?id=cyHTDwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false
St. Ruth, D., & St. Ruth, R. (2007). *Theravada Buddhism (Simple Guides).* London: Kuperard. ISBN: 978–1857334340. https://www.abebooks.co.uk/9781857334340/Theravada-Buddhism-Simple-Guide-Guides-1857334345/plp

REFERENCES

Chuikova, O. (2024) Lingvo-filosofs'kij strukturalizm (sinhronija ta diahronija) konceptu «transcendental'ne Ego» E. Guserl'a. *International Scientific Conference Vectors of Science and Technology Development in the Context of Globalisation: Conference Proceedings, March 22-23,* 128, 42-45. https://doi.org/10.30525/978-9934-26-436-8-13

Chuikova, O. (2024). Diachrony of retentive consciousness and the narrative of the «text about the past» by P. Ricker and M. Proust's «In search of lost time». *Modern science: prospects, innovations and technologies: Scientific monograph. Part 2,* 444, 105-143. https://doi.org/10.30525/978-9934-26-473-3-21
Fromm, E., Sudzuki D., Martino R. (2025). *Dzen-Buddism ta psihoanaliz*. Kijiv: Svarog. https://book-ye.com.ua/nehudozhnja-literatura/relihiya/buddizm/dzen-buddyzm-i-psykhoanaliz/
Gete. (2025). *Faust*. (Translated from German by Mikola Lukash). Kharkiv: Folio.
Gusserl, E. (2021). *Cartesian reflections*. (Translated from German by Andrew Vakhtel). Kijiv: Tempora.
Geystor O. (2024). *Slovjans'ka mifologija*. (Translated from Polska Sergij Girik) Kijiv: Klio.
Jung K.-G. (2018). *Arhetipi i kolektivne nesvidome.* (Translated from German by Katerina Kot'uk). L'viv: Astrolabiya.
Jung K.-G. (2025). *Aion. Narisi sodo simvoliki samosti.* (Translated from German by Katerina Kot'uk). L'viv: Astrolabiya.
Lutiy T. (2016). *Nietzsche. Samopereversheпn'a*. Kijiv: Tempora.
Lozko G. (1994). *Ukrajins'ke jazichnicztvo*. Kijiv: Ukr. centr duhov. kul'turi.
Nietzsche F. (2002). *Po toy bik dobra i zla. Genealogi'a morali.* (Translated from German by A. Onishko). L'viv: Litopis.
Nietzsche F. (2022). *The Birth of Tragedy from the Spirit of Music*. (Translated from German by Oleg Feshovetz'). L'viv: Astrolabiya.
Nietzsche F. (2024). *Tak moviv Zaratustra*. *Knijgka dl'a vsih i ni dl'a kogo.* (Translated from German by Anna Savchenko). Kharkiv: Folio.
Pishel' R. (2024). *Budda, yogo jitt'a ta vchenn'a*. (Translated from French by Roman Verbich). Kijiv: Arijy.
Platon. (2018). *Benket*. (Translated from Greece Ul'ana Golovach). L'viv: Vidavnictvo UKU.
Somov, A. Y. (2015). Genesis idea of the superman in european philosophy: concept Friedrich Nietzsche. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, *18*(5), 109-116. https://doi.org/10.15421/1715108
Sos'ur F. de. (1998). *Kurs zagal'noji lingvistiki*. Kijiv: Osnovi.
St. Ruth, D., & St. Ruth, R. (2007). *Theravada Buddhism (Simple Guides).* London: Kuperard. ISBN: 978-1857334340. https://www.abebooks.co.uk/9781857334340/Theravada-Buddhism-Simple-Guide-Guides-1857334345/plp
Strelkova A. (2020). Buddism ta Nicshe: Filosofskie paraleli. *S'hidniy svit*, 1, 109-126.
Kostomarov M. (2014). *Slovjans'ka mifologija*. L'viv: FOP Stebel'ak.
Mak'javelli N. (2025). *Derjgavec'*. (Translated from Italian by Evgen Tarnavs'kiy). Kharkiv: Folio.

Propensity for Adventurism as a Means of Affirming Social Self-Sufficiency

UDC 1. 122/129 DOI: https://doi.org/10.15421/172668

Sirko Andrii
Ph.D. Student, https://orcid.org/0009-0008-7884-6918, andrijjsirknem@ukr.net
Kaluha Volodymyr
Dr.Sc., Full Prof., https://orcid.org/0000-0003-4744-826X, kalugavl@ukr.net
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Abstract.
Relevance. The relevance of the research problem stems from contemporary crises in which freedom of choice is increasingly constrained by techno-social algorithms and globalized norms. In this context, adventurism appears not as irrational deviation but as a mechanism for asserting social self-sufficiency and autonomy. In Ukraine, the wartime and geopolitical context intensify adventurism as a form of existential resistance, while the growing tendency toward risk among youth requires philosophical reflection. The research gap lies in the insufficient synthesis of the ontology of freedom and the social psychology of adventurism, highlighting the need to develop an ethics of self-sufficiency.

The purpose of the study is to provide a philosophical justification of the propensity for adventurism as a mechanism for affirming social self-sufficiency through the analysis of freedom of choice in classical and contemporary concepts.

Results. Adventurism is interpreted as a philosophical mechanism through which freedom of choice acquires existential depth and social significance, enabling the subject to preserve autonomy under conditions of conformism and the algorithmic **determination of the contemporary world.**

Conclusions. Adventurism is substantiated as a philosophical and social mechanism for the realization of freedom of choice under conditions of uncertainty and techno-social determination. It serves as an indicator of the preservation of subjectivity and a responsible attitude toward risk, contributing to the formation of an individual's social self-sufficiency. In the Ukrainian context, adventurism appears as a form of conscious existential resistance that enables the preservation of **autonomy and active participation in social processes even under crisis conditions.**

Keywords: adventurism, freedom of choice, social self-sufficiency, risk, autonomy, determinism, existential philosophy

Схильність до авантюризму як спосіб утвердження соціальної самодостатності

Сірко Андрій, Калуга Володимир
Національний університет біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна)

Анотація.
Актуальність проблеми дослідження зумовлена кризами сучасного світу, у якому свобода вибору дедалі частіше обмежується алгоритмами техно-суспільства та конформізмом глобалізованих норм. У добу інформаційних бульбашок і штучного інтелекту схильність до авантюризму постає не як ірраціональна девіація, а як механізм утвердження соціальної самодостатності – індикатора автономії проти детермінізму соціальних ролей.

Для України проблема набуває особливого значення, адже воєнний контекст і геополітичні виклики актуалізують авантюризм як форму екзистенціального опору. Водночас спостерігається зростання схильності до ризику серед молоді як реакції на обмеження, що потребує філософського осмислення у світлі класичних ідей свободи й автентичності.

Лакуна досліджень полягає у недостатньому синтезі онтології свободи та соціальної психології авантюризму, що робить тему актуальною для розвитку етики самодостатності.

Метою дослідження є філософське обґрунтування схильності до авантюризму як механізму утвердження соціальної самодостатності через аналіз свободи вибору в класичних і сучасних концепціях.

Результати. Авантюризм інтерпретовано як філософський механізм, через який свобода вибору набуває екзистенційної наповненості та соціального виміру, дозволяючи суб'єкту зберігати автономію в умовах конформізму й алгоритмічної зумовленості сучасного світу.

Висновки. Авантюризм обґрунтовано як філософсько-соціальний механізм реалізації свободи вибору в умовах невизначеності та техно-соціальної детермінації. Він є індикатором збереження суб'єктності та відповідального ставлення до ризику, сприяючи формуванню соціальної самодостатності особистості. В українському контексті авантюризм постає формою усвідомленого екзистенціального опору, що дозволяє зберігати автономію й активну участь у соціальних процесах навіть у кризових умовах.

Ключові слова: авантюризм, свобода вибору, соціальна самодостатність, ризик, автономія, детермінізм, екзистенціальна філософія

Стаття надійшла / Article arrived: 12.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 17.02.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Вступ.

Сучасний світ характеризується високим рівнем невизначеності, швидкими соціальними та технологічними змінами, а також постійним зростанням контролю над поведінкою людини через алгоритми, мас-медіа та стандарти глобалізованого суспільства. У таких умовах індивідуальна свобода вибору дедалі частіше обмежується зовнішніми чинниками, що породжує феномен конформізму та соціального детермінізму. Проте навіть за цих умов прояви авантюризму набувають нового сенсу: вони стають не просто формою ризику або ірраціональної поведінки, а свідомим способом утвердження власної автономії та соціальної самодостатності.

Схильність до авантюризму, як показує історичний досвід, відображає прагнення особистості до активного вибору та опору умовам, нав'язаним суспільством. В Україні це явище набуває особливого значення в умовах воєнного конфлікту, геополітичних загроз та постійного соціального тиску. В історичній перспективі можна простежити подібні прояви на прикладі визначних особистостей, чия сміливість у ризикованих рішеннях – від політичних кроків до екстремальних форм активності – визначала їх соціальну самодостатність.

Незважаючи на значну кількість досліджень у сфері психології ризику, соціальної поведінки та філософії свободи, питання авантюризму як механізму утвердження соціальної самодостатності залишається недостатньо вивченим. Особливо відчутним є брак синтезу філософської онтології свободи з емпіричними даними соціальної психології авантюризму. Цей пробіл визначає нагальну потребу в системному аналізі явища, що дозволяє не лише описати його психологічні та соціальні аспекти, а й осмислити філософське значення для розвитку автономності особистості в сучасному посткризовому світі.

Отже, дослідження спрямоване на філософське обґрунтування схильності до авантюризму як способу реалізації свободи вибору та утвердження соціальної самодостатності, а також на виявлення її ролі у протистоянні детермінованим соціальним та техно-культурним нормам.

Об'єктом дослідження є соціальні та філософські аспекти поведінки людини, що проявляються у схильності до авантюризму та ризикованої діяльності в умовах сучасного техно-суспільства та соціальних обмежень.

Предметом дослідження є філософські механізми утвердження соціальної самодостатності через авантюризм, зокрема взаємозв'язок свободи вибору, автономії особистості та протистояння детермінізму конформізму.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що схильність до авантюризму є не просто психологічною чи поведінковою характеристикою, а філософським механізмом реалізації свободи вибору, який виступає індикатором соціальної самодостатності та здатності протистояти детермінованим соціальним і техно-культурним нормам.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Авторська концепція ґрунтується на положеннях класичної та сучасної філософської думки, присвяченої проблемі свободи, ризику, автономії особистості та соціальної дії. Ідея свободи вибору як фундаментальної характеристики людського буття розглядалася впродовж усієї історії філософії – від античних концепцій до сучасних екзистенціальних і соціально-філософських підходів. Зокрема, у працях Платона та Аристотеля свобода осмислювалася у зв'язку з доброчесністю та відповідальністю, тоді як у філософії Нового часу (І. Кант, Г. В. Ф. Гегель) вона набуває статусу автономії волі та усвідомленої необхідності.

Особливого значення для аналізу авантюризму мають екзистенціальні концепції свободи та вибору, представлені у працях С. К'єркегора, М. Гайдеґґера, Ж.-П. Сартра та А. Камю. Так, Сартр трактує свободу як неминучий тягар відповідальності, що реалізується через ризиковані рішення та вихід за межі соціально заданих ролей (Сартр, 2001). Камю, у свою чергу, розглядає бунт як форму утвердження людської гідності в абсурдному світі, що дозволяє інтерпретувати авантюризм як різновид екзистенціального спротиву детермінізму (Камю, 2015).

У соціально-філософських концепціях XX століття проблема ризику та невизначеності набуває нового звучання. Зокрема, У. Бек у теорії «суспільства ризику» підкреслює, що сучасна людина змушена постійно приймати рішення в умовах системної невизначеності, де ризик стає структурним елементом соціального буття (Бек, 2019). Подібну логіку розвиває З. Бауман, аналізуючи «плинну сучасність», у межах якої індивід втрачає стабільні соціальні орієнтири та змушений самостійно конструювати власну життєву траєкторію, часто вдаючись до ризикованих стратегій самореалізації (Бауман, 2020).

В міжнародному науковому дискурсі проблеми свободи, автономії особистості та соціальної відповідальності розглядаються як у філософії, так і в соціології. Класичні та сучасні автори наголошують на значенні свободи вибору та відповідальності людини в умовах соціальних трансформацій і невизначеності. Так, І. Кант підкреслює автономію волі як здатність діяти відповідно до власного морального закону, а не лише зовнішніх обставин (Кант, 2000).

Проте авантюризм здебільшого залишається на периферії філософських досліджень, сприймаючись або як негативна соціальна девіація, або як маргінальний феномен.

Аналіз наявних публікацій свідчить, що попри значну кількість праць, присвячених свободі, ризику

та автономії, відсутній цілісний філософський підхід до осмислення авантюризму як механізму утвердження соціальної самодостатності. Саме цей теоретичний вакуум зумовлює необхідність подальшого дослідження, спрямованого на інтеграцію екзистенціальної філософії свободи з соціальною проблематикою ризику та самореалізації особистості в умовах сучасного техно-суспільства.

Результати дослідження.

Дослідження феномену авантюризму в контексті свободи вибору та соціальної самодостатності дозволяє поглибити розуміння сучасних форм самореалізації особистості в умовах соціальної нестабільності та техно-культурної зумовленості. Отримані результати мають не лише теоретичне, а й світоглядне значення, оскільки сприяють переосмисленню авантюризму з позицій філософії свободи – не як ірраціональної або девіантної поведінки, а як осмисленої форми соціальної дії, спрямованої на утвердження автономії суб'єкта.

У ході дослідження встановлено, що авантюризм у сучасному суспільстві виконує функцію своєрідного індикатора ступеня свободи вибору, за допомогою якого особистість виходить за межі нормативно заданих соціальних ролей та алгоритмізованих моделей поведінки. У цьому сенсі схильність до авантюризму постає як реакція на зростаючий детермінізм техно-суспільства, де рішення все частіше приймаються не суб'єктом, а системами прогнозування, соціальними шаблонами та стандартизованими очікуваннями. Саме в таких умовах авантюризм набуває філософського змісту як практичний механізм збереження людської суб'єктності.

Важливим результатом дослідження є обґрунтування положення, згідно з яким соціальна самодостатність не зводиться до економічної незалежності чи соціального статусу, а передбачає здатність особистості приймати відповідальні рішення в умовах невизначеності та ризику. Авантюризм у цьому контексті виступає формою активного самоствердження, що дозволяє індивіду не лише адаптуватися до змін, а й ініціювати нові траєкторії власного буття та соціальної взаємодії. Результати дослідження підтверджують, що авантюризм може розглядатися як значущий філософський феномен, який розкриває глибинні механізми реалізації свободи вибору в сучасному світі. Такий підхід розширює традиційне розуміння свободи, переводячи її з абстрактно-нормативної площини у вимір конкретних життєвих рішень, що формують соціальну самодостатність особистості в умовах посткризової реальності.

Результати дослідження засвідчують, що феномен авантюризму набуває особливого значення в умовах сучасних соціальних трансформацій, пов'язаних із глобалізацією, цифровізацією та зростанням ролі техно-соціальних систем. Сучасне суспільство дедалі більше характеризується тенденціями до стандартизації поведінки, алгоритмізації рішень і нормалізації життєвих стратегій, у межах яких свобода вибору часто редукується до набору заздалегідь заданих опцій. У такому контексті індивідуальна ініціатива поступово підмінюється механізмами соціального прогнозування, рейтингування та контролю, що зумовлює зниження рівня суб'єктності особистості.

У ході дослідження встановлено, що авантюризм у цих умовах постає не як форма заперечення соціального порядку, а як реакція на відчуження людини від власних рішень і життєвих смислів. Вибір, який супроводжується ризиком, стає способом повернення контролю над власною дією, виходу за межі детермінованих сценаріїв і відновлення відчуття особистої відповідальності за наслідки вчинку. Таким чином, авантюризм функціонує як соціальна дія, спрямована на подолання пасивної адаптації до нав'язаних моделей поведінки.

Важливим результатом є виявлення зв'язку між поширенням авантюрних стратегій та кризою сенсів, характерною для пізньомодерного суспільства. Невизначеність майбутнього, розмитість ідентичностей та швидка зміна соціальних орієнтирів створюють ситуацію, в якій раціонально сплановані життєві проєкти втрачають стабільність. У таких умовах схильність до ризику перестає бути винятком і трансформується у форму адаптації до середовища, де передбачуваність більше не є гарантованою цінністю.

Отже, результати дослідження дозволяють розглядати авантюризм як соціально зумовлений феномен, що виникає на перетині втрати суб'єктності, технологічної раціоналізації та екзистенційної невизначеності. У цьому сенсі авантюризм не є ні суто негативним, ні однозначно позитивним явищем, а постає як симптом і водночас відповідь на трансформації сучасного соціального буття, в якому свобода вибору дедалі частіше потребує активного й ризикованого підтвердження.

У філософському вимірі авантюризм постає як специфічна форма реалізації свободи вибору, що виходить за межі формально гарантованої свободи та набуває екзистенційного змісту. Свобода в такому контексті розуміється не як можливість обирати між кількома соціально прийнятними альтернативами, а як здатність брати на себе відповідальність за рішення, наслідки яких не можуть бути повністю прораховані або зведені до раціонального обґрунтування. Саме момент невизначеності надає вибору онтологічної ваги, перетворюючи його з процедурної дії на подію особистісного самоствердження.

Авантюрна дія виявляє себе як акт виходу за межі детермінованих соціальних ролей і очікувань, у яких індивід зазвичай функціонує як елемент системи.

Такий вихід не обов'язково має деструктивний характер; навпаки, він може слугувати способом відновлення автентичності, коли суб'єкт перестає орієнтуватися виключно на зовнішні критерії успіху чи безпеки. У цьому сенсі авантюризм наближається до екзистенціалістського розуміння свободи як постійного вибору себе в ситуації, що не має наперед заданого смислу.

Водночас психологічні дослідження демонструють, що авантюрність пов'язана не лише з готовністю до ризику, а й зі специфікою самоставлення особистості. Зокрема, встановлено, що особи з вищим рівнем авантюрності характеризуються позитивним самоприйняттям та впевненістю у власних можливостях, що створює внутрішні ресурси для прийняття рішень в умовах невизначеності (Меленчук, 2020). Таким чином, авантюризм постає не лише як поведінкова стратегія, а як комплексна характеристика суб'єктності, в якій свобода, ризик і самоставлення формують єдину структуру особистісного самоствердження.

У науковій літературі поняття «готовність до ризику» та «схильність до ризику» не завжди розмежовані та чітко визначені. Так, згідно з дослідженнями Саннікової та Саннікова (2018), схильність до ризику виступає однією зі складових готовності людини до ризику, поряд із прагненням до ризику та механізмами самозахисту. Вони підкреслюють, що ці компоненти взаємопов'язані: схильність до ризику відображає базову схему особистісного ставлення до невизначених ситуацій, прагнення до ризику демонструє активну готовність особистості шукати нові можливості та приймати виклики, а механізми самозахисту забезпечують баланс між ініціативністю та обережністю. У сукупності ці елементи формують психологічну здатність особистості діяти в умовах невизначеності, оцінювати потенційні наслідки і брати на себе відповідальність за свої рішення. Таким чином, готовність до ризику постає як комплексна характеристика, що включає когнітивні, емоційні та поведінкові аспекти, й дозволяє оцінити, наскільки особистість здатна до автономного прийняття рішень у нестабільних соціальних та культурних умовах.

Водночас авантюризм оголює напруження між свободою та відповідальністю. Ризик, притаманний авантюрній поведінці, не зводиться до випадковості чи азарту, а виступає умовою, за якої суб'єкт визнає власну причетність до можливих негативних наслідків. Саме прийняття цього ризику відрізняє авантюризм як форму свободи від імпульсивної або безвідповідальної дії. Свобода тут не є втечею від обмежень, а радше усвідомленим входженням у ситуацію, де жодна інстанція не гарантує правильності рішення.

У контексті сучасної культури, орієнтованої на мінімізацію ризиків і постійне страхування майбутнього, авантюризм набуває характеру внутрішнього спротиву надмірній раціоналізації життя. Він протистоїть логіці повного контролю, в межах якої свобода редукується до оптимізації поведінки. Авантюрна стратегія, навпаки, зберігає за вибором елемент непередбачуваності, що дозволяє людині залишатися автором власного життєвого проєкту, а не лише його виконавцем.

Таким чином, авантюризм можна розглядати як спосіб актуалізації свободи у світі, де сама можливість вільного вибору постійно піддається ерозії. Він фіксує момент, у якому суб'єкт не лише обирає між альтернативами, а й підтверджує власну здатність діяти поза межами нав'язаних сценаріїв, приймаючи на себе повну відповідальність за відкритість майбутнього.

Соціальна самодостатність у цьому контексті постає не як форма ізоляції або відсторонення від соціальних зв'язків, а як здатність суб'єкта діяти автономно в межах складних і нестабільних соціальних структур. Йдеться не про заперечення соціальної взаємозалежності, а про внутрішню незалежність від зовнішніх сценаріїв, які нав'язують готові моделі поведінки та відповідальності. Самодостатній індивід не випадає з соціуму, а, навпаки, зберігає можливість активної участі в ньому без втрати власної позиції.

Авантюрна установка сприяє формуванню такого типу суб'єкта, оскільки передбачає готовність діяти в умовах невизначеності та брати на себе ініціативу там, де відсутні чіткі інструкції чи соціально схвалені алгоритми. Здатність до ризику в цьому разі корелює з умінням приймати нестандартні рішення, виходячи не лише з інституційних норм, а й з особистісного розуміння ситуації та її морального виміру. Авантюризм таким чином перестає бути проявом імпульсивності й набуває характеру соціально значущої якості, що розширює межі можливого в колективних практиках.

Соціальна самодостатність, сформована через авантюрну позицію, виявляється насамперед у здатності діяти без опори на зовнішні гарантії стабільності. Такий суб'єкт не потребує постійного підтвердження власної правомірності з боку інституцій або групового консенсусу, що дозволяє йому зберігати ефективність у кризових умовах. Саме в ситуаціях соціальних зламів стає очевидним, що надмірна залежність від регламентів і процедур може паралізувати дію, тоді як готовність до ризику відкриває простір для відповідального рішення.

У сучасному українському контексті це набуває особливої наочності. Умови війни, волонтерського руху та фронтової реальності актуалізують тип суб'єкта, здатного діяти поза межами формалізованих структур, швидко орієнтуватися в нестандартних ситуаціях і брати на себе відповідальність за рішення, ціна яких є надзвичайно високою. Ризик у таких

умовах не є проявом авантюрності заради самої небезпеки, а стає формою морального вибору, де відмова від дії може мати не менш серйозні наслідки, ніж помилка.

Саме тому соціальна самодостатність, що формується через авантюрну позицію, виявляється важливим ресурсом суспільства в періоди глибоких криз. Вона дозволяє зберігати здатність до творчого реагування на виклики, не розчиняючись у колективному страху або конформізмі. У цьому сенсі авантюризм перестає бути маргінальною рисою і постає як одна з умов соціальної стійкості, що забезпечує можливість оновлення практик взаємодії та відповідального вибору в ситуаціях, де готових рішень не існує.

В українському контексті авантюризм набуває принципово іншого смислового навантаження, ніж у стабільних соціальних системах. В умовах повномасштабної війни він перестає бути маргінальною або девіантною формою поведінки й трансформується у спосіб екзистенціального опору обставинам, що радикально звужують поле вибору. Йдеться не про імпульсивне прагнення до ризику, а про усвідомлену готовність діяти в ситуації, де відмова від рішення означає фактичну втрату суб'єктності.

Авантюрна позиція в таких умовах стає формою моральної та соціальної зрілості, оскільки передбачає прийняття відповідальності за дії без гарантії позитивного результату. Суб'єкт не спирається на ілюзію контролю чи захищеності, а визнає радикальну невизначеність ситуації як вихідну умову власного вибору. Саме в цьому виявляється відмінність між авантюризмом як зрілою формою соціальної дії та безрозсудним ризиком: перший ґрунтується на рефлексії, другий – на запереченні наслідків.

Особливо виразно це проявляється у практиках військової та волонтерської діяльності, де рішення часто приймаються в умовах дефіциту часу, інформації та ресурсів. Ризик у таких випадках не є самоціллю, а стає необхідним елементом дії, спрямованої на збереження життя, підтримку інших або утримання критично важливих позицій. Авантюризм тут постає не як заперечення раціональності, а як її розширення за межі формалізованих процедур, що в кризових умовах виявляються недостатніми.

Аналогічні риси можна простежити й у сфері управлінських рішень, ухвалюваних у воєнний період. Йдеться про дії, що виходять за рамки звичних адміністративних моделей і потребують особистої відповідальності конкретного суб'єкта. Такі рішення нерідко мають авантюрний характер у тому сенсі, що пов'язані з високим ступенем невизначеності та потенційних втрат, однак водночас вони демонструють готовність брати на себе ризик заради збереження функціонування соціальних інститутів.

Важливо підкреслити, що авантюризм у цьому контексті не тотожний героїзації небезпеки або знеціненню життя. Навпаки, він ґрунтується на усвідомленні його крихкості та обмеженості, що робить вибір особливо значущим. Екзистенціальний вимір такого авантюризму полягає в здатності діяти попри страх і невизначеність, не перекладаючи відповідальність ані на обставини, ані на абстрактні колективні суб'єкти.

Важливо додати, що авантюризм у сучасних умовах не зводиться лише до актуалізації суб'єктності або самовизначення. Емпіричні дослідження готовності до ризику показують, що ризик у поведінці є не лише ситуативною реакцією, а й стійкою особистісною характеристикою, пов'язаною з толерантністю до невизначеності, адаптивністю та здатністю приймати рішення в умовах соціальних змін (Гоян та ін., 2025). Це дає підстави розглядати схильність до ризику як невід'ємний компонент авантюризму, що інтегрує готовність до ризикових дій із усвідомленим вибором та відповідальністю. У такому розумінні авантюризм постає комплексним феноменом: він одночасно включає в себе як прагнення до самоствердження та автономії, так і здатність долати невизначеність через активне залучення до ризикових ситуацій. Таким чином, авантюризм виступає механізмом, що не лише відновлює суб'єктність у світі детермінованих соціальних очікувань, але й розширює її можливості через інтеграцію ризику як фундаментального елементу свободи вибору.

Таким чином, в українському досвіді авантюризм постає як форма екзистенціального опору, що дозволяє зберігати людську гідність і суб'єктність у ситуації радикального обмеження свободи. Він виявляє себе не як виняток із норми, а як відповідь на кризу, в якій саме здатність до усвідомленого ризику стає умовою соціальної стійкості та моральної дії.

Висновки.

У проведеному дослідженні авантюризм осмислено як філософсько-соціальний феномен, що дозволяє по-новому підійти до проблеми свободи вибору та соціальної самодостатності особистості в умовах сучасних трансформацій. Показано, що авантюризм не може бути зведений ані до ірраціональної поведінки, ані до девіантного відхилення від соціальних норм. Натомість він постає як специфічна форма соціальної дії, через яку суб'єкт актуалізує власну свободу в ситуаціях невизначеності, ризику та ослаблення інституційних гарантій.

Обґрунтовано, що в умовах техно-соціального розвитку, алгоритмізації рішень і стандартизації життєвих стратегій свобода вибору дедалі частіше набуває формального характеру. За таких обставин авантюризм функціонує як індикатор збереження суб'єктності, оскільки передбачає вихід за межі заданих сценаріїв і прийняття рішень, наслідки яких не можуть бути повністю прораховані. Свобода вибору

виявляється не у кількості доступних альтернатив, а у здатності брати на себе відповідальність за відкритість майбутнього.

Доведено, що соціальна самодостатність не є синонімом ізоляції чи автономії від соціуму, а радше означає внутрішню здатність діяти незалежно від зовнішніх алгоритмів поведінки, зберігаючи активну включеність у соціальні процеси. Авантюрна позиція сприяє формуванню такого типу суб'єкта, який здатний до нестандартних рішень, ініціативи та відповідальної дії в умовах криз і соціальних зламів. У цьому сенсі авантюризм виступає не запереченням соціального порядку, а ресурсом його адаптації та оновлення.

Особливу увагу приділено українському контексту, в якому авантюризм набуває екзистенціального виміру. В умовах війни, волонтерського руху та нестабільності інституцій авантюрна дія трансформується у форму морального та соціального опору. Показано, що усвідомлений ризик у таких ситуаціях є не проявом безрозсудності, а відповідальним вибором, спрямованим на збереження життя, гідності та соціальної стійкості. Авантюризм у цьому вимірі постає як умова збереження людської суб'єктності в ситуації радикального звуження свободи.

Отже, результати дослідження дозволяють стверджувати, що авантюризм є важливим філософським інструментом аналізу свободи вибору в сучасному світі. Він фіксує межу між формальною свободою та екзистенційно наповненим вибором, між адаптацією до системи та здатністю діяти як відповідальний суб'єкт. Запропонований підхід розширює розуміння свободи, переводячи її з абстрактно-нормативного рівня у площину конкретних рішень, що формують соціальну самодостатність особистості в умовах невизначеності та кризи.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Вдовиченко, О. (2015). Типологія особистості ризику. *Проблеми сучасної психології*. Вип. 29. С. 115-124. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2015_29_12

Гоян І., Мищишин М., Петранюк А., & Ільчук С. (2025). Готовність до ризику здобувачів вищої освіти в умовах суспільних змін. *Інсайт: психологічні виміри суспільства*, (13), 460-484. https://doi.org/10.32999/2663-970X/2025-13-19

Камю, А. (2015). *Міф про Сізіфа* / Пер. з франц. О. Жупанський. Київ: Видавництво ПОРТФЕЛЬ. https://file.lib.in.ua/pdf/kamiu-alber-mif-pro-sizifa.pdf

Кант, І. (2000). *Критика чистого розуму* / Пер. з нім. І. Бурковський. – Київ: Видавництво «Юніверс». https://shron1.chtyvo.org.ua/Kant_Immanuel/Krytyka_chystoho_rozumu.pdf

Меленчук, Н. (2020). Самоставлення авантюрних осіб : пошук відмінностей. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки : зб. наук. праць*. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 9(54). 107-117. https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/92667060-8c90-4dc9-9d60-b7261fee29cd/content

Пономаренко, О. В. (2020). Плинна сучасність і проблема масової культури у філософії З. Баумана. *Історія та філософія освіти в незалежній Україні: здобутки і стратегії:* зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, Київ, 20 трав. 2020 р. Біла Церква: Авторитет. https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/67de44be-97c3-4108-8ec0-fb6db594b6b9/content

Саннікова, О., & Санніков, О. (2018). Авантюрність і ризик у структурі прийняття рішень. *Наука і освіта*. Вип. 9–10. С. 111–119. https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/articles/2018-9-10-doc/2018-9-10-st16

Сартр, Ж.-П. (2001). *Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології* / Пер. з фр. В. Лях, П. Таращук. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи». https://shron1.chtyvo.org.ua/Sartre_Jean-Paul/Buttia_i_Nischo.pdf

Тарасова, О. А., & Черноус, Л. С. (2019). У. Бек і Е. Гідденс про суспільство ризику. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*: зб. наук. праць, Вип. 83. Запоріжжя: Класичний приватний університет. https://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/123456789/3652/1/У.%20Бек%20і%20Е.%20Гідденс%20про%20суспільство%20ризику%20.pdf

Теслик, Н. М., & Солдатенко, А. В. (2021). Експериментальне дослідження схильності до ризику та самооцінки осіб юнацького віку. *Вісник Національного університету оборони України,* 57(4), 111–118. https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-57-4-111-118

REFERENCES

Camus, A. (2015). *The Myth of Sisyphus* / Translated from French by O. Zhupanskyi. Kyiv: PORTFEL Publishing. https://file.lib.in.ua/pdf/kamiu-alber-mif-pro-sizifa.pdf

Hoian I., Myshchyshyn M., Petraniuk A., & Ilchuk S. (2025). Readiness for Risk among Higher Education Students in the Context of Social Changes . *Insight: The Psychological Dimensions of Society*, (13), 460-484. https://doi.org/10.32999/2663-970X/2025-13-19

Kant, I. (2000). *Critique of Pure Reason* / Translated from German by I. Burkovskyi. Kyiv: Univers Publishing. https://shron1.chtyvo.org.ua/Kant_Immanuel/Krytyka_chystoho_rozumu.pdf

Melenchuk, N. (2020). Self-Attitude of Adventurous Individuals: Searching for Differences. *Scientific Journal of the National Pedagogical Dragomanov University. Series 12: Psychological Sciences,* 9(54), 107–117. https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/92667060-8c90-4dc9-9d60-b7261fee29cd/content

Ponomarenko, O. V. (2020). Liquid Modernity and the Problem of Mass Culture in Z. Bauman's Philosophy. *History and Philosophy of Education in Independent Ukraine: Achievements and Strategies: Collection of Abstracts of the All-Ukrainian Scientific-Practical Conference with International Participation, Kyiv, May 20, 2020.* Bila Tserkva: Avtoritet. https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/67de44be-97c3-4108-8ec0-fb6db594b6b9/content

Sannikova, O., & Sannikov, O. (2018). Adventurism and Risk in the Structure of Decision-Making. *Science and Education,* 9–10, 111–119. https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/articles/2018-9-10-doc/2018-9-10-st16

Sartre, J.-P. (2001). *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology* / Translated from French by V. Liakh & P. Tarashchuk. Kyiv: Solomiia Pavlychko Publishing House "Osnovy." https://shron1.chtyvo.org.ua/Sartre_Jean-Paul/Buttia_i_Nischo.pdf

Tarasova, O. A., & Chernous, L. S. (2019). U. Beck and E. Giddens on the Risk Society. *Social Technologies: Current Issues in Theory and Practice: Collection of Scientific Papers*, Issue 83. Zaporizhzhia: Classical Private University. https://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/123456789/3652/1/У.%20Бек%20і%20Е.%20Гідденс%20про%20суспільство%20ризику%20.pdf

Teslyk, N. M., & Soldatenko, A. V. (2021). Experimental study of risk propensity and self-esteem in adolescents. *Visnyk of the National University of Defense of Ukraine*, 57(4), 111–118. https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-57-4-111-118.

Vdovychenko, O. (2015). Typology of Risk Personality. *Problems of modern psychology*. Issue 29. P. 115-124. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2015_29_12

Gender Reflection of the Enlightenment Paradigm in the Comparative- Historical Contexts of Britain and Ukraine

UDC 305:141.7(410+477) DOI: https://doi.org/10.15421/172669

Vlasova Tetiana[1]
Dr. Sc., Full Prof., https://orcid.org/0000-0001-5040-5733, vlasovat2@gmail.com
Skyba Eleonora[2]
Dr. Sc., Full Prof., https://orcid.org/0000-0002-3357-0830, eleonora.skiba@gmail.com
Litman Maksym[1]
Ph.D. Student, https://orcid.org/0009-0008-5047-8842, maxlit95@gmail.com
[1]Ukrainian State University of Science and Technologies (Dnipro, Ukraine)
[2] Dnipro State University of Internal Affairs (Dnipro, Ukraine)

Abstract.
The ambiguity of the definitions and concepts, which is characteristic of the metamodern evolution, has produced a great impact on the inner world of Man and Woman in the matrix where the very human essence becomes a kind of simulacrum. The latter is directly connected with the metamodern gender narratives, which reflect the instability of the pendulum of history in the contexts of feminism including the issue of women`s education.

The aim of researching the correlation of the Enlightenment grand narratives and their later versions in the eastern Ukraine and the western Great Britain in the XIXth century is realized in the cultural reconstruction of the woman's personality in the intersubjective field of the «late Enlightenment» with the stress on women's education as a focal point for feminist reforms. The methodology of the article is based on the interdisciplinary dialogue with the accent on the comparative-historical approaches. The idea of the complexity of the dialectics, history and literature is considered to provide the most significant material for understanding radical changes in the social and cultural development of the country we live in. The scientific results accentuate the idea that the subjectivation of women in the first half of the XIXth century followed the Enlightenment narratives of rationality and education, which contributed much to creating the image of Femina Nuova in Europe and – to the minor though significant extent – in Ukraine. When the Western European gender conditions are put against the background of the Enlightenment, it is evident that the "feminists before feminism" were not oriented forwards the political equality.

The conclusions state that the Enlightenment changed the gender status of subjectivation, representing the shift of the gender paradigm in its late phase in Ukraine. However, the gender narratives were not transformed significantly: the paradigm and the binary opposition of «public-private» represent the stability of gender regimes in Europe in the middle of the XIXth century.

Keywords: women`s education, semiotic space, cultural reconstruction, gender subjectivation, paradigm shift

Гендерна рефлексія просвітницької парадигми в порівняльно-історичному контексті Великобританії та України

Власова Тетяна[1], **Скиба Елеонора**[2], **Літман Максим**[1]
[1]Український державний університет науки і технологій (Дніпро, Україна)
[2]Дніпровський державний університет внутрішніх справ (Дніпро, Україна)

Анотація.
Неоднозначність визначень і понять, що є характерною для метамодерної еволюції, справила великий вплив на внутрішній світ Чоловіка і Жінки в матриці, де сама людська сутність стає своєрідним симулякром. Останнє безпосередньо пов'язане з метамодерними гендерними наративами, які відображають нестабільність маятника історії в контексті фемінізму, включаючи питання освіти жінок.

Мета дослідження кореляції значущих наративів Просвітництва та їх пізніших версій у східній Україні та західній Великій Британії у XIX ст. реалізується в культурній реконструкції особистості жінки в інтерсуб'єктивному полі «пізнього Просвітництва» з акцентом на освіті жінок як фокусній точці феміністичних реформ. Методологія статті базується на міждисциплінарному діалозі з акцентом на порівняльно-історичних підходах. Ідея складності діалектики, історії та літератури розглядається як найважливіший матеріал для розуміння радикальних змін у соціальному та культурному розвитку країни, у якій ми живемо. Наукові результати підкреслюють ідею, що суб'єктивізація жінок у першій половині XIX століття йшла за просвітницькими наративами раціональності та освіти, що значною мірою сприяло створенню образу Femina Nuova в Європі та – меншою, але значною мірою – в Україні. Коли західноєвропейські гендерні умови розглядаються на тлі Просвітництва, стає очевидним, що «феміністки до фемінізму» не були орієнтовані на політичну рівність.

У висновках зазначається, що Просвітництво змінило гендерний статус суб'єктивації, що відображає зміну гендерної парадигми на її пізній фазі в Україні. Однак гендерні наративи не зазнали істотних змін: парадигма та бінарна опозиція «публічне-приватне» відображають стабільність гендерних режимів у Європі в середині XIX століття.

Ключові слова: освіта жінок, семіотичний простір, культурна реконструкція, гендерна суб'єктивація, зміна парадигми
Стаття надійшла / Article arrived: 13.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 17.02.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Introduction.

The problem of de-unification and de-structuring of the postmodern conceptual apparatus in its current evolution to metamodernism is claimed to be rooted in the general postmodern relativism with the consequent assumption that its skepticism and nihilism make it extremely difficult to move from the deconstructive mode to the constructive one. However, as F. Jameson (2009) puts it, the theory, having undergone radical changes, is still dialectical insofar as "it has the wit to seize on that very uncertainty… and to hold to its Ariadne's thread on its way through what may turn out to be a labyrinth at all" (p. XI). Despite the extreme diversity of the definitions of postmodernism in its contemporary phase the two key themes are supposed to predominate: "The world will never be as it has been before", and "Man will never be like he has been in the world before".

Among many metamodern disputable issues, the problem, which is in focus here, is connected with the assumption that if the concepts of the morals and philosophic absolutes of the Enlightenment have been totally rejected in postmodernism, then in the "matrix" of the life of a post -postmodern (metamodern) individual his/her "personality" ("Self") becomes a kind of "simulacrum". The latter can be traced in the semantics of the current conceptual transformations, e.g., in the binary oppositions «personality–individuality", "individual–individuation", etc. On the other hand, addressing the conceptual studies of the humanities at the end of the XXth century the anthropocentric paradigm is generally comprehended as the main principle due to the idea of the universe as a dynamic system of atomaric factors connected with Man and Woman.

In the context of this paper, it is important that in postmodernity the language, by its "definition," occupies one of the key positions. The consequences of the above-mentioned "shifts" are numerous, and of great significance is the fact that "in faithful conformity to poststructuralist linguistic theory, the past as "referent" finds itself gradually bracketed… leaving us with nothing but texts" (Jameson, 2009, p. 18). It is also necessary to recollect the words of another great postmodernist, U. Eco (1997), who said that the philosopher's work should precede the work of the linguist (p. 228).

The curious result is that the unprecedented rise of the principles and patterns of individuation, which are instilled into man/woman's consciousness thanks to multiplication and segregation of the social roles, leads to the "postparadigmatic" relations. This "postparadigmatic situation" is stipulated by complicated transformations of the sociocultural character, which create the favourable possibilities for individuation.

At present the conditions of culture are considered greatly significant for gender re-conceptualising, which suits the matrix of the current "cultural agenda" (Walby, 2011, p. 103-105). The representatives of the same cultural consciousness always obtain similar (though to a different degree) ideas about the norms and rules concerning the actions in a definite situation. "Interhuman" communication in any culture creates a kind of background, which scientists call the "semiotic space" (Deleuze, 1991, p. 115-118). Here arises the problem, which is connected with the fact that the semiotic space in any type of the sociocultural life contains the basic philosophic principle of binary oppositions. In the list of those dichotomies, which are well-known from Aristotle's time, the main position has been always occupied by the dichotomy "man–woman", and this binary opposition, though having been modified recently is still absolutely valid nowadays.

The importance of the research of the Western Enlightenment anthropology in its impact on the historical development of gender transformations in Ukraine of the XIXth century is stipulated both by the powerful influence of the postmodern ideas on all the branches of the humanities and that specific "renaissance" of the Enlightenment concepts, which is evident nowadays. The validity of the given investigation is also connected with the "Man's problem" in the gender conceptualization of the "human personality": the historical and philosophical thinking cannot be neutral. The value-hierarchical reasoning has been constructing the concept of the woman based on the categories of the "non-spiritual", the "natural", the "emotional", the "corporal", etc. for centuries. The consequences of those ideas are reflected in the significance of "natural feelings", of those spheres, which are not aimed at the rational thinking.

Thus, the aim of the article is the conceptual reconstruction of the woman's personality in the intersubjective field of the meanings in the "late" British and Ukrainian Enlightenment in the middle of the XIXth century. This includes the analysis of the specific features of the "essential woman's" image in the sociocultural context of Britain and Ukraine at that time, in the narratives of their history and culture; on the whole, the research of the transformations of the gender component of "Man's project" in the cultural paradigm of the above-mentioned period.

Review of the recent publications. As a rule, scientists accentuate the idea that any culture being in the symbolic connection with the matter and the space, in which and through which it tries to be realized, seeks to keep the closest ties with the characteristic type of an individual (O. Spengler, A. J. Toynbee, S. P. Huntington). At the same time the basic idea of the postmodern conceptual sphere is connected with the supposition that the civilization is an extremely thin and fragile cover of the human being's personality. In their denial of the Enlightenment grand narratives the postmodernists have stressed this very idea: the idea of the fruitlessness of Man's rationality in his/her destructive wars against civilization.

Z. Bauman claims that up to now the task of the "free individuals" has consisted in finding his/her niche and settling themselves there strictly according to the models

and patterns of behavior which are determined as just and adequate for the given social niche. The problem is, – proceeds Z. Bauman (2001), – that nowadays there is definite deficit of those very codes and rules that can be steady reference-points in the "liquid modernity". The "unreachability" of systems along with the unstructured state of the settings of life modes demand that we should "change that condition in a radical way and call for a rethinking of old concepts that used to frame its narratives" (p. 8). The individual in the search of his/her human true nature is aware of the fact that the phenomenon of consciousness cannot be self-sufficing. As Y. M. Lotman (2001) states, the characteristic feature of the culture as "superindividual unity" lays in the fact that entering the "whole" as its part a separate individuality keeps its belonging to the whole due to the "superindividual intellect" – the Culture. Generally speaking, the symbolic fundamentalism, represented by M. Foucault, J. Lacan, J. Derrida and other postmodernists, is based on the conception of inaccessibility of the reality for the human comprehension outside the language structures, and includes the concept of the sex role as one of the main components in this process. For us, of great importance is the idea that the form of these senses and meanings is represented by the narrative: people organize their world and their "Self" in the form of the "histories", which are developed historically. But the fact is that in any human society the structured field of culture is always a gender one; narratives rendering culture are always gender "histories". However, as M. Foucault (2016) accentuates, the language is always an instrument of power narratives, it always constructs gender discourse and consequently controls the knowledge and obtains power. Obviously, this is one of the key issues in the context of this article: the problem of correlation of the Enlightenment grand narratives and realization – explicitly or implicitly – of the possibilities of woman's intellectual development under the current "metamodern" conditions.

Despite the complexities of contemporary feminist ideas scientists accentuate the specific proposals for developing educational politics out of postmodern feminism, though at the macro level a lot has been done for developing educational politics (Jule & Pedersen, 2015). Feminists still believe that education is an agent of secondary socializing that helps to enforce patriarchy. Generally speaking, a feminist perspective based on the experience of women can add new dimensions to the form, showing how the social relations are a gender construction (Shukla & Mishra, 2020). Researches address the history of the education in feminism in the light of the critical educational issues, postcolonial perspectives included, and the latter is connected with the history of Ukraine too (Thayer-Bacon, Stone & Sprecher, 2013).

Methodology. All mentioned above touches upon the issue of the postmodern "interdisciplinary dialogue". The proponents of this methodology claim that each discipline and sphere of knowledge manifests itself best of all when it is open to a dialogue with other scientific branches and schools, as it is known to get more advantages and benefits from such scientific dialogues (Hoffmann, Schmidt & Nersessian, 2013). On the other hand, objectivity demands that the opposite approach should be mentioned, which is rooted in J. Lacan's axiom of impossibility to reach a perfect union between two subject positions, or disciplines (Day & Holloway, 2017).

It is worth mentioning that one of the most common features of postmodernism is considered its "ahistorical" character (Hutcheon, 2002, p. 87). In some ways the problematizing character of this challenge is stipulated by the very nature of postmodernism with its well-known disbelief in truth, progress, logic and reason. Moreover, the total character of hermeneutic interpretation, which is the main feature of postmodernism (Caputo, 2014, p.200), makes the status of history more and more problematic. Still some scientists prove that the comparative-historical method is absolutely valid and adequate for today's humanities, thus, it must be taken into account by postmodern researchers (Lange, 2012). Summing it up, we should stress that the analysis is based on the complex systematic methodology, which is mainly stipulated by the interdisciplinary character of the analysis and the comparative-historical method, which is widely used in this paper.

Results.

Considering the aim of the article, it should be stressed that the concept of the subject in the Enlightenment was of the vividly masculine character due to the fact that reasoning had been historically associated with masculinity. The latter, as G. Lloyd (1993) asserts, provided the basis for the gender labor separation: intellectual work was "by definition" considered men's occupation (p. 49). The modernity in its philosophical variant created the new understanding of the subject, but at the same time the very status of the subject was changed, and the appearance of the "female" subject is considered as the main feature of the Enlightenment (Pinker, 2019). The European skepticism about the agenda of the Enlightenment has been reflected in the feminist philosophy. Feminist researchers ask whether it is realistic to suppose that the scientific mainstream of the Enlightenment can be used for the targets of gender criticism (Harding, 1990, p. 83).

If we put the Western European "gender conditions" against the background of the Enlightenment, it is evident that in the British society of the XVIIIth century the gender relations (distribution of the gender roles, gender stereotypes) were created under the influence of the literary discourse in which not only men's voices were heard: women writers presented their literary work in its wide range of genres and richness of imagination (M. Wollstonecraft, M. Hays, A. Radcliffe, M. Edgeworth and others). M. Edgeworth in her "Letters to the Literary Ladies" (1705) supports the ideas of the serious education for women. She asserts that women are equal to men in

their natural capabilities, but because of their household responsibilities they do not have spare time for the perfection of their mind. Moreover, the author stresses the problem of education: women cannot enter the world of academies, universities, public libraries etc. (Spender & Todd, 1989, p. 355–365).

It is worth mentioning that the famous "A Vindication of the Rights of Woman" by Mary Wollstonecraft has its roots not in the French Revolution: M. Wollstonecraft writes, that her teacher is a K. Macaulay with her "Letters about Education". M. Wollstonecraft stresses that a kind of education, which women obtain, do not prepare them to the "conditions of life". M. Wollstonecraft connects the absence of education for woman with the problem of woman's emancipation in the "matrimonial market"; and that situation cannot be clanged because women are considered as "objects" in the scenario, written by men (Kirkham, 1983, p. 46). And here it is important to take into consideration the fact that many women, who wrote on the "sensitive theme" of women's education after 1799, stressed that their wish to see educated girls and women did not have any political insinuations (C. Smith, M. Hays, Lady Mary Wortley Montagu).

The evolution and expansion of women's writing in the first decades of the XIXth century is reflected in the increase of the female authors in that period. And it is among the women writers of the nineteenth century that some of the most vivid examples to the various and valuable achievements of women in the English literature can be provided. Women's fiction in the late XVIIIth– the first half of the XIXth century introduced some significant new themes, among them the theme of the woman's nature and her status in the society was of paramount importance. However, contrary to the wide-spread opinion, the feminism of the Enlightenment was not oriented towards the political equality, the work of "feminists before feminism" began with accentualizing the importance of education for women. In fact, it was implicitly connected with the duality of the public and private spheres; in the first half of the XIXth century, when J. Austen (1994) wrote her "works of a genius", there were no ways for young women of the "genteel origin" to obtain good education, instead they were supposed to have "accomplishmens".

"Pride and Prejudice", "Sense and Sensibility" and other novels by J. Austen present us with dual response to the theme of the late Enlightenment impact on the proper historical insights into the changes in class structures and relationships taking place in Austen's days. Her manifestation of the forces that influenced the "women authors" as "feminists before feminism" are quite representative. In fact, her sensitivity to the problems, which women writers encountered, living and writing in a male-dominated culture, can provide special grounds for the understanding of Austen's work against the historical background of the late Enlightenment in England. Researchers accentuate that J. Austen did not try to impress the world with the revolutionary ideas. The main theme of her novels is women's life in the society of men. Austen, following M. Edgeworth, tells her readers about marriage and women's status about the power of money and the importance of "women's accomplishments" in the British society at the beginning of the XIXth century. She felt the "spirit" of her time to the full extent and in her novels about some islands of the ordinary ways of the gentry's life, she depicted the laws that govern the life of the whole mainland (Vlasova, 2005.).

Universities and professional jobs were closed for women. Those few opportunities of paid work available for women, e.g., a governess, were usually considered insignificant and paid poorly. However, there were many English writers in that period who earned money by their successful literary work (F. Burney, M. Hays, S. Smith, A. Radcliffe, M. Edgeworth, F. Sheridan, Lady Morgan, F. Trollope and others). As for the profession of the teacher, the governess, in particular, women occupied quite a specific place in the sociocultural life of Britain, playing important roles in the corresponding discourses and narratives of that period. During the following decades women were successfully engaged in journalism, though at the beginning of the XIXth century it was not widely spread (Vlasova, 2004, p. 177). Even the women of the "genteel origin" could hardly obtain financial independence. It is common knowledge that Queen Victoria had to live with her mother in the same palace in the thirties of the XIXth century though they were not even on speaking terms till she got married.

In the comparative-historical context, the legal position of the Ukrainian women in the XIXth century cannot be analyzed separately from the position of women in the Russian empire of that time. However, the legal status of women living in Chernigov and Poltava provinces was determined by the norms and rules of the local law different from the general Russian Empire legal system. On the whole, the legal position of women in Ukraine of the XIXth century was determined by many factors, and they differed in some aspects from the Western European jurisdiction, which was based on the Rome law system. In Russia, civil laws established the principles of the separate ownership of the property for husbands and wives and envisaged some independence for women in solving the property problems. However, it should be stressed that in the public sphere women's position in Ukraine of that period was limited to a great extent.

By the mid-XIXth the educational situation with women had been changed in Western Europe. In 1841 there was opened the Charitable Establishment for Governesses in England, then the Queen's College was founded with the same aim (Thomson, 1956). In the Russian Empire the profession of the governess existed since the 30s of the XIXth century. There was the special Regulation of 1834, which established the ranks of the "home instructors", tuitors/tuitoresses and teachers of

both sexes. The title of the "home tuitoress" was given only to the graduates of the educational establishments, which were under Empress Maria`s guidance and support. At the beginning of the 50s the graduates were already given diplomas of finishing the complete course of Empress Maria's educational establishments.

In 1868 the rights for conferring the title of the home governess were spread to the eparchy's colleges, then that right was given to the girl-students of the high schools ("gymnasiums") of the Ministry of people's education (Cherchovych, 2017).

In Kiev the first high school for girls was opened in 1860 under the support of Kiev governor, who gave his own country estate to be used as the school premises and provided the establishment with the permanent profit. The high school had its branch opened in Podol in 1872. Up to the beginning of the XXth century in Kiev there were more high schools for girls than for boys, with the number of 20. In 1859 the women's college was founded in Kiev too.

Coming back to Britain, it should be noted, that the governess was a very popular heroine of the Victorian novels. The latter was accounted with the favorable social situation: by 1850 in England there had been 24770 governesses (Thomson, 1956).

The stereotype image, formed in that period, said that a governess should be a lady from an impoverished gentry family, she should be clever (to the "reasonable" extent), modest and obedient. The most famous "novel" governesses are, by all means, Rebecca Sharp from "The Vanity Fair" by W. Thackeray and Jane Eyre from the novel with the same title, a kind of autobiography, which was published in 1847. In the Russian empire the governess was, as a rule, a foreigner (in most cases of the French or English origin), and that factor, no doubt, brought additional features to her "classical" portrait.

It is evident that in the mid-XIXth in Ukraine the social-psychological vision about the role and the place of women in the professional sphere was changing too. At the beginning of the 60s in Kharkiv C. Alchevska set up the first private Sunday school for women on the territory of the Russian empire (Pogrebnaya, 2013, p. 59).

In the 70s of the XIXth century women began to obtain professions which had been considered masculine before. They were engaged in the professional spheres as personal assistants, short-hand typists, medical nurses, office employees, publishing houses employees, shop assistants, translators, librarians, journalists, editors-in-chief of newspapers and magazines, etc. It is necessary to mention that the problem of women's emancipation culturally and biographically in the Ukrainian context is represented not only in the literary work of such famous women writers as O. Kobylyanska, M. Vovchok, L. Ukrainka but in the prose of some undervalued, – in our opinion, – writers, such as N. Durova and E. Hahn. Both N. Durova and E. Hahn in their novels touched upon the questions, which today, 200 years after their publications, are still topical and disputable: the issue of women's identity as a kind of "gender trouble" and the problem of the correlation of the ethnic projects and the sexual relationships. At present, those issues sound quite valid in the contextual meaning of the dichotomy "Self - the Other". While accentuating women's subjectivation as one of the main issues it seems necessary to stress that in the postmodern theorizing the problem of the sex/gender of an author, who represents the discourse of the ethnic and gender aspects of the postmodern identity has not been studied yet at the level of the hermeneutic interpretation of the binary opposition "Self – the Other". I should be added that the economic changes have changed culture in general, and feminists have admitted to step into a new stage of their struggle being a rationalistic project of emancipation. In 2010 for the first time in British history the balance of the workplace tipped toward women, who continue to occupy around half of the national jobs. Women worldwide (Ukraine included) dominate colleges and professional schools on every continent except Africa (Rosin, 2012).

It is worth mentioning that among the educated class women's new economic power has produced a kind of marriage renaissance: couples in possession of college degrees are much more fluid about who plays what roles, however "men are fixed in cultural aspic" (Rosin, 2012, p. 9). The stay-at-home father is still unusual. Difficult as it is to admit, the very rigid story we believed about ourselves is no longer true. There is no "natural order", only the way things are. The idea that is put in the center of problematization is the epistemological search for the feminist evidence of the woman's subjectivation. Strictly speaking, this issue is closely connected with the postmodern "problem of theory". The invoking of the concept of the "decentralized subject" is always viewed in the feminist theory in the general postmodern trend: the society does not anymore constitute an organic unity, an objective reality. Gender philosophy not only substantiates various types of discursive practices in culture but provides the conceptual legitimation of their social representation. It should be remembered that in postmodernism the marginality is a principle, a specific factor of the mode of reasoning concerning the subject, the society and the history (Caputo, 2014, p. 196-197).

Fiction as a form of art, no doubt, represents the main discourses of myths, which make Western Civilization comprehend its history. Consequently, as long as binary oppositions are considered natural forms of identification, the binary reasoning is deeply instilled into the discourse of the women's fiction. However, it is necessary to pay attention to the fact that historically the identity cannot exactly be determined by comparison with the single "Other". In the decentralized and pluralistic postmodern world sexuality has completely destabilized identities, which are metaphorical and performative, and the roots of those epiphenomena go back into the old times (Garrot, 2022).

Though the ambition is to represent the peculiarities of the Ukrainian feminism "before feminists" in the first half of the XIXth century, to accentuate the creativity and talents of the Ukrainian "women of letters", it is necessary to accentuate the general direction of the feminist development. For M. Wollstonecraft as the most important feminist thinker of the XVIIIth century, the project of Enlightenment involved the programme of the masculine rational education to women – first and foremost. In a hundred years, this item of the feminist agenda, having been changing in the Western countries with a radical impulse, led to the revolutionary political activities of suffragists and other politically oriented women. In Ukraine of that period the conception of the society, where there was some place for women in the public sphere, was not evidently manifested in either fiction or non-fiction. Much stronger there was presented the target to provide women with the opportunity to obtain proper education, professions and jobs.

Conclusions.

The analysis of the specific characteristics of women's life in Ukraine of the XIXth century allows to propose that the impulse of the Western Enlightenment in the "late Ukrainian phase" manifested itself in the development of the idea of the importance of education for women as the primary condition for women's emancipation. Women as the objects of Ukrainian cultural discourse of the XIXth century represent the shift of the civilization paradigm of that period in the history of Ukraine, based on the gender concepts of the ideas and ideals of the Enlightenment of Western Europe. The idea of the necessity of women's education was strongly supported by the "women of letters" – many of them have been given the title of "great writers" without an index of gender: J. Austen, C. Bronte, E. Bronte, M. Shelly, E. Gaskell, G. Eliot. In Ukraine, women as writers, publicists, teachers, translators, governesses were distinctly present in the cultural discourse of the XIXth century. Chronologically this process is absolutely evident in the middle of the XIXth century, and this fact makes it possible to define the "late phase" of the Enlightenment in Ukraine (O. Kobylianska, M. Vovchok, L. Ukrainka, V. Bohuslavska, E. Hahn, N. Durova, C. Alchevska et al.). All mentioned above accentuates the importance of the issue of the key transformations of the women's position in Western Europe in the gender paradigm of the XIXth century, which were formed by the ideas of the Enlightenment. Thus, that period can be considered as the time of the formation of Femina Nuova, the personality in search of knowledge, in attempts to find her place in the public sphere.

Though the narratives of gender have been lately subjected to sufficient changes, the discoursive practices have been transformed to a smaller degree. All the cultural narratives have been always "gender histories", and this fact mainly explains the stability of the gender regimes.

Feminists still believe that our society is a patriarchal one, and education as a tool is still used by men. Feminists in education have been concentrating mainly on the men's monopolizing knowledge and culture; they still believe that education is an agent of secondary socializing that helps to enforce patriarchy at the higher levels in the public spheres. All the theoretical frameworks and subfields still operate in the same pressures including the oppressing power of structures, the resilience of individuals and the tension between universality (Shukla & Mishra, 2020).

The new "local" and "petite" narratives at the end of the XXth – the beginning of the XXIst centuries cannot be compared with the grand narratives of history and culture, concerning the scope and the power of their impact. The postmodern gender experience occasions the "Self" for the woman in the diversity of the interpersonal possibilities of "performance", and the impulse for the numerous changes of gender discourses and cultural\ educational narratives in Ukraine nowadays can be recognized as the product of the Enlightenment with the specific effects of its "late phase" in the history and culture of the civilization paradigm in Ukraine.

REFERENCES

Austen, J. (1994). *Pride and Prejudice*. Penguin Books. https://www.amazon.com/Pride-Prejudice-Penguin-Popular-Classics/dp/0140620222

Bauman, Z. (2001). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity. https://www.politybooks.com/bookdetail?book_slug=liquid-modernity--9780745624099

Caputo, J. D. (2014). *Truth. Philosophy in Transit*. Penguin Global. https://www.amazon.com/Truth-Philosophy-Transit-John-Caputo/dp/1846146003

Cherchovych, I. (2017). Zhinocha osvita v Ukraini: istorychnyi ohliad [Women's education in Ukraine: a historical overview]. 20.06.2017. https://genderindetail.org.ua/season-topic/osvita-i-prosvita/zhinocha-osvita-v-ukraini-istorichniy-oglyad-134122.html

Day, R. & Holloway, R. (2017). "There is No Such Thing as an Interdisciplinary Relationship": A Žižekian Critique of Postmodern Music Analysis. *International Journal of Žižek Studies,* 11 (3), 53–74. https://zizekstudies.org/index.php/IJZS/article/view/1026

Deleuze, G. (1991). *Bergsonism*. (H. Tomlinson & B. Habberjam, Trans.). New York: Zone Books. https://mitpress.mit.edu/9780942299075/bergsonism/

Eko, U. (1997). *The Search for the Perfect Language (The Making of Europe).* Hoboken, New Jersey: Wiley-Blackwell. https://www.wiley.com/en-us/The+Search+for+the+Perfect+Language-p-9780631205104

Foucault, M. (2016). *The History of Sexuality. Vol. 1: An Introduction*. New York: Random House. https://www.penguinrandomhouse.com/books/538118/the-history-of-sexuality-volume-1-by-michel-foucault/

Garrot, B. (2022). *Time, Identity and the Self: Essays on Metaphysics*. Springer. https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-XXXXX-X
Harding, S. (1990). Feminism, Science, and Anti-Enlightenment Critiques. *Feminism/Postmodernism*. London, New York: Routledge, 83–106. https://doi.org/10.4324/9780203699386-6
Hutcheon, L. (2002). *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. London, New York: Routledge. ISBN: 9781134986262. https://books.google.com/books?id=9_qIAgAAQBAJ
Hoffmann, M. H. G., Schmidt, J. C., & Nersessian, N. J. (2013). Philosophy of and as interdisciplinarity. *Synthese*, 190(11), 1857–1864. https://doi.org/10.1007/s11229-012-0214-8
Jameson, F. (2009). *Postmodernism or The Cultural Logic of Late Capitalism*. Verso. https://www.dukeupress.edu/postmodernism-or-the-cultural-logic-of-late-capitalism
Jule, A. & Pedersen, B. (Eds.). (2015). *Facing challenges: Feminism in Christian higher education and Other Places.* Cambridge, UK: Cambridge Scholarly Press.
Kirkham, M. (1983). *Jane Austen, Feminism and Fiction*. Brighton: Harvester Press. ISBN: 9780710802651.
Lange, M. (2012). *Comparative-Historical Methods*. London: SAGE Publications. ISBN 978-1-84920-627-3
Lloyd, G. (1993). *The Man of Reason: "Male" and "Female" in Modern Philosophy*. London, New York: Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203423240
Lotman, Y. (2001). *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. Indiana University Press. ISBN: 9780253201495.
Pinker, S. (2019). *Enlightenment Now: The Case for Reason, Science, Humanism, and Progress.* New York: Viking. ISBN: 9780525427575.
Pogrebnaya, V. (2013). *Problemyi emansipatsii zhenskoy lichnosti v russkoy kritike i romanah N. D. Hvoschinskoy* [Problems of female emancipation in Russian criticism and the novels of N. D. Khvoshchinskaya]. Zaporozhe: ZGU.
Rosin, H. (2012). T*he End of Men and the Rise of Women*. Riverhead Books. ISBN: 9781594488047
Shukla, A. & Mishra, M. S. (2020). Feminism And Education. *Sambodhi*. 43, 04, 56–59. https://www.researchgate.net/publication/362545089_feminism_and_education
Spender, D. & Todd, J., (Eds.). (1989). *Anthology British Women Writers*. Pandora.
Thayer-Bacon, B. J., Stone, L. & Sprecher, K. M. (Eds.). (2013). *Education Feminism: Classic and Contemporary Readings.* State University of New York Press, 2013. ISBN: 9781438447032.
Thomson, P. (1956). *The Victorian Heroine. A Changing Ideal 1837-1873*. Oxford University Press. https://archive.org/details/victorianheroine0000thom
Vlasova, T. (2004). Zhenshchiny pisateli Anglii v kulturologicheskoy perspective [Women-writers of England in a cultural pespective]. *Vid baroko do postmodernizmu*, 17*,* 176–178.
Vlasova, T. I. (2005). Vlyianye hendernykh stereotypov na formyrovanye predstavlenyi o sotsyalnom statuse zhenshchyn v romane Dzh. Osten «Hordost y predubezhdenye» [The influence of gender stereotypes on the formation of perceptions of women's social status in Jane Austen's novel "Pride and Prejudice"]. *Filosofiia. Kultura. Zhyttia.* Mizhvuz zb. nauk. *pr*., 25, 174–184.
Walby, S. (2011). *The Future of Feminism*. Cambridge: Polity. ISBN: 9780745647869.

The Discourse of Consciousness and Self-Consciousness in Ancient Culture: The Concept of Συναίσθεσις in Aristotle's Philosophy

UDC 130.121 (140.8) DOI: https://doi.org/10.15421/172670

Pavlenko Igor
Ph.D., Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0001-6798-4903, abissum0@gmail.com
Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

Abstract.
Relevance. The article examines the ancient Greek understanding of consciousness and self-consciousness, specifically the concept of συναίσθησις in Aristotle's philosophy, comparing it with other key concepts related to the mental characteristics of a human being.

The purpose of the article is to determine the meaning, philosophical and pragmatic contexts of the use of this concept, its differences from other concepts, and to identify points of intersection between the ancient Greek term and modern philosophical terms.

Results. The research is based on the hypothesis that what is denoted by the word «consciousness» and what we generally mean when we use this word, was present in ancient culture and philosophy. This makes the task of isolating the core meaning in our understanding of consciousness, finding acceptable lexical equivalents in the texts of ancient Greek philosophers, and carefully reconstructing ideas about consciousness in various schools of the ancient philosophical tradition particularly relevant. Ancient authors did not conduct a phenomenological examination of consciousness. They were primarily interested in the nature of the soul, its cognitive characteristics, and ethical improvement. In ancient Greek philosophy, there was no single, clearly defined concept of consciousness in its modern sense, as subjective experience or a stream of thoughts.

Conclusions. A critical review of ancient Greek philosophical vocabulary allows for the reconstruction of the original meanings underlying the ancient understanding of consciousness and self-consciousness. The realization that ancient authors did not operate with the concept of reflexive consciousness testifies to the historical and cultural conditioning of philosophical concepts. The study of ancient concepts, such as συναίσθησις, is not a search for analogues to our «Ego», but an attempt to understand an alternative way of thinking about the psyche, one that does not accept the dualism of consciousness and the world. It is precisely this integrative approach that is characteristic of Aristotle's philosophy.

Key words: mind, consciousness, self-consciousness, συναίσθησις, νοῦς, culture, context

Дискурс свідомості і самосвідомості в античній культурі: концепт Συναίσθεσις в філософії Арістотеля

Павленко Ігор
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Анотація.
Актуальність. У статті досліджується давньогрецьке розуміння свідомості і самосвідомості, зокрема принципово важливе поняття συναίσθησις в філософії Арістотеля, яке порівнюється з іншими ключовими концептами, що відносяться до ментальних характеристик людини.

Метою дослідження є визначення сенсу, філософських і прагматичних контекстів використання даного поняття, його відмінності від інших концептів і виявлення пунктів перетину давньогрецького слова із сучасними філософськими термінами.

Результати. Те, що позначається сучасним словом «свідомість» і що ми взагалі маємо на увазі, коли використовуємо це слово, – безумовно присутнє в античній культурі і філософії. Це робить актуальним завдання виокремлення ключового сенсу в нашому розумінні свідомості, пошуку прийнятних лексичних еквівалентів в текстах давньогрецьких філософів і ретельної реконструкції уявлень про свідомість в різних школах античної філософської традиції. Античні автори не проводили феноменологічного розгляду свідомості. Перш за все їх цікавила природа душі, її пізнавальні характеристики і етичне вдосконалення. В давньогрецькій філософії не існувало єдиного, чітко сформульованого поняття свідомості у його сучасному розумінні, як суб'єктивного переживання або потоку думок.

Висновки. Критичний огляд давньогрецької філософської лексики дозволяє реконструювати вихідні сенси, що лежали в основі античного розуміння свідомості та самосвідомості. Усвідомлення того, що античні автори не оперували поняттям рефлексивної свідомості, свідчить про історичнну та культурну обумовленість філософських концептів. Дослідження античних понять, таких як συναίσθησις – не є пошуком аналогів нашому «Я», а намаганням зрозуміти альтернативний спосіб мислення про психічне, який не приймає дуалізму свідомісті і світу. Саме такий інтегративний підхід і притаманний філософії Арістотеля.

Ключові слова: розум, свідомість, самосвідомість, συναίσθησις, νοῦς, культура, контекст

Стаття надійшла / Article arrived: 29.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted: 02.03.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Вступ.

В сучасному історико-філософському дискурсі все більше уваги приділяється античній філософії, співставленню позицій давньогрецьких і римських авторів з теоріями, концептами і самими основами модерної філософії. Особливу увагу привертає ментальний лексікон давньогрецької філософії, доволі ретельно розроблений в працях Платона, Арістотеля, стоїків, епікурійців, неоплатоніків та відповідність цього лексікону сучасним філософським і психологічним поняттям. Часто навіть ставиться питання про відсутність у давніх греків поняття свідомості, совісті тощо. Саме поняття свідомості викликає найбільше запитань і ускладнень, оскільки, з одного боку, воно беззаперечно існує в класичній традиції, з другого, важливі елементи або контексти використання цього сучасного поняття присутні і буквально «розплескані» в інших давньогрецьких словах, що позначають розум, мислення, смисл, дух, душу та ін. У певних випадках дуже важко обрати коректний варіант перекладу таких слів, як ψυχή, νοῦς, або διάνοια.

Проте ми виходимо з інтуітивного припущення: те, що ми називаємо словом «свідомість» (яке, до речі, і в сучасній філософії та науці не має єдиного і загальновживаного визначення) присутнє в античній культурі. Це робить актуальним завдання виокремлення деякого ключового сенсу в нашому розумінні свідомості і пошуку прийнятних еквівалентів у давньогрецьких авторів. Це завдання, як і в переважній більшості подібних досліджень, потребує ретельної реконструкції ментального образу і теоретичного осмислення свідомості та її компонентів у досить різних філософів і філософських шкіл. На цьому шляху дослідника очікують своєрідні Сцилла і Харібда. Це, по-перше, ризик анахронізмів, надання давньогрецькій ментальності сучасних характеристик і непритаманних їй тем і образів. По-друге, це намагання спростити або ж навіть спростувати дійсну складність і неоднозначність античного розуміння свідомості і пов'язаних з нею проблем.

Звичайно, античні автори були далекі від розробки поняття чистої свідомості або абсолютного «Я», яке ми знаходимо у Фіхте чи Гуссерля. Також важко говорити про картезіанського суб'єкта, коли мова йде про розуміння свідомості й мислення у Арістотеля чи стоїків. Сучасне розуміння надзвичайно складної й нюансованої механіки внутрішнього життя духу, розуму, свідомості та самосвідомості було непритаманне давнім філософам. Мали пройти століття напруженої інтелектуальної й духовної праці, зокрема, в царині мистецтва та релігійної свідомості, щоб утвердився сучасний дискурс екзистуючого самозвіту та феноменологічного самоопису суб'єктивності, який без перебільшення можна вважати однією з парадигм західної філософії.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Вказана проблематика викликає все більший інтерес сучасних дослідників, з року в рік зростає кількість публікацій, в яких відтворюються ті чи інші аспекти давньогрецької ментальності та їх розуміння античними авторами.

Серед досліджень останніх років виділяються праця А. Ферро (Ferro, 2023), в якій розглядається концепція душі як саморухливої інстанції у Арістотеля; монографія К. Корциліуса, А. Фалкона і Р. Рорейтнера (Corcilius, Falcon, Roreitner, 2025), що присвячена дослідженню душі і мислення у вченні Арістотеля; робота А. Лонга (Long, 2022), яка складається з чотирнадцяти есеїв на теми самосвідомості і раціональності в давньогрецькій філософії, серед яких – дослідження евдемонії і розуму в «Нікомаховій етиці» Арістотеля (Long, 2022, p. 92-114). Також відзначимо монографію Паули Готтліб, присвячену мисленню і відчуттю в філософії Арістотеля, які розглядаються як самостворені (sui generis) реальності і основа для формування доброчесної людини (Gottlieb, 2021, p. 2).

Серед фундаментальних досліджень в цій царині виділяється монографія Еріка Хіменеса (Jiménez, 2017), в якій розглядається поняття νοῦς в філософії Арістотеля. Звертаючись до епістемології Арістотеля, Хіменес доводить, що подібно до того, як арістотелівський розум не є вродженим, розумоосяжність не є природною властивістю об'єктів розуму, а є результатом певних ментальних зусиль, які роблять ці об'єкти зрозумілими. І навпаки, саме завдяки цим же ментальним утворенням мислячі істоти стають розумними або набувають розуму. Отже, деконструкція Хіменеса веде до натуралістичного та герменевтичного розуміння Арістотеля, близького до сучасної філософії свідомості та когнітивних наук, що підкреслює зв'язок розуму з тілесністю, дією та мовою. Це не субстанція, що оволодіває тілом, а форма, що організує життя розумної істоти. Вказуючи, що розумність – це емерджентна властивість живої істоти, що пізнає світ, Хіменес проводить аналіз і спростування картезіанських та схоластичних нашарувань у розумінні античного філософа.

Аналіз проблематики співвідношення ментальних і тілесних характеристик людини у Арістотеля проводить Девід Чарльз (Charles, 2021), який вважає, що арістотелівське розуміння духу, мислення, свідомості є теоретично життєздатною альтернативою сучасному стандартному мисленню в цій галузі: «Підхід Арістотеля ставить під сумнів сам спосіб постановки нашої, посткартезіанської, психофізичної проблеми. На всьому шляху його направляла концепція поєднання психічного та матеріального, яка була відкинута тими, хто спочатку сформулював і згодом намагався вирішити нашу проблему. Його погляди становлять альтернативу базовим елементам нашого звичайного мислення

про психічні явища та їхнє місце в матеріальному світі. По суті, вони пропонують ресурси для того, щоб не вирішити, а розчинити успадковану нами психофізичну проблему» (Charles 2021, p. 7).

Серед значної кількості статей, в яких досліджується давньогрецьке розуміння свідомості слід вказати на роботи, що увійшли до збірки «Encounters with Aristotelian Philosophy of Mind», зокрема, стаття Д. Мінгуччі (Mingucci 2021), присвячену сутності душі в трактаті Арістотеля «De Anima». Відзначимо також і статтю Т. Вентцера про прочитання та інтерпретацію Гайдеґґером арістотелівської антропології, саме у сенсі дослідження ментальних характеристик людини (Wentzer, 2021).

Метою статті є виявлення основних витоків та аспектів розуміння свідомості і самосвідомості в античній філософії, зокрема, в працях Арістотеля. Необхідно визначити сенс, філософські і прагматичні контексти використання поняття συναίσθησις, його відмінності від інших понять, що позначають свідомість та розумові здібності і виявити пункти перетину давньогрецького поняття із сучасними філософськими концептами.

Результати дослідження.

У давньогрецькій філософській мові є достатньо слів, які позначають свідомість у різних аспектах і якими активно користувався також і Арістотель: ἡ ψυχή – що означає, окрім душі, також і свідомість; ἡ γνώμη – свідомість, розум, думка, розуміння тощо; ἡ διάνοια – мислення, думка, свідомість; ἡ συνείδησις – совість, свідомість, усвідомлення себе.

Останнє поняття особливо важливе в контексті даної статті, оскільки воно перетинається з поняттям свідомості, наприклад, у Хрісіппа, згідно з Діогеном Лаертським: «…для всякої живої істоти первинним і своїм є її власна цілісність та усвідомлення цієї цілісності (самості)»; πρῶτον οἰκεῖον λέγων εἶναι παντὶ ζῴῳ τὴν αὐτοῦ σύστασιν καὶ τὴν ταύτης συνείδησιν (Diogenes Laertius, 2026, VII, 85).

Це можна розуміти так, що природа робить усі живі істоти від самого народження «своїми власними» (πρῶτον οἰκεῖον – букв. «перше своє»), кожна з них перш за все відчуває саму себе та свою цілісність (σύστασις). Ми всі причетні до самих себе, маємо первинне усвідомлення себе. Саме цей аспект нашого існування та нашої свідомої діяльності виражається поняттям συνείδησις.

Хоч тут мова йде перш за все про вітальні сили, до-рефлексивне існування живих істот, цю думку Хрісіппа можна цілком послідовно перенести і на людське усвідомлення своєї сутності та самосвідомість як таку. Адже під «природою», згідно з якою потрібно жити, Хрісіпп мав на увазі як загальну, так і людську, тобто природу розумної істоти (Diogenes Laertius, 2026, VII, 89).

Такий висновок частково підтверджується використанням слова συνείδησις іншими філософами, наприклад, у Демокріта: люди усвідомлюють злочини, які скоїли за життя (συνειδήσει δὲ τῆς ἐν τῶι βίωι κακοπραγμοσύνης). Правда, в цьому контексті це також можна перекласти як «люди мають на совісті погані вчинки, що скоїли за життя» (Demokrit, 2026, B 297 DK (II 207, p. 1)).

Цієї двозначності συνείδησις: свідомість – совість уникає слово συναίσθησις, що більш ясно вказує на реальність, яку ми називаємо свідомістю.

Розглянемо етимологію слова συνείδησις. Це іменник, утворений від дієслівної основи за допомогою суфікса -σις, що утворює імена дії. Приставка σύν- означає «спільно», «разом», «зі-» і вказує на поєднання, співучасть, спільність. Корінь εἴδησις – це віддієслівний іменник від дієслова οἶδα, який має форму перфекту, але зі значенням теперішнього часу: «знати», «відати», «бути обізнаним»; також спочатку це дієслово означало «бачити». Отже, εἴδησις означає «знання», «обізнаність», «бачення».

Характерним є порівняння з етимологією слів «ейдос» – «ідея» (τό Εἶδος – ἡ Ἰδέα). Ряд лексичних значень цих слів збігаються, вони позначають зовнішність, вигляд, образ. Ці два слова також мають спільну етимологію в рамках індоєвропейської мовної спільності: u̯(e)id- – бачити; u̯(e)idē(i)- – мати бачення, від якого також походить латинське video – «бачити», «дивитися», «знати» тощо. Також в авестійській мові: *u̯idēi- – знати, володіти знанням (Proto-Indo-European Etymological Dictionary, 2026, p. 3251). Таким чином, в основі етимології всіх вказаних слів лежать два базові значення: «бачити» та «знати».

Первинний сенс слова συνείδησις був досить широким: від спільного знання, тобто знання, що розділяється з кимось, або знання, що супроводжує щось, до усвідомлення певного факту, внутрішнього знання, що супроводжує дію чи стан. У класичний період так позначали свідомість або усвідомлення чогось, обізнаність, свідчення про певний факт тощо.

Арістотель використовує поняття συνείδησις у значенні «усвідомлення», «розуміння». Наведемо фрагмент з трактату «Нікомахова етика», в якому йдеться про те, що більшість людей хоча і вважають багатство справжнім благом, але ж відчувають, усвідомлюють, що це не так: «…усвідомлюючи (συνειδότες) ж власне незнання, вони захоплюються тими, хто говорить про щось велике й те, що перевищує їхнє розуміння. Деякі ж вважали, що окрім цих численних благ існує ще щось інше, саме по собі суще, що і є причиною для всіх них бути благами»; …συνειδότες δ᾽ ἑαυτοῖς ἄγνοιαν τοὺς μέγα τι καὶ ὑπὲρ αὐτοὺς λέγοντας θαυμάζουσιν. ἔνιοι δ᾽ ᾠοντο παρὰ τὰ πολλὰ ταῦτα ἀγαθὰ ἄλλο τι καθ᾽ αὑτὸ εἶναι, ὃ καὶ τούτοις πᾶσιν αἴτιόν ἐστι τοῦ εἶναι ἀγαθά (Аристотелης, 2026, p. 1095a, 25-27).

В епоху еллінізму стійким значенням слова συνείδησις стає «совість», певне моральне знання

людини про себе саму, яке визначає її вчинки та ставлення до інших людей. Разом з тим, безсумнівно, йдеться також про рефлексію, самосвідомість у сучасному значенні – усвідомленні самого себе, своїх думок та поведінки. У цій якості це слово перейшло й до низки інших мов, перш за все, до латини: conscientia (букв. «спів-знання»; scientia – знання, від дієслова scire – знати), а також до сучасних мов: французької – conscience; англійської: conscience, consciousness та інших. За своєю етимологією воно практично збігається із сучасними українськими словами совість, свідомість тощо.

Етимологія слова συναίσθησις вказує на інші аспекти розуміння свідомості. Як і у попередньому випадку присутня приставка σύν-, що вказує на спільність, а також основа – αἴσθησις, від дієслова αἰσθάνομαι – сприймати, відчувати, впізнавати, розуміти і т. ін. Це одне з давньогрецьких слів, яке з часом перетворилося на принципово важливу філософську категорію. Вже у Платона чуттєве сприйняття світу феноменів позначається словом αἴσθησις, яке інтегрує всі відчуття людини на відміну від θεωρητικός – розумове пізнання сутності.

Таким чином, συναίσθησις вказує на певний синтез сприйняття, внутрішнє відчуття, яке об'єднує окремі елементи у єдине ціле. У Арістотеля – це загальна спроможність душі, яка сприймає те, що є спільним для всіх відчуттів: рух, спокій, розмір, число тощо. Також συναίσθησις відповідає за розрізнення результатів відчуття різних аналізаторів, скажімо, відрізняє кольори від смаків або холод і тепло від запахів. Загальний контроль сприйняття продукує первинну форму свідомості і самосвідомості, коли людина відчуває не тільки деякий предмет, але й сам акт відчуття, який відноситься до умовного центру, до «Я».

В дев'ятій книзі трактату «Нікомахова етика» Арістотель осмислює поняття дружби, широко користуючись цими словами: «відчувати (αἰσθάνεσθαι), що живешь, – приємне (переживання) саме по собі, (оскільки життя природно є благом, а усвідомлення (συναισθανόμενοι) в собі наявності блага – приємно)»; τὸ δ' αἰσθάνεσθαι ὅτι ζῇ, τῶν ἡδέων καθ' αὑτό (φύσει γὰρ ἀγαθὸν ζωή, τὸ δ' ἀγαθὸν ὑπάρχον ἐν ἑαυτῷ αἰσθάνεσθαι ἡδύ), αἱρετὸν δὲ τὸ ζῆν καὶ μάλιστα τοῖς ἀγαθοῖς, ὅτι τὸ εἶναι ἀγαθόν ἐστιν αὐτοῖς καὶ ἡδύ (συναισθανόμενοι γὰρ τοῦ καθ' αὑτὸ ἀγαθοῦ ἥδονται) (Αριστοτέλης, 2026, p. 1170b, 1-5).

В цьому фрагменті слово συναισθανόμενοι є дієприкметником від συναίσθησις і може бути перекладене як «відчуваючи», так і «усвідомлюючи», що загалом вказує на ситуацію внутрішнього цілісного усвідомлення–сприйняття свого власного стану як блага.

Далі Арістотель висловлює одну з найбільш принципових тез своєї філософії: «Знати, що ми сприймаємо або мислимо, означає знати, що ми існуємо (адже існувати і є сприймати або мислити)»; τὸ δ' ὅτι αἰσθανόμεθα ἢ νοοῦμεν, ὅτι ἐσμέν (τὸ γὰρ εἶναι ἦν αἰσθάνεσθαι ἢ νοεῖν) (Αριστοτέλης, 2026, p. 1170a, 32-33). Тут використовується найважливіше для тексту дієслово αἰσθάνομαι в значенні «усвідомлювати», «тямити». Арістотель описує рефлексивний акт: ми не лише бачимо, але й усвідомлюємо, що бачимо. Це і є основою самосвідомості.

Можна запитати, наскільки це судження відповідає картезіанському cogito ergo sum, чи не є арістотелівська теза висловленням саме цієї позиції? На це питання треба дати скоріше негативну відповідь, оскільки Арістотель, по-перше, далекий від постулювання дуалізму в будь-якому вигляді, а скоріше намагається зблизити протилежні позиції. По-друге, ми не бачимо у нього автономії мислення або суб'єктивності, як і самого автономного суб'єкту, тим більше в загальній абстрактній формі. Арістотель просто зауважує, що специфічно людське існування тотожне діяльності сприйняття та мислення, а усвідомлення цієї діяльності є усвідомленням власного існування. Не зайвим буде згадати інше відоме визначення людини Арістотелем: ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῷον – буквально, «людина природно є політичною істотою». В «Нікомаховій етиці» філософ також додає, що ознаками цієї політичної істоти є сприйняття і мислення. Ні про яку автономію суб'єкту у сенсі Декарта тут мова не йде.

Пасаж Арістотеля завершується судженням про сприйняття і усвідомлення друга: «Таким чином і друга слід усвідомлювати, як того, хто існує, а це відбувалося б при сумісному житті і спільності слів і думок»; συναισθάνεσθαι ἄρα δεῖ καὶ τοῦ φίλου ὅτι ἔστιν, τοῦτο δὲ γίνοιτ' ἂν ἐν τῷ συζῆν καὶ κοινωνεῖν λόγων καὶ διανοίας· (Αριστοτέλης, 2026, p. 1170b, 10-12).

Арістотель рухається від внутрішньої інтеграції відчуттів до самоусвідомлення і розуміння людиною своєї цілісності, а також доповнює і розширює цей контекст за рахунок соціального об'єкту – Іншого, у вигляді друга та спільних думок і відчуттів, де συναίσθησις стає вже со-свідомістю. Своєрідний і суттєвий аспект визначення дружби Арістотелем: дружба – це спільна свідомість, єдине відчуття блага, яке завершує індивідуальне існування і самовідчуття суб'єкту як блага.

Ця думка дещо ширше розгортається в «Евдемовій етиці», де Арістотель, крім іншого, порівнює людську потребу сприймати та мислити щось, крім себе, з божественним абсолютним і самодостатнім розумом, який мислить лише себе самого і не потребує нічого іншого. У Арістотеля в цьому сенсі лише божественний розум може бути названий повністю автономним суб'єктом, на відміну від людини, з її постійною залежністю від інших: «(у нас) благо залежить від іншого, для нього ж самого благо є він сам»; τὸ εὖ καθ' ἕτερον, ἐκείνῳ δὲ αὐτὸς αὑτοῦ τὸ εὖ ἐστίν (Αριστοτέλης, 2025, p. 1245b, 19).

Питання полягає не в тому, як позбутися цієї залежності, а лише у більшій чи меншій її раціоналізації: «...і те, що ми шукаємо і хочемо мати багато друзів, але при цьому говоримо, що ніхто не друг тому, в кого багато друзів – обидві ці думки вірні. Оскільки жити разом з багатьма і разом сприймати (усвідомлювати, розуміти їх почуття і думки) якнайбільше – найкращий вибір. Але оскільки це найважче, то активне спів-усвідомлення (спільне усвідомлення, спільне сприйняття – συναισθήσεως) необхідно здійснювати в меншому колі, тому не тільки важко набути багатьох друзів (бо потрібне випробування), але й користуватися тими, хто є»; καὶ τὸ ζητεῖν ἡμῖν καὶ εὔχεσθαι πολλοὺς φίλους, ἅμα δὲ λέγειν ὡς οὐθεὶς φίλος ᾧ πολλοὶ φίλοι, ἄμφω λέγεται ὀρθῶς. ἐνδεχομένου γὰρ πολλοῖς συζῆν ἅμα καὶ συναισθάνεσθαι ὡς πλείστοις αἱρετώτατον· ἐπεὶ δὲ χαλεπώτατον, ἐν ἐλάττοσιν ἀνάγκη τὴν ἐνέργειαν τῆς συναισθήσεως εἶναι, ὥστ’ οὐ μόνον χαλεπὸν τὸ πολλοὺς κτήσασθαι (πείρας γὰρ δεῖ), ἀλλὰ καὶ οὖσι χρήσασθαι (Аристотéлης, 2025, p. 1245b, 20-25).

Таким чином, поняття συναίσθησις – це докартезіанський, поєднаний з тілесними характеристиками прообраз сучасного розуміння свідомості. Воно вказує не на чисту суб’єктивність, а на тілесну і психічну цілісність живої істоти, яка відчуває себе і світ як єдиний простір досвіду. Це поняття протистоїть дуалізму розуму і тіла, характерному для новоєвропейської філософії.

Використання слова συναίσθησις розкриває його як позначення принципової здатності до об’єднання чуттєвих даних і простої саморефлексії, вкорінену в самій природі тіла, яке має душу. Можна провести паралель з арістотелівським поняттям ентелехії (ἐντελέχεια) у зв’язку із розумінням сутності душі: «душа є перша ентелехія природного тіла, яке має життя в можливості»; ἡ ψυχή ἐστιν ἐντελέχεια ἡ πρώτη σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζωὴν ἔχοντος (Аристотéлης, 2024, p. 412a, 27-28).

Ймовірно, мова йде про ентелехію, як сутність тіла, але ентелехія також є формою, ейдосом матерії, і ця форма є повною реалізацією закладених у матерії можливостей (повною реалізацією сутності). Про сутність зазвичай говорять як про щось приховане, форма ж має бути виявленою, тим більш виявленою є так звана повна реалізація речі, її мета, телос. Арістотель же говорить про все це як про одне й те саме. Все це певною мірою вказує на зв'язок ентелехії та сутності, ентелехії та ейдосу, ентелехії та істини. Істина тут може розумітися як дійсність речі, її невідворотна здійсненість, оформленість, що в свою чергу також відповідає її сутності.

З певною обережністю можна співставити ці два терміни Арістотеля – συναίσθησις та ἐντελέχεια, а саме у сенсі того, що єдність сприйняття власного тіла, усвідомлення свого існування і є розкриттям потенції кожної живої істоти. Принаймні це може прояснити словосполучення «перша ентелехія» (ἐντελέχεια ἡ πρώτη), яке провокує низку питань: чи існує друга або третя ентелехія, або як здібності душі, такі як сприйняття та самоусвідомлення відносятся до душі, як ентелехії. Звісно, розгляд відношення цих понять – це справа спеціального дослідження.

Більш пізні філософи значно розширили зміст поняття συναίσθησις, яке стало позначати самосвідомість або самоусвідомлення у сенсі, що більш наближений до сучасного.

Плотін в третій Еннеаді в трактаті «Про природу, споглядання і Єдине» порівнює природних істот з «першою природою»: «Так звана природа, будучи душею, – породження більш ранньої, могутнішої живої душі, – в тиші споглядаючи (θεωρίαν) в собі самій, не звертаючись ні до вищого, ні, однак, до нижчого, але перебуваючи в тому, що вона є, у своєму власному стані і наче в самосвідомості, – самим цим розумінням (συνέσειταύ) і самосвідомістю (συναισθήσει) вона побачила наступне за нею буття, наскільки це було для неї можливо, і вже не прагнула до іншого, створивши прекрасне та досконале споглядання. І якщо хто бажає приписати їй певне розуміння або відчуття, то не таке, яке ми називаємо відчуттям чи розумінням у інших, а подібне до того, якби хто порівняв сплячого з тим, хто не спить»; Ὡς ἡ μὲν λεγομένη φύσις ψυχὴ οὖσα, γέννημα ψυχῆς προτέρας δυνατώτερον ζώσης, ἡσυχῇ ἐν ἑαυτῇ θεωρίαν ἔχουσα οὐ πρὸς τὸ ἄνω οὐδ’ αὖ ἔτι πρὸς τὸ κάτω, στᾶσα δὲ ἐν ᾧ ἔστιν, ἐν τῇ αὐτῆς στάσει καὶ οἷον συναισθήσει, τῇ συνέσειταύ τῃ καὶ συναισθήσει τὸ μετ’ αὐτὴν εἶδεν ὡς οἷόν τε αὐτῇ καὶ οὐκέτι ἐζήτησεν ἄλλα θεώρημα ἀποτελέσασα ἀγλαὸν καὶ χάριεν. Καὶ εἴτε τις βούλεται σύνεσίν τινα ἢ αἴσθησιν αὐτῇ διδόναι, οὐχ οἵαν λέγομεν ἐπὶ τῶν ἄλλων τὴν αἴσθησιν ἢ τὴν σύνεσιν, ἀλλ’ οἷον εἴ τις τὴν καθύπνου (Πλωτίνος, 2026, 3, 8, 15-25).

Можна побачити, що тут мова не йде про індивідуальну свідомість у сенсі сучасної філософії. Єдине (τὸ Ἕν) у Плотіна – поза-основне і трансцендентне джерело будь-якої реальності, з якого послідовно еманують Розум (Νοῦς) і Світова Душа (Ψυχὴ τοῦ παντός). Саме остання, на відміну від індивідуальних душ, має довершену самосвідомість і саморозуміння. Таким чином, поняття συναίσθησις Плотін використовує як позначення характеристики певної онтологічної інстанції, наслідуючи традиції, що закладена Платоном і Арістотелем. Разом з тим помітно, що всі довершені характеристики Світової Душі у Плотіна є узагальненням і гіпостазуванням понять, якими визначаються властивості індивідуальних душ.

Таким чином, античні автори не проводили феноменологічного розгляду свідомості. Перш за все їх цікавила природа душі, її пізнавальні характеристики і етичне вдосконалення. В давньогрецькій філософії не існувало єдиного, чітко сформульованого поняття свідомості у його

сучасному розумінні, як суб'єктивного переживання або потоку думок. У Арістотеля та інших філософів ми знаходимо фундамент для цього, інтеграцію значень і сенсів цілого ряду понять, які позначають свідомість в тому чи іншому аспекті: душа (ψυχή), розум (νοῦς), мислення (διάνοια), фантазия (φαντασία) тощо. Серед них особливо виділяються поняття συνείδησις та συναίσθησις, які виступають специфікаціями давньогрецького визначення свідомості і самосвідомості.

Висновки.

Попередній огляд давньогрецької філософської лексики демонструє значні можливості відбору та інтерпретації понять, що позначають ментальні характеристики людини. Це також дозволяє реконструювати вихідні сенси, що лежали в основі античного розуміння свідомості, причому, в багатьох аспектах, серед яких можна побачити і її сучасне розуміння.

Усвідомлення того, що античні автори не оперували поняттям рефлексивної свідомості, свідчить про історико-культурну обумовленість філософських концептів. Сучасна європейська філософія свідомості виросла з картезіанського підходу, тоді як античне розуміння розвивалося в рамках онтологічної парадигми. Дослідження античних понять, таких як συναίσθησις – не є пошуком аналогів сучасних понять, а намаганням зрозуміти альтернативний спосіб мислення про психічне, який не приймає дуалізму свідомісті і світу. Саме такий інтегративний підхід і притаманний філософії Арістотеля.

Водночас слід відзначити, що підхід Арістотеля є взірцем для багатьох античних авторів, зокрема, для стоїків, які активно використовували його надбання, хоча і насичували останнє іншим змістом. У цьому сенсі можна говорити про семантичну конфігурацію поняття свідомості, яке притаманне багатьом давньогрецьким словам. На відміну від таких понять, як ψυχή, νοῦς, διάνοια та інших, поняття συναίσθησις не перетворилося на усталений термін або філософську категорію. Разом з тим, воно відігравало значну роль в усвідомленні давньогрецькими філософами принципових аспектів і характеристик людської свідомості і виступило наріжним каменем для розгортання філософської рефлексії щодо цілої низки проблем, актуальних для сучасної філософії і науки.

Проблематика, що розглянута в даній роботі, є достатньо перспективною для подальших досліджень античної ментальності і філософського лексикону давньогрецької філософії, по-перше, тому що вказує на походження та історичний шлях ключових понять сучасної філософії і, по-друге, подібні дослідження у кінцевому рахунку ставлять під питання зачарованість модерної філософії картезіанським і неокартезіанським розумінням суб'єкту, свідомості, мислення тощо.

REFERENCES

Αριστοτέλης (2025). Ἠθικὰ Εὐδήμεια. http://www.perseus.tufts.edu

Αριστοτέλης (2026). Ἠθικὰ Νικομάχεια. *Ed. J. Bywater.* http://el.wikisource.org/wiki/Ηθικά_Νικομάχεια

Αριστοτέλης (2024). Περί ψυχής. http://el.wikisource.org/wiki/Περί_ψυχής

Charles, D. (2021) The Undivided Self. Aristotle and the 'Mind-Body Problem'. Oxford University Press, 303 p. https://doi.org/10.1093/oso/9780198869566.001.0001

Corcilius, K., Falcon, A., & Roreitner, R. (2025) Aristotle on the Essence of Human Thought. Oxford University Press, 310 p. https://doi.org/10.1093/9780198921820.001.0001

Demokrit (2026) Der Atomismus als Denkmodell der Vorsokratischen Philisophie. https://www.gottwein.de/Grie/vorsokr/VSAtom07.php#Demokr68B297

Diogenes Laertius (2026) Lives of Eminent Philosophers. *Ed. R.D. Hicks.* http://www.perseus.tufts.edu

Ferro, A. (2023). Aristotle on Self-Motion. Schwabe Ferlag, Basel, 463 p. https://doi.org/10.24894/978-3-7965-4363-0

Gottlieb, P. (2021). Aristotle on Thought and Feeling. Cambridge University Press. 173 p. https://doi.org/10.1017/9781107323544

Hutchinson, D. M. (2018). Plotinus on Consciousness. Cambridge University Press. 209 p. https://doi.org/10.1017/9781108344104

Jiménez, E. R. (2017). Aristotle's Concept of Mind. NY, Cambridge University Press. 2017. 265 p. https://doi.org/10.1017/9781108151825

Long, A.A. (2022). Selfhood and Rationality in Ancient Greek Philosophy. From Heraclitus to Plotinus. Oxford University Press. 267 p. https://doi.org/10.1093/oso/9780198803393.001.0001

Mingucci, G. (2021) In Search of the Essence of the Soul: Aristotle's Scientific Method and Practice in De Anima, II. 1-2. // *Encounters with Aristotelian Philosophy of Mind. Ed. P. Gregoric, J.L. Fink.* Routledge. Oxford, pp. 43-64. http://lccn.loc.gov/2020058252

Πλωτίνος (2026). Εννεάδες. Ἐννεάς Γ. Περὶ φύσεως καὶ θεωρίας καὶ τοῦ ἑνός. 4, 14-25. http://el.wikisource.org/wiki/Εννεάδες

Proto-Indo-European Etymological Dictionary (2026). *A Revised Edition of Julius Pokorny's.* http://dnghu.org/

Wentzer, T. S. (2021). Speaking Being: Heidegger's Aristotle and the Problem of Anthropology // *Phenomenological Interpretations of Ancient Philosophy. Ed. Larsen K., P.R. Gilber.* Brill, Leiden / Boston, pp. 69-91. http://lccn.loc.gov/2021016341

«Prospective» Moods of Ukrainians in Marking Their Resilience in the Realities of a Protracted War (Regional Differences)

UDC 316.613:643 DOI: https://doi.org/10.15421/172671

Siry Evgen
Dr.Sc., Prof., https://orcid.org/0000-0003-3396-8168, socio1@ukr.net
Institute of Sociology of National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Abstract.
Relevance. The material examines and updates certain significant aspects of the public mood of Ukrainians in marking their possible resilience, which are generated and specified in the conditions of their protracted war in Ukraine. Purpose. The study of such components as one of the sources of social attitudes is a valid means of studying and constructing such an integral latent feature as resilience – a component of the integral feature – national resilience, which is the purpose of the study.
Results. Measurement and analysis were carried out in two planes: regional comparison of the given indicators of public mood and their two-dimensional analysis regarding the criterion of economic involvement, as one of the key factors of resilience. Based on sociological and socio-statistical data, their two-dimensional comparison, the object was separately studied according to two independent characteristics (variables) to obtain additional parameters of the sides of human reflection, its characteristics and identify the relationships between them in the aspect of: assessment of the future of Ukraine, the nature of thoughts about its future, possible solidarizing factors of Ukrainian society, confidence in victory, the level of social involvement of Ukrainians, their individual psycho-emotional feelings. Interregional differences were also made (according to the new proposed criteria for distinction, according to proximity to the theater of military operations and its social challenges) in the indicated aspects of human reflection.
Conclusions. The presented regional comparison with new criterion features is a confirmation of the identification of differences and common characteristics in the social space according to the integrated criterion of "proximity to war", which allows to identify and clarify the essential characteristics of each type of reflective projection of an individual in conditions of a protracted war.
Keywords: components and indicators of "prospective" moods of Ukrainians, components of vitality, interregional comparisons

«Перспективні» настрої українців у маркеруванні їх життєстійкості в реаліях затяжної війни (регіональні відмінності)

Сірий Євген
Інститут соціології Національної академії наук України (Київ, Україна)

Анотація.
Актуальність. У статті розглядаються та актуалізуються окремі суттєві аспекти суспільного настрою українців у маркеруванні їх можливої життєстійкості, які генеруються та специфікуються в умовах затяжної війни в Україні. Мета. Дослідження подібних компонентів як одних із джерел соціальних установок є валідним засобом у вивченні та конструюванні такої інтегральної латентної ознаки, як життєстійкість – складника інтегральної ознаки **– національної стійкості, що становить мету дослідження.**
Результати. Вимірювання та аналіз здійснено у двох площинах: регіональному порівнянні заданих показників суспільного настрою та їх двохмірному аналізі щодо критерію економічної залученості, як одного із ключових чинників життєстійкості. На основі соціологічних та соціально-статистичних даних, їх двомірного порівняння, було окремо здійснено вивчення об'єкта за двома незалежними характеристиками (перемінними) для отримання додаткових параметрів сторін людської рефлексії, її характеристик та виявлення взаємозв'язків між ними в аспекті: оцінки щодо майбутнього України, характеру думок про її майбутнє, можливих солідаризуючих чинників українського суспільства, впевненості у перемогу, рівня суспільної залученості українців, окремих їх психоемоційних почуттів. Також було здійснено міжрегіональні відмінності (за новими пропонованими критеріями розрізнення, відповідно до наближеності до театру воєнних дій та його соціальних викликів) із зазначених аспектів **людської рефлексії.**
Висновки. Подане регіональне порівняння з новими критеріальними ознаками є підтвердженням виявлення відмінностей та спільних характеристик у соціальному просторі за інтегрованим критерієм «близькості війни», що дозволяє виявити та уточнити сутнісні характеристики кожного різновиду рефлексійної проєкції індивіда в умовах тривалої війни.
Ключові слова: складові та показники «перспективних» настроїв українців, компоненти життєстійкості, міжрегіональні порівняння

Стаття надійшла / Article arrived: 09.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted:12.02.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Вступ.

Актуальність. Протягом чотирьох років війни соціологічні дослідження не перестали проводитися – скоріше, навпаки, активізувалися. З виникненням нових викликів для суспільства, для соціологічної науки з'явився новий фронт властивих для неї завдань, у відповідності до основних її функцій, зокрема опису нових для населення України реалій, їх інтерпретації та пояснення, і, відповідно, теоретизації нових процесі, соціальних змін, тощо.

Так чи інакше, кожне те чи інше явище, що розкриває та підвищує, зокрема феноменологічні та екзистенціальні параметри вивчення соціуму, потребує відповідної його наукової репрезентації. Війна та її затяжний характер принесли і трансформували відповідні виклики, і перш за все щодо характеру та зміни суспільного настрою, що взаємодіє з оцінкою суджень про можливі перспективи «я-України» як аспектів життєстійкості у реаліях сьогодення. Це, своєю чергою відображає наявність та рівень суспільного потенціалу перед викликами війни. Відповідно з'являється потреба у його дослідженні з впливом тривалості війни (4 роки), і відповідно до цього вивчення характеру сприйняття сьогоденних життєвих реалій, що має велике значення до життєстійкості людини, соціуму.

Мета нашого дослшідження передбачає показати окремі аспекти соціального настрою українців, що зокрема маркеруються як компоненти життєстійкості у регіональному порівнянні за критерієм «наближеності до війни», що передбачено покаже особливості, відмінності різних рефлексійних проєкцій у ситуації з війною. Також передбачено продемострувати спряженість економічної залученості та «перспективних» настроїв українців щодо війни як можливих чинників життєстійкості.

Методологічною основою дослідження є вивчення об'єкта за двома незалежними характеристиками (перемінними) для отримання додаткових параметрів сторін людської рефлексії, її характеристик та виявлення взаємозв'язків між ними. Важливою стороною опису та аналізу впливу соціальних викликів війни, є вияв характеру оцінки щодо майбутнього України, характеру думок про її майбутнє, можливих солідаризуючих чинників українського суспільства, впевненості у перемогу, рівня суспільної залученості українців, окремих їх психоемоційних почуттів. Важливою складової аналізу також є виявлення відмінностей та спільних характеристик у розрізі соціального простору за інтегрованим критерієм «близькості війни», який відображає як просторову, так і соціальну наближеність до війни. Це є окремою синтезованою ознакою (за аналогією ознаки «регіоналізації»), яка дозволяє виявити та уточнити сутнісні характеристики кожного різновиду рефлексійної проєкції індивіда у відношенні до заданої соціальної ситуації. До емпіричної бази аналізу входили: компоненти результатів моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України "Українське суспільство": хвиля 2024 року, виконаного Соціологічною групою «Рейтинг» на замовлення Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), розмір вибірки – 4101 респондента, польовий етап дослідження: 27 червня - 6 липня 2024 р.) та окремі результати інших досліджень 2024/2025 рр.; Моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України (9 вересня – 8 жовтня 2025 року, n=1835, computer-assisted telephone interviews, CATI); результати досліджень соціологічної групи «Рейтинг», КМІС та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика війни стала новою характеристикою комплексного моніторингового дослідження «Українськесуспільствовумовахвійни»здійснюваного Інститутом соціології НАН України на предмет її впливу на різні аспекти суспільного життя українців. Подане обстеження доповнює та поповнює окремі аспекти рефлексії українців в умовах тривалої війни. Дослідження масиву порушених питань, припущень щодо вияву можливих чинників життєстійкості ми спостерігаємо, зокрема, у дослідницьких доробках в арсеналі дослідницьких практик науковців Інституту соціології НАН України, в яких, можливим чинникам життєстійкості надається все більше уваги. Великий доробок здійснений, зокрема, у дослідженнях О. Злобіної, Є. Головахи, С. Дембіцького, В. Степаненка, Н. Соболєвої (Українське суспільство в умовах війни, 2024; Дембіцький, Головаха & Степаненко, 2025; Соболєва, 2024; Сірий, 2025a, 2025b) та багатьох інших дослідників, що, перш за все максимально охоплюють базу емпіричних моніторингових та інших досліджень (інших науково-дослідних установ): в руслі дослідження стресових станів українців, розкриття параметрів життєстійкості; щодо механізму, ресурсів, протидії стресовим станам; стосовно різних аспектів соціальної резильєнтності українців в умовах воєнного та повоєнного часу; шляхів подолання відповідних соціальних викликів, концептуалізації життєстійкості (Катаєв & Зоська, 2025)) та інше. Питання спряженості життєстійкості людини з її суспільно-економічною залученістю, а також нових критеріальних ознак регіонального порівняння більшою мірою є авторським доробком в обгрунтуванні окремих аспектів життєстійкості українців в умовах затяжної\ війни.

Результати дослідження.

В силу різних обставини, зокрема: достатньо вузького і не широкого в минулому інтересу до такого явища як війна, з її деструктивним сенсом і змістом, а також багатоаспектністю предмета цього явища, сфера висвітлення та осмислення війни як соціальної катастрофи та трагедії людства попадає зараз у широке соціогуманітарне поле дослідження. Широкомасштабна війна в почала

змінювати культурно-ідентичні параметри українського суспільства, трансформуючись з осі/матриці «населення України» до осі/матриці «український народ», з чим воно більше почало набувати різноформатних ознак солідаризації. І саме для вимірювання ключових ознак зміни свідомості населення України, можливих змін ключових її психосоціальних, ментальних параметрів та параметрів ідентичності населення (зокрема: національної, громадянської), вияву конфліктних чи солідаризаційних ознак/джерел, цей гносеологічний засіб (порівняння), як гадається, все більше набуває (і має набувати) поширення у вимірювальній методології.

Принципи регіоналізації україни в соціологічному просторі мають свою традицію та обгрунтування у дослідженнях О. Вишняка, М. Чурілова, Л. Нагорної, О. Стегнія (Вишняк, 2015; Нагорна, 2008; Стегній, 1998; Сірий, 2018) та низки інших дослідників та їх праць, які є усталеними до сьогоднішнього дня, побудовані на істроко-культурно-ідентичних відмінностях. У нашому аналізі ознака регіоналізації в описі зазначених аспектів рефлексії суспільного настрою загалом запропонована та сформована за іншим принципом за принципом наближеності/ віддаленості від фронтової зони, від зони систематичних бойових дій з боку агресора тощо. За цим принципом було умовно розділено 3 регіони (обгрунтування, аргументація були верифіковані з залученням експертів): 1. «Наближений», до якого входять: Чернігівська, Сумська, Харківська, Запорізька, Дніпропетровська, Миколаївська області, та неокуповані території Донбасу 2. «Центральний»: м.Київ, Київська, Полтавська, Житомирська, Черкаська, Кіровоградська, Одеська, Вінницька, Хмельницька області; 3. «Віддалений»: Тернопільська, Рівненська, Волинська, Львівська, Чернецька, Ів.-Франківська, Закарпатська області. Припускалося, що рівень віддаленості/наближеності до театру бойових дій певним чином може впливати на свідомість, характер змін думки чи оцінок людей щодо різних життєвих (екзистенційних) питань, відображаючи трансформацію їх позицій, установок, зміну оцінок на різні суспільно-життєві ситуації. Окрім розбіжностей культурно-історичного характеру маємо можливість виявити умовні тренди змін, які спонукає саме війна.

Так чи так, людській природі властиво підмінювати впевненість, як психічний стан буття людини надією – емоційним відчуттям очікування, що часто трапляється в житті кожного. Попри негативні об'єктивні чинники, людина все ж не втрачає надії, віруючи на краще. З цим, власне, мабуть, і пов'язана така впевненість у перемогу, що не зовсім корелює з оцінкою про майбутнє України. В балансі оцінок («Що ви думаєте про майбутнє України?») на погіршення майбутнього України (31,3%) і його покращення (24,7%), у 2024 році українці вбачали не зовсім оптимістичні прогнози (середній індекс/значення характеру оцінювання (І о.) у діапазоні від -1 до 1 б. становив близько -0,1 б.) (Табл.1.). При цьому, велика кількість респондентів (в сукупності 44%) не могли надати однозначної оцінки щодо цього, не вбачаючи «ні покращення, ні погіршення» (24,2%) та не маючи чіткої оцінки (19,8%), що в даній ситуації може вважатися рівноцінним. Міжрегіональне порівняння оціни майбутнього України (за результатами 2024 р.) не показало розрізнень у характері такого оцінювання (у межах похибки, Хі-квадрат = 9,844, значущість = 0,131). Хоча, візуально, більше песимістичних поглядів з погіршенням ситуації виявляється серед населення «наближеного» та «центрального» регіонів. І більш оптимістичніший погляд з покращенням ситуації виявляється серед представників «віддаленого» регіону.

Табл. 1.

Оцінка майбутнього України? (%).

Індикатор \ Рік	2024 р.	2025 р.
Скоріш за все ситуація буде погіршуватись	31,3	23,9
Ситуація не буде погіршуватись, але навряд чи і покращиться	24,2	27,7
Скоріш за все ситуація буде покращуватись	24,7	42,5
Важко відповісти / Не відповіли	19,8	5,9
Індекс характеру оцінки майбутнього України (І о.)	-0,1	0,2

**Зроблено автором*

Однак, протягом чотирьох років війни серед населення України зростає критичність та реалістичність мислення щодо війни, як, з суто з воєнної ситуації, так і з політичної, економічної, соціальної. Рівень середнього значення (Індекс) характеру оцінки майбутнього України за чотири роки війни суттєво знизився у 2024 р.: до -0,1 б. (Рис.1).

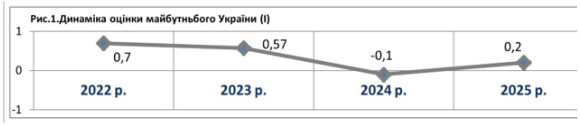

Рис.1. Динаміка зміни оцінки майбутнього України (І). (Зроблено автором).

Хоча, за результатами аналогічного виміру дослідження 2025 року ситуація з оцінкою щодо майбутнього України дещо покращилася, перетнувши її позитивний характер. Значна кількість респондентів проявили вищий рівень визначеності в оцінці, у порівнянні з минулим 2024 роком (І о. = 0,2). Збільшилася кількість тих, хто вірить у покращення ситуації, та зменшилася кількість тих, хто налаштований песимістично (Табл.1.). Певною мірою подібна оптимістичність пояснюється і циклом практичних дій переговорного характеру з боку прогресивних країн до припинення російської агресії протягом останніх 3 місяців 2025 року, що подало певні надії для населення України. Попри окрему оптимістичну ейфорію, яка виявляється в окремих кейсах оцінювання ситуації, і була присутня у попередніх роках війни, все ж реальність сьогоденності (становище на фронті, затяжний характер війни, посилення її викликів для України як соціальних, так і політичних), стали більш обтяжливіше впливати на очікування українців у цій війні. Інші дослідження також фіксують збільшення у всіх регіонах кількості песимістичних настроїв щодо майбутнього України (дослідення КМІС, травень 2025 р., n= 1011).

В середині 2025 року майже половина (47%) опитаних українців вважали, що «через 10 років Україна буде зруйнованою країною зі значним відтоком населення» (Оптимізм щодо майбутнього України, 2025).

Рис. 2. Динаміка зміни рівня віри / її відсутності щодо процвітання України (%).
*Зроблено автором на основі вторинних даних результатів дослідження Центр Разумкова, 28 лютого - 6 березня 2025 р. «Що ви думаєте про майбутнє України?»).

Наприкінці 2024 року такі настрої виявлялися лише у 28%. Відповідно, позитивні настрої за рік /2025 рр. році знизилися з 57 % (2024 р.) до 28% (2025 р.). Результати іншого їх дослідження з цього показника (дослідження КМІС, Омнібус, липень 2025 р., n=1022.) у міжрегіональному порівнянні показали, що частка тих, хто «оптимістично оцінює майбутнє України через 10 років» із Заходу на Схід знижується – з 57% до 44% (Ймовірність процвітання України через 10 років, 2025). Однак, така песимістичність ще раз вказує на більш реалістичне сприйняття дійсності.

В думках та оцінці про майбутнє України через призму почуттів дещо схожа картина виявляється, як і в думках і в оцінці про своє майбутнє («Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?»). Сумарна величина «позитивних» почуттів приблизно у півтори рази перевищує сумарність «напружених» почуттів (Табл.2). Як і в оцінці про власне майбутнє, такі почуття, як «надія» (53,2%), «інтерес» (15,4%) формують основний каркас «оптимістичних» думок і оцінок щодо майбутнього України. Втім, такі відчуття, як; «страх» (15,9%), «тривога»(30%)значноперекривають«радість»(5,0%) та «задоволеність» (3,0%). Як і в більшості попередніх показниках, видно, що відчуття «надія» - це основний «ресурс», з яким живуть українці, не зважаючи, як на не зовсім втішні об'єктивні обставини їхнього життя, зовнішні події, так і на суб'єктивну їх оцінку.

Табл. 2.
Дизайн-структура рівнів почуттів щодо майбутнього України (%).

Позитивні	Негативні
Оптимізм - 35,1	Песимізм - 8,3
Надія - 53,2	Безвихідність – 9,1
Інтерес – 15,4	Байдужість - 1,5
Упевненість – 15,3	Розгубленість – 13,3
Радість - 5,0	Страх - 15,9
Задоволеність - 3,0	Тривога - 30,0
Всього - 127 %	Всього - 78,1 %

**Зроблено автором*

Одним із ключових питань щодо видозміни конфігурації соціального настрою українців, є питання їх єдності, що може сприяти об'єднатися українській нації? (***«На Вашу думку, що сьогодні об'єднує людей в українському суспільстві?»***). Більш як за три роки війни відбулися певні якісні зміни. З причини того, що громадська думка людей змінюється залежно від різних визначальних подій в країні, то важливо зафіксовувати нові стабільні тренди. Так, для прикладу, у 2021 р. серед чинників, які потенційно об'єднували українське суспільство – стояло «невдоволеність владою» (бл.32%). У 2024 році цей показник не змінився, однак, з'явилися й інші чинники. Це і «віра у краще майбутнє» (бл.53%),. Далі, за важливістю йдуть: «відчуття втрати нормального життя», «патріотичні відчуття громадянина України», «прагнення спільно долати труднощі життя» та «спільні труднощі життя», «національна ідея побудови держави». Важливо те, що підвищився приріст «патріотичних» чинників, у порівнянні з іншими (Табл.3).

Консолідація чи згуртованість будь-якого суспільства за різних кризових обставин, чи не ключова характеристика, яка проявляється (зростає чи спадає) за різних суспільних процесів. У дослідженні цього феномена ми можемо

виявити основні її утворюючі складники. Аналіз показує, що хоча рівень окремих з них і не суттєво змінився, але набув іншого змісту (йдеться про «віру у краще майбутнє»). Практично всі провідні компоненти консолідації носять, з одного боку, як суто соціальний характер і є суголосними боротьбі за свою незалежність і майбутнє, державотворення, збереження національної ідентичності, що є (за результатами опитування) більш типовим для населення західного «віддаленого регіону», і менш типовим для південно-східних («наближеного») регіону. З іншого боку, вони носять і життєво-практичний екзистенційний психосоціальний характер, що загалом пов'язано із війною (див. Табл.3).

Табл.3.

Міжрегіональне порівняння важливості чинників, що об'єднують українців (%)

Цінності та чинники	Загалом	За регіонами (близькість до війни)		
		«Наближений»	«Центральний»	«Віддалений»
Віра в краще майбутнє	52,7	52,6	51,8	54,5
Відчуття втрати нормального життя	39,5	39,0	39,8	39,8
Патріотичні почуття громадянина України	38,2	33,6	40,4	40,0
Прагнення спільно долати труднощі життя	36,9	37,3	37,2	35,9
Спільні труднощі життя	35,4	34,8	35,4	36,0
Національна ідея побудови української держави	35,1	30,6	35,9	39,3
Невдоволеність владою	31,8	32,2	32,3	30,5
Національна належність	27,7	23,6	27,8	32,6
Родинні та товариські почуття	27,3	28,7	28,5	23,5
Спільна історія, територія	23,9	21,8	25,0	24,5
Страх перед майбутнім	23,7	22,3	23,6	25,5
Мова спілкування	14,9	9,7	14,4	21,9
Релігія (віросповідання)	7	4,4	7,3	9,7
Політичні погляди	5,5	4,4	5,8	6,5
Інше/важко відповісти	5,4	5,4	5,5	5,3

** Зроблено автором (Хі-квадрат = 166,688, значимість < 0,005). Дані 2024 р.*

Попри помірний прояв загальної незадоволеності життям та станом справ в Україні, українці все ж оптимістично налаштовані у війні проти агресора («Наскільки Ви впевнені у перемозі України у війні з Росією?»). Загалом таку впевненість (повну і помірну) виявили 2/3 респондентів (67%) у перевазі до тих, хто виявив відповідну невпевненість у перемозі (14,7%). (Загальний індекс впевненості (І в.) – середнє значення показника у діапазоні: від -2 до 2 становить 1,16 б., що значно є вашим в оцінці можливості українського суспільства та держави у веденні війни) (Дані моніторингового дослідження ІС НАНУ 2024 р.).

Міжрегіональне порівняння цього показника (впевненості) значущих відхилень не показало (в межах похибки). Однак у 2025 році такі розрізнення були виявлені у суголосному показнику «віри в перемогу» (Табл. 4). Так, згідно результатів проведеного дослідження Центром Разумкова (Віра в перемогу та бачення перемоги, 2025). Найвищий рівень віри в перемогу у «західному» регіоні (81,5%), найнижчий - на «південному» (56%). Відповідно протилежно чітко віддзеркалюється і рівень невіри у перемогу та тих, хто не визначився з такою оцінкою. Найменше не вірять у перемогу у «західному» регіоні. Найвищий рівень невіри у «східному» та «південному» (23-24%).

Табл. 4.

Показник віри українців в перемогу у війні (%, дані 2024 р.).

Показник	Загалом	«Західний»	«Центральний»	«Східний»	«Південний»
Вірять у перемогу	74	81,5	79	67	56
Не вірять у перемогу	16	11	14	23	24
Важко відповісти	10	7,5	7	10	20

**Відтворено автором на підставі вторинних даних (Центр Разумкова, 28 лютого - 6 березня 2025 р. n= 2018).*

Війна для великої кількості населення України певним чином змінила громадянську сторону способу життя, за яким більшість людей у своїй суспільно-професійній діяльності, зустрівшись із новими соціальними викликами поповнили свою життєву активність з боротьбою проти агресії. Серед переліку різноманіття нових для пересічного українця занять, діяльності («***Що з переліченого Ви робите зараз?***), що синомічно, за змістом виявляють елементи спротиву, громадянського прояву, найчастіше українці проявляють себе в донації ЗСУ (див.Табл.5). Суттєве місце тут займає волонтерська діяльність у різних форматах та способах її здійснення, зокрема: допомога цивільним-постраждалим, допомога військовим. Разом з тим, загалом, кожний четвертий українець (респондент) (24,7%) ніяк не залучений по суголосних цьому видів діяльності. Міжрегіональне порівняння показало, що таких, найбільше виявилося (майже кожний 3-ій - 29,9%) у «наближеному» до війни регіоні, і, відповідно, менше (кожний 5-ий – 20,5%) – у «віддаленому» від війни регіоні.

Табл. 5.

Міжрегіональне порівняння рівня суспільної залученості українців (%, дані 2024 р.)

Різновиди занять та зайнятості	Загалом	За регіонами (близькість до війни)		
		«Наближений»	«Центральний»	«Віддалений»
Переказую на ЗСУ частину своїх доходів	56,4	49,8	57,5	62,4
Нічого з переліченого вище	24,7	29,9	23,3	20,5
Допомагаю цивільним, які постраждали від війни, за місцем мого проживання	17,9	20,3	17,3	15,9
Займаюсь на користь ЗСУ волонтерською діяльністю у вільний від роботи час	16,4	13,9	16,3	19,80
Інше	10,3			

** Зроблено автором (Хі-квадрат= 121,739, значущість < 0,005)*

Також міжрегіональне порівняння рівнем цієї зайнятості та залученості показало подекуди суттєві розрізнення (Хі-квадрат= 121,739, значущість < 0,0005). Не вдаючись до опису розрізнень по кожній позиції з представлених різновидів професійної та громадянської залученості, суголосних сприянню перемозі у цій війні, загалом результати дослідження показали, що всіма цими формальними та неформальними заняттями, проявами залученості (волонтерська, фінансова підтримка тощо), що спрямовані на допомогу ЗСУ, постраждалим, населення «віддаленого» регіону переймаються значно більше, у порівнянні з представниками «центрального» та «наближеного» регіонів, що можна говорити про розрізнення рівня громадянської позиції серед населення України, які представляють ці регіони. Певне пояснення цьому можна знайти. Життя, в соціальному сенсі цього слова – досить складний феномен, і не завжди причинно-наслідкові зв'язки діють прямолінійно, виходячи з позиції здорового глузду спостерігача. Такого роду «слабка активність» проявів громадянської позиції нівелюється перед більш нагальними проблемами населення цих регіонів, їх труднощами перед викликами війни. Одна із суттєвих причин – низька економічна залученість та нижчий економічний рівень життя у прифронтовому «наближеному» регіоні. Однак, і низький рівень прояву громадянської ідентичності у поєднанні з національною, у цих регіонах – ніхто не заперечує. Зрештою, вплив економічної залученості на різні сторони життя українців та його активності виявлений та підтверджений низкою як закордонних, так і вітчизняних (поки епізодично) досліджень.

В процесі нашого дослідження, для додаткового підтвердження визначених припущень щодо конструктивного впливу залученості на компоненти життєстійкості та, відповідно – і на дієву активізацію громадянської позиції/залученості було проведено порівняння похідних показників прояву життєстійкості. А це: психоемоційні відчуття, відношення до об'єкту/ситуації, емоційний стан, характер світосприйняття, експекції майбутнього, інші когнітивні компоненти, які виступають результативно-наслідковими компонентами життєстійкості, відповідно до наявності/не наявності оплачуваної роботи (економічна залученість як основний критерій). У людей, які «мають оплачувану роботу» було виявлено дещо вищим рівень позитивних, та нижчим рівнем негативних почуттів щодо власного майбутнього та майбутнього України, ніж у тих, які «не мають роботи» (Табл. 6). Відповідно, у них було виявлено дещо вищий рівень потенціалу терпіння, та частково вищий рівень впевненості у перемозі. У них вищий рівень прояву громадянської позиції, зокрема – волонтерства (Табл. 7).

Критерій економічної залученості / Почуття щодо власного майбутнього**	Так, маю роботу	Ні, не маю роботу	Критерій економічної залученості / Почуття щодо майбутнього України***	Так, маю роботу	Ні, не маю роботу
«Позитивні» почуття			**«Позитивні» почуття**		
Надія	52,1	49,0	Надія	53,4	54,3
Оптимізм	37,5	33,0	Оптимізм	35,9	34,3
Інтерес	18,6	14,7	Задоволеність	3,2	2,9
Упевненість	12,2	10,2			
Задоволеність	5,2	4,2			
«Негативні» почуття			**«Негативні» почуття**		
Тривога	34,2	32,8	Страх	16,1	16,4
Розгубленість	22,0	22,3			
Страх	13,4	16,3			
Безвихідність	10,9	13,5			
Песимізм	7,5	3,5			
Байдужість	2,3	8,1			

*Зроблено автором. *Всі розрізнення значимі, статистика хі-квадрат значима на рівні < ,05; ** Хі-квадрат ≈47,289; *** Хі-квадрат ≈35,361)*

Табл. 7.

Зведена таблиця спряженості інших індикаторів життєстійкості за критерієм економічної залученості (%, дані 2024 р.)

Критерій економічної залученості / Індикатори життєстійкості*	Так, маю роботу	Ні не маю роботу
Готовність терпіти теперішні та майбутні проблеми**		
Готовий терпіти труднощі (довго та середньостроково)	71,4	65,1
Не готові терпіти ці труднощі	14,0	14,3
Важко відповісти/ невизначеність щодо терпіння	14,7	20,6
Впевненість у перемозі України у війні з Росією***		
Скоріше впевнений	32,2	29,1
Прояв громадянської позиції (волонтерство)****		
Переказую на ЗСУ частину своїх доходів	63,4	47,1
Всіляка волонтерська допомога…	46,6	35
Нічого з переліченого не роблю	18,3	34,1

*Зроблено автором). *Всі розрізнення значимі, статистика хі-квадрат значима на рівні < ,005; ** Хі-квадрат ≈ 31,291; ***Хі-квадрат ≈16,873**** Хі-квадрат ≈321,960)*

Висновки.

Порівняння є важливим методологічними прийомом, що дозволяє виявити спільні та відмінні риси / ознаки, зокрема, у вербальному обміну інформації, шляхом їх зіставлення задля розширеного/поглибленого розуміння властивостей сприйняття соціальним об'єктом різних фрагментів соціальної дійсності. Регіональне порівняння в контексті кількісних національних досліджень є тому підтвердження щодо важливості джерела інформації. Пропонований принцип регіоналізації (за критерієм віддаленості/наближеності до театру військових дій) дає можливість виявити умовні тренди змін у свідомості, характеру змін думки чи оцінок людей щодо різних життєвих (екзистенційних) питань, відображаючи трансформацію їх позицій, установок, зміну оцінок на різні суспільно-життєві ситуації які спонукає

саме війна. Наявність чи відсутність відмінностей за показником регіоналізації є параметром порівняння і має відповідний гносеологічний потенціал: ми уточнюємо певний факт, ширше розкриваючи його зміст. У такому порівнянні не обов'язково очікувати великих розбіжностей, хоча вони потенційно можуть бути. В окремих випадках вони є, в окремих – немає. У нашому випадку було виявлено відмінності у багатьох індикаторах щодо критерію «наближеності до війни». Не можна стверджувати, що, там, де ці критеріальні параметри не показали значущість розрізнень, то їх немає. Вони існують і без врахувань статистичної похибки. Практично у всіх порівняннях була виявлена відносна «лінійність» або тенденції зростання/зниження величини індикатора в осі трьох регіонів/поясів – віддаленості/наближеності до зони бойових дій. Величина ознак «центрального» регіону/поясу (між «віддаленим» та «наближеним» регіонами) займає проміжне середнє місце між крайніми величинами цих двох регіонів/поясів.

Відповідно, компоненти консолідації українців, що є суголосними боротьбі за свою незалежність і майбутнє, державотворення, збереження національної ідентичності є типовими для західного «віддаленого») регіону у порівнянні з іншими. В цьому питанні населення «наближеного» (прифронтового поясу) більш зав'язані на життєво-практичний екзистенційний психосоціальний характер консолідації, що загалом пов'язано із реальнішим відчуттям війни. Проявляється зсув зростання невпевненості в перемогу з «заходу» на «схід/південь» (з «віддаленого» до «наближеного» регіону). Така сама картина щодо оцінки можливості українського суспільства та держави у веденні війни. Населення «західного» («віддаленого») регіону позитивніше оцінює цю ситуацію: частка тих, хто оптимістично оцінює майбутнє України на майбутнє знижується із Заходу на Схід. При цьому, цілком зрозумілим видається, що велика частка населення не в змозі надати однозначної оцінки (не маючи таку) щодо цього, та не вбачаючи ніяких змін.

За чотири роки війни населення України стало більш критичніше та реалістичніше осмислювати поточну ситуацію щодо війни, як, з суто з воєнної ситуації, так і з політичної, економічної, соціальної. Попри окрему оптимістичну ейфорію, яка виявляється в окремих кейсах оцінювання ситуації, і була присутня у попередніх роках війни, все ж реальність сьогоденності (становище на фронті, затяжний характер війни, посилення її викликів для України як соціальних, так і політичних), стали більш обтяжливіше впливати на очікування українців у цій війні.

Слабка активність проявів громадянської позиції (донація, різноформатне волонтерство) серед населення «наближеного» регіону (південно-східні області) та центральних областей нівелюється перед більш нагальними проблемами населення цих областей, їх труднощами перед викликами війни серед яких – нижча економічна залученість та нижчий економічний рівень життя. Однак, і низький рівень прояву громадянської ідентичності у поєднанні з національною, у цих регіонах – ніхто не заперечує.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Вишняк, О. (2015). Історичні регіони України: критерії типологізації, соціокультурні відмінності та політична свідомість. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2, 24-37.* https://stmm.in.ua/archive/ukr/2015-2/4.pdf

Віра в перемогу та бачення перемоги. (2025). https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r

Дембіцький, С., Головаха, Є., & Степаненко, В. (2025). *Стресові стани населення України в контексті війни: досвід соціологічного вивчення.* Київ: Інститут соціології НАН України.

Ймовірність процвітання України через 10 років. (2025) ttps://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1547&page=1

Катаєв, С., & Зоська, Я. (2025). Концепт «стійкість» як об'єкт оціологічного теоретизування. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики, Вип. 107, с. 24-33.* https://doi.org/10.32782/2707-9147.2025.107.3

Нагорна, Л. (2008). *Регіональна ідентичність: український контекст*. К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України.

Оптимізм щодо майбутнього України. (2025). https://gwaramedia.com/z-pochatku-lita-na-vodojmah-harkivshhini-zaginuli-13-lyudej/

Сірий, Є. (2018). Регіоналізація України у контексті соціологічного дослідження соціальної напруженості. *Збірник наукових праць КНУКІМ «Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти».* 2018. Вип.2. С.215-225. https://doi.org/10.31866/2616-745x.2.2018.133355

Сірий, Є. (2025a). Суспільно-економічна залученість молоді як чинник національної стійкості в умовах війни: аргументація праксеологічних питань. *Матеріали круглого столу «Життєтворчість як життєстійкість – Україна і українці в роки війни:* з нагоди 100-річчя від дня народження» Л. Сохань 29 листопада 2024 року / За наук.ред. О. Злобіної, М. Паращевіна. Київ: ІС НАН України, С. 88-91. https://drive.google.com/file/d/1UbEmtIik_lq9t3UXIiyKCh9aQ96jznaQ/view

Сірий, Є. (2025b). Суспільно-економічна залученість як чинник життєстійкості українців в умовах затяжної війни. *Український соціум,* 2025, No 3 (94): 43–59. https://doi.org/10.15407/socium2025.03.043

Соболєва, Н., & Соболєв, А. (2024) Соціальна резильєнтність українців: шляхи подолання травматичного досвіду в умовах воєнного та повоєнного часу. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 2024. Вип. 104. С. 111–118. https://doi.org/10.32782/2707-9147.2024.104.9

Стегній, О. (1998). *Регіоналізм як об'єкт соціологічного дослідження*. М.М. Чурилов. К
Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024. (2024). Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. Є. Головахи, С. Дембіцького. Київ: Інститут соціології НАН України.
https://drive.google.com/file/d/1UbEmtIik_lq9t3UXIiyKCh9aQ96jznaQ/view

REFERENCES

Belief in victory and a vision of victory. (2025). https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r

Dembitsky, S., Golovakha, E., & Stepanenko, V. (2025). *Stressful states of the population of Ukraine in the context of war: experience of sociological study*. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine.

Katayev, S., & Zoska, Ya. (2025). The concept of «resilience» as an object of sociological theorizing. Social technologies: current problems of theory and practice, 107. p. 24-33. https://doi.org/10.32782/2707-9147.2025.107.3

Nagorna, L. P. (2008). *Regional identity: Ukrainian context*. Kyiv: I.F. Kuras Institute of International and International Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Optimism about the future of Ukraine. (2025). https://gwaramedia.com/z-pochatku-lita-na-vodojmah-harkivshhini-zaginuli-13-lyudej/

Siriy, E. (2025a). Socio-economic involvement of youth as a factor of national resilience in wartime: argumentation of praxeological issues. Materials of the round table *«Life-creativity as resilience - Ukraine and Ukrainians during the war years: on the occasion of the 100th anniversary of his birth»* L. Sokhan November 29, 2024 / Ed. O. Zlobina, M. Parashchevina. Kyiv: IS NAS of Ukraine, pp. 88-91. https://drive.google.com/file/d/1UbEmtIik_lq9t3UXIiyKCh9aQ96jznaQ/view

Siriy, E. (2025b). Socio-economic involvement as a factor of Ukrainians' resilience in the conditions of a protracted war. *Ukrainian Society,* 3(94): 43–59. https://doi.org/10.15407/socium2025.03.043

Siryi, E. (2018). Regionalization of Ukraine in the context of sociological research of social tension. *Collection of scientific works of KNUKIM "International relations: theoretical and practical aspects"*. Issue 2. P. 215-225. https://doi.org/10.31866/2616-745x.2.2018.133355

Soboleva, N. I., & Sobolev, A. S. (2024). Social resilience of Ukrainians: ways of overcoming traumatic experience in war and post-war times. *Social technologies: current problems of theory and practice,* Issue 104. P. 111–118. https://doi.org/10.32782/2707-9147.2024.104.9

Stegniy, O. G. (1998). Regionalism as an object of sociological research / O.G. Stegniy, M.M. Churylov. Kyiv.

The probability of Ukraine's prosperity in 10 years. (2025) ttps://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1547&page=1

Ukrainian society in war conditions. Year 2024 (2024). Collective monograph / S. Dembitsky, O. Zlobina, N. Kostenko et al.; ed. E. Golovakha, S. Dembitsky. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine, 2024.

Vyshnyak, O.. (2015). Historical regions of Ukraine: typology criteria, sociocultural differences and political consciousness. *Sociology: theory, methods, marketing*, 2, 24-37. https://stmm.in.ua/archive/ukr/2015-2/4.pdf

The Symbolic Dimension of Food, or Some Aspects of the Influence of Food Culture on The Functioning of the Family

UDC 316.334.2 DOI: https://doi.org/10.15421/172672

Nikolenko Vadym
Dr.Sc., Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0001-6730-0938, vadnikolenko1983@gmail.com
Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

Abstract.
The article highlights the symbolic component of food in its cross-cultural characteristics, both at the macro level of global society and as a factor in the creation of social reality and the strengthening of social ties in the family environment of Ukrainian society. Using semi-structured interviews conducted in October-November 2025 as part of the author's sociological research (first stage) on the topic: "Food practices and their symbolic significance in the life of student youth in the city of Dnipro," in particular, the relevant dishes of Ukrainian cuisine, which are perceived by young people as national symbols of the country, were noted.

At the same time, it was concluded that eating habits in the family environment are of great importance to them, deeply integrated into traditions, and act as an intergenerational communicator, thanks to which, among other things, family memory is produced/preserved. It was noted that the desired and actual menus of the interview participants do not always coincide due to a lack of free time and certain financial difficulties. It was noted that for girls, food is associated primarily with comfort, warmth, peace, family atmosphere, and support. For boys, on the other hand, it is mainly associated with new emotions and a desire for communication in the public sphere. The vast majority of young people know how to cook and enjoy doing so. Moreover, gender parity is maintained here. The interviewees noted the importance of eating together, emphasizing both their unconscious desire to do so and their specific conscious motives. The latter, in turn, confirms the theory of modern experts in this field who work at the interdisciplinary intersection of sociology, anthropology, psychology, and biology – A. Fishbach, R. Dunbar, and N. Fletcher, regarding the importance of eating in desired social groups, in particular to maintain and enhance one's sense of social and psychological well-being/comfort.

Keywords: gastronomic culture, food practices, youth, family, social cohesion, social ties, edible

Символічний вимір їжі, Або деякі аспекти впливу культури харчування на функціонування родини

Ніколенко Вадим
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Анотація.
У статті висвітлено символічний складник їстівного в його крос-культурних характеристиках як на макрорівні життєдіяльності глобального соціуму, так й у вигляді чинника створення соціальної реальності, посилення соціальних зв'язків у родинному середовищі українського суспільства. За допомогою напівструктурованого інтерв'ю, проведеного у жовтні-листопаді 2025 року в межах авторського соціологічного дослідження (перший етап) на тему: «Практики харчування та їх символічне значення в життєдіяльності студентської молоді міста Дніпра», зокрема зауважено відповідні страви української кулінарії, які сприймаються молоддю у вигляді національних символів країни.

Водночас зроблено висновок, що практики харчування в родинному середовищі набувають для них важливого значення, глибоко інтегровані в соціальні традиції, виступають у вигляді міжгенераційного комунікатору, завдяки якому, з-поміж іншого, відбувається продукування / збереження сімейної пам'яті. Зазначено, що бажане та реальне меню харчування учасників інтерв'ю не завжди співпадає з огляду на брак вільного часу та деякі фінансові труднощі. Зафіксовано, що для дівчат їжа асоціюється передусім із затишком, теплом, спокоєм, родинною атмосферою, підтримкою. Натомість для хлопців переважно з новими емоціями, прагненням спілкування у публічній сфері. Переважна більшість молодих людей вміють і люблять готувати власноруч. Причому тут зберігається гендерний паритет. Учасники інтерв'ю зазначили важливість прийняття їжі разом, підкреслюючи як несвідомі прагнення до цього, так і конкретні усвідомленні мотиви. Останнє, своє чергою, підтверджує теорію сучасних фахівців у цій галузі, які працюють на міждисциплінарному перехресті – соціології, антропології, психології та біології – А. Фішбех, Р. Дунбара, Н. Флетчер, стосовно значущості прийняття їжі саме в бажаних соціальних групах, зокрема й для підтримки та посилення відчуття власного соціального та психологічного благополуччя / комфорту.

Ключові слова: гастрономічна культура, практики харчування, молодь, сім'я, соціальна згуртованість, соціальні зв'язки, їстівне

Стаття надійшла / Article arrived: 12.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted:17.02.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Вступ.

Постановка проблеми. Їжа, світогляд і спосіб життя конкретної особи та суспільства – вкрай цікава тема для сучасного соціального пізнання, теоретичних узагальнень та емпіричної перевірки. Якщо сьогодні у західній науці особливо жваво набирають оберти процеси інституціоналізації спеціальних соціологічних теорій / галузевих соціологій, скажімо, стосовно осмислення техніки, транспорту, а також вже тривалий час популярних в соціології об'єктів дослідження – довіри, політики: чому б не привернути увагу до соціології їжі? Але зацікавленість цією проблематикою обумовлена не лише банальним інтересом. Їстівне / практики харчування як на світанку людської історії, так і дотепер залишаються вкрай актуальними питаннями. Їжа являє собою абсолютно універсальне явище, котре може бути представлено в різних наукових аспектах, вимірах. Зокрема, у такий спосіб науковці евристично досліджують ще один вимір організації та розвитку суспільного життя. Очевидно, що переважна більшість людей прагнуть принаймні щоденно харчуватись. Проте незважаючи, що економіка глобального суспільства здатна доволі ефективно вирішити проблему голоду, все ж доступність продовольчих товарів й донині залишається значущим чинником повноцінного життєзабезпечення пересічної людини, якийі далеко не всім гарантований. Коли вам є що їсти і де жити, ви вже щасливіше вагомої кількості людей планети Земля. Тож науковці дедалі більше порушують питання щодо продовольчої безпеки людства загалом та конкретних регіонів, країн зокрема (Nikolenko, 2025).

Їжа, практики харчування, з одного боку, можуть бути мовчазною, але з іншого – універсальною, динамічною, яка здатна змінюватись, мовою, що майже однозначно сприймається соціальними групами / спільнотами, впливає на світогляд, соціальні установки та життєві практики. Що ми їмо, з ким, якими порціями, наскільки часто, де? Все це обумовлює повсякденне життя та святкові події, робить їх передбачуваними або хаотичними, зрозумілими або нерозбірливими, якісними або незадовільними, серед іншого, й завдяки символізму практик харчування. Через практики харчування / символізм їстівного людина здатна поліпшити якість власного життя, пришвидшити інтеграцію у соціальну тканину суспільства або, навпаки, опинитись у ситуації остракізму і т. д.

Дослідницький контекст. В українському науковому дискурсі гастрономічну культуру та практики харчування висвітлюють вже доволі тривалий час переважно в соціологічному, культурологічному, антропологічному, соціальному контекстах. На такому тлі слід виокремити праці Л. Артюх (2007; 2018), В. Бурлачука (2010), Ю. Винничука (2008), О. Плюти (2017), О. Брайченко (2017, 2018) та багатьох інших дослідників. Водночас все ще існує дефіцит наукових праць, де йдеться про вплив практик харчування, зокрема, їх символічних контекстів на благополуччя сім'ї, міжпоколінну згуртованість, соціальні зв'язки, соціалізацію молоді в родині / сімейно-шлюбних відносинах.

Методологічна основа роботи. В соціології виокремлюють щонайменше три масштабні теоретико-методологічні підходи стосовно дослідження обраних шуканих величин: функціональний – підтримка цілісності суспільства за допомогою вирішення, з одного боку, державою, а з іншого – громадськими організаціями, бізнесом, пересічним домогосподарством переважно питань продовольчого забезпечення; структуралістський – практики харчування як оптика для розкриття, зокрема певних особливостей соціального життя, глибинних кодів культури; девелопменталістський – йдеться про соціокультурні зміни, що відображуються за допомогою їстівного та безпосередньо змінюють форми його вияву (Beardsworth & Kail, 1997, 57).

Я ж скористаюсь евристикою соціального конструктивізму, який ближче до наукової логіки девелопменталістського підходу, та через застосування методу напівструктурованого інтерв'ю висвітлю як їжа, практики харчування сприймаються молоддю, переважно в родинному середовищі, як вони впливають на соціалізаційні процеси та культурне відтворення на мікрорівні. Означений аспект обраної проблематики все ще заслуговує на додаткову увагу дослідників. Такі пошуки також доцільно здійснювати на тлі використання принаймні двох загальнонаукових концептів: культура їжа (food culture) та гастрономічна культура (gastronomic culture). Вони суттєво перетинаються між собою відповідно до змістовного наповнення. Єдина відмінність полягає у тому, що гастрономічні аспекти їстівного передбачають дещо більш широкий контекст, а саме: приділення додаткової уваги пересічною особою, гурманами, експертами, поціновувачами практик харчування, якщо не «вебленовій їжі» (хоч і на цьому можна зробити акцент), то радше витонченим смакам, їх оцінкам з боку інших зацікавлених осіб, атмосфері навколо накритого столу, професійним висновкам стосовно означеного.

Деякою мірою вивчаючи логіку виникнення гастрономічної культури слід ретроспективно згадати про відповідний їстівний супровід куртуазного життя часів Людовіків XIV, XV. А втім, високі приклади гастрономії, кулінарні шедеври були відомі й в Давньому Римі, й у Давній Азії. Проте вважаємо, що саме відтоді, коли практики приготування та споживання їжі перетворювались на окреме витончене мистецтво, водночас формувався простір додаткових насолод за накритим столом, зокрема й від світської бесіди, флірту, доцільно говорити про виникнення

та поширення відомої сьогодні гастрономічної культури, щоправда, тоді здебільшого придворними, аристократичними колами різних країн.

Зауважимо, що символізм їстівного є похідною життєдіяльності попередніх і сучасних поколінь, їх мудрості, досвіду, відповідно до актуальних світоглядних моделей, навіть їх ставлення до потойбічного. Це важливий елемент культурного та соціального капіталу суспільства. Їстівні символи мають відповідні значення, виконують, серед іншого, й комунікативні функції. Не буде перебільшенням твердити, що через їстівне розлого виявляється один із вагомих механізмів соціального конструювання пам'яті, зокрема в родинному середовищі. Такі символічні коди впливають на подальші звички харчування (Hastorf, 2016), інтеграцію людини у суспільство. За таких обставин символ з огляду на абстрактне мислення, особистісний досвід, культурне відтворення та соціалізаційну логіку може зміцнювати соціальні зв'язки / ідентичності, сприяти процесам виховання підростаючого покоління, покращувати соціальне самопочуття, підвищувати самооцінку та психологічну резистентність і т. д. Іншими словами, створювати соціальну тканину суспільства. Як вище було зазначено відображуватись і на соціальних установках, кристалізувати світогляд, детермінувати життєві практики та, загалом, поставати у вигляді цікавого інформативного матеріалу, котрий надає додаткові значення конкретним соціальним діям, посилює розуміння процесів міжособистісної взаємодії, віддзеркалює їх та, серед іншого, у такий спосіб приводить до формування спільної реальності.

Крім того, автор скористався методом глибинного напівструктурованого інтерв'ю в межах проведеного соціологічного дослідження (перший етап) на тему: *«Практики харчування та їх символічне значення в життєдіяльності студентської молоді міста Дніпра* (жовтень-листопад 2025 року, інтерв'ю проведено з вісьмома учасниками: п'ять дівчат, троє хлопців, віком – 19-21 років)». Цей метод було обрано невипадково, оскільки, згідно поширеної знаннєвої оцінки, якісна методологія, у певних випадках, має деяку перевагу над кількісними методами, насамперед у разі, коли дослідник прагне отримати спонтанні, багатовимірні відповіді, що здатні повніше відображувати сутність досліджуваного явища. Відомо, що застосування глибинного інтерв'ю дозволяє подивитись на соціальні процеси крізь призму думок, дій, світогляду, соціальних установок, практик конкретних людей, навіть їх несвідомих устремлінь. Натомість у разі застосування кількісних методів, респондентам все ж пропонуються певні підказки, внаслідок чого висвітлюється радше одновимірна соціальна реальність.

Представлене дослідження, відповідно до застосування якісної методології, передбачає принаймні три етапи: на першому об'єктом вивчення стає студентська молодь, на другому – люди переважно «другого віку», економічне активне населення та безробітні, на третьому – респонденти «третього віку», тобто пенсіонери. **Мета дослідження полягала** у висвітлені символічного виміру культури харчування сучасного українського суспільства, фіксації її відображення в світогляді, соціальних установках і життєвих практиках, зокрема і на мікрорівні, в родинному середовищі. Крім того, у виокремленні на цьому тлі традиційних значень та динамічних особливостей символізму їстівного. Отримані дані можуть допомогти детальніше висвітлити процеси соціальної нерівності, розлого схарактеризувати інтеграційні / соціалізаційні елементи культурної спадщини, різні формати міжособистісної соціальної взаємодії на мікрорівні, повсякденне життя в його соціально-диференціальних формах. У цій статті висвітлюються результати першого етапу цього дослідження.

Виклад основного матеріалу.

Наведемо знайомі слова німецького поета і філософа Ф. Шиллера: любов і голод управляють світом (Schiller, 2004). До того ж Г. Зіммель, прихильник якісної методології в соціології, наголошував: знаєте, якщо б мені, дійсно, було потрібно зрозуміти італійське суспільство, я б не розсилав анкети, а йшов у кафе за кутом. З метою зрозуміти німецьке суспільство, я йду у ресторан. Натомість, коли прагну зрозуміти британців, крокую у паб і там просто дивлюсь обабіч (Simmel, 1950; 2004). Отже, їжа, культура харчування, певні форми вияву гастрономії тлумачаться як продовження соціокультурного контексту, постають у вигляді інформативних концептів наукового осмислення будь-якого суспільства, з одного боку, на макрорівні, а з іншого – на мікрорівні соціальної взаємодії. Сьогодні вже цілком очевидно, що на тлі гастрономічного, культурного та соціального людина споживає не лише їстівне (мікро- та макроелементи), обмежуючись фізіологічним підживленням власного організму, але й репродукує символічне, відповідні соціальні значення та у такий спосіб відтворює або змінює соціальну реальність. Тут слід згадати біблійну настанову: Не хлібом єдиним живе людина.

За таких обставин їжа набуває обрисів / форм вияву елітарних і народних страв, індивідуальних і колективних, демократичних та тоталітарних практик харчування. У такий спосіб зауважують чоловіче / жіноче, дитяче / доросле. Пропонують також їстівні подарунки, які висловлюють повагу, натякають на вибаченні, говорять про наявність романтичного інтересу. Ба більше, їстівне перетворюється на каталізатор / вагомий аспект певного способу життя – вегетаріанство, хіпстерство або стилю життя – емоційний комфорт, гедонізм і т. д. З їжею асоціюються статусні символи / престиж (коштовні напої, чорна ікра, вишукані делікатеси – «вебленова

їжа»). До того ж формуються відповідні цінності завдяки, наприклад, родинній вечері.

Крім того, сумісні практики харчування дозволяють, серед іншого, як з'єднувати, інтегрувати родину, гуртувати певну соціальну групу, приміром, професійний колектив або спортивну команду, так би мовити «зшивати» їх зсередини, за обіднім / святковим накритим столом. Відповідно навіть на повсякденному рівні з'являються загальновживані релевантні терміни. Для ілюстрації – щойно згадувана «родинна вечеря», «корпоратив», «третій тайм». Поруч із цим, через їстівне та релевантні заборони подекуди відбувається процес іншування на «ми» і «вони». Лише бажаних гостей запрошують до свого дому та за накритим столом частують.

Символізм культури харчування простежується на тлі національних продовольчих / їстівних топів конкретних країн, найбільш типових страв. Так, ягоди калини асоціюються з Україною, часто оспівуються у піснях, зображуються у різних формах народного мистецтва, існує поширена практика вишивати їх на одягу. В кулінарії такі ягоди широко застосовують для приготування різноманітних страв: варення, джемів, соусів, компотів, кисілів, а також для начинок у випічку. Їх додають до м'ясних і рибних страв, використовують у вигляді прикраси для десертів та напоїв, а також готують наливки, вино, мармелад і пастилу. Напевно тут можна навести відповідні паралелі з канадською природою та кулінарією, згадуючи, скажімо, клиновий сироп. Чай, зокрема асоціюється з Японією, кава з Бразилією, Індією та Ефіопією. У США – це яблучний пиріг, індичка, гамбургер із McDonalds. Водночас шипучі напої всесвітньо відомих брендів Coca-Cola, Pepsi. Вони мають свій символізм для місцевих жителів та на тлі глобалізму для світу загалом. Спадає на думку також народна їжа – паелья і гаспачо в Іспанії, марсельський рибний суп у Франції, борщ та солянка в Україні. Ба більше, їстівні символи країни – суші в Японії, паста в Італії, карі в Індії, барбекю по-австралійське, рис в Азійській кухні.

До того ж кошерна їжа властива Юдаїзму. Халяльна їжа присутня в Ісламі. Пісна, протягом релігійних постів, у Християнстві. Понад це, деякі фрукти, смаколики, напої промовисто виявляють крос-культурні символічні властивості. Відповідно до біблійних мотивів яблуко асоціюється з невинністю. Своєю чергою, шоколад та різноманітні десерти мають романтичний відтінок. Натомість зважаючи на поживні властивості, скажімо, кофе, його у такому вимірі вже символічно пов'язують з енергією, творчістю, інтелектуальною діяльністю. Відомо, що свого часу в кав'ярнях не лише руйнувалась станова ієрархія, але й творили, писали, пропагували відомі політики, поети, вчені, котрі були завсідниками таких закладів – «позахатньої їжі» (Винничук, 2008). Йдеться про Руссо і Кондорсе, Дідро і д'Аламбера, Т. Джефферсона і Б. Франкліна (Винничук, 2008, с. 73), В. Гюго та Д. Орвелла (Винничук, 2008, с. 69).

Ще відносно нещодавно в багатьох національних кухнях їстівні смаки мали стійкий класовий відтінок: солодкий переважав на столах багатіїв, водночас кислий, без спецій – частіше зустрічався у стравах бідних верств. Сіль також стала потужним соціальним комунікатором, що співвідноситься з довговічністю, незмінністю. У традиційній українській культурі харчування XVIII-XIX ст., до речі, як і багатьох європейських країнах того часу, наприклад, білий / пшеничний хліб був переважно присутній на столах заможних домогосподарств або під час святкових подій, тоді як чорний / сірий / житній насамперед ставав повсякденною харчовою одиницею решти населення, зазвичай незаможних осіб. У цілому, хліб / борщ споконвіку символізували продовольчі / кулінарні топи України. Так, В. Липинський зазначав, що хліборобський / фермерський клас мав стати у його класократичній концепції системоутворювальним складником українського суспільства, а також соціальною основою держави (Ніколенко, 2019). Прикметно, що саме в українській гастрономічній культурі присутня найбільша кількість пісних страв (Ніколенко, 2016). З огляду на це доцільно виокремити багато улюблених українцями страв, зокрема паска, що асоціюється з Воскресінням Христа. До того ж різдвяна кутя символізує єдність родини, зв'язок поколінь, міжгенераційну взаємодію у часовому континуумі від минулого до майбутнього. Вареники, коровай у символічному вимірі стають суспільно визнаними українськими стравами, котрі, скажімо, у межах традиційної обрядовості вказують на важливість продовження роду, родинної єдності / соціальної згуртованості.

Загалом кулінарні практики є окремою темою для розуміння символізму їстівного, глибинних культурних кодів суспільства. Для ілюстрації протягом XX століття в суспільствах дефіциту рецептура приготування салату олів'є, вінегрету увібрала у себе символізм колективних цінностей / суспільства дефіциту, внаслідок чого асоціюються з відповідною політичною системою, коли, скажімо, олів'є, і не тільки, переважно заправляли майонезом, бо нічого іншого зазвичай на полицях продуктових магазинів не було. Водночас страва французької національної кухні – фуагра, передусім співвідноситься з індивідуалізмом і розкішшю. Отже, завдяки символізму їжі / гастрономічного можна бачити, зокрема, обриси соціуму дефіциту, середнього класу або благополуччя / надлишку. До того ж, з одного боку, суспільство досяжницької мотивації, а з іншого – відповідно до висловлювання Сократа – суспільства обжерства, де прагнуть потурати лише фізіологічним потребам, власним забаганкам. І знову, як тут не згадати вже наведене вище настанову: Не хлібом єдиним живе людина.

Крім того, сьогодні привабливість конкретних кулінарних традицій і смакових якостей доволі часто обумовлює практики гастрономічного туризму. Навіть ставлення до людини, її заможності або бідності, хитромудрості або наївності красномовно виказують завдяки конгруентним фольклорним формулам: «Тертий калач», «Яблуко від яблуні недалеко падає», «Ну і фрукт», «Живе, як вареник у маслі», «Б'є бринзу», «Найсмачніший хліб від свого мозоля», «Легкого хліба захотів», «На дурняка і оцет солодкий», «Ложка дьогтю в бочці з медом», «Кожен кухар свою юшку хвалить», «Горох і капуста – хата не пуста», «Ліпше сухий хліб із водою, як пироги з бідою» і т. д.

Мабуть не перелічити українські обрядові практики, котрі відбуваються, серед іншого, й за допомогою їстівних символів. Так дружки під час весілля частують наречену варениками, приговорюючи, щоб повна була як вареник. У такий спосіб наголошуючи на важливості продовження роду. Крім того, харчовий простір набуває конкретного символізму, коли здебільшого їси вдома чи в межах «позахатньої їжі», тобто у публічному просторі (ресторанах, кафе, їдальнях і т. ін.). Звісно, людина починає жвавіше опановувати зовнішній харчовий простір за умови поширення нуклеарних сімей, крокування вгору сходинками професійної кар'єри, прискорення темпу життя, більшу частину якого він / вона подекуди проводять поза домом. Водночас це відбувається паралельно зі зростанням рівня життя пересічного домогосподарства.

А втім, звернемось до результатів глибинного напівструктурованого інтерв'ю (перший етап – жовтень-листопад 2025 року). Так, відповідаючи на питання: «***З чим Ви асоціюєте українську гастрономічну культуру, культуру їжі? Схарактеризуйте її, яка вона: смачна, ситна, пісна, десертна, гостра, жирна, насичена смаками, святкова, буденна та ін.? Поясніть Вашу думку?»***. Учасниця інтерв'ю (1) зазначає: *«На мою думку, українська гастрономічна культура асоціюється, зокрема зі смачною та ситною їжею. Наприклад, в ній присутні такі страви як борщ зі сметаною, сало та вареники з різними начинками. Всі вони є багатокалорійними стравами, котрі надають відчуття тривалого насичення. Крім того, вони відносно дешеві та доволі легко зберігаються протягом довгого періоду. Можливо, тільки борщ потребує більш уважного ставлення з метою тривалого зберігання, але це легко вирішується завдяки холодильникам. Добре, що вони є майже в кожній родині»* – відповідає дівчина з посмішкою.

Учасниця інтерв'ю (2) зауважує: «*Як на мене, українська гастрономічна культура є смачною, ситною, жирною та щедрою. Ці елементи відображають українське уявлення про достаток і гостинність. Українська культура їжі також є глибоко обрядовою, оскільки вона тісно пов'язана з календарними святами, релігійними датами та традиціями (кутя, паска…). Загалом, я б описала українську гастрономічну культуру як поєднання святкової та буденної їжі, адже ті самі страви, скажімо, вареники чи голубці, можуть бути і простою вечерею, і святковою трапезою».*

Учасниця інтерв'ю (4): *«Для мене українська їжа ароматна і пряна. У стравах часто відчувається часник та аромат кропу і петрушки, які додають свіжості. Я пам'ятаю, коли ми їздили в Київ зі школи, і я вперше їла в «Пузатій хаті», скуштувала котлету по-київські та неймовірний ароматний борщ. Для мене українська їжа – це також картопля зі сметаною. Саме ця страва асоціюється з українською гастрономічною культурою».*

Від себе зауважимо, що це й не дивно, оскільки смакові властивості української гастрономії є наслідком багатої природи, людської винахідливості, лагідного клімату, все ще екологічної чистоти продовольчих продуктів, які досі зростають в Україні. Щоправда, дедалі більше їх можна знайти передусім на місцевих продовольчих ринках. Туристи, мігранти, вкотре приїжджаючи з-за кордону говорили, що вони сумували, серед іншого, й за українськими їстівними смаками. Деякі страви стали універсальними як святковими, так і буденними. Водночас слід зауважити на тому, що практики харчування, їстівні символи широко та глибоко вплетені в українську обрядовість, соціальні відносини. Традиційну ситність української народної їжі також доволі легко можна пояснити, оскільки в минулому продуктовий дефіцит, питання повноцінного продовольчого забезпечення тривалий час були вкрай гострими соціальними проблемами.

Наступне питання: ***«Чи присутні у Вашому житті традиції, пов'язані з їжею? Які? Наскільки вони для Вас важливі?»***. Учасниця інтерв'ю (4): *«У моєму житті є свої традиції, пов'язані з їжею. Моя мама завжди робить салат до обіду, без салату обід не починається. Також у нас є звичка збиратися за столом приблизно о третій годині на обід, та о сьомій на вечерю. Коли ми всі збираємося за столом, я відчуваю спокій і затишок. Для мене важливо пити чай або каву після їжі, тому що це продовжує нашу трапезу, і ще довше зберігається родинна атмосфера. З особливих страв моя мама дуже смачно готує плов і різні страви з картоплі, які завжди я чекаю. Ще одна традиція – це під час їжі ми дивимося серіали, і це теж створює особливий настрій. Саме тому, я дуже люблю ці миттєвості, бо вони наповнені теплом, спокоєм і відчуттям дому».*

Учасниця інтерв'ю (7): «*Так, у моєму житті присутні важливі традиції, пов'язані з їжею, і вони мають велике значення. Наприклад, на Великдень, ми з сім'єю збираємось за столом та розмальовуємо писанки та крашанки, дивлячись фільми або просто розмовляємо. Ця традиція панує в нашій родині вже*

понад вісім років та повторюється з року в рік. До Великодня, я з мамою печемо паски та прикрашаємо їх. Також в моїй родині, ми разом рибалимо, а потім готуємо рибу. Інколи рибалки приходять порибалити цілими сім'ями. Отже, ми подекуди збираємось на природі багатьма родинами, спілкуємось, обмінюємось думками, загалом цікаво проводимо вільний час». Такі традиції – це своєрідна інтеграція родини так би мовити зсередини. Їжа, її приготування, споживання – це важливі практики, які вносять в родину психологічний комфорт, зміцнюють стосунки, насичують приємними спогадами повсякдення, надають відчуття затишку. Загалом існує доволі обґрунтована думка науковців, котрі працюють на міждисциплінарному перехресті – соціології, антропології. біології, психології – А. Фішбех, Р. Дунбара, Н. Флетчер (Graber & Twilley, 2020), що саме практики харчування в родині, маленьких соціальних групах, стали суттєвим чинником, котрий допоміг виокремити людину з тваринного світу, прискорити процеси антропосоціогенезу.

Наступне питання: **«Чи вважаєте Ви процес прийняття їжі важливою практикою для пересічної людини? Чому?»** Учасник інтерв'ю (5): «*Так! Це не просто «закинути калорії». Це соціальна практика. Їсти з друзями – це спілкування, сміх, історії. Наодинці – це просто виживання. Я помітив: коли ми їмо разом у гуртожитку – настрій кращий, навіть якщо просто макарони з сиром».* Учасниця інтерв'ю (7) висловлює свою думку: *«Так, я безперечно вважаю процес прийняття їжі надзвичайно важливою практикою для кожної людини, і ця можливість виходить далеко за межі простого фізіологічного насичення. Для мене їжа – це не лише «паливо» для тіла, але й потужний інструмент для емоційного добробуту та соціальної взаємодії. Це усвідомлена пауза впродовж дня, можливість відволіктися від буденних турбот, зосередитися на смаку та текстурі, що є своєрідною медитацією. Крім того, я вважаю спільні трапези з родиною чи друзями зміцнюють стосунки, створюють відчуття єдності та дозволяють розділити не лише їжу, але й емоції. Таким чином, щоденний ритуал прийому їжі стає фундаментальною практикою, яка живить і тіло, і душу, збагачуючи наше життя набагато глибше, ніж ми зазвичай усвідомлюємо».*

Питання: ***«Ви здебільшого харчуєтесь на самоті чи в колективі з друзями, скажімо, родиною, зі знайомими, колегами по-роботі? Який формат харчування загалом Вам більше подобається: на самоті, чи з друзями, в колективі, з однодумцями, однолітками, к***оханою людиною і т. д.? Поясність Вашу думку». Учасниця інтерв'ю (7): *«Найчастіше я харчуюся з родиною, і це не просто звичка, а мій найулюбленіший формат трапези. Сніданки, обіди або вечері ми проводимо разом, і саме цей колективний формат мені подобається найбільше, значно більше, ніж їсти на самоті. Для мене спільний прийом їжі – це щось більше, ніж насичення; це основний соціальний ритуал дня. Саме за столом ми обговорюємо події, ділимося новинами, жартуємо та зміцнюємо наші родинні зв'язки. Це час, коли можна повністю розслабитися, відчути тепло і затишок. Коли я їм наодинці, це завжди приймається як проста необхідність, а коли з родиною – як справжнє свято спілкування, де смак страв посилюється атмосферою близькості та любові».* Учасник інтерв'ю (5): *«Здебільшого звик харчуватись вдома – з родиною. Самостійно – рідко, тільки коли всі сплять. Люблю з людьми – тоді їжа смачніше»!*

Наступне запитання: «***Які святкові страви української кулінарії ви можете перелічити? Наскільки часто вони присутні на вашому столі?»*** Учасниця інтерв'ю (7): *«Моя улюблена страва української кулінарії – борщ. Для мене, це не просто страва, а справжня душа української кухні. В моїй родині борщ люблять всі, тому він завжди присутній на столі. Але насамперед на думку спадають й інші страви, які є символами великих свят. Наприклад, на Різдво – це, безумовно, кутя та узвар, які створюють особливу атмосферу Святого вечора. На Великдень накритий стіл неможливо уявити без домашнього насиченого холодцю та, звісно, пишної паски. Щодо частоти їхньої присутності на моєму столі, то, звісно, такі знакові страви як кутя та паска з'являються винятково на відповідні свята, що робить їх особливо довгоочікуваними. А ось голубці, холодець, вареники або борщ ми готуємо частіше, не чекаючи особливої дати, адже вони є улюбленими стравами нашої сім'ї й чудово смакують на будь-якому буденному столі».*

Учасниця інтерв'ю (2): «*Паска, крашанки, кутя, узвар, вареники, картопля по-селянськи – всі ці страви зазвичай присутні під час свят у моїй родині».* Можна побачити, що більшість із цих страв є прісними, деякі з них складають меню, напевно, протягом релігійних свят. Проте сама учасниця інтерв'ю наприкінці розмови зауважує, що не вважає себе релігійною.

Наступне питання: **«Які символічні страви, харчові продукти української й світової гастрономії, кулінарії Вам відомі? (національні; релігійні; багатство / бідність; чоловіче / жіноче; доросле / дитяче; можете продовжити це список…)».** Учасниця інтерв'ю (7): *«Символізм у гастрономії є надзвичайно глибоким і відображує як національну ідентичність, так і соціальні та релігійні вірування: в українській кухні борщ уособлює єдність та гостинність, а Кутя (пшениця, мак, мед) на Різдво є глибоко релігійною стравою, що символізує вічне життя, відродження та достаток. Натомість сало історично виступало символом добробуту, тоді як прості каші, як-от лемішка, асоціювалися з бідністю».*

Стосовно питання: ***«Які б харчові продукти***

Ви хотіли б споживати частіше? Чому?». Учасниця інтерв'ю (2) відповідає: *«Я хотіла б споживати частіше морепродукти. По-перше, вони не завжди доступні фінансово, а по-друге, вони не є звичними для української кулінарної традиції, тож мені складно знайти цікаві способи включити їх у щоденний раціон».* Учасниця інтерв'ю (4): *«Я хотіла б їсти більше овочів та зелені, бо дуже люблю салат із капусти, але через стан здоров'я не можу часто його споживати».* Учасник інтерв'ю (5): *«Свіжу рибу (у нас на столі вона буває зрідка). Стейки (дорого). Фрукти взимку (мандарини – лише на Новий Рік)».* Учасниця інтерв'ю (7): *«Найперше, що я хотіла б споживавати частіше – це максимально свіжі, сезонні та локальні фрукти й овочі, особливо ті, що вимагають часу на приготування, як-от гарбуз. Я б з радістю частіше бачила на своєму столі саме гарбуз та інші осінні овочі, тому що вони є справжнім скарбом: вони не лише неймовірно корисні (багаті на вітаміни та клітковину), але й дають можливість відчути себе частиною кулінарної традиції, як у філософії slow-food. Гарбуз можна запікати, робити з нього супи-пюре, пироги чи навіть смузі, і кожен раз це справжня творчість. Однак, зараз його споживання обмежується тим, що відповідне приготування, на жаль, вимагає багато часу – його треба почистити, нарізати, запекти. Я б хотіла мати більше вільного часу, щоб приділяти увагу саме таким «повільним» і корисним продуктам, а не обмежуватися швидкими салатами».*

Питання: ***«Чи хотіли б Ви харчуватися частіше в межах «позахатньої їжі»?».*** Учасниця інтерв'ю (2) зазначає: *«Так, оскільки в таких закладах їжа часто смачніша або складніша, а ще можна спробувати щось нове».* Загалом тут доцільно відмітити прагнення молоді не лише до сімейного вогнища, але й "позахатньої їжі", насамперед хлопців. Мотивацією часто виступають такі чинники: спілкування з друзями, нові приємні емоції, спробувати щось нове та смачне, цікаво провести вільний час.

Наступне питання: ***«Чи присутні у Вашій родині практики гастрономічної освіти (кулінарні рецепти, таємниці приготування, правильне харчування і т. ін.). Наприклад, від батьків до дітей, від бабусі, дідуся до онуків? Чи вважа***єте Ви такі освітні практики корисними? Чому?». Учасниця інтерв'ю (2) зауважує: *«Так. Моя мама часто готує страви за зошитом своєї бабусі. Це дуже корисно, оскільки містить цікаві рецепти, які могли втратити популярність, а також способи приготування та інгредієнти, про які забули або зрідка згадують. Крім того, це створює теплі спогади і допомагає відчути зв'язок із родиною, навіть якщо я не знаю свою прабабусю, я продовжую її рецепти».* Учасник інтерв'ю (5). *«Так. Бабуся вчила маму, мама – мене. Рецепт борщу – «на око», але з секретом (трохи буряка підсмажити). Це корисна традиція – передача знань, любов через їжу».* Учасниця інтерв'ю (7): *«Так, я можу з гордістю сказати, що у нашій родині гастрономічні освітні практики не просто присутні, вони є фундаментальною традицією! Найяскравішим доказом цього є те, що у нас присутня справжня сімейна книга з рецептами, куди ми записуємо наші перевірені, улюблені страви та кулінарні таємниці, що передаються від бабусь і дідусів. Я вважаю ці освітні практики неймовірно корисними з кількох причин. По-перше, вони зберігають родинну історію та культуру: кожен рецепт – це частина пам'яті про конкретну людину чи свято. По-друге, це дає мені практичні навички та впевненість на кухні, які багато цінніше за будь-які онлайн-зустрічі. І, по-третє, це вчить мене поваги до якісних продуктів і процесу приготування, закладаючи основи правильної, усвідомленої культури харчування на все життя».*

Висновки та подальші дискусії.

Протягом проведеного напівструктурованого інтерв'ю майже всі учасники виказали зацікавленість у приготуванні їжі власноруч, навіть хлопці, хоч і нарікали, що не завжди вистачає вільного часу. Переважна більшість зазначили, що їхні родини здатні заощаджувати гроші на майбутнє, отже – це представники, радше, середнього класу. Але відповіді на деякі додаткові запитання засвідчили, що для них все ж існують певні проблеми, пов'язані з дефіцитом грошей, оскільки інколи звучали відповіді стосовно різниці між бажаним і щоденним меню харчування. І причиною був не лише брак вільного часу, але й коштовність деяких продовольчих товарів. Більш говіркі стосовно їжі були дівчата, ніж хлопці. Для дівчат їжа асоціюється з теплом, затишком, спокоєм, родинною атмосферою, підтримкою. Натомість для хлопців, серед іншого, з новими емоціями, спілкуванням, до речі, не лише в родинному середовищі. Думаю, що у таких асоціаціях простежується як свідоме, так і несвідоме, адже родина, тепло, камін, їжа починаючи від світанку людської історії на рівні несвідомого пов'язують переважно з безпекою, комфортом, сімейним осередком.

Для всіх учасників інтерв'ю їстівне – це не просто процес насичення організму мікро- та макроелементами, але й насамперед соціальна практика, яка пов'язана з символізмом згуртованої сім'ї, фіксацією маркерів громадянської ідентичності та подекуди невидимого (але смачного) зв'язку поколінь. Очевидно, що кулінарія, рецепти приготування святкових і буденних страв, разом із застільними бесідами мають вагому соціалізаційну силу та, зокрема, у такий спосіб сприяють культурному відтворенню в межах як багатопоколінних родин, так і нуклеарних сімей. Водночас практики «позахатньої їжі» не є такими поширеними / частими, як, наприклад, у країнах із більшим рівнем ВВП на душу населення. До того ж можна відзначити, що учасники

інтерв'ю майже не згадують про напої та десертний складник їстівного. Проте доволі часто йшлось про релігійний вимір практик харчування та відповідні пісні страви, що підтверджує наведену вище тезу про насиченість української гастрономічної культури передусім пісними наїдками. Крім того, учасники інтерв'ю зауважували переважно страви, які надають відчуття тривалого насичення організму. А втім, очевидно, що українські гастрономічні смаки, практики харчування залишаються цікавими, впізнаваними, смачними. Проте насамперед вони зберігають потужний соціальний символізм, формують спільну реальність, посилюють соціальні зв'язки у родинному середовищі та у такий спосіб набувають ознак соціального факту / дії.

Надалі плануємо реалізувати другий і третій етапи представленого емпіричного дослідження з метою формування більш цілісної картини символічного виміру гастрономічної культури та культури харчування українського суспільства, які перетворюються, радше, на соціальний продукт та у такий спосіб здатні формувати спільну реальність.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Артюх, Л.Ф. (2018). Україна, держава: харчування та їжа. *Енциклопедія історії України: Україна-українці. Книга 1* / Ред.: В. А. Смолій (керівник) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ, Видавництво «Наукова думка», http://www.history.org.ua/?termin=1.4.4

Артюх, Л. (2007). Культура української їжі. *Українська культура*, 4, 11-13.

Брайченко, О. (2017). Культура харчування українців у 1920-1930-х рр.: тенденції та зміни. *Етнічна історія народів Європи,* 53, 107-114. http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2017/53/articles/17.pdf

Брайченко, О. (2018). Кухарські книги початку XX ст. як джерело дослідження гастрономічної культури українців. *Українознавство,* 1(66), 30-41. https://doi.org/10.30840/2413-7065.1(66).2018.132667

Бурлачук, В. (2010). Трапеза як предмет соціологічного дослідження. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг,* 4, 179-186. https://stmm.in.ua/archive/ukr/2010-4/12.pdf

Винничук, Ю. (2008). *Таємниці львівської кави:* Видання четверте. Львів: ЛА «ПІРАМІДА».

Ніколенко, В. (2016). Українська гастрономічна культура як соціальний феномен. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,* 36, 75-81. https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/6540

Ніколенко, В. В. (2019). Соціологічна думка В. К. Липинського: правова держава, гетьманат і хліборобський клас. *Науково-теоретичний альманах Грані*, *22*(4), 74-82. https://doi.org/10.15421/171945

Плюта, О. (2017). Українська кухня: передумови виникнення і трансформації. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Культурологія,* 25, 195-200.

Beardsworth, A.; Kail, T. (1997). *Sociology on the menu: an invitation to the study of food and society.* London; New York: Routledge.

Graber, C. & Twilley, N. (2020). Shared Plates: How Eating Together Makes Us Human, first released on June 2, 2020. https://gastropod.com/transcript-shared-plates-how-eating-together-makes-us-human

Hastorf, C. A. (2017). *Social Archeology of Food. Thinking about Eating from Prehistory to the Present*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781316597590

Nikolenko, V. (2025). Some Aspects of Food Security/Insecurity of Ukrainian Society: The Socio-Economic Dimension. *Folklore (Estonia),* Vol., 95. Pp. 237-250. https://doi.org/10.7592/FEJF2025.95.nikolenko

Schiller, F. (2004*). Letters on the aesthetic education of man* (R. Snell, Trans.). Dover Publications. (Original work published 1795).

Simmel, G. (2004). *The philosophy of money.* (D. Frisby, Ed.; T. Bottomore, Trans.). Routledge. https://www.eddiejackson.net/web_documents/Philosophy%20of%20Money.pdf

Simmel, G. (1950). The stranger. In K. H. Wolff (Ed. & Trans.), *The sociology of Georg Simmel* (pp. 402–408). The Free Press. https://www.infoamerica.org/documentos_pdf/simmel01.pdf

.

REFERENCES

Artyukh, L.F. (2018). Ukraine, the state: nutrition and food. *Encyclopedia of the history of Ukraine: Ukraine-Ukrainians*. Book 1 / Ed.: V. A. Smolii (head) and others. NAS of Ukraine. Institute of the history of Ukraine. Kyiv: Publishing house «Naukova Dumka», 2018. 608 p. http://www.history.org.ua/?termin=1.4.4

Artyukh, L. (2007). Culture of the Ukrainian meal. *Ukrainian culture* 4, 11-13.

Braichenko, O. (2017). Culture of food of Ukrainians in the 1920s-1930s: trends and changes. Ethnic history of the peoples of Europe, 53, 107-114. http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2017/53/articles/17.pdf

Braichenko, O. (2018). Cookbooks of the early 20th century as a source for studying the gastronomic culture of Ukrainians. Ukrainian studies, 1(66), 30-41. https://doi.org/10.30840/2413-7065.1(66).2018.132667

Burlachuk, V. (2010). The Meal as a Subject of Sociological Research. Sociology: Theory, Methods, Marketing, 4, 179-186. https://stmm.in.ua/archive/ukr/2010-4/12.pdf

Vynnychuk, Y. (2008). Secrets of Lviv Coffee: Fourth Edition. Lviv: LA «PYRAMID», 220 p.

Nikolenko, V. (2016). Ukrainian Gastronomic Culture as a Social Phenomenon. Bulletin of the V. N. Karazin Kharkiv National University, 36, 75-81. https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/6540

Nikolenko, V. (2019). V. K. Lypynsky's sociological thought: constitutional state, hetmanat, the grainproducing class. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, *22*(4), 74-82. https://doi.org/10.15421/171945

Plyuta, O. (2017). Ukrainian Cuisine: Prerequisites for its Origin and Transformation. Ukrainian culture: past, present, ways of development. *Culturology,* 25, 195-200.

Beardsworth, A., & Kail, T. (1997). *Sociology on the menu: an invitation to the study of food and society.* London; New York: Routledge.

Graber, C & Twilley, N. (2020). Shared Plates: How Eating Together Makes Us Human, first released on June 2, 2020. https://gastropod.com/transcript-shared-plates-how-eating-together-makes-us-human

Hastorf, C. A. (2017). *Social Archeology of Food. Thinking about Eating from Prehistory to the Present*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781316597590

Nikolenko, Vadym. Some Aspects of Food Security/Insecurity of Ukrainian Society: The Socio-Economic Dimension. *Folklore (Estonia).* 2025. Volume 95. Pp. 237-250. DOI: 10.7592/FEJF2025.95.nikolenko

Schiller, F. (2004*). Letters on the aesthetic education of man* (R. Snell, Trans.). Dover Publications. (Original work published 1795)

Simmel, G. (2004). *The philosophy of money.* (D. Frisby, Ed.; T. Bottomore, Trans.). Routledge. https://www.eddiejackson.net/web_documents/Philosophy%20of%20Money.pdf

Simmel, G. (1950). The Stranger. *The Sociology of Georg Simmel*, edited and translated by Kurt H. Wolff, The Free Press, 402-408. https://www.infoamerica.org/documentos_pdf/simmel01.pdf

Reskilling as a Socio-Economic Phenomenon: Content, Characteristics and Manifestations in Ukraine's Labor Market under Martial Law

UDC 316.334.2:331.5:331.108.4 DOI: https://doi.org/10.15421/172673

Prykhodko Olena
Ph.D., Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0002-1054-0268, komarovaalena@i.ua
Kryvosheiev Vladyslav
Ph.D. Student, https://orcid.org/0009-0005-0303-3339, kryvosheevv@gmail.com
Kryvyi Rih State Pedagogical University (Kryvyi Rih Ukraine)

Abstract.

Relevance. The article examines the socio-economic aspects of reskilling as one of the key instruments for adapting the workforce to transformations in Ukraine's labor market under martial law. The full-scale war, accelerated digitalization, and deep structural changes in the economy have led to large-scale professional reorientation of the population and increased the need for a new system of professional retraining. The reduction of the workforce in 2023 by approximately 40% compared to 2021, demographic losses, employment difficulties faced by internally displaced persons, and the mismatch between available skills and labor market demands highlight reskilling as a crucial mechanism of socio-economic adaptation. Reskilling is considered an important component of state employment policy aimed at enhancing human capital competitiveness and promoting the social integration of vulnerable population groups.

Methods. The study applies systemic, structural-functional, social-constructivist, and institutional approaches, as well as the human capital paradigm. Methods of analysis and synthesis, comparative analysis, and statistical analysis of data from the State Employment Service of Ukraine, the Ministry of Economy, the International Labour Organization, and EU analytical reports for 2023–2025 were used.

Results. The author proposes an original definition of reskilling as a socio-economic phenomenon reflecting a purposeful process of updating or changing professional competencies in order to adapt to structural transformations of the labor market. The main characteristics of reskilling and key factors driving its intensification under wartime conditions are identified. State reskilling initiatives are analyzed, and the main barriers to the development of an effective reskilling system are revealed.

Conclusions. In wartime and post-war conditions, reskilling becomes a strategic direction for shaping an adaptive labor market in Ukraine and requires the development of cross-sectoral partnerships, institutional coordination, and consideration of the specific needs of vulnerable social groups.

Keywords: reskilling, labor market, employment, socio-economic transformations, human capital, state policy

Рескілінг як соціально-економічне явище: зміст, ознаки і прояви на ринку праці України в умовах воєнного стану

Приходько Олена, Кривошеєв Владислав
Криворізький державний педагогічний університет (Кривий Ріг, Україна)

Анотація.

Актуальність. У статті досліджено соціально-економічні аспекти рескілінгу як одного з ключових інструментів адаптації робочої сили до трансформацій ринку праці України в умовах воєнного стану. Повномасштабна війна, прискорена цифровізація та структурні зміни економіки зумовили масову професійну переорієнтацію населення і потребу у формуванні нової системи перекваліфікації. Скорочення робочої сили у 2023 році порівняно з 2021 роком приблизно на 40%, демографічні втрати, труднощі працевлаштування внутрішньо переміщених осіб і дефіцит актуальних навичок актуалізують рескілінг як механізм соціально-економічної адаптації. Рескілінг розглядається як елемент державної політики зайнятості, спрямований на підвищення конкурентоспроможності людського капіталу та соціальну інтеграцію вразливих груп населення.

Методи. Застосовано системний, структурно-функціональний, соціально-конструктивістський та інституційний підходи, а також парадигму людського капіталу. Використано методи аналізу й синтезу, порівняльний метод і статистичний аналіз даних Державної служби зайнятості України, Міністерства економіки, МОП та аналітичних звітів ЄС за 2023–2025 рр.

Результати. Запропоновано авторське визначення рескілінгу як соціально-економічного явища, що відображає процес цілеспрямованого оновлення або зміни професійних компетенцій з метою адаптації до структурних трансформацій ринку праці. Виокремлено основні ознаки рескілінгу та ключові чинники його активізації в умовах війни. Проаналізовано державні ініціативи з перекваліфікації та виявлено основні бар'єри розвитку системи рескілінгу.

Висновки. Рескілінг у воєнних і поствоєнних умовах є стратегічним напрямом формування адаптивного ринку праці України та потребує розвитку міжсекторального партнерства, інституційної координації й урахування потреб вразливих соціальних груп.

Ключові слова: рескілінг, ринок праці, зайнятість, соціально-економічні трансформації, людський капітал, державна політика

Стаття надійшла / Article arrived: 13.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted:18.02.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Вступ.

Ринок праці України перебуває у стані глибокої кризи, спричиненої поєднанням воєнних, технологічних та демографічних чинників. З початком повномасштабного вторгнення російських військ на територію України 24 лютого 2022 року економіка України зазнала істотних структурних змін: частина виробництв була зруйнована або переміщена, а мільйони громадян втратили роботу чи були змушені змінити професію.

Скорочення робочої сили у 2023 році, порівняно з 2021 роком, приблизно на 40% (за оцінюванням НБУ) зумовлено такими факторами, як демографічні втрати, перехід людей до економічно неактивного статусу, труднощі ВПО з пошуком роботи, окупація частини територій, необхідність догляду за іншими членами сім'ї та відсутність навичок, що потрібні на ринку праці. Невипадково дані опитування Європейської бізнес-асоціації свідчать про зростання дефіциту кадрів, наприклад, тільки на квітень 2024 року з ним стикалися 74% опитаних роботодавців (Студеннікова, 2024).

Такі зміни зумовили актуалізацію дослідження проблеми рескілінгу (reskilling), який розглядається як процес набуття працівниками нових компетенцій, що дозволяють адаптуватися до змінених умов ринку праці. Між тим в соціології праці та економічній соціології це явище не набуло поширення і достатнього теоретико-методологічного обгрунтування. Хоча у європейських країнах рескілінг є важливим інструментом соціально-економічної політики, який поєднує завдання підвищення конкурентоспроможності робочої сили та зміцнення соціальної згуртованості суспільства. У період воєнного стану та відновлення економіки він стає не лише засобом протидії безробіттю, а й механізмом соціальної реінтеграції, зокрема для внутрішньо переміщених осіб, демобілізованих військових, осіб з інвалідністю та тих, хто втратив попередні професійні навички через тривале безробіття. Тому актуалізується наукова потреба у з'ясуванні змісту, характеристик та особливостей прояву рескілінгу на ринку праці України в кризових умовах.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблематика рескілінгу, професійного розвитку та адаптації робочої сили до нових умов ринку праці є предметом активного наукового обговорення в українській і зарубіжній літературі останніх років. О. Подра та Н. Петришин, зокрема, акцентують увагу на тому, що міграційні процеси та внутрішні переміщення населення ще у 2017-2021 рр., спричинили суттєві структурні зміни на ринку праці, що, у свою чергу, потребувало розвитку ефективних механізмів перекваліфікації й інтеграції трудових ресурсів. (Подра & Петришин, 2021). І. Томашук і Л. Болтовська, досліджуючи трансформацію зайнятості в контексті глобалізації, підкреслили, що головною умовою конкурентоспроможності економіки стає здатність робочої сили швидко адаптуватися до змін технологічного середовища. (Томашук & Болтовська, 2022).

На думку Н. Голоти, Р. Михайлова та М. Машталіра , цифровізація виробничих процесів вимагає формування нових моделей професійного навчання, у яких ключову роль відіграють короткострокові програми, онлайн-курси та співпраця бізнесу з освітніми установами (Голота, Михайлов & Машталіра, 2023). У роботах О. Проценко та О. Жванія підкреслюють, що процес рескілінгу в Україні потребує комплексного підходу, який би враховував не лише економічні, а й соціальні чинники: рівень мотивації працівників до навчання, доступність програм перекваліфікації, психологічну готовність до зміни професії (Проценко, 2023; Жванія, 2022).

Т. Церковний розглядає рескілінг як елемент державної політики у сфері соціально-економічного розвитку, наголошуючи на важливості створення ефективних інституційних механізмів підтримки зайнятості. Науковець зазначає, що одним із головних викликів сучасного ринку праці є невідповідність між професійними компетенціями працівників та потребами роботодавців, що посилюється в умовах воєнного стану (Церковний, 2023).

Значну увагу питанню розвитку людського капіталу в умовах технологічних змін приділяють міжнародні організації. Зокрема, Міжнародна організація праці (International Labour Organisation., 2023) визначає рескілінг і апскілінг як основні інструменти забезпечення гідної праці в добу автоматизації. У звітах Світового банку наголошується, що інвестиції в освіту дорослих і цифрову грамотність мають позитивний вплив на продуктивність праці та рівень економічної стійкості суспільства (World Bank, 2024).

У межах ініціативи EU4Skills та проєктів UNDP Ukraine (2023–2024) розробляються моделі регіональних центрів професійної освіти, які орієнтуються на інтеграцію внутрішньо переміщених осіб і сприяють їхньому працевлаштуванню через перекваліфікацію (UNDP Ukraine, 2024).

Водночас у наукових дослідженнях підкреслюється недостатній рівень координації між державними програмами, освітніми закладами та роботодавцями, що обмежує ефективність реалізації політики рескілінгу (Сімахова, 2022).

Попри наявність значної кількості наукових праць щодо особливостей формування рескілінгу в Україні, його змістовні та сутнісні характеристики залишаються недостатньо дослідженими і науково визначеними, що і обумовлює актуальність даної наукової праці.

Тому метою роботи є обгрунтування змісту і ознак рескілінгу як соціально-економічного явища та з'ясування його проявів на ринку праці України в умовах воєнного стану. Досягнення мети передбачає вирішення наступних завдань: по-перше,

обгрунтування соціально-економічної природи та основних ознак рескілінгу; по-друге, виявлення функціонального призначення рескілінгу у сфері праці; по-третє, з'ясування проявів рескілінгу на ринку праці в умовах воєнного стану і, по-четверте, окреслення основних напрямів його розвитку у поствоєнний час.

Методологічну основу дослідження становлять системний, структурно-функціональний, соціально-конструктивістський та інституційний підходи, що забезпечують цілісне бачення рескілінгу як соціально-економічного явища, зумовленого трансформаціями ринку праці України в умовах воєнного стану. Використання парадигми людського капіталу дозволяє розглядати процес перекваліфікації як інвестицію у розвиток компетенцій, необхідних для соціально-економічної адаптації індивідів. У дослідженні також застосовано загальнонаукові методи аналізу й синтезу – для узагальнення теоретичних підходів до визначення сутності та ознак рескілінгу; порівняльний метод – для зіставлення національного і зарубіжного досвіду перекваліфікації і статистичний аналіз – для виявлення динаміки зайнятості та змін професійної структури в умовах воєнного стану.

Результати дослідження.

Термін «рескілінг» ще не знайшов свого змістовного пояснення у сучасних українських академічних словниках та енциклопедіях, між тим він активно використовується у різноманітних міжнародних програмах підготовки та перепідготовки кадрів. Нерідко цей термін застосовується організаціями, які займаються кадровою роботою. Так українська компанія HURMA, яка займається розвитком і рекрутингом персоналу, визначає рескілінг як перекваліфікацію, а саме як «навчання працівника новим навичкам, які необхідні для виконання абсолютно іншої роботи, а також вдосконалення вже наявних знань і підготовка їх до нової ролі» (HURMA. 2024)

Термін «рескілінг» (анг. reskilling утворене від re-повторність дії і skill – навичка, уміння) і означає "повторне або нове набуття навичок", тобто перекваліфікацію. У Кембрідзькому англомовному словнику рескілінг визначається як «процес навчання нових навичок, щоб ви могли виконувати іншу роботу, або навчання людей виконувати іншу роботу: співробітники повинні «прийняти» перекваліфікацію, а не бути змушеними до неї» (Reskilling. (n.d.).

Це поняття почали активно вживати в англомовних країнах у 1990-х рр., коли виникли масові процеси структурної перебудови ринків праці під впливом автоматизації та ІТ-революції. Вперше термін «рескілінг» було використано у 2020 році на Всесвітньому економічному Форумі у м. Давос його засновником Клаусом Швабом (Klaus Schwab) у рамках ініціативи «Революція перекваліфікації» ("The Reskilling Revolution"), яка відповідає на зростаючу потребу у трансформації освіти, навичок та робочих місць, щоб задовольнити вимоги швидкозмінного світу. Об'єднуючи підприємства, уряди та громадянське суспільство, вона прагне побудувати більш справедливу та інклюзивну глобальну економіку, забезпечуючи підготовку людей та організацій до успішної роботи у майбутньому (World Economic Forum. Media, 2020).

Рескілінг розглядався як ключовий інструмент подолання глобальної кризи зайнятості у добу Четвертої промислової революції. На Світовому економічному форумі у 2020 році було зокрема зазначено, що перекваліфікація гостро необхідна для роботи у майбутньому, оскільки технологічні зміни, перетворення в промисловості та глобалізація впливають на робочі місця та навички, необхідні для їх виконання. За оцінками ОЕСР, у найближче десятиліття 1,1 мільярда робочих місць можуть зазнати радикальних змін під впливом технологій. Крім того, якщо поточні тенденції збережуться, застарілий зміст освіти ще більше посилить невідповідність навичок у майбутньому. Однак завдяки підвищеній здатності до прогнозування стало простіше і швидше зрозуміти, які навички та професії будуть затребувані в майбутньому, і відповідно планувати розвиток людського капіталу (World Economic Forum, 2020)

Зарубіжні науковці останніми роками активно долучилися до дослідження рескілінгу як сучасної форми перепідготовки робітників. Наприклад, M. Hasan, Md. Haque, S. Nishat and Md. Hossain на основі опитування 250 працівників із 45 провідних компаній Бангладеш з'ясували ефективність ініціатив з підвищення кваліфікації (upskilling) та перекваліфікації (reskilling) у підвищенні гнучкості та адаптивності робочої сили в умовах швидких змін на ринку праці. Отримані результати надають організаціям практичні рекомендації щодо формування ефективних стратегій підтримки гнучкої та адаптивної робочої сили в динамічному ринку праці. Дослідження підкреслює потребу у сильному лідерстві та організаційній підтримці для формування культури, що високо цінує постійне навчання та інновації (Hasan et al., 2024).

Ф. Стефані (Fabian Stephany) акцентує увагу на тому, що технології докорінно змінюють спосіб праці людей і призводять до зникнення великої кількості робочих місць, однак на відміну від повторюваних побоювань масового безробіття, сучасні дослідження свідчать, що цифрова технологічна революція автоматизує радше окремі завдання, ніж цілі професії. Технологічні та соціальні трансформації змінюють структуру навичок у межах професій, а робота, яка зникає внаслідок цих змін, потребує інших навичок, ніж ті, що необхідні для новостворених видів діяльності (Fabian, 2021).

Ling Li (2022) осліджуючи проблеми рескіллінгу,

зазначає, що Індустрія 4.0 революціонізує виробничі процеси та суттєво впливає на глобалізацію, змінюючи структуру робочої сили й розширюючи доступ до нових навичок і знань і тому питання перекваліфікації (reskilling) та підвищення кваліфікації (upskilling) робочої сили відповідають викликам майбутнього. І тому навчання впродовж життя має стати складовою стратегічних цілей організацій. Як окремі працівники, так і компанії повинні брати на себе зобов'язання щодо перекваліфікації та підвищення кваліфікації, роблячи розвиток кар'єри невід'ємною частиною формування майбутньої робочої сили. Необхідно докласти значних зусиль, щоб можливості для навчання – такі як reskilling та upskilling – були доступними, відкритими та фінансово посильними для всіх працівників.

В Україні термін "рескілінг" почав входити у вжиток приблизно з 2019–2020 років, спочатку у публіцистиці, HR-сфері та у різних програмах. Так, наприклад, восени 2023 року шведська неприбуткова організація Beredskapslyftet прийняла рішення відкрити проєкт Reskilling Ukraine. Це був перший проєкт організації для допомоги українцям на теренах України. Діяльність проєкту включена у гуманітарну допомогу Швеції народу України. У 2024 році завдяки Проєкту була реалізована програма перекваліфікації для 344 жінок OnTrack нетиповим для жінок професіям; у 2025 - була запущена програма UNIT 6.0 партнерстві з Міністерством економіки України з курсами для ветеранів та ветеранок, в який жінкам були надані усі необхідні теоретичні та практичні знання для опанування актуальних професії, водійки вантажного або пасажирського транспорту, автомеханікині чи монтажника сонячних електростанцій які допоможуть повернутися до цивільного життя та роботи (Reskilling Ukraine, 2025)

Отже, можемо констатувати, що термін «рескілінг» тільки входить у науковий обіг і тому потребує свого змістовного уточнення і наповнення. Орієнтуючись на зарубіжні наукові джерела, можна сказати, що однозначного трактування цього терміну ще визначено, оскільки він може одночасно розглядатися і як "повторне навчання", і як "перенавчання", і як "оновлення навичок".

У першому наближенні, пропонуємо визначати рескілінг як соціально-економічне явище, що відображає процес цілеспрямованого оновлення або зміни професійних компетенцій індивідів з метою їх адаптації до структурних трансформацій ринку праці, спричинених технологічними, соціальними чи воєнними викликами. У ширшому сенсі рескілінг є механізмом соціально-економічної мобільності та інструментом відтворення людського капіталу в умовах невизначеності та кризових змін.

Пояснимо нашу точку зору. Рескілінг доцільно трактувати як соціально-економічне явище, оскільки він, по-перше, поєднує як індивідуальний рівень трудової діяльності працівників, а саме оновлення їх професійних компетенцій працівників, так і суспільний, тобто реакцію економіки та системи освіти на зміни ринку праці. По-друге, процес рескілінгу відображає адаптаційний механізм суспільства до структурних трансформацій, що виникають під впливом технологічних інновацій, соціальних зрушень чи воєнних викликів. По-третє, саме рескілінг здатен виконувати функцію підтримання соціально-економічної мобільності працівників, сприяючи збереженню зайнятості, підвищенню конкурентоспроможності робочої сили та відтворенню людського капіталу в умовах нестабільності й кризових змін.

Розглядаючи рескілінг як соціально-економічне явище, необхідно окреслити його основні ознаки в умовах воєнного стану.

Оскільки рескілінг здійснюється як свідомий процес набуття нових професійних навичок, необхідних для адаптації до змін на ринку праці, то основною його ознакою є цілеспрямованість. Звісно, мова йде про набуття ветеранами або ВПО нових навичок, які вкрай потрібні в умовах воєнного та повоєнного часу.

Друга ознака рескілінгу – це його адаптивний характер, оскільки перепідготовка кадрів повинна відповідати потребам ринку праці та реагувати на економічні, технологічні та соціальні трансформації, зокрема у кризових умовах. Так, за даними Державної служби зайнятості України рівень офіційного безробіття у 2023 році становив 17,8%, проте реальний показник, з урахуванням частково зайнятих і вимушено безробітних, оцінювався експертами на рівні 20–22%. У 2024–2025 роках спостерігається тенденція до поступового зниження безробіття – до 14,5%, що пояснюється активізацією програм перекваліфікації та появою нових форм зайнятості (дистанційна робота, самозайнятість, соціальне підприємництво). (Студеннікова, 2024). Водночас ринок праці залишається сегментованим і регіонально нерівномірним. За даними Держстату, найвищий рівень безробіття у 2024 році зафіксовано у східних і південних областях (Донецька, Луганська, Запорізька, Миколаївська), тоді як у західних регіонах (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська) спостерігається дефіцит робочої сили, особливо у сфері промисловості та послуг. Такі диспропорції формують новий запит на мобільність та адаптивність робочої сили, де ключову роль відіграє рескілінг – здатність працівника швидко опанувати нову професію або компетенції відповідно до потреб регіональної економіки.

Третя ознака рескілінгу виявляється у його інституційному та індивідуальному вимірах, так як він може реалізовуватися як на рівні окремих працівників, так і в рамках державних чи корпоративних програм перекваліфікації.

Інституційна підтримка – реалізується за участю державних органів, освітніх закладів, роботодавців і громадських організацій, що створюють умови для навчання і перекваліфікації. Держава поступово формує політику підтримки перекваліфікації через взаємодію із міжнародними партнерами. Основними інструментами можна назвати: Програму "єРобота" (з 2023 р.), що реалізована Міністерством економіки України, спрямована на розвиток самозайнятості та мікробізнесу. У 2024 році понад 40 тис. учасників отримали гранти на навчання або створення власної справи, з них 60% – жінки, 22% – ВПО; Проєкт EU4Skills (ЄС, GIZ, 2023–2025) створює мережу регіональних центрів професійної освіти, які запроваджують дуальну модель навчання та модулі рескілінгу у сферах логістики, енергетики, IT та сільського господарства; Програми Міжнародної організації праці (ILO) з підтримки гідної праці та підготовки кадрів у післявоєнний період. У 2024 році МОП спільно з ДСЗУ започаткувала курси перекваліфікації для демобілізованих військових у 8 областях України.

Четвертою ознакою рескілінгу є соціальна та економічна його природа, оскільки він забезпечує збереження та підвищення конкурентоспроможності працівників, підтримку зайнятості і відтворення людського капіталу. Більше того, взаємозв'язок перекваліфікації із соціально-економічними змінами виступає індикатором здатності суспільства та економіки адаптуватися до воєнних, технологічних та структурних викликів.

Аналіз результатів програм перекваліфікації свідчить (див.табл 1), що рескілінг має помітний позитивний вплив на рівень зайнятості та доходів населення. За оцінками ДСЗУ (2025), серед тих, хто пройшов професійне навчання протягом 2023–2024 рр., 76% успішно працевлаштувались протягом шести місяців, тоді як серед безробітних без участі в програмах цей показник становив лише 48%.

Табл. 1

Аналізу ефективності програм рескілінгу в Україні у 2022-2025 роках

Показник	2022	2023	2024	2025 (прогноз)
Кількість осіб, що пройшли перекваліфікацію (тис.)	72	108	145	180
Рівень працевлаштування після навчання, %	58	67	74	78
Частка учасників програм серед ВПО, %	18	24	27	30
Середнє підвищення доходу після рескілінгу, %	11	17	21	25
Кількість новостворених бізнесів у межах "єРобота"	–	10 000	22 000	30 000

Джерело: складено за даними Мінекономіки, ДСЗУ, ПРООН, EU4Skills (2023–2025)

І п'ята ознака рескілінгу виявляється у його процесності і динамічності, оскільки він є неперервним і тривалим процесом, що включає навчання, практичне застосування нових навичок та адаптацію до нових професійних ролей,що особливо важливо в умовах воєнного та пост воєнного часу.

Попри позитивну динаміку, система рескілінгу в Україні в умовах війни стикається з низкою бар'єрів,до яких доцільно віднести наступні: недостатнє фінансування короткострокових програм та обмежений доступ до них у малих громадах; відсутність єдиної системи сертифікації результатів навчання; нерівномірність регіонального розвитку центрів перекваліфікації; низький рівень поінформованості населення про можливості державних програм; слабкий зв'язок між освітнім сектором і роботодавцями (European Training Foundation 2024)

Для подолання цих викликів необхідно посилити інституційний потенціал системи професійної освіти, розширити державно-приватне партнерство, а також створити національну платформу моніторингу навичок для координації потреб ринку праці та навчальних можливостей.

Таким чином, рескілінг стає ключовим напрямом соціально-економічної політики України, який дозволяє не лише подолати наслідки воєнних втрат, а й забезпечити довгострокову стійкість ринку праці. Його розвиток вимагає комплексного підходу – інтеграції державних, регіональних і бізнес-ініціатив, модернізації освітньої інфраструктури та формування нової культури професійної мобільності.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Проведене дослідження дозволило комплексно розглянути рескілінг як соціально-економічне явище та з'ясувати його прояви на ринку праці України в умовах воєнного стану. Досягнення поставленої мети та вирішення визначених завдань дозволяє сформулювати такі висновки:

По-перше, обґрунтовано соціально-економічну природу та основні ознаки рескілінгу. Доведено,

що рескілінг доцільно трактувати як соціально-економічне явище, оскільки він поєднує індивідуальний рівень трудової діяльності (оновлення професійних компетенцій працівників) та суспільний рівень (реакцію економіки та системи освіти на зміни ринку праці). Рескілінг відображає адаптаційний механізм суспільства до структурних трансформацій, що виникають під впливом технологічних інновацій, соціальних зрушень чи воєнних викликів, і виконує функцію підтримання соціально-економічної мобільності працівників, сприяючи збереженню зайнятості, підвищенню конкурентоспроможності робочої сили та відтворенню людського капіталу в умовах нестабільності й кризових змін.

Визначено та обґрунтовано п'ять основних ознак рескілінгу в умовах воєнного стану: цілеспрямованість (свідомий процес набуття нових професійних навичок, необхідних для адаптації до змін на ринку праці, особливо для ветеранів та ВПО); адаптивний характер (перепідготовка кадрів відповідає потребам ринку праці та реагує на економічні, технологічні та соціальні трансформації в кризових умовах); інституційний та індивідуальний виміри (реалізація як на рівні окремих працівників, так і в рамках державних чи корпоративних програм перекваліфікації за участю державних органів, освітніх закладів, роботодавців і громадських організацій); соціально-економічна природа (забезпечення конкурентоспроможності працівників, підтримки зайнятості і відтворення людського капіталу, що підтверджується статистичними даними про зростання рівня працевлаштування до 74-78% серед учасників програм); процесність і динамічність (неперервний і тривалий процес, що включає навчання, практичне застосування нових навичок та адаптацію до нових професійних ролей, що особливо важливо в умовах воєнного та поствоєнного часу).

По-друге, виявлено функціональне призначення рескілінгу у сфері праці. Встановлено, що рескілінг виконує декілька ключових функцій: адаптаційну – забезпечення швидкого пристосування працівників до змінених умов ринку праці в умовах війни; компенсаторну – відновлення втрачених професійних можливостей для ВПО, демобілізованих військових та осіб з інвалідністю; інтеграційну – сприяння соціальній інтеграції вразливих груп населення через їх повернення до активної трудової діяльності; економічну – підвищення конкурентоспроможності робочої сили та продуктивності праці, що підтверджується зростанням доходів учасників програм на 21-25%; превентивну – запобігання довготривалому безробіттю та соціальному відчуженню; інноваційну – формування нової культури безперервного навчання (lifelong learning) та професійної мобільності в суспільстві.

По-третє, з'ясовано прояви рескілінгу на ринку праці України в умовах воєнного стану. Умови воєнного стану актуалізували потребу в масштабному рескілінгу, що реалізується через комплекс державних та міжнародних ініціатив. Їхня дія охоплює як підтримку самозайнятості та працевлаштування, так і розвиток мережі сучасних центрів професійної освіти та спеціалізованих програм для вразливих категорій населення. Узагальнені результати свідчать про позитивний вплив таких програм: учасники перекваліфікації демонструють значно вищі показники працевлаштування та соціально-економічної адаптації порівняно з тими, хто не проходив навчання. Разом із тим, ефективність системи стримується низкою структурних бар'єрів – нерівномірністю доступу до освітніх послуг між регіонами, нестачею фінансування, відсутністю єдиних стандартів сертифікації та обмеженою координацією між державою, роботодавцями та освітніми установами. Подолання цих проблем є критично важливим для формування цілісної та стійкої системи рескілінгу в Україні.

По-четверте, окреслено основні напрями розвитку рескілінгу у поствоєнний час. Визначено ключові напрями розвитку рескілінгу в поствоєнний період. Для підвищення ефективності системи перекваліфікації необхідно впровадити комплексну державну стратегію, що ґрунтується на таких принципах як: інституційна інтеграція – координація державних, регіональних та освітніх установ через єдину платформу управління програмами перекваліфікації; державно-приватне партнерство – залучення роботодавців до розробки освітніх програм та організації стажувань для узгодження компетенцій з реальними потребами ринку; цифровізація навчання – впровадження онлайн-курсів і мікросертифікації для розширення доступу до програм, особливо в регіонах; моніторинг навичок – створення національної платформи для відстеження потреб ринку праці та швидкого реагування на зміни попиту; фінансова підтримка – система грантів, пільг та ваучерів для зниження фінансових бар'єрів участі у програмах; регіональна рівність – розвиток професійної освіти в малих містах та селах через мобільні навчальні центри; підтримка вразливих груп – спеціалізовані програми для ВПО, ветеранів, жінок, молоді та старших працівників.

Отже, рескілінг у воєнних умовах є стратегічним інструментом стабілізації українського ринку праці. Його успішний розвиток потребує інтеграції державних, регіональних та бізнес-ініціатив, модернізації освітньої інфраструктури та формування культури професійної мобільності, що забезпечить відновлення економіки та побудову конкурентоспроможного суспільства знань.

Перспективи подальших досліджень полягають у: поглибленому вивченні гендерних аспектів рескілінгу, оскільки жінки складають 60% учасників програм перекваліфікації; кількісній оцінці впливу

рескілінгу на соціально-економічні показники розвитку регіонів; дослідженні психологічних аспектів професійної переорієнтації для різних вікових груп; вивченні інноваційних освітніх технологій (EdTech, AI-платформи, дуальні моделі навчання) та їх ефективності у процесі рескілінгу; розробленні регіональних стратегій професійної адаптації ВПО та ветеранів з урахуванням специфіки різних територій; порівняльному аналізі української системи рескілінгу з досвідом постконфліктних країн Європи.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Жванія О. (2022). Формування культури безперервного навчання у системі професійної освіти. *Педагогічні науки: реалії та перспективи,* 82, 145–152. https://chasopys.ps.npu.kiev.ua/archive/82/82_2021.pdf

Міжнародна організація праці (МОП). (2024). Огляд тенденцій ринку праці України в умовах відновлення економіки. Geneva: ILO. https://www.ilo.org/regions-and-countries/europe-and-central-asia/ukraine/ilo-support-ukraine-recovery

Подра, О., & Петришин, Н. (2021). Міграційні процеси в Україні: обсяги, причини та наслідки. Economic Analysis, 31(3), 52–59. http://www.econa.org.ua

Світовий банк. (2024). Ukraine Economic Update: Human Capital and Labor Market Transformation. Washington, DC: World Bank. https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/099061924125589588

Студеннікова, І. (2024). Ринок праці в умовах війни: демографічні виклики для України. Укрінформ. Центр аналізу публічних фінансів та публічного управління при Київській школі економіки. https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3909003-rinok-praci-v-umovah-vijni-demograficni-vikliki-dla-ukraini.html).

Томашук І., & Болтовська Л. (2022). Міграційні процеси у контексті глобалізації світової економіки. *Економіка та суспільство,* 40. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-40-50

Церковний, Т. (2023). Рескілінг як інструмент державної політики зайнятості в умовах трансформації економіки. *Економіка та держава,* 12, 45–51. https://doi.org/10.32702/2306-6806.2023.12.45

European Training Foundation (ETF). (2020). *Digital skills and online learning in Ukraine.* https://www.etf.europa.eu/sites/default/files/2020-11/digital_factsheet_ukraine.pdf

European Training Foundation (ETF). (2024). *Country Fiche: Ukraine. Key policy developments in education, training and employment.* https://www.etf.europa.eu/sites/default/files/2024-12/Country%20Fiche_Ukraine_2024_EN_web_0.pdf

European Training Foundation (ETF). (2025). *Three years of war: Ukraine's resilience, Europe's support, and the future of skills and employment*. https://www.etf.europa.eu/en/news-and-events/news/three-years-war-ukraines-resilience-europes-support-and-future-skills-and

European Union. (2019). *EU4Skills: Better skills for modern Ukraine*. https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/eu4skills-better-skills-modern-ukraine_en

Fabian S. (2021) One size does not fit all: Constructing complementary digital reskilling strategies using online labour market data. *Big Data & Society.* https://doi.org/10.1177/20539517211003120).

Gradus Research. (2024). Професійна мобільність українців на тлі кризи людського капіталу: спеціальне дослідження для КМЕФ. https://gradus.app/uk/open-reports/professional-mobility-of-ukrainians-amid-the-human-capital-crisis/

Hasan M., Haque M. A., Nishat S. S., & Hossain M. M. (2024). Upskilling and Reskilling in a Rapidly Changing Job Market. *European Journal of Business and Management Research,* 9(6), 118–126. https://doi.org/10.24018/ejbmr.2024.9.6.2502

HURMA. (2024). Що таке апскілінг, рескілінг і крос-скілінг? https://hurma.work/blog/apskiling-reskiling-i-kros-skiling-rizniczya/

International Labour Organisation. (2023). Reskilling for Recovery: Employment and Skills Development in Post-Conflict Economies. Geneva: ILO. URL: https://www.ilo.org/publications/developing-skills-resilient-recovery

Li, L. (2022). Reskilling and Upskilling the Future-ready Workforce for Industry 4.0 and Beyond. Information Systems Frontiers. https://doi.org/10.1007/s10796-022-10308-y

OECD. (2023). OECD Skills Outlook 2023: Skills for a Resilient Workforce. Paris: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/2a369ea3-en

Reskilling Ukraine. Хто ми? (2025). https://www.reskillingukraine.com/about-us).

Reskilling. (n.d.). Cambridge Dictionary. University Press https://dictionary.cambridge.org/uk/dictionary/english/reskilling/

Stephany F. (2021). One size does not fit all: Constructing complementary digital reskilling strategies using online labour market data. Big Data & Society. DOI: https://doi.org/10.1177/20539517211003120

UNDP Ukraine. (2024). Resilience through Skills: Vocational Education and Training in Ukraine. Kyiv: UNDP. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-02/undp-supporteconomicrecoveryukraine2024en_v04.pdf

World Economic Forum. (2020). The Reskilling Revolution: Better Skills, Better Jobs, Better Education for a Billion People by 2030. https://www.weforum.org/press/2020/01/the-reskilling-revolution-better-skills-better-jobs-better-education-for-a-billion-people-by-2030/

REFERENCES

European Training Foundation (ETF). (2020). *Digital skills and online learning in Ukraine.* https://www.etf.europa.eu/sites/default/files/2020-11/digital_factsheet_ukraine.pdf

European Training Foundation (ETF). (2024). *Country Fiche: Ukraine. Key policy developments in education, training and employment*. https://www.etf.europa.eu/sites/default/files/2024-12/Country%20Fiche_Ukraine_2024_EN_web_0.pdf

European Training Foundation (ETF). (2025). *Three years of war: Ukraine's resilience, Europe's support, and the future of skills and employment*. https://www.etf.europa.eu/en/news-and-events/news/three-years-war-ukraines-resilience-europes-support-and-future-skills-and

European Union. (2019). *EU4Skills: Better skills for modern Ukraine.* https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/eu4skills-better-skills-modern-ukraine_en

Fabian S. (2021) One size does not fit all: Constructing complementary digital reskilling strategies using online labour market data. *Big Data & Society.* https://doi.org/10.1177/20539517211003120).

Fabian, S. (2021). One size does not fit all: Constructing complementary digital reskilling strategies using online labour market data. *Big Data & Society*. https://doi.org/10.1177/20539517211003120

Gradus Research. (2024). Професійна мобільність українців на тлі кризи людського капіталу: спеціальне дослідження для КМЕФ. https://gradus.app/uk/open-reports/professional-mobility-of-ukrainians-amid-the-human-capital-crisis/

Hasan M., Haque M. A., Nishat S. S., & Hossain M. M. (2024). Upskilling and Reskilling in a Rapidly Changing Job Market. *European Journal of Business and Management Research,* 9(6), 118–126. https://doi.org/10.24018/ejbmr.2024.9.6.2502

HURMA. (2024). What is upskilling, reskilling, and cross-skilling? https://hurma.work/blog/apskiling-reskiling-i-kros-skiling-rizniczya/

International Labour Organisation. (2023). Reskilling for Recovery: Employment and Skills Development in Post-Conflict Economies. Geneva: ILO. URL: https://www.ilo.org/publications/developing-skills-resilient-recovery

International Labour Organization (ILO). (2024). *Review of trends in the labor market of Ukraine in the context of economic recovery*. Geneva: ILO. https://www.ilo.org/regions-and-countries/europe-and-central-asia/ukraine/ilo-support-ukraine-recovery

Li, L. (2022). Reskilling and Upskilling the Future-ready Workforce for Industry 4.0 and Beyond. *Information Systems Frontiers.* https://doi.org/10.1007/s10796-022-10308-y

OECD. (2023). OECD *Skills Outlook 2023:* Skills for a Resilient Workforce. Paris: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/2a369ea3-en

Podra, O., & Petryshyn, N. (2021). Migration processes in Ukraine: volumes, causes and consequences. *Economic Analysis,* 31(3), 52–59. http://www.econa.org.ua World Bank. (2024).

Reskilling Ukraine. Who we are? (2025). https://www.reskillingukraine.com/about-us

Reskilling. (n.d.). *Cambridge Dictionary.* University Press https://dictionary.cambridge.org/uk/dictionary/english/reskilling/

Studennikova, I. (2024). *Labor market in wartime: demographic challenges for Ukraine. Ukrinform.* Center for Analysis of Public Finance and Public Administration at the Kyiv School of Economics. https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3909003-rinok-praci-v-umovah-vijni-demograficni-vikliki-dla-ukraini.html

Tomashuk, I., & Boltovska, L. (2022). Migration processes in the context of globalization of the world economy. *Economy and Society,* 40. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-40-50

Tserkovnyi, T. (2023). Reskilling as a tool of state employment policy in the context of economic transformation. *Economics and State,* 12, 45–51. https://doi.org/10.32702/2306-6806.2023.12.45

Ukraine Economic Update: Human Capital and Labor Market Transformation. Washington, DC: World Bank. https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/099061924125589588

UNDP Ukraine. (2024). *Resilience through Skills: Vocational Education and Training in Ukraine*. Kyiv: UNDP. https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-02/undp-supporteconomicrecoveryukraine2024en_v04.pdf

World Economic Forum. (2020). *The Reskilling Revolution: Better Skills, Better Jobs, Better Education for a Billion People by 2030*. https://www.weforum.org/press/2020/01/the-reskilling-revolution-better-skills-better-jobs-better-education-for-a-billion-people-by-2030/

Zhvania O. (2022). Formation of a culture of continuous learning in the system of vocational education. Pedagogical Sciences: *Realities and Prospects,* 82, 145–152. https://chasopys.ps.npu.kiev.ua/archive/82/82_2021.pdf

The Role of Social Media in Influence on the Political Activity of Citizens

UDC 316.4:811.161 DOI: https://doi.org/10.15421/172674

Bobro Nataliia
Ph. D., Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0002-8350-3695, natashabobro73@gmail.com
Kharkiv National University of Internal Affairs (Kharkiv, Ukraine)

Abstract.
The article analyzes the growing influence of social media on world politics and communication, with an emphasis on their evolution from simple tools for personal communication to powerful platforms for political influence and manipulation.

Relevance. Social media today act as a key channel for political actors, who use them to actively influence public opinion, mobilize social groups, and quickly disseminate information. The study covers both positive and negative aspects of this phenomenon. Positive aspects include promoting democratic processes, increasing civic engagement and making information accessible to a wide range of people. However, considerable attention is also paid to challenges, in particular problems related to the spread of disinformation, fake news, manipulation of mass consciousness and polarization of society.

Purpose. Based on the analysis of specific examples of the use of social media in key political events, the role of platform algorithms, which not only shape information feeds, but also strengthen the cognitive biases of users, is highlighted. This contributes to the formation of information «bubbles», where people interact mainly with content that corresponds to their own beliefs.

Results. Special attention is paid to the use of bots in spreading disinformation, which raises serious concerns about the transparency of political processes and trust in traditional media. The role of social platforms in the coordination of mass protests and social movements that arise against the background of political or economic crises is also considered. The article emphasizes that social media have a dual nature: they simultaneously serve as a tool for the democratization of information exchange and create new threats to civil society.

Conclusions. Among these risks, the possibility of interference in the internal affairs of states, strengthening of social polarization, manipulation of the consciousness of citizens, and a decrease in the level of trust in the media are highlighted.

Keywords: social media, disinformation, political activism, media literacy, manipulation of citizens' consciousness, artificial intelligence, independent mass media

Роль соціальних медіа у впливі на політичну активність громадян

Бобро Наталія
Харківський національний університет внутрішніх справ (м. Харків, Україна)

Анотація.
У статті аналізується зростаючий вплив соціальних медіа на світову політику та комунікацію, з акцентом на їхню еволюцію від простих інструментів для персонального спілкування до потужних платформ політичного впливу і маніпуляцій.

Актуальність. Соціальні медіа сьогодні виступають ключовим каналом для політичних акторів, які використовують їх для активного впливу на громадську думку, мобілізації соціальних груп і швидкого поширення інформації. Дослідження охоплює як позитивні, так і негативні аспекти цього явища. Позитивні сторони включають сприяння демократичним процесам, підвищення громадянської активності та забезпечення доступності інформації для широкого кола людей. Однак значна увага приділяється і викликам, зокрема проблемам, пов'язаним із поширенням дезінформації, фейкових новин, маніпуляцією масовою свідомістю та поляризацією суспільства.

Мета дослідження. На основі аналізу конкретних прикладів використання соціальних медіа в ключових політичних подіях висвітлюється роль алгоритмів платформ, які не лише формують інформаційні стрічки, а й підсилюють когнітивні упередження користувачів. Це сприяє утворенню інформаційних «бульбашок», де люди взаємодіють переважно з контентом, що відповідає їхнім власним переконанням.

Результати дослідження. Особливу увагу звернено на використання ботів у розповсюдженні дезінформації, що викликає серйозні побоювання щодо прозорості політичних процесів і довіри до традиційних ЗМІ. Також розглядається роль соціальних платформ у координації масових протестів і соціальних рухів, які виникають на тлі політичних або економічних криз. У статті підкреслюється, що соціальні медіа мають двоїстий характер: вони одночасно слугують інструментом демократизації інформаційного обміну й створюють нові загрози для громадянського суспільства.

Висновки. Серед цих ризиків виділено можливість втручання у внутрішні справи держав, посилення суспільної поляризації, маніпуляції свідомістю громадян і зниження рівня довіри до медіа.

Ключові слова: соціальні медіа, дезінформація, політична активність, медіаграмотність, маніпуляція свідомістю громадян, штучний інтелект, незалежні ЗМІ

Стаття надійшла / Article arrived: 15.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted:20.02.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Вступ.

У сучасному світі соціальні медіа стали невід'ємною частиною глобальної системи комунікацій, суттєво змінивши способи взаємодії між людьми, державними структурами та громадськими організаціями. Ці платформи не лише сприяють миттєвому обміну інформацією, але й активно впливають на формування громадської думки, відкриваючи нові шляхи для політичного впливу та, на жаль, маніпуляцій. Однак розвиток соціальних мереж супроводжується значними викликами, серед яких – поширення інформаційних «бульбашок», дезінформації та поглиблення цифрової нерівності в суспільстві. Дедалі більша інтеграція соціальних медіа в політичне життя потребує перегляду традиційних підходів до їх регулювання й управління.

Актуальність цієї теми полягає у необхідності дослідження впливу соціальних платформ на формування політичних уподобань і поведінки, а також у розробленні ефективних стратегій для їх зваженого й відповідального використання. Аналіз динаміки та наслідків цих процесів є ключовим для глибшого розуміння механізмів публічного впливу та захисту людських прав у цифрову епоху.

Метою є визначення ролі соціальних медіа як інструменту поширення пропаганди та їхнього впливу на політичну активність суспільних груп. Особлива увага приділяється аналізу механізмів розповсюдження політичного контенту, дослідженню впливу різних типів повідомлень на аудиторію та виявленню ключових чинників, які стимулюють зростання громадянської політичної активності. У дослідженні застосовано системний, міждисциплінарний та дискурсивний підходи, що значно сприяли досягненню окреслених цілей. Задіяні загальнонаукові методи – індукція, дедукція, аналіз, синтез, порівняння, аналогія, узагальнення й абстрагування, а також спеціальні методики, зокрема контент-аналіз і методи деконструкції та реконструкції.

Аналіз попередніх публікацій. Соціальні медіа стали невіддільною частиною сучасної системи комунікації, здійснивши значний вплив на способи взаємодії між людьми, державними інституціями та громадськими організаціями. Вони надають можливість користувачам швидко отримувати інформацію з різноманітних джерел, що перетворило їх на один із основних каналів поширення новин і політичної інформації. Зараз кількість користувачів соціальних мереж перевищує 3,8 мільярда, і ця цифра продовжує збільшуватися. Миттєве поширення інформації через соціальні платформи не лише формує громадську думку, але й сприяє організації соціальних та політичних рухів. Приклади хештегів, як-от #MeToo чи #BlackLivesMatter, демонструють, як соціальні медіа слугують важелем для координації протестів і активізму. Водночас їхній розвиток створює нові виклики, зокрема у сферах пропаганди та маніпуляції громадською думкою. Сегментація аудиторії за інтересами, віком чи місцем проживання дає змогу ефективно таргетувати політичну рекламу та використовувати інші методи впливу.

Суттєвий вплив на формування громадської думки мають також лідери думок та інфлюенсери на таких платформах, як Instagram, YouTube, TikTok. Наприклад, блогери з 800 тисячною аудиторією підписників стали настільки впливовими, що їх можна прирівняти до місцевих медіа. Проте їхній вплив може бути як позитивним, так і негативним. З позитивного боку, вони сприяють залученню широких верств населення до суспільних дискусій і розширюють можливості громадської участі у вирішенні важливих проблем. Водночас саме через медіа платформи часто досягають публічності такі соціальні питання, які раніше залишалися невисвітленими. Наприклад, у 2020 році соціальні мережі привернули увагу до антирасистського протестного руху Black Lives Matter в США. Наприклад, Хештег #BlackLivesMatter став ключовим засобом для координації активістів і розповсюдження інформації про випадки насильства та мобілізацію громадськості (Скрипченко, 2020). Також соціальні медіа стали дієвим інструментом для збору коштів на підтримку для сімей постраждавших, громадських ініціатив за допомогою платформи GoFundMe. Однак широке використання соціальних медіа має і негативний бік, сприяючи поляризації суспільства.

Алгоритми рекомендацій можуть формувати інформаційні бульбашки, обмежуючи користувачам доступ до альтернативних точок зору і зміцнюючи вже наявні переконання (Дімура, 2025). Ці алгоритми націлені на підвищення залученості аудиторії, але водночас посилюють сегментацію контенту. Персоналізований підхід у соціальних мережах адаптує потоки інформації відповідно до поведінки користувачів. До уваги беруться параметри, такі як місце проживання, вік чи мова (USAID, 2019). Наприклад, жителі певного регіону отримують новини насамперед про події у своєму районі. Також контент користувача підлаштовується під його активність – перегляди матеріалів та взаємодію з ними формують те, що він бачитиме надалі.

Деякі алгоритми працюють над підвищенням рівня залученості користувачів, аналізуючи їх попередню активність та реакції на різний контент. Коли користувач позитивно взаємодіє з певним типом матеріалів (наприклад, ставить лайки, залишає коментарі або поширює), системи відбору інформації схильні пропонувати схожий контент. Це збільшує ймовірність подальшої взаємодії, але водночас може призводити до формування обмеженого спектру тем і джерел інформації, на яких фокусується увага користувача. Основна проблема таких алгоритмів полягає у створенні

середовища, де користувачі отримують лише ті дані, які підтверджують їхні погляди (Alodat, Al-Qora'n, & Abu Hamoud, 2023; Guarino, Trino, & Celestini, 2020). Це обмежує можливість знайомства з альтернативними думками, чинячи негативний вплив на різноманітність світогляду та сприяючи формуванню так званих інформаційних «бульбашок». У такій ситуації зменшується сприйняття різних точок зору. Ще однією суттєвою проблемою є поширення дезінформації через пріоритет контенту, що викликає сильні емоційні реакції або відповідає загальним стереотипам. Нерідко перевага віддається таким матеріалам, навіть якщо їхня достовірність під сумнівом. З огляду на занепокоєння щодо впливу алгоритмів на сприйняття інформації, деякі соціальні платформи почали впроваджувати заходи для підвищення прозорості своєї роботи. Вони дозволяють користувачам налаштовувати персоналізовані рекомендації контенту. Однак це не завжди повністю вирішує проблему.

Наприклад, під час президентських виборів у США 2020 року спостерігали тенденцію, коли прихильники різних кандидатів отримували інформацію, що підтверджувала їхні переконання. Це сприяло ускладненню сприйняття протилежних аргументів і поглиблювало розкол у суспільстві. Не менш яскравим прикладом впливу соціальних мереж на політичні процеси стали президентські вибори у США 2016 року. Ця подія стала наочною демонстрацією того, як цифрові платформи можуть використовуватись для маніпуляцій зі свідомістю виборців і підриву демократичних процесів. Мережі на кшталт Facebook, Twitter та YouTube стали аренами для поширення фейкової інформації та емоційних маніпуляцій. Політичні сили активно використовували ці канали для просування своїх наративів, дискредитації опонентів і впливу на емоційний стан виборців. Особливістю кампанії 2016 року стало використання фейкових новин та явища «постправди», за якого об'єктивні факти втрачали значення перед емоційними закликами і суб'єктивними переконаннями.

У дослідженні Стенфордського університету було зазначено, що фейкові новини у Facebook отримували більше переглядів і поширень, ніж правдива інформація з традиційних медіа. Зокрема, однією з найпопулярніших фейкових новин стало повідомлення про підтримку Дональда Трампа Папою Римським, яке отримало понад 960 тисяч взаємодій. Ця передвиборча кампанія в черговий раз підкреслила вразливість демократичних інститутів до маніпуляцій через соціальні медіа. Боти й тролі відіграли ключову роль у поширенні дезінформації та створенні інформаційних «бульбашок», які ізолювали користувачів у межах їхніх ідейних переконань (Chen, 2023; Stryker, 2020).

Виборча кампанія 2016 року яскраво продемонструвала вразливість демократичних процесів до зовнішніх впливів через соціальні мережі. Політичні діячі активно використовували цифрові платформи для поширення викривленої інформації, що значно впливала на думки виборців. Це створило середовище для формування так званих інформаційних «бульбашок», де користувачі отримували контент, який відповідав їхнім існуючим переконанням. Такий підхід суттєво знижував здатність людей критично аналізувати альтернативні точки зору. У результаті соціальні медіа не тільки стали інструментом політичної мобілізації, але й перетворилися на платформу для дезінформації й підриву суспільної довіри до демократичних інститутів.

Дослідження, проведене Оксфордським університетом, виявило, що близько 19% твітів, пов'язаних із президентськими виборами в США 2016 року, були створені автоматизованими акаунтами (ботами) (Shao, Ciampaglia, Varol, Flammini & Menczer, 2018). Ці боти не лише поширювали фейкові новини, а й створювали ілюзію широкої підтримки чи неприйняття окремих кандидатів. Значна частина таких акаунтів, включаючи тролів, була пов'язана з Росією і мала на меті посилення політичної поляризації, створення відчуття глибокого розколу в суспільстві та дискредитацію опонентів і їхніх прихильників. Мета цих дій полягала у підірванні довіри до демократичних інститутів і легітимності виборчих процесів. Крім того, дослідження Південної Каліфорнійської школи комунікації показало, що автоматизовані акаунти активно використовувалися для розповсюдження хештегів на підтримку Дональда Трампа, таких як #MAGA (Make America Great Again), а також для поширення дезінформації про його конкурентку Гілларі Клінтон (Oxford report, 2021). Аналіз продемонстрував, що ці боти значно посприяли вірусному поширенню зазначених хештегів, формуючи негативний імідж опонентів Трампа.

У періоди найбільшої активності автоматизовані акаунти генерували до 25% усіх політичних твітів, що помітно впливало на інформаційний простір соціальних мереж. Президентські вибори 2016 року яскраво показали, як соціальні медіа можуть використовуватися для маніпуляцій громадською думкою та дестабілізації демократичних процесів. Завдяки діяльності ботів і автоматизованих акаунтів створювався ефект масової підтримки або неприйняття певних політичних кандидатів. Це посилювало поляризацію суспільства та поглиблювало розкол між різними групами населення. Ситуація лише підкреслила важливість сучасного моніторингу та аналізу впливу цифрових платформ на політичні процеси. Також є нагальна потреба у розробці технологій для виявлення та блокування дезінформації, яка може негативно

позначитися на демократії. Важливість впливу соціальних мереж можна було побачити й у процесах навколо референдуму щодо виходу Великої Британії з Європейського Союзу (Brexit) у 2016 році. Ця кампанія також супроводжувалася активним поширенням дезінформації через платформи Twitter і Facebook. Багато контенту було спрямовано на маніпуляцію емоціями користувачів, зокрема через посилення страхів щодо міграції та можливих економічних наслідків членства в ЄС.

Результати дослідження.

Розвиток соціальних медіа в Україні став особливо помітним у період 2014–2015 років, коли онлайн-спільноти громадських організацій, волонтерів, активістів, політиків і професіоналів почали відігравати активну роль. Ці платформи перетворилися на ключові джерела інформації під час таких важливих подій, як Революція Гідності, анексія Криму та початок військових дій на Донбасі, і зміцнилися як серйозна альтернатива традиційним засобам масової інформації та телебаченню. Вплив соціальних медіа на політичну активність громадян має істотне значення для демократії. Алгоритми цих мереж створюють інформаційні «бульбашки», де користувачі здебільшого отримують підтвердження своїх вже існуючих переконань через аналіз їхньої попередньої активності. Це сприяє політичній поляризації суспільства, розділяючи його на протилежні табори, що ускладнює конструктивний діалог і досягнення компромісів. Дослідження Pew Research Center свідчить, що 78% американців вважають, що соціальні медіа мають великий вплив на політику, тим самим підсилюють політичний розкол у країні (Zhuravskaya, Petrova & Enikolopov, 2020). Це явище набуває особливої актуальності під час виборчих кампаній, коли громадська думка стає більш радикалізованою, а суспільні настрої – більш напруженими та агресивними. Ще одним важливим аспектом функціонування соціальних медіа є їхній вплив на політичну поведінку громадян через механізми емоційної маніпуляції. Мережі використовують складні алгоритми для аналізу поведінки користувачів та пропонують їм контент, який викликає сильні емоційні реакції, такі як страх, гнів, захоплення чи обурення. Такі емоції стимулюють активну взаємодію з контентом, його розповсюдження серед інших користувачів і створення обговорень. Згідно з дослідженням Массачусетського технологічного інституту, емоційно заряджений контент має удвічі більше шансів стати вірусним порівняно з нейтральними повідомленнями (Alodat, Al-Qora'n & Abu Hamoud, 2023). Це створює умови для поширення пропаганди, яка використовує чутливі, емоційні чи шокуючі аргументи для маніпуляції громадською думкою. Посилення емоційного впливу часто стає ефективним інструментом мобілізації громадян на підтримку чи протидію певній політичній силі, адже емоції часто переважають над раціональним мисленням. Таким чином, вплив на політичну свідомість, емоції, переконання та уподобання стає одним із ключових механізмів формування політичних поглядів і поведінки користувачів. Серед заходів для протидії цим загрозам активно розробляються технологічні рішення. Перспективним напрямком є використання штучного інтелекту для виявлення та блокування дезінформації. Наприклад, система DeepText від Facebook здатна аналізувати текстовий контент з високою швидкістю та визначати ознаки дезінформації, обробляючи понад 10 000 постів щосекунди. Це дозволяє ефективно боротися з пропагандистським контентом. Однак навіть найсучасніші технології мають свої обмеження, адже пропагандисти постійно адаптуються до нових умов, знаходячи способи обходу алгоритмів і захисних механізмів. Питання цензури в соціальних мережах привертає особливу увагу правозахисних організацій, дослідників та користувачів. Видалення контенту щодо військових конфліктів викликає дискусії про баланс між інформаційною безпекою та свободою висловлення.

Видалення публікацій, що містять непідтверджену інформацію або можуть бути інструментом гібридної війни, розглядається як спосіб захисту національної безпеки та громадського порядку. Водночас така практика може обмежувати свободу слова і створювати перешкоди для об'єктивного висвітлення подій, зокрема на територіях військових конфліктів. Складність полягає в тому, що механізми фільтрації контенту не завжди здатні розрізняти реальні заклики до насильства чи загрози від правдивого висвітлення ситуації. Надмірне блокування може призвести до того, що важливі свідчення про воєнні злочини залишаться недоступними для суспільства, що може спотворити уявлення про ситуацію і вплинути на міжнародну думку. Одним з ключових інструментів боротьби з дезінформацією є розвиток медіаграмотності серед населення. Критичне мислення та вміння аналізувати інформацію, отриману із соціальних мереж, відіграють визначальну роль у протидії маніпуляціям. Наприклад, дослідження Університету Пенсільванії демонструє, що участь у програмах із розвитку медіаграмотності значно покращує здатність громадян розпізнавати фейки. Близько 70% учасників зазначених програм змогли визначити дезінформацію після навчання, що свідчить про їхню ефективність (Guarino, Trino & Celestini, 2020). Соціальні медіа мають значний політичний вплив, який проявляється на трьох основних рівнях. Перший рівень – це вплив на громадянське суспільство, коли соцмережі стають засобом вимірювання громадської думки та відповідного впливу на неї. Другий рівень охоплює використання соціальних медіа громадянами для тиску на уряди: від протестів до поширення

політичних вимог. Третій рівень стосується мобілізації населення на основі спільних цінностей чи інтересів, що сприяє посиленню політичної активності та зміцненню громадянського суспільства. Соціальні платформи також надають можливості спілкування, вивчення різних точок зору, колективного ухвалення рішень і створення діалогів.

Наукові дослідження додатково виокремлюють деякі важливі аспекти впливу. Наприклад, соціальні медіа сприяють підвищенню прозорості політики через доступ до інформації про діяльність політичних еліт; люди можуть обговорювати її у віртуальних спільнотах. Однак також існує ризик негативного зовнішнього втручання: маніпуляції громадською думкою, розповсюдження пропаганди і навіть вплив на вибори. Дослідження Ж. Клемана розкриває кілька механізмів, через які зовнішні суб'єкти можуть впливати на внутрішньополітичні процеси: поширення дезінформації для формування бажаної думки, мобілізація населення у підтримку певних сил і втручання у вибори. За даними опитувань Інституту соціології НАН України найбільше напруження для українців виникає внаслідок споживання медіа. Майже 80% громадян відчувають негативні емоції від новин. Особливо вразливими до медіастресу виявилися жінки і люди старшого віку (Дембіцький, 2023). Міжнародні дослідження відзначають, що соціальні медіа значною мірою трансформували методи моніторингу політики та поширення новин. Згідно з опитуванням Pew Research Centre, більшість американців отримують інформацію саме з таких платформ. Водночас існує ризик посилення поляризації суспільства через політичний контент, який впливає на ставлення до влади і політики загалом. Наприклад, опитування 2019 року показало, що 46% користувачів соцмереж (Rossetti & Zaman, 2023).

За думкою С. Гайдая, соціальні мережі мають значний потенціал для використання у виборчих кампаніях і можуть уже в найближчому майбутньому стати основним інструментом їх проведення. Ефективна робота на цих платформах дозволяє вирішувати численні питання, пов'язані зі встановленням діалогу з виборцями. Дослідження свідчать, що правильна стратегія роботи в соціальних медіа сприяє успішній взаємодії з електоратом і підвищує шанси на перемогу у виборчих змаганнях. Зокрема, кількість користувачів, які отримують політичну інформацію через соцмережі, постійно зростає. Наприклад, у 2016 році 57% американців отримували таку інформацію з телебачення, тоді як 38% користувалися онлайн-ресурсами (Thyne & Hitch, 2020). До 2022 року ці показники змінилися: 50% споживали новини через телебачення, а 43% – онлайн. Зростання впливу соціальних мереж у політичному житті має низку важливих наслідків. Політики дедалі більше орієнтуються на громадську думку, сформовану в цих медіа, що підвищує їх залежність від неї. Сучасні технології, такі як таргетована реклама та інформаційні кампанії, відкривають нові перспективи для комунікації між політиками та громадськістю. Проте водночас виникає потреба у відповідальному використанні таких платформ, щоб уникнути поширення дезінформації і спроб маніпуляцій громадською свідомістю.

Висновки.

Згідно з даними дослідження про ставлення населення до медіа у 2019 році, проведеного компанією InMind за підтримки Internews у межах програми USAID, соціальні мережі є найпопулярнішим джерелом новин для українців. Так, 68% респондентів отримували інформацію через соцмережі, тоді як телебачення використовували 66%. На третьому місці опинилися новинні сайти (59%), четверте зайняло радіо (18%), а друковані газети залишилися найменш популярним джерелом із показником у 15% (USAID, 2019). Ці дані свідчать про активний перехід українського суспільства від традиційних медіа до цифрових форматів. Соціальні медіа стали важливим чинником політичної мобілізації та засобом поширення інформації в сучасних умовах. Вони забезпечують швидке інформування, організовують масові рухи й сприяють залученню громадян до політичних процесів. Поряд із цим супроводжуються ризики: можливість маніпулювання думками через фейкові новини, політичну рекламу та алгоритмічну сегментацію аудиторії. Це може спричиняти поляризацію суспільства і сприяти утворенню закритих інформаційних «бульбашок».

Крім того, соціальні мережі часто слугують інструментом державної пропаганди в авторитарних режимах, де контроль над інформаційними потоками допомагає доносити офіційні наративи та мінімізувати доступ до альтернативних джерел. Водночас дезінформація стала загрозою для демократичних інституцій, що яскраво проявилося в контексті виборів і референдумів останніх років. Ця ситуація вимагає посилення регулювання цифрових платформ і розробки механізмів для боротьби з неправдивою інформацією. В українських реаліях роль соціальних мереж як засобу політичної мобілізації значно зросла після Революції Гідності та під час війни на Донбасі. Вони допомагають координувати волонтерську діяльність і громадські ініціативи, однак водночас створюють ризики для національної безпеки через можливість поширення пропаганди та проведення інформаційних атак. Тому подальше вивчення проблеми є актуальним і значущим.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Дембіцький, С. (2023). *Медіа сторесори та психологічне самопочуття населення України.* Інститут соціології НАН України, 2023. https://isnasu.org.ua/analytics/003_Dembitskiy_Media_stresory_ta_psyhologichne_samopohuttia.php

Дімура, І. (2025) І*нформаційні бульбашки – як їх формують пошукові алгоритми.* Business Site. https://www.site2b.ua/ua/web-blog-ua/informacijni-bulbashki-yak-ix-formuyut-poshukovi-algoritmi.html

Скрипченко І. В. Громадсько-політичний рух «Black Lives Matter»: уявне та реальне. *Політологічний вісник.* 2020. Вип. 84. https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/719/694

Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів медіа у 2019 р. Опитування USAID-INTERNEWS. https://detector.media/infospace/article/171769/2019-10-22-stavlennya-naselennya-do-zmi-ta-spozhyvannya-riznykh-typiv-media-u-2019-r/

Alodat, A, Al-Qora'n, L, & Abu Hamoud, M., (2023) *Social media platforms and political participation: a study of jordanian youth engagemen*t. MDPI. https://pdfs.semanticscholar.org/43af/4a8c2cf08a101a743f1feca10c1596232368.pdf

Chen, B. X., (2023) *The Future of Social Media Is a Lot Less Social*. The New York Times. https://www.nytimes.com/2023/04/19/technology/personaltech/tiktok-twitter-facebook-social.html

Guarino, S., Trino, N., & Celestini, A. (2020). Characterizing networks of propaganda on twitter: a case study. *Appl Netw Sci* 5, 59. https://doi.org/10.1007/s41109-020-00286-y/

Rossetti, M., & Zaman, T. (2023) Bots, disinformation, and the first impeachment of U.S. President Donald Trump. *PLOS ONE*, 18. https://doi.org/10.1371/journal. pone.0283971

Shao, C., Ciampaglia, G., Varol, O., Flammini, A., & Menczer, F. (2018). The spread of fake news by social bots. *Nature Communications, Nature,* 9(1), 1-9, https://www.nature.com/articles/s41467-018-06930-7

Social media manipulation by political actors an industrial scale problem – Oxford report. (2021) University of Oxford. https://www.ox.ac.uk/news/2021-01-13-social-media-manipulation-political-actors-industrial-scale-problem-oxford-report

Stryker, C. (2020) *Budding Digital Authoritarianism in Central Asia*. Davis Center. https://daviscenter.fas.harvard.edu/insights/budding-digital-authoritarianism-central-asia

Thyne, C., & Hitch, K. (2020) Democratic versus Authoritarian Coups: The Influence of External Actors on States' Postcoup Political Trajectories. J*ournal of Conflict Resolution,* 64(10), 1857-1884. https://ideas.repec.org/a/sae/jocore/v64y2020i10p1857-1884.html

Zhuravskaya, E., Petrova, M., & Enikolopov, R. (2020). Political Effects of the Internet and Social Media. *Annual Review of Economics*. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3439957

REFERENCES

Alodat, A, Al-Qora'n, L, & Abu Hamoud, M., (2023) Social media platforms and political participation: a study of jordanian youth engagement. MDPI. https://pdfs.semanticscholar.org/43af/4a8c2cf08a101a743f1feca10c1596232368.pdf

Chen, B. X. (2023) *The Future of Social Media Is a Lot Less Social*. The New York Times. https://www.nytimes.com/2023/04/19/technology/personaltech/tiktok-twitter-facebook-social.html

Dembitskyi S. (2023) *Media resources and psychological well-being of the population of Ukraine*. Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. https://isnasu.org.ua/analytics/003_Dembitskiy_-_Media_stresory_ta_psyhologichne_samopohuttia.php

Dimura, I. (2025) I*nformation bubbles – how search algorithms form them*. Business Site. https://www.site2b.ua/ua/web-blog-ua/informacijni-bulbashki-yak-ix-formuyut-poshukovi-algoritmi.html

Guarino, S., Trino, N., Celestini, A., (2020). *et al.* Characterizing networks of propaganda on twitter: a case study. *Appl Netw Sci* 5, 59. https://doi.org/10.1007/s41109-020-00286-y/

Public attitudes towards media and consumption of different types of media in 2019. USAID-INTERNEWS. https://detector.media/infospace/article/171769/2019-10-22-stavlennya-naselennya-do-zmi-ta-spozhyvannya-riznykh-typiv-media-u-2019-r/

Rossetti, M., & Zaman, T. (2022) Bots, disinformation, and the first impeachment of U.S. President Donald Trump. *PLOS ONE,* 18. https:// doi.org/10.1371/journal.pone.0283971

Shao, C., Ciampaglia, G., Varol, O., Flammini, A., & Menczer, F. (2018) The spread of fake news by social bots. *Nature Communications, Nature*, 9(1), 1-9, December. https://www.nature.com/articles/s41467-018-06930-7

Skrypchenko I. V. (2022) The social and political movement «Black Lives Matter»: imaginary and real. Political Science Bulletin. Vol. 84. https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/719/694

Social media manipulation by political actors an industrial scale problem – Oxford report. (2021) University of Oxford. https://www.ox.ac.uk/news/2021-01-13-social-media-manipulation-political-actors-industrial-scale-problem-oxford-report

Stryker, C. (2020). *Budding Digital Authoritarianism in Central Asia.* Davis Center. https://daviscenter.fas.harvard.edu/insights/budding-digital-authoritarianism-central-asia

Thyne, C., & Hitch, K. (2020) Democratic versus Authoritarian Coups: The Influence of External Actors on States' Postcoup Political Trajectories. J*ournal of Conflict Resolution,* 64, 1857-1884. https://ideas.repec.org/a/sae/jocore/v64y2020i10p1857-1884.html

Zhuravskaya, E., Petrova, M., & Enikolopov, R. (2020). Political Effects of the Internet and Social Media. *Annual Review of Economics.* https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3439957

Memory, Identity, and Ressentiment as Social Factors of Institutional Resilience during the Russo-Ukrainian War

UDC 316.485/.6:159.923.2]:355.01(470+571-651.1:477)"20"(091) DOI: https://doi.org/10.15421/172675

Lapan Tetiana
Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0002-7727-6879, tetianalap@yahoo.com
Khymovych Oksana
Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0001-9511-3435, o.khymovych@gmail.com
Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)

Abstract.
The article analyzes the institutional resilience of Ukrainian society in the context of the full-scale russian-Ukrainian war, focusing on the underlying sociocultural factors that determine society's ability to act in conditions of existential threat. The authors propose a conceptual framework based on the synergy of collective memory, national identity, and resentment as an integrated system of institutional stability. Within the framework of classical and contemporary theoretical approaches to the study of memory and identity (M. Albwaks, J. and A. Assmann, P. Nora, B. Anderson, E. Smith), the mechanisms of institutionalization of the traumatic historical experience of Ukrainian society are analyzed, showing how these events are integrated into collective memory and form narratives of resistance and struggle in the present.

Particular attention is paid to the transformation of national identity, which in wartime evolves from symbolic belonging to the practice of resistance and mobilization of society. The central theoretical contribution of the article is a rethinking of the phenomenon of resentment. Unlike classical interpretations, in which resentment was viewed primarily as a destructive, latent, and pathologized state of peaceful society, in the Ukrainian military context it is actualized as a socially organized potential mobilization resource. It is shown that resentment caused by a long history of colonial oppression, violence, and injustice is converted in a situation of war into collective action, volunteer activity, and a demand for the restoration of justice through legal and international mechanisms in the fight against the enemy. The findings of the study indicate that Ukraine's institutional resilience is determined not only by the formal organizational parameters of the state, but also by deeply rooted sociocultural meanings that ensure society's ability to mobilize and self-organize over the long term.

Keywords: stability, collective memory, national identity, resentment, resistance, social mobilization, russian-Ukrainian war

Пам'ять, ідентичність та ресентимент як соціальні чинники інституційної стійкості під час російсько-української війни

Лапан Тетяна, Химович Оксана
Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна)

Анотація.
У статті здійснено аналіз інституційної стійкості українського суспільства в контексті повномасштабної російсько-української війни з акцентом на глибинні соціокультурні чинники, які визначають здатність суспільства діяти в умовах екзистенційної загрози. Автори пропонують концептуальний підхід, що ґрунтується на синергії трьох взаємопов'язаних компонентів – колективної пам'яті, національної ідентичності та ресентименту, – розглядаючи їх як цілісну систему формування інституційної стійкості. У межах класичних і сучасних теоретичних підходів до вивчення пам'яті та ідентичності (М. Альбвакс, Я. та А. Ассманни, П. Нора, Б. Андерсон, Е. Сміт) проаналізовано механізми інституціоналізації травматичного історичного досвіду українського суспільства, показано, як ці події інтегруються в колективну пам'ять та формують у сьогоденні наративи спротиву та боротьби.

Особливу увагу приділено трансформації національної ідентичності, яка в умовах війни еволюціонує від символічної належності до практики опору та мобілізації суспільства. Центральним теоретичним внеском статті є переосмислення феномену ресентименту. На відміну від класичних інтерпретацій, у яких ресентимент розглядався переважно як деструктивний, латентний та патологізований стан мирного суспільства, в українському воєнному контексті він актуалізується як соціально організований потенційний мобілізаційний ресурс. Показано, що ресентимент, спричинений тривалою історією колоніального пригнічення, насильства й несправедливості, у ситуації війни конвертується в колективну дію, волонтерську активність і запит на відновлення справедливості через правові та міжнародні механізми у боротьбі з ворогом.

Висновки дослідження свідчать, що інституційна стійкість України визначається не лише формально-організаційними параметрами держави, а й глибоко вкоріненими соціокультурними смислами, які забезпечують здатність суспільства до тривалої мобілізації та самоорганізації.

Ключові слова: стійкість, колективна пам'ять, національна ідентичність, ресентимент, опір, соціальна мобілізація, російсько-українська війна

Стаття надійшла / Article arrived: 16.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted:20.02.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Вступ.

Повномасштабна російсько-українська війна радикально актуалізувала питання про джерела інституційної стійкості в умовах безпрецедентних викликів для українського суспільства. Тривала збройна агресія, масштабні людські втрати, руйнування інфраструктури та постійний тиск на державні й недержавні інституції актуалізували проблему життєздатності суспільства в ситуації екзистенційної загрози. Український досвід потребує осмислення не лише з позицій воєнної чи політичної ефективності, а й через аналіз глибинних соціокультурних чинників, які забезпечили здатність інституцій функціонувати, адаптуватися та зберігати легітимність у надзвичайних умовах. До таких чинників належать колективна пам'ять, національна ідентичність та, що є особливо важливим, ресентимент як специфічна форма соціально організованого феномену, пов'язаного з досвідом історичної несправедливості, насильства і приниження.

Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України стала не лише національною трагедією, а й точкою біфуркації для сучасної світової системи безпеки, актуалізувавши науковий пошук фундаментальних джерел суспільної життєстійкості. У кризових умовах такого масштабу традиційні західні теорії інституційної стійкості, які переважно апелюють до механізмів – ефективності державного управління, стабільності правових процедур, рівня інституційної довіри та ресурсного забезпечення, – виявилися недостатніми для повного пояснення феномену українського спротиву.

Аналіз попередніх публікацій. Теоретичну основу дослідження становлять класичні та сучасні підходи до аналізу національної ідентичності та колективної пам'яті. Концепція «уявлених спільнот» Б. Андерсона дозволяє розглядати націю як символічно сконструйовану спільність, що формується через спільні наративи, комунікативні практики та уявлення про приналежність. (Андерсон, 2001). У руслі етносимволічного підходу Е. Сміт наголошує на ролі історичних міфів, пам'яті та культурних традицій як підвалин національної ідентичності, підкреслюючи її історичну тяглість і символічну насиченість (Сміт, 2009). Теорія колективної пам'яті М. Альбвакса закладає соціологічне розуміння пам'яті як соціально організованого феномену, що підтримується групами та інституціями (Альбвакс, 1968). Подальший розвиток цієї проблематики у працях А. Ассман та П. Нори акцентує на інституціоналізації пам'яті, формуванні «місць пам'яті» та культурних механізмах збереження й трансформації минулого. У сукупності ці підходи дозволяють розглядати пам'ять не лише як форму збереження досвіду, а як чинник соціальної інтеграції та легітимації колективної дії (Ассман, 2012; Нора, 2014).

Проблематика ідентичності в умовах соціальних трансформацій та постколоніального досвіду розгортається у працях Л. Донскіса та М. Рябчука. Донскіс аналізує феномен «збентеженої ідентичності» в сучасному світі, наголошуючи на її вразливості та внутрішніх суперечностях у контексті глобальних викликів (Донкінс, 2010; Рябчук, 2020). Рябчук, у свою чергу, осмислює травматичний досвід колоніального підпорядкування та його вплив на формування української ідентичності, акцентуючи на напруженні між імперською спадщиною та процесами деколонізації. У ширшій соціологічній перспективі П. Штомпка розглядає соціальні зміни та травму як структурні елементи модерного суспільства, що дозволяє інтерпретувати трансформації ідентичності та пам'яті як складову динамічних суспільних процесів (Штомпка, 2020).

Окремий теоретичний вимір становить осмислення феномену ресентименту. У класичній філософській традиції Ф. Ніцше розглядає ресентимент як морально-емоційний механізм, що виникає в умовах пережитої безсилості та несправедливості. Сучасні інтерпретації цього поняття, зокрема у працях О. Горбачової, О. Сінельникової та В. Кебуладзе, уточнюють його семантичні межі, розмежовуючи ресентимент із образою та заздрістю та підкреслюючи його соціально-психологічний характер (Горбачова, 2016; Сінельникова, 2023; Кебуладзе, 2024). У цьому контексті ресентимент постає як потенційно колективний феномен, що може трансформуватися з індивідуального переживання у чинник групової солідарності та мобілізації. Таким чином, наявні дослідження створюють теоретичне підґрунтя для інтегративного аналізу пам'яті, ідентичності та ресентименту як взаємопов'язаних соціальних чинників, однак потребують подальшого осмислення в контексті їхнього впливу на інституційну стійкість у ситуації війни.

У сучасних дослідженнях інституційної стійкості України в умовах російсько-української війни дедалі більше уваги приділяється соціокультурним чинникам – колективній пам'яті, національній ідентичності, солідарності та морально-емоційним механізмам мобілізації. У цьому контексті стійкість розглядається не лише як функція державних інституцій, а як результат взаємодії суспільних практик, цінностей та історичних наративів.

У праці R. Goodwin, Y. Hamama-Raz, E. Leshem та M. Ben-Ezra (2023) на основі емпіричних даних квітня 2022 року показано, що сприйняття національної резильєнтності в Україні тісно пов'язане з міжособистісною довірою, переживанням колективної травми та соціально-економічними втратами. Автори підкреслюють, що національна стійкість має чітко виражений соціально-психологічний вимір і залежить від рівня консолідації суспільства.

Питання ідентичності як джерела стійкості розробляє A. Kudlenko, яка аргументує, що українська

витривалість ґрунтується на ціннісних засадах громадянської ідентичності та децентралізованих практиках самоорганізації (Kudlenko, 2023). Подібну тезу розвиває J. N. Clark, трактуючи «resilience» як концепт, що одночасно функціонує у внутрішньому та міжнародному вимірах і слугує рамкою легітимації українського спротиву (Clark, 2024). У дослідженнях міських трансформацій C. Gironi та O. Betlii показано, як процеси декомунізації, дерусифікації та деколонізації публічного простору впливають на переозначення національної ідентичності та символічних меж спільноти (Gironi, 2023; Betlii, 2022).

Водночас у доступній літературі бракує системних досліджень, які розглядали б ресентимент українського суспільства не як деструктивний стан, а як соціально організований мобілізаційний ресурс, що в умовах війни трансформується у волонтерство, солідарність та запит на справедливість (Макар, Макар, 2026). Таким чином, існує дослідницька прогалина щодо інтегративного аналізу пам'яті, ідентичності та ресентименту як взаємопов'язаних чинників інституційної стійкості, що й визначає актуальність запропонованого підходу .

Наукова актуальність статті зумовлена необхідністю аналітичного переосмислення ресурсів суспільства, які в критичний момент стали визначальними для збереження державності. Український досвід переконливо засвідчує, що інституційна стійкість детермінована не лише формальною архітектурою державних органів, а й глибинними соціокультурними конструктами, які формують рамки сприйняття війни та ворога. Серед них ключове місце посідає колективна пам'ять, що функціонує як когнітивний і нормативний фільтр досвіду попередніх поколінь, та національна ідентичність, яка в умовах війни трансформувалася в практику опору ворогові. Особлива увага присвячена ресентименту, який у класичних теоретичних інтерпретаціях часто розглядався як деструктивний феномен. У сучасному українському контексті постає потреба виходу за межі таких трактувань і розгляду ресентименту як потенційного мобілізаційного ресурсу, здатного конвертувати досвід тривалої несправедливості та насильства в колективну дію, інституційну витривалість і готовність до спротиву. Саме в цій площині дослідження пам'яті, ідентичності та ресентименту як взаємопов'язаних чинників інституційної стійкості набуває особливої теоретичної та прикладної значущості.

Мета нашої статті є визначення взаємозв'язку між колективною пам'яттю, національною ідентичністю, ресентиментом та їхній вплив на формування інституційної стійкості українського суспільства в умовах війни.

Для досягнення поставленої мети у статті визначено такі завдання:

- Дати авторське визначення поняття інституційна стійкість.
- Визначити ключові теоретичні підходи до вивчення пам'яті, ідентичності та ресентименту в соціологічній думці.
- Проаналізувати роль травматичної колективної пам'яті (Голодомор, радянські репресії, сучасна російсько-українська війна) у консолідації української національної ідентичності.
- Осмислити ресентимент (спричинений поневоленням, русифікацією, окупацією, геноцидом цивільного населення) як потенційний ресурс мобілізації та формування інституційної стійкості українського суспільства.
- Розглянути, як ці чинники сприяють адаптації та функціонуванню соціальних інститутів України.

Методологічною основою дослідження є соціологічний концептуальний аналіз, спрямований на осмислення інституційної стійкості українського суспільства в умовах повномасштабної війни. У статті застосовано міждисциплінарний підхід, що поєднує інструменти класичних і сучасних наукових концепцій, присвячених колективній пам'яті, національній ідентичності та ресентименту. Аналітична стратегія передбачає порівняння трактувань ресентименту в умовах мирного суспільства та його функціонування у воєнному контексті, що дає змогу виявити зміну соціальних механізмів дії цього феномену. Український кейс використовується як аналітичний приклад, який дозволяє простежити трансформацію соціокультурних чинників у ситуації екзистенційної загрози.

Методологічно стаття спирається на принцип контекстуалізації, що передбачає аналіз соціальних феноменів у зв'язку з історичними, політичними та культурними умовами їхнього виникнення. Особлива увага приділяється реконструкції соціальних механізмів, через які пам'ять, ідентичність і ресентимент конвертуються у практики мобілізації, солідарності та інституційної адаптації. Такий підхід дозволяє розглядати ресентимент не як індивідуально-психологічну реакцію, а як соціально організований феномен, вбудований у структури колективної дії та інституційної життєздатності. У межах цього дослідження ресентимент розуміється як тривалий, соціально організований афективний комплекс, що виникає у відповідь на структурну несправедливість і приниження, характеризується накопиченим переживанням образи та гніву й у воєнному контексті здатний трансформуватися з латентного стану у ресурс колективної мобілізації. Усвідомлюючи концептуальну складність, багатозначність і дискурсивну навантаженість поняття ресентименту, автори не ігнорують його переважно негативні

конотації в класичній теоретичній традиції; водночас у сучасному воєнному контексті українського суспільства це поняття дозволяє зафіксувати важливий афективний вимір колективного досвіду, який за певних умов може сприяти мобілізації, соціальній стійкості та підтриманню тривалого спротиву.

Результати.

Іінституційна стійкість операціоналізується як багатовимірна характеристика, що охоплює здатність інституцій зберігати функціональність, легітимність і соціальну значущість в умовах війни. Аналітичними вимірами інституційної стійкості виступають: (1) легітимність інституцій, що проявляється у суспільній довірі та готовності до підтримки інституційних рішень; (2) адаптивність, тобто здатність інституцій швидко реагувати на зміну умов і запитів воєнного часу; (3) мобілізаційна спроможність, яка виражається в залученні громадян до колективних дій, волонтерських і оборонних практик; а також (4) функціональна стійкість державних, громадських та інфраструктурних інститутів, що забезпечують безперервність базових соціальних процесів. Усі зазначені виміри аналізуються у взаємозв'язку з соціокультурними чинниками – колективною пам'яттю, національною ідентичністю та ресентиментом – як ключовими механізмами підтримання інституційної життєздатності. Пам'ять, ідентичність та ресентимент у соціологічному дискурсі можна коротко відобразити у Схемі 1:

Колективна пам'ять
(історичний досвід, травми, наративи)
↓
Національна ідентичність
(«ми», «межі/кордони» національної спільноти, уявлення про ворога)
↓
Ресентимент
(соціально організоване переживання несправедливості)
↓
Інституційна стійкість
(легітимність, мобілізація, адаптивність, функціональність)

Концепція колективної пам'яті Моріса Альбвакса (Maurice Halbwachs) розглядає пам'ять як соціально сконструйований феномен, що формується в межах соціальних груп і передається між поколіннями. Аналіз трансформації «рамок пам'яті» (за Альбваксом) в Україні засвідчує, що під впливом російської агресії вони зазнали суттєвих змін. Емпірично ці зрушення простежуються у зміні меморіальних практик, появі нових символічних маркерів у публічному просторі, переосмисленні історичних подій у медіа-дискурсі, а також у повсякденних практиках пам'ятання, що формують спільний досвід війни (Halbwachs, 1968)

Розвиваючи ідеї колективної пам'яті, які сформулював Моріс Альбвакс, Ян Ассманн (Jan Assmann) та Алейда Ассманн (Aleida Assmann) запропонували розрізнення між «комунікативною» та «культурною» пам'яттю. Перша ґрунтується на безпосередніх спогадах і усних наративах очевидців, тоді як друга передбачає інституціоналізацію пам'яті через стабільні символічні форми – пам'ятники, музеї, освітні програми та ритуальні практики. Український кейс наочно демонструє процес переходу від комунікативної пам'яті травматичних подій війни, репрезентованої свідченнями учасників і очевидців, до її поступового закріплення в культурній пам'яті через публічні меморіали, музейні ініціативи, шкільні та університетські курси, а також практики символічного маркування міського простору (Ассман, 2012a; Ассман, 2012b).

Важливим доповненням до теорій колективної та культурної пам'яті є концепція «місць пам'яті», запропонована П'єр Нора (Pierre Nora), яка зосереджується на матеріальних, символічних і ритуальних формах фіксації минулого. В українському контексті такі «місця пам'яті», як Бабин Яр і Меморіал Голодомору, під впливом російської агресії набувають нового смислового наповнення. Через меморіальні практики, публічні дискусії й освітні ініціативи вони беруть участь у формуванні національної свідомості та переосмисленні історичного досвіду в умовах війни (Нора, 2014)

П. Штомпка (Piotr Sztompka) аналізує колективний соціальний досвід як «культурну травму», що виникає внаслідок радикальних, швидких і часто насильницьких суспільних змін. Культурна травма проявляється у втраті довіри, почутті дезорієнтації, руйнуванні звичних норм і моделей поведінки, а також у відчутті колективної нестабільності та несправедливості. На відміну від індивідуальної психологічної травми, соціальна травма закорінена у структурних трансформаціях суспільства та впливає на соціальні інститути, ідентичності й механізми соціальної солідарності. З позицій концепції «культурної травми» П. Штомпки українське суспільство переживає тривалу та нашаровану колективну травму, спричинену серією радикальних соціальних трансформацій і насильницьких подій. Для України такими травматичними зламами стали радянський період поневолення, русифікація, війна з 2014 р. та повномасштабне вторгнення росії у 2022 р. У цьому контексті соціальна травма проявляється як у руйнуванні базової соціальної довіри та відчутті екзистенційної небезпеки, так у дезорганізації звичних соціальних порядків (міграція, розпад спільнот, трансформація ролей). Окремо окреслимо кризу ідентичностей, що поєднує втрату старих норм із формуванням нових смислів солідарності та опору. Водночас, у межах концепції соціальної травми, український випадок демонструє, що цей досвід не є виключно деструктивним: він перетворюється на

ресурс мобілізації, переосмислення колективного досвіду та формування нових форм соціальної згуртованості й інституційної стійкості (Штомпка, 2020).

Переосмислення колективної пам'яті та пережитого травматичного досвіду безпосередньо пов'язане з процесами формування національної ідентичності. У цьому контексті концепція «уявлених спільнот» Бенедикт Андерсон (Benedict Anderson) дозволяє розглядати націю як соціальний конструкт, що утворюється через спільні наративи, символи та досвід. Українська нація як уявлена спільнота в умовах війни консолідується навколо спільного травматичного досвіду, практик боротьби та протистояння спільному ворогу, а сама війна істотно прискорює процеси її усвідомлення та внутрішньої згуртованості (Андерсон, 2001). Водночас етно-символічний підхід Ентоні Сміт (Anthony D. Smith) акцентує на ролі історичної пам'яті, етнічних міфів, символів і культурної спадщини, які в сучасних українських умовах актуалізуються й переінтерпретуються, стаючи важливими ресурсами конструювання національної ідентичності в умовах війни (Сміт, 1994).

Процеси формування національної ідентичності в умовах війни супроводжуються не лише консолідацією колективних наративів, а й загостренням станів, пов'язаних із переживанням тривалої несправедливості та насильства. У цьому контексті звернення до поняття ресентименту відкриває додаткові аналітичні можливості. У класичній філософській інтерпретації, яку запропонував Фрідріх Ніцше (Friedrich Nietzsche), ресентимент постає як реакція на безсилля, заблоковану дію та неможливість прямої відповіді на пережиту несправедливість (Ніцше, 2002). Розширюючи це бачення, Макс Шелер (Max Scheler) трактує ресентимент як складний комплекс почуттів образи, злості та тривалого відчуття несправедливості, що набуває соціального виміру та впливає на моральні оцінки й колективні настанови. У сучасних соціологічних інтерпретаціях ресентимент розглядається як відповідь на історично накопичені досвіди приниження, колоніального пригнічення, русифікації, Голодомору, відіграючи важливу роль у формуванні практик опору, соціальної стійкості та мобілізації українського суспільства. Водночас у сучасних воєнних умовах цей феномен може бути переосмислений не лише як деструктивний чинник мирного часу, а й як потенційно мобілізуючий ресурс колективної дії.

У межах окреслених процесів особливої наукової ваги набуває аналіз ресентименту як соціального механізму, що супроводжує трансформації пам'яті та ідентичності в умовах війни. Поняття ресентимент має французьке походження (ressentiment) і буквально означає «повторно пережите почуття», «накопичене відчуття», «відкладену образу». «Ресентимент» може також перекладатися з французької як обурення, мстивість, що виникає у слабких людей (рабів) до людей, які мають вищий статус, на основі відчуття власної неповноцінності. Уже на рівні етимології ресентимент відрізняється від миттєвих емоцій: йдеться не про спалах гніву чи короткочасну реакцію, а про тривале, незавершене переживання, яке зберігається у часі та схильне до накопичення. У сучасних соціогуманітарних науках закріпилася позиція, згідно з якою концептуалізація ресентименту як соціально-морального феномену бере початок у філософії Фрідріха Ніцше, хоча сам термін має довшу історію (Кебуладзе, 2024). Поняття «ресентименту» (від Ф. Ніцше до М. Шелера) традиційно розглядалося як деструктивний комплекс меншовартості та затаєної злоби (Горбачова, 2016).

Отже, феномен переважно описаний філософами в мирному цивільному житті. Причинами, що, за описами філософів, сприяли його виникненню, можуть бути: соціальна диференціація суспільства; соціальна незадоволеність суб'єктів, зумовлена статусною невизначеністю або соціальною несправедливістю; соціальна дезорганізація (аномія); маргіналізація внаслідок втрати соціального статусу; соціальна ізоляція (відчуження); особистісна невлаштованість (втрата роботи, життєві невдачі, суспільне невизнання). Отже, є достатньо широкий контекст дискурсивного значення його застосування. У подальшій теоретичній еволюції поняття виходить за межі філософії та психології й починає осмислюватися як соціально зумовлений стан, пов'язаний із нерівністю, тривалим приниженням і структурною асиметрією влади. У XX–XXI ст. ресентимент дедалі частіше використовується в аналізі політичних процесів, колективних ідентичностей, політики пам'яті та воєнних конфліктів. Таким чином, поняття зазнає соціологізації й набуває статусу інструменту аналізу соціальних явищ і процесів (Сінельникова, 2023; Сінельникова, 2024).

В умовах відносно стабільного, мирного суспільства ресентимент розглядався як тривалий афективний стан, пов'язаний із відчуттям несправедливості, заблокованої агентності та неможливості прямої дії, що часто набував латентних, компенсаторних або деструктивних форм. У мирний час ресентимент, як правило, не артикулюється безпосередньо, а набуває форм внутрішнього переживання, морального виправдання або символічного переосмислення цінностей, виконуючи роль латентного соціального напруження. Натомість у ситуації війни базові характеристики ресентименту зазнають суттєвої трансформації. Воєнний контекст радикально змінює співвідношення між досвідом несправедливості та можливістю дії, перетворюючи ресентимент із латентного афективного стану на відкрито мобілізаційний ресурс. У російсько-

українській війні це проявляється, зокрема, в трансформації історичної образи та пам'яті про тривале насильство з боку росії, у готовність до спротиву, масову волонтерську мобілізацію, підтримку армії та легітимацію радикальних рішень на рівні суспільства. Ресентимент у цьому випадку не замикається на моральній компенсації, а конвертується в практичну дію: від масового прийняття втрат як "ціни свободи" до готовності тривалого протистояння без ілюзій швидкого завершення війни. Таким чином, у воєнному контексті ресентимент перестає бути виключно реактивним феноменом і набуває функції соціального механізму, який поєднує пам'ять, ідентичність в інституційну стійкість, забезпечуючи здатність суспільства діяти в умовах затяжної війни.

В онтологічному сенсі ресентимент не є окремою емоцією на кшталт гніву чи образи. Його радше слід розуміти як тривалий афективний стан, що формується в умовах досвіду несправедливості, поєднаного з відсутністю можливості дії або символічної компенсації. Ресентимент не зникає, не витісняється і не трансформується спонтанно, а зберігається як латентне напруження. Цей стан має здатність структурувати сприйняття соціальної реальності. Ресентимент не лише супроводжує досвід приниження чи втрати, а й поступово стає частиною способу буття індивіда або спільноти, впливаючи на інтерпретацію подій, оцінку інших акторів і розуміння власного становища.

З епістеміологічної точки зору його можна розглядати як спосіб знання і пояснення світу, що ґрунтується на афективному досвіді. Він формує специфічну оптику, через яку інтерпретуються соціальні події: минуле прочитується як ланцюг кривд і принижень, теперішнє – як продовження несправедливості, а майбутнє – як очікування компенсації або відплати. Таке знання не є нейтральним або суто раціональним. Воно вибірково відбирає факти, акцентує певні епізоди пам'яті та ігнорує інші. Водночас ресентимент не слід зводити до хибного або «викривленого» знання. Його епістемологічна сила полягає не в точності, а в соціальній ефективності: ресентимент, на нашу думку, здатен мобілізувати, об'єднувати або легітимувати дії, апелюючи до пережитої несправедливості. Важливо підкреслити, що носії ресентименту не завжди усвідомлюють його присутність. Він може функціонувати як «фонове» почуття, що визначає тональність ставлення до світу. Ресентимент не виникає у вакуумі й не може бути пояснений виключно індивідуальними характеристиками. Його формуванню сприяють конкретні соціальні умови: структурна нерівність, тривалі форми домінування, досвід колективного приниження, колоніальні або воєнні травми, а також блокування агентності (Рябчук, 2020a; Рябчук 2020b). У цьому сенсі ресентимент є соціально організованою емоцією, що підтримується інституційними наративами, політикою пам'яті та символічними практиками. Суспільства можуть по-різному працювати з ресентиментом: підживлювати його через мобілізаційні дискурси, інституціоналізувати або, навпаки, трансформувати через визнання, солідарність і створення можливостей для дії. Від того, який із цих шляхів домінує, залежить, чи ресентимент стає деструктивною силою, чи перетворюється на ресурс соціальної стійкості.

Війна є одним із найпотужніших соціальних контекстів продукування ресентименту, однак його виникнення не можна вважати автоматичним або неминучим. Масове насильство, приниження, втрата контролю та відкладена справедливість створюють умови для накопичення ресентименту, проте те, чи набуває він домінантного характеру, залежить від соціальних механізмів інтерпретації досвіду війни. Отже, ресентимент доцільно розуміти не як приватну образу чи психологічну ваду, а як соціально сформований афективний стан тривалої несправедливості, який структурує пам'ять, ідентичність у соціальну дію. У контексті війни він виступає важливим аналітичним інструментом для розуміння того, як суспільства осмислюють втрати, вибудовують наративи та формують підстави власної стійкості.

Сучасний український контекст вимагає аналітичного переосмислення цього поняття та його розгляду як потужного мобілізаційного ресурсу. Ресентимент, спричинений тривалою історією колоніального пригнічення, геноцидними практиками минулого та сучасною агресією, перетворюється на рушійну силу суб'єктності та запиту на історичну справедливість. Відтак, актуальність пропонованого дослідження полягає у необхідності концептуального синтезу цих трьох складників – пам'яті, ідентичності та ресентименту – як цілісної системи, що забезпечує адаптивність та незламність соціальних інститутів в умовах війни та визначає вектори майбутнього постконфліктного відновлення.

Ресентимент українців щодо ворога не є пасивною образою, а трансформується у потужну мобілізуючу силу. Він проявляється у волонтерському русі, збройному опорі, відмові від російського культурного продукту. Він підживлює прагнення до справедливості, покарання винних. Інституціоналізація цього почуття здійснюється через правові механізми (вимоги репарацій, судові процеси над воєнними злочинцями) як елемент довгострокової стійкості та відновлення справедливості.

Українська стійкість демонструє, що ефективність інститутів залежить не лише від їхньої формальної структури, а й від глибоко вкорінених соціокультурних чинників, таких як спільна пам'ять, сильна ідентичність та мобілізуючий ресентимент. Дослідження підтверджує, що травматична колективна пам'ять українського народу, яка охоплює

поневолення, Голодомор, сталінські репресії, досвід Другої світової війни, русифікацію, глибокі соціальні зміни структури та сучасну російську агресію – функціонує не як пасивний архів минулих страждань, а як динамічний і активний каталізатор сучасної націєтворчої енергії. У соціологічному вимірі цей процес описується як перехід від «комунікативної» пам'яті (живого, але фрагментарного досвіду безпосередніх очевидців) до «культурної» пам'яті за концепцією Яна та Алейди Ассманнів. Така трансформація передбачає інституціоналізацію травми через освіту, державні комеморативні практики та мистецьку рефлексію, що перетворює розрізнені спогади на цілісну систему національних знань. Важливу роль у цьому процесі відіграє переосмислення «місць пам'яті» за П'єром Нора. Сучасні події наповнюють новим екзистенційним змістом як історичні локації (наприклад, Меморіал жертв Голодомору як символ тяглості геноцидної політики рф), так і створюються нові топоси героїзму. Ці географічні та символічні точки стають вузлами, навколо яких структурується національна свідомість, інтегруючи історичні травми у спільний «метанаратив спротиву». У такий спосіб повномасштабна війна виступає завершальним етапом формування «уявленої спільноти» (за Бенедиктом Андерсоном). Спільний досвід перебування в укриттях, волонтерської допомоги та бойових дій нівелює регіональні відмінності, створюючи єдиний емоційний та когнітивний простір. Пам'ять про героїзм сучасності (символічний капітал «Азовсталі», оборони Бахмута чи Гостомеля і таких сучасних воєнних подій як прикладів є багато) дозволяє суспільству здійснити якісний перехід: від статусу «жертви обставин» до статусу активного суб'єкта історії зі своєю сформованою колективною пам'яттю, національною ідентичністю.

Ресентимент породжує опір ворожому режимові. Колективна пам'ять та ідентичність створює високий рівень «мнемонічного імунітету», що робить українське суспільство неуразливим до ворожих операцій впливу та «мнемонічних воєн», спрямованих на деконструкцію національних міфів.

Також, результати проведеного аналізу свідчать про глибоку функціональну трансформацію українського ресентименту: він еволюціонував від рефлексивного комплексу «історичної кривди» до прагматичної та конструктивної «енергії соціальної дії». Сучасний український кейс пропонує альтернативну парадигму, де ресентимент постає як ефективний мобілізаційний ресурс. У межах наших розвідок виявлено, що цей феномен виступає механізмом перетворення колективного почуття несправедливості на цілеспрямовану активність. Це проявляється у двох вимірах:

- Соціокультурна сепарація: радикальна деконструкція колоніальних зав'язків та відмова від культурного продукту країни-агресора як засіб самозбереження ідентичності.
- Практична солідаризація: масова участь громадян у мілітарних, волонтерських та гуманітарних рухах, де емоційна напруга ресентименту конвертується у конкретні безпекові результати.

Концептуально важливим висновком є обґрунтування процесу «інституціоналізації ресентименту». Це означає вихід даного почуття за межі суто психологічних реакцій та його імплементацію у формальні державно-правові механізми. Йдеться про системну роботу інституцій над запитом суспільства на справедливість: через міжнародні судові позови, вимоги репарацій та юридичне переслідування за воєнні злочини. Таким чином, ресентимент трансформується у внутрішній драйвер інституційної стійкості. Він забезпечує довгострокову ціннісну мотивацію для функціонування державних і громадських структур, підживлюючи суб'єктність нації та гарантуючи, що прагнення до справедливості стане не просто емоційним сплеском, а сталою стратегією розбудови правової держави в постконфліктний період.

У статті верифіковано гіпотезу про те, що життєздатність українських інститутів у фазі екстремальних викликів забезпечується не лише формально-юридичними процедурами, а й глибокою інклюзією соціокультурних чинників у систему державного та суспільного управління. Аналіз продемонстрував, що стійкість (resilience) соціальних систем у період воєнного стану прямо корелює з рівнем внутрішньої згуртованості, яка базується на синергії колективної пам'яті, ідентичності та ресентименту.

Ці чинники формують дворівневу архітектуру суспільної інтеграції:

- Вертикальна інтеграція (Держава – Суспільство). Спільні мнемонічні наративи та чітка національна ідентичність зміцнюють легітимність державних інституцій, зокрема Збройних Сил України та органів виконавчої влади. Це створює ефект «соціального контракту/договору виживання», де довіра до інститутів базується на їхній здатності захищати ідентичність та реалізувати запит на справедливість.
- Горизонтальна інтеграція (Суспільство – Громада). Достатній рівень міжособистісної довіри та спільні ціннісні орієнтири сприяють розбудові розгалужених мереж громадянського суспільства. Саме ці зв'язки дозволяють системі зберігати стабільність навіть за умови часткової втрати централізованого управління, перетворюючи «соціальний клей» на реальний оборонний

ресурс.

У ситуаціях, де формальні бюрократичні апарати виявлялися недостатньо гнучкими, соціокультурні чинники стимулювали швидку появу «паралельних інститутів» – волонтерських логістичних мереж, координаційних хабів, цифрових платформ взаємодопомоги. Ці структури не вступають у конфлікт із державою, а органічно доповнюють її, створюючи гібридну модель управління, здатну функціонувати в умовах високої ентропії та непередбачуваності.

Таким чином, інституційна стійкість України постає не як статична незмінність структур, а як динамічна спроможність до реконфігурації. Вона базується на фундаменті соціокультурних смислів, які перетворюють інертні державні органи на живі соціальні організми, здатні до самоорганізації, регенерації та довгострокового опору зовнішнім деструктивним впливам.

Висновки.

Отримані результати дозволяють стверджувати, що колективна пам'ять про історичні травми, що трансформується під впливом сучасної війни, відіграє критичну роль у формуванні мобілізуючої національної ідентичності українців. Ресентимент, як відповідь на агресію та несправедливість, виступає не лише деструктивним, але й потужним джерелом колективної дії, самоорганізації та зміцнення інституційної стійкості суспільства.

Значення для України: В умовах війни ці соціокультурні чинники дозволяють українському суспільству не лише вистояти, але й ефективно функціонувати, адаптуватися до нових викликів та зберігати єдність. Вони є основою для подальшого відновлення та розбудови сталого суспільства.

Перспективи подальших досліджень: Необхідність подальшого емпіричного вивчення динаміки цих процесів, їхнього впливу на різні соціальні групи, а також потенційних ризиків та можливостей управління ресентиментом у постконфліктний період для забезпечення довгострокової стійкості та примирення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Андерсон, Б. (2001). *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму* (В. Морозов, пер.). Критика. https://shron1.chtyvo.org.ua/Anderson_Benedict/Uiavleni_spilnoty.pdf

Ассман, А. (2012a). *Забуття історії – одержимість історією* (С. Тараненко, пер.). Ніка-Центр.

Ассман, А. (2012b). *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті* (О. Лейда, пер.). Ніка-Центр.

Горбачова, О. В. (2016). Ресентимент як пояснювально-концептуальне поняття. У *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України* (с. 188–190). ХНУВС.

Донскіс, Л. (2010). *Збентежена ідентичність і сучасний світ* (О. Буценко, пер.). Факт.

Кебуладзе, В. (2024). Концепція ресентименту Макса Шелера та її актуальність. *Філософська думка*, (2), 105–116. https://doi.org/10.15407/fd2024.02.105

Макар, В., & Макар, Ю. (2026). *Російський ресентимент та його застосування на прикладі України*. https://www.researchgate.net/publication/390651583_Russian_Resentment_Its_Application_in_the_Case_of_Ukraine

Ніцше, Ф. (2002). *По той бік добра і зла.* Генеалогія моралі (А. Онишко, пер.). Літопис.

Нора, П. (2014). *Теперішнє, нація, пам'ять* (А. Рєпа, пер.). Кліо. http://resource.history.org.ua/item/0009250

Рябчук, М. (2020a, 24 грудня). Сором'язливий колоніалізм. *Zbruč.* https://zbruc.eu/node/102782

Рябчук, М. (2020b, 14 грудня). Травматичний досвід колоніального упокорення. *Zbruč.* https://zbruc.eu/node/102635

Сінельникова, О. (2023). Заздрість як підґрунтя формування почуття ресентименту. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*, (49), 137–143.

Сінельникова, О. (2024). Ресентимент vs. образа. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії,* (52), 258–264.

Сміт, Е. Д. (1994). *Національна ідентичність* (П. Таращук, пер.). Основи. http://litopys.org.ua/smith/smi.htm

Сміт, Е. Д. (2009). *Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка* (Т. Цимбал, пер.). Темпора.

Штомпка, П. (2020). *Соціологія. Аналіз суспільства.* Колір ПРО. https://sociology.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2022/07/Пйотр-Штомпка.pdf

Betlii, O. (2022). The identity politics of heritage: Decommunization, decolonization, and derussification of Kyiv monuments after Russia's full-scale invasion of Ukraine. *Journal of Arts & Humanities.* https://brill.com/view/journals/joah/4/1-2/article-p149_11.xml

Clark, J. N. (2024). Resilience as a "concept at work" in the war in Ukraine: Exploring its international and domestic significance. *Review of International Studies.* https://www.cambridge.org/core/journals/review-of-international-studies/article/resilience-as-a-concept-at-work-in-the-war-in-ukraine-exploring-its-international-and-domestic-significance/A2748C8150805101CAF5B31B296B04AC

Gironi, C. (2023). *Decolonizing Kyiv's politics of memory: Current and potential transformations.* https://scholarworks.arcadia.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1076&context=agsjournal

Goodwin, R., Hamama-Raz, Y., Leshem, E., & Ben-Ezra, M. (2023). National resilience in Ukraine following the 2022 Russian invasion. *International Journal of Disaster Risk Reduction,* 85, 103487. https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2022.103487

Halbwachs, M. (1968). *La mémoire collective* (2nd ed.). PUF. https://www.academia.edu/31340372/Maurice_Halbwachs_La_Memoire_collective

Kudlenko, A. (2023). Roots of Ukrainian resilience and the agency of identity. *Defence Studies.* https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13523260.2023.2258620

REFERENCES

Anderson, B. (2001). *Uiavleni spilnoty. Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia y poshyrennia natsionalizmu* [Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism] (V. Morozov, Trans.). Krytyka. https://shron1.chtyvo.org.ua/Anderson_Benedict/Uiavleni_spilnoty.pdf

Assmann, A. (2012a). *Zabuttia istorii – oderzhymist istoriieiu [Forgetting history–Obsession with history]* (S. Taranenko, Trans.). Nika-Tsentr.

Assmann, A. (2012b). P*rostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pam'iati [Spaces of remembrance: Forms and transformations of cultural memory]* (O. Leida, Trans.). Nika-Tsentr.

Betlii, O. (2022). The identity politics of heritage: Decommunization, decolonization, and derussification of Kyiv monuments after Russia's full-scale invasion of Ukraine. *Journal of Arts & Humanities.* https://brill.com/view/journals/joah/4/1-2/article-p149_11.xml

Clark, J. N. (2024). Resilience as a "concept at work" in the war in Ukraine: Exploring its international and domestic significance. *Review of International Studies*. https://www.cambridge.org/core/journals/review-of-international-studies/article/resilience-as-a-concept-at-work-in-the-war-in-ukraine-exploring-its-international-and-domestic-significance/A2748C8150805101CAF5B31B296B04AC

Donskis, L. (2010). *Zbentezhena identychnist i suchasnyi svit [A perplexed identity and the modern world]* (O. Butsenko, Trans.). Fakt.

Gironi, C. (2023). Decolonizing Kyiv's politics of memory: Current and potential transformations. https://scholarworks.arcadia.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1076&context=agsjournal

Goodwin, R., Hamama-Raz, Y., Leshem, E., & Ben-Ezra, M. (2023). National resilience in Ukraine following the 2022 Russian invasion. I*nternational Journal of Disaster Risk Reduction*, 85, 103487. https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2022.103487

Halbwachs, M. (1968). *La mémoire collective* (2nd ed.). PUF. https://www.academia.edu/31340372/Maurice_Halbwachs_La_Memoire_collective

Horbachova, O. V. (2016). Resentiment yak poiasniuvalno-kontseptualne poniattia [Ressentiment as an explanatory conceptual category]. In *Psykholohichni ta pedahohichni problemy profesiinoi osvity ta patriotychnoho vykhovannia personalu systemy MVS Ukrainy* (pp. 188–190). KhNUVS.

Kebuladze, V. (2024). Kontseptsiia resentimentu Maksa Shelera ta yii aktualnist [Max Scheler's concept of ressentiment and its relevance]. *Filosofska dumka,* (2), 105–116. https://doi.org/10.15407/fd2024.02.105

Kudlenko, A. (2023). Roots of Ukrainian resilience and the agency of identity. *Defence Studies.* https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13523260.2023.2258620

Makar, V., & Makar, Y. (2026). *Rosiiskyi resentiment ta yoho zastosuvannia na prykladi Ukrainy [Russian ressentiment and its application in the case of Ukraine].* https://www.researchgate.net/publication/390651583_Russian_Resentment_Its_Application_in_the_Case_of_Ukraine

Nietzsche, F. (2002). *Po toi bik dobra i zla. Henealohiia morali [Beyond good and evil. On the genealogy of morality]* (A. Onyshko, Trans.). Litopys.

Nora, P. (2014). *Teperishnie, natsiia, pam'iat [Present, nation, memory]* (A. Riepa, Trans.). Klio. http://resource.history.org.ua/item/0009250

Riabchuk, M. (2020a, December 24). Soromiazlyvyi kolonializm [Shy colonialism*]*. *Zbruč.* https://zbruc.eu/node/102782

Riabchuk, M. (2020b, December 14). Travmatychnyi dosvid kolonialnoho upokorennia [The traumatic experience of colonial subjugation]. *Zbruč*. https://zbruc.eu/node/102635

Sinelnykova, O. (2023). Zazdrist yak pidgruntia formuvannia pochuttia resentimentu [Envy as a foundation of ressentiment formation]. Visnyk Lvivskoho universytetu. *Seriia filosofsko-politolohichni studii,* (49), 137–143.

Sinelnykova, O. (2024). Resentiment vs. obraza [Ressentiment vs. resentment]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia filosofsko-politolohichni studii*, (52), 258–264.

Smith, A. D. (1994). *Natsionalna identychnist [National identity]* (P. Tarashchuk, Trans.). Osnovy. http://litopys.org.ua/smith/smi.htm

Smith, A. D. (2009). Kulturni osnovy natsii. Iierarkhiia, zapovit i respublika [The cultural foundations of nations] (T. Tsymbal, Trans.). Tempora.

Sztompka, P. (2020). *Sotsiolohiia. Analiz suspilstva [Sociology: Analysis of society]*. Kolir PRO. https://sociology.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2022/07/Пйотр-Штомпка.pdf

Oral History as a Sociological Research Strategy for Analysing Life Practices in a Traumatic Socio-Cultural Context

UDC 316.334.2:316.6 DOI: https://doi.org/10.15421/172676

Yereskova Tetiana
Ph.D., Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0001-7011-9590, ta.ereskova@gmail.com
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman (Kyiv, Ukraine)

Abstract.
The article examines oral history as a sociological research strategy for analysing life practices within a traumatic socio-cultural context. The study's relevance stems from the growing importance of qualitative methods in investigating social change caused by war and forced migration. In conditions of disrupted life trajectories, oral history serves as a means of interpreting individual experience within its socio-cultural embeddedness. Attention is focused on its potential to reveal meaningful structures of experience.

The methodological framework is based on a qualitative sociological paradigm combined with an interpretative approach and the concepts of social and cultural trauma and narrative analysis. The empirical material includes 103 oral histories of Ukrainian forced migrants collected in 2023-2024 within the international project "Migration Trajectories. Oral Histories of Ukrainian Refugees" (University of Luxembourg (UNI.LU), European Migration Network (EMN), Borys Grinchenko Kyiv University). The author participated in the project as an expert analyst. Interview excerpts were used to assess the possibilities and limits of oral history in studying traumatic experience.

Results. Oral history is shown to be not merely a method of data collection but a sociological research strategy enabling a shift from individual biographical testimonies to typified interpretations of social reality and the identification of meaningful experience.

Conclusions. The application of oral history expands the analytical capacity of sociological research by combining the interpretation of individual experience with the analysis of the socio-cultural context in which life practices are formed, thereby allowing researchers to move beyond event-based and indicator-driven descriptions of social phenomena and processes.

Keywords: oral history, sociological research strategy, life practices, socio-cultural trauma, social narratives, forced migration

Усна історія як соціологічна дослідницька стратегія аналізу життєвих практик у травматичному соціокультурному контексті

Єрескова Тетяна
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана (Київ, Україна)

Анотація.
Стаття присвячена соціологічному осмисленню усної історії як дослідницької стратегії аналізу життєвих практик у травматичному соціокультурному контексті. Актуальність зумовлена зростанням ролі якісних методів у вивченні соціальних змін, спричинених війною та вимушеною міграцією. В умовах порушення життєвих траєкторій усна історія постає інструментом інтерпретації індивідуального досвіду в його соціокультурній зумовленості. Акцент зроблено на її потенціалі як соціологічної стратегії, що дозволяє виявляти сенсові структури досвіду.

Методологічну основу дослідження становить якісна соціологічна парадигма, поєднана з інтерпретативним підходом, концепціями соціальної та культурної травми й наративного аналізу. Емпіричну базу складають 103 усні історії українських вимушених мігрантів, зібрані у 2023-2024 рр. у межах міжнародного дослідницького проєкту «Міграційні траєкторії. Усні історії українських біженців» (Університет Люксембургу (UNI.LU), Європейська міграційна мережа (EMN), Київський університет імені Бориса Грінченка). Авторка брала участь у проєкті як експерт-аналітик. Фрагменти інтерв'ю використано для осмислення можливостей і меж усної історії у дослідженні травматичного досвіду.

Результати. Доведено, що усна історія є не лише методом збору емпіричних даних, а соціологічною дослідницькою стратегією, яка забезпечує перехід від індивідуальних біографічних свідчень до типізованих моделей осмислення соціальної реальності та виявлення сенсових структур досвіду.

Висновки. Застосування усної історії розширює аналітичні можливості соціологічного дослідження, поєднуючи інтерпретацію індивідуального досвіду з аналізом соціокультурного контексту формування життєвих практик у ситуації соціокультурної травми, що дозволяє виходити за межі подієвого та індикаторного опису соціальних явищ та процесів.

Ключові слова: усна історія, соціологічна дослідницька стратегія, життєві практики, соціокультурна травма, соціальні наративи, вимушена міграція

Стаття надійшла / Article arrived: 20.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted:24.02.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Вступ.

Сучасні соціальні трансформації, спричинені війною, вимушеною міграцією та радикальними зрушеннями повсякденного життя, актуалізують потребу в дослідженнях, здатних фіксувати не лише макросоціальні процеси, а й індивідуальний досвід їх проживання. В умовах незавершеного минулого та триваючих соціальних змін особливого значення набувають якісні соціологічні підходи, що дозволяють реконструювати життєві практики людей у конкретному соціокультурному контексті, виявляти сенси їхніх дій, переживань і стратегій адаптації. У цьому зв'язку усна історія дедалі частіше використовується як інструмент дослідження соціальної реальності, що формується у тісному поєднанні теперішнього досвіду з пам'яттю про події недавнього минулого.

Актуальність звернення до усної історії як аналітичного підходу зумовлена не лише її здатністю зберігати свідчення учасників соціально значущих подій, а й можливістю аналітичного осмислення життєвих практик у ситуаціях соціокультурної травми. Водночас зростання кількості ініціатив, спрямованих на фіксацію усних свідчень, актуалізує проблему розмежування усної історії як наукової дослідницької практики та усної історії як форми громадської, меморіальної чи документальної діяльності. У соціологічному контексті принципово важливим є дотримання методологічних процедур, що забезпечують аналітичну релевантність, порівнюваність емпіричних матеріалів і можливість їх теоретичної інтерпретації.

У межах наукових підходів усна історія трактується по-різному, а саме як метод збору емпіричної інформації, як складова якісної методології або як цілісна дослідницька стратегія, що поєднує логіку формування вибірки, специфіку комунікації з інформантами та принципи інтерпретації соціального досвіду. У цій статті усна історія осмислюється саме як соціологічна дослідницька стратегія, спрямована на аналіз життєвих практик у травматичному соціокультурному контексті, з акцентом на темпоральність досвіду, індивідуальну рефлексивність та можливості типізації наративів.

Методологічну основу дослідження становить якісна соціологічна парадигма, у межах якої усна історія розглядається як цілісний дослідницький підхід, що визначає логіку роботи з емпіричним матеріалом, принципи взаємодії з інформантами та способи інтерпретації соціального досвіду, а не зводиться до окремого методу збору даних. Отримання емпіричної інформації у межах відповідного міжнародного дослідницького проєкту здійснювалося за допомогою глибинних напівструктурованих інтерв'ю як наративної форми фіксації життєвого досвіду, а аналіз матеріалів базувався на застосуванні інтерпретативного та наративного підходів. Водночас представлена стаття є рефлексивним соціологічним осмисленням аналітичного потенціалу усної історії і не має на меті вичерпний опис чи узагальнення емпіричних результатів проєктного дослідження. Залучений масив усних історій використовується насамперед як аналітичне підґрунтя для осмислення можливостей і меж усної історії як інструмента соціологічного аналізу життєвого досвіду, здатного фіксувати та інтерпретувати життєві практики в умовах травматичних соціокультурних трансформацій.

Метою дослідження є осмислення й обґрунтування аналітичних можливостей усної історії як соціологічної дослідницької стратегії у вивченні життєвих практик в умовах соціокультурної травми, зумовленої війною та вимушеною міграцією.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. У сучасному соціогуманітарному знанні дослідження життєвого досвіду індивідів у кризових і трансформаційних умовах спираються на низку теоретичних і методологічних підходів, що по-різному осмислюють взаємозв'язок соціальних змін, індивідуального сприйняття реальності та формування життєвих практик. Одним із концептуально важливих напрямів у цьому контексті є інтерпретативна соціологія, в межах якої соціальна реальність розглядається не як об'єктивно задана, а як така, що постійно конструюється й переосмислюється індивідами у процесі повсякденної взаємодії.

Значний внесок у розуміння механізмів інтерпретації соціального досвіду зробив А. Шюц, який наголошував, що індивідуальне сприйняття соціальної реальності поєднує суб'єктивний життєвий досвід із типізованими схемами розуміння, сформованими в межах соціального світу (Schutz, 1996). У цьому сенсі розповіді інформантів відображають не лише унікальні біографічні події, а й соціально опосередковані способи осмислення реальності. Такий підхід є принципово важливим для аналізу усних історій, оскільки дозволяє розглядати наративи як форму рефлексивного опрацювання досвіду, а не як просту фіксацію фактів минулого.

Подальший розвиток інтерпретативної логіки аналізу соціального досвіду простежується в дослідженнях соціальних змін і їхніх наслідків для індивідуального та колективного життя. П. Штомпка запропонував концепт культурної травми як аналітичну рамку для пояснення того, яким чином глибинні соціальні трансформації можуть руйнувати звичні системи смислів, норм і життєвих орієнтирів, створюючи стан соціальної дезорієнтації та невизначеності (Sztompka, 2000). У цьому підході травма постає не як суто психологічне явище, а як соціальний феномен, що формується внаслідок порушення усталеного соціального порядку й трансформації культурних кодів.

Соціокультурні виміри травми та адаптації ґрунтовно розробляються й у міждисциплінарних

дослідженнях. Зокрема, Л. Кірмайєр та співавтори розглядають травму як багаторівневий процес, що охоплює індивідуальні переживання, соціальні практики адаптації та взаємодію з інституційним середовищем, підкреслюючи роль культурного контексту у формуванні досвіду травматичних подій (Kirmayer et al., 2010). Цей підхід дозволяє поєднати аналіз суб'єктивного досвіду з ширшими соціальними структурами та культурними рамками.

У новітніх дослідженнях проблем вимушеної міграції, війни та переміщення населення зазначені підходи отримують подальший розвиток. Сучасні автори звертають увагу на те, що наративні й якісні підходи, зокрема усна історія, відіграють ключову роль у дослідженні досвіду біженців, оскільки дозволяють виявити не лише наслідки травми, а й повсякденні практики адаптації, стратегії виживання та осмислення нового соціального середовища (French, 2019; Diab, 2025). Наративи при цьому постають як простір, у межах якого індивіди намагаються відновити порушену біографічну безперервність.

Ці висновки узгоджуються з результатами оглядових та метасинтетичних досліджень останніх років, які також підтверджують, що наративні процеси мають суттєве значення для добробуту, соціальної інтеграції та формування відчуття приналежності серед біженців і вимушених мігрантів (Gilleard et al., 2025; Kulari & Figueiredo, 2025). У цих роботах підкреслюється, що аналіз усних свідчень і життєвих історій дозволяє вийти за межі стандартизованих показників адаптації й звернутися до глибинних соціокультурних аспектів переживання переміщення. У цьому контексті окрему увагу в сучасних дослідженнях приділено гендерно чутливому аналізу досвіду вимушеної міграції. Зокрема, у роботах, присвячених українським жінкам-переселенкам у країнах Європейського Союзу, акцентується увага на поєднанні індивідуальних життєвих стратегій із структурними умовами приймаючого соціального середовища, а також на специфіці інтеграційних практик у професійній та економічній сферах (Polishchuk et al., 2026). Такі дослідження демонструють, що аналіз життєвого досвіду вимушених мігранток потребує залучення якісних і наративних підходів, здатних відобразити складність взаємодії між особистими траєкторіями та соціокультурним контекстом.

Означені аналітичні виклики зумовили те, що методологія та методика усної історії вже набула аксіоматичного значення у сучасних соціальних дослідженнях, що пов'язано з наявністю значного масиву академічних і наукових публікацій, присвячених алгоритмам підготовки, проведення та інтерпретації результатів такого типу досліджень (Summerfield, 2005; Delgado, 2009; Pomarède, 2021; Trower, 2023; Roberta & Divino, 2023; Garwood, 2023). Водночас у науковому полі простежуються різні підходи до трактування усної історії. Частина досліджень розглядає її передусім як метод збору емпіричних даних або як форму документування індивідуальних свідчень. Натомість у соціологічних дослідженнях дедалі виразніше утверджується підхід, відповідно до якого усна історія постає як цілісна дослідницька стратегія, що поєднує специфічну логіку взаємодії з інформантами, темпоральний вимір досвіду та інтерпретативні процедури аналізу соціальної реальності (French, 2019).

Таким чином, аналіз попередніх досліджень засвідчує, що поєднання інтерпретативної соціології, концепцій соціальної та культурної травми й сучасних наративних підходів до вивчення вимушеної міграції створює продуктивну аналітичну рамку для дослідження життєвих практик у травматичних соціокультурних умовах. Саме в цій теоретико-методологічній площині розташовується підхід, реалізований у даній статті.

Результати дослідження.

Масив усних історій українських вимушених мігрантів, який став предметом рефлексивного осмислення, дає змогу окреслити досвід вимушеного переміщення в умовах війни як комплексну трансформацію життєвих практик, що охоплює як повсякденну організацію життя, так і способи осмислення інформантами власного соціального становища. Вимушена міграція у наративах постає не лише як просторовий зсув, а як розрив біографічної безперервності, що структурує життєвий час за логікою «до» і «після», формуючи відчуття тимчасовості та невизначеності майбутнього.

Інтерпретація інтерв'ю засвідчила, що навіть за умов швидкої формальної інтеграції у приймаючих країнах, зокрема отримання тимчасового захисту, доступу до соціальних виплат і базових послуг, у інформантів фіксуються стійкі прояви травматичності соціокультурного контексту. Більшість респондентів позитивно оцінюють організаційні процедури інституціоналізації свого статусу у приймаючих країнах, що підтверджується як кількісними оцінками, так і якісними свідченнями: «Отримання статусу тимчасового захисту в Бельгії зовсім не було складним і, з урахуванням великої кількості людей, зайняло лише кілька годин» (St.14, 18-29); «Іспанія прийняла нас дуже тепло. У перші дні я подала заявку на тимчасове житло…» (St.36, 18-29); «Отримання статусу тимчасового захисту та фінансової допомоги в Німеччині для мене не було складним» (St.37, 40-49); «Ми отримали документи через 16 днів після прибуття. Залишилося приємне враження від зручної організації: усе було продумано та лояльно» (St.103, 40-49).

Водночас, незалежно від приймаючої країни та умов проживання, у наративах інформантів фіксуються повторювані маркери травматичності соціокультурного середовища. Одним із таких маркерів є соціальна самотність і відчуття

відчуженості, що проявляються навіть у ситуаціях формальної соціальної підтримки: «Іноді мені стає сумно і я дуже сумую за Україною - просто хочеться почути чарівне «Добрий день» у супермаркеті замість "Bună ziua"» (St.33, 18-29); «Останнім часом я перебуваю у стані пригніченості, не впізнаю себе… ніби не рухаюся далі…» (St.56, 40-49). Для частини інформантів соціальна взаємодія у приймаючому середовищі сприймається як поверхова або позбавлена справжнього співпереживання: «Загалом я дуже комунікабельна людина, але в реаліях війни складається враження, що люди поводяться з тобою нещиро…» (St.52, 30-39).

Другим стійким маркером травматичності є вимушений розрив родинних зв'язків, який інформанти описують як постійний емоційний тиск і «підвішений стан»: «Коли живеш в очікуванні моменту, коли зможеш повернутися додому і зустрітися з чоловіком…, перебуваєш у підвішеному стані й не маєш змоги на це вплинути» (St.5, 50-59); «Важко розривати серце навпіл, адже наш старший син залишається в Україні» (St.59, 40-49). Родинна дистанція посилює відчуття незавершеності життєвих траєкторій та ускладнює формування відчуття стабільності у новому середовищі.

Наступним важливим маркером виявилася втрата економічної стабільності та незалежності, яка переживається як приниження соціального статусу та руйнування звичних моделей самозабезпечення: «З незалежних людей із нормальним доходом ми перетворилися на безхатченків, які змушені жебракувати» (St.62, 40-49); «Спочатку було важко. Я почувалася так, ніби живу за рахунок інших…» (St.83, 18-29); «Ти живеш на чужій їжі, спиш у чужих ліжках…» (St.73, 40-49). Навіть після стабілізації житлових і фінансових умов відчуття «тимчасовості» залишається домінуючим.

Вагомим чинником травматичного досвіду є також дисонанс культурно-правових норм із власними життєвими установками та звичками: «Це дещо складно, адже це незнайома країна зі своїми правилами та законами» (St.19, 30-39); «Фактором, який найбільше ускладнює повсякденне життя, є ментальність, яка тут є у людей» (St.51, 18-29). Інформанти часто порівнюють ритм життя, побутові практики та ціннісні орієнтації з українським контекстом, що ускладнює процес прийняття нового соціокультурного середовища.

У частини респондентів фіксуються прояви етнонаціональної сегрегації, які, навіть за поодинокого характеру, суттєво впливають на загальне сприйняття приймаючого суспільства: «У Польщі українців не завжди зустрічають доброзичливо» (St.22, 18-29); «Усе частіше ми з донькою чуємо, що нам слід повертатися "у свою Україну"» (St.60, 40-49). Такі епізоди підсилюють відчуття вразливості та соціальної нестійкості.

Окремим маркером травматичності виявилася інформаційна присутність російськомовного контенту, яку інформанти сприймають як символічне заперечення української культурної окремішності: «У місцевій бібліотеці є розділ із написом «українська музика», але пісні там російською мовою» (St.49, 30-39); «"Русский мир" дуже помітно присутній у Франції» (St.55, 30-39). Ці спостереження актуалізують відчуття незавершеного конфлікту навіть за межами території України.

Узагальнення масиву усних історій дозволило дійти висновку, що незалежно від об'єктивних умов приймаючого середовища, наявність сукупності зазначених маркерів формує у інформантів сприйняття соціокультурного простору як травматичного. Це свідчить про формування відносно гомогенної референціальності та рефлексивності досвіду вимушеної міграції, коли індивідуальні життєві історії виявляють типові сенсові структури та схожі способи осмислення соціальної реальності. Сфокусованість дослідження на досвіді вимушеної міграції вивела на ширший методологічний горизонт осмислення усної історії, зокрема її евристичних можливостей для аналізу життєвих практик у різних травматичних соціокультурних контекстах.

Висновки.

Проведене дослідження засвідчує, що усна історія як соціологічна дослідницька стратегія дозволяє здійснювати глибокий аналіз життєвих практик у кризових соціокультурних умовах, фіксуючи не лише подієві аспекти вимушеної міграції, а й способи інтерпретації індивідами власного досвіду та соціальної позиції у новому середовищі. Аналіз масиву усних історій українських вимушених мігрантів показав, що наративи структурують життєвий час за логікою «до» і «після», відображаючи розрив біографічної безперервності та формування відчуття тимчасовості й невизначеності.

Застосування усної історії у межах інтерпретативної соціологічної парадигми уможливило виявлення латентних маркерів травматичності соціокультурного контексту, вбудованих у повсякденні практики й наративи інформантів. До таких маркерів належать соціальна самотність і відчуття ізольованості, вимушений розрив родинних і соціальних зв'язків, втрата економічної автономії та професійної ідентичності, а також нормативний і культурний дисонанс між очікуваннями мігрантів і реальними соціальними нормами приймаючих суспільств. Виявлення цих маркерів стало можливим саме завдяки аналізу наративного виміру досвіду, який не редукується до формальних показників інтеграції. Практична цінність застосування усної історії як дослідницької стратегії полягає у можливості використання масиву наративних даних для оцінювання ефективності інституційних механізмів інтеграції та систем

соціокультурної медіації в приймаючих суспільствах. Отримані результати дозволяють критично переосмислити домінування формальних показників інтеграції, таких як працевлаштування чи володіння мовою, та підкреслюють необхідність урахування суб'єктивного досвіду й наративних форм його осмислення при розробленні та реалізації соціальної політики у сфері вимушеної міграції.

Принциповим результатом дослідження є обґрунтування усної історії не лише як методу збору емпіричної інформації, а як цілісної соціологічної дослідницької стратегії, що поєднує логіку формування вибірки, специфіку взаємодії з інформантами та аналітичні процедури інтерпретації життєвого досвіду. Усна історія забезпечує можливість переходу від індивідуальних біографічних розповідей до типізованих моделей осмислення соціальної реальності, виявляючи спільні сенсові структури в досвіді представників однієї соціальної спільноти.

Порівняльний аналіз усних історій дозволяє реконструювати ширший соціокультурний контекст, у межах якого формується індивідуальний досвід, навіть у тих випадках, коли самі інформанти не артикулюють його безпосередньо. Таким чином, усна історія виступає інструментом не лише опису життєвих подій, а й аналітичного осмислення взаємодії між індивідом і приймаючим соціокультурним середовищем, що є особливо важливим для дослідження ситуацій соціокультурної травми. При цьому досвід вимушеної міграції у даному дослідженні розглядається як аналітичний випадок, що дозволяє продемонструвати можливості усної історії в умовах травматичного соціального контексту, який потенційно може виникати у різних соціальних ситуаціях, не обмежених міграційною проблематикою.

Важливо також зазначити, що аналітичний потенціал усної історії як соціологічної дослідницької стратегії не обмежується конкретним емпіричним полем дослідження. Травматичний соціокультурний контекст може формуватися у різних соціальних ситуаціях, зокрема в умовах постконфліктних трансформацій, пандемій, економічних криз, радикальних інституційних реформ або тривалих станів соціальної невизначеності. За таких умов усна історія уможливлює аналіз способів адаптації, переосмислення соціальних норм і реконструкції життєвих стратегій, що надає їй характеру універсального інструмента дослідження життєвих практик у кризових соціальних умовах.

Таким чином, результати дослідження підтверджують, що аналіз масиву усних історій відкриває можливість глибокого й комплексного осмислення життєвих практик у травматичних соціокультурних умовах. Залежно від акцентуації дослідницьких інтересів, усна історія дозволяє встановлювати типологію причинно-наслідкових зв'язків, здійснювати реалістичний опис соціальних процесів і визначати ширший соціокультурний контекст наративів, у межах якого формуються досвід, практики та сенси повсякденних життєвих практик.

REFERENCES

Delgado, L. de A. N. (2009). História oral e narrativa: tempo, memória e identidades. *História Oral*, https://doi.org/10.51880/ho.v6i0.62

Diab, J. L. (2025). Trauma-informed participatory research in displacement contexts. *Qualitative Research in Psychology.* Advance online publication. https://doi.org/10.1177/16094069251351429

French, L. (2019). Refugee narratives: Oral history and ethnography; stories and silence. *The Oral History Review*, 46(2), 267-276. https://www.researchgate.net/publication/346413719_Refugee_Narratives_Oral_History_and_Ethnography_Stories_and_Silence

Garwood, D. (2023). Oral history projects' multiple frames of reference: Implications for stewardship. *Zenodo.* https://doi.org/10.5281/zenodo.7803690

Gilleard, A., Marino, L. V., Smith, T., & Turgoose, D. (2025). A scoping review of the role of narrative processes in refugee wellbeing. *Journal of Child and Family Studies*, 34, 2684-2697. https://doi.org/10.1007/s10826-025-03145-5

Kirmayer, L. J., Kienzler, H., Afana, A. H., & Pedersen, D. (2010). *Trauma and disasters in social and cultural context. Principles of Social Psychiatry* (Second Edition). https://doi.org/10.1002/9780470684214.ch13

Kulari, G., & Figueiredo, S. (2025). Self-perception of children and adolescents' refugees with trauma: A qualitative meta-synthesis. *Behavioral Sciences*, 15(12), Article 1647. https://doi.org/10.3390/bs15121647

Polishchuk, Y., Yereskova, T., Gernego, I., Horbov, V., & Horbova, Y. (2026). Ukrainian displaced women entrepreneurs in EU countries: Pathways to inclusion in the European business environment. *Women's Studies International Forum*, 114, 103201. https://doi.org/10.1016/j.wsif.2025.103201

Pomarède, J. (2021). Oral history and life history. In *Research methods in the social sciences: An A-Z of key concepts*. Oxford: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/hepl/9780198850298.003.0048

Roberta, C., & Divino, A. (2023). Theoretical reflections on the use of oral history as a research methodology. *Connecting expertise: Multidisciplinary development for the future*. https://www.researchgate.net/publication/372731128_Theoretical_reflections_on_the_use_of_oral_history_as_a_research_methodology

Schutz, A. (1996). The problem of social reality. *Phaenomenologica*, vol. 136. Dordrecht: Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-017-1077-0_6

Skotna, N. (2005). *Osoba u rozkolotii tsyvilizatsii: osvita, svitohliad, dii* (Monohrafiia). Lviv: Vydavnytstvo «Ukrainski tekhnolohii».

Sztompka, P. (2000). Cultural trauma: The other face of social change. *European Journal of Social Theory*, 3(4), 449-466. https://doi.org/10.1177/136843100003004004

Taheri, M., Harding, N., Stettaford, T., Fitzpatrick, S., & McCormack, L. (2024). Female-Specific Refugee Trauma Impacting Psychological Wellbeing Post-Settlement: A Scoping Review of Research. *Journal of Loss and Trauma*, 29(8), 1017-1046. https://doi.org/10.1080/15325024.2024.2325077

Trower, S. (2023). Oral history transcribed, edited, and published. In *Sound writing: Voices, authors, and readers of oral history*. Oxford: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oso/9780190905996.003.0004

Emotional Capital as a Political Resource in Democratic Processes

UDC 321.7:316.774 DOI: https://doi.org/10.15421/172677

Filipenko Larysa
Ph.D., Assoc. Prof., https://orcid.org/0000-0002-3065-2929, larafilipenko@gmail.com
Kharkiv National Automobile and Highway University (Kharkiv, Ukraine)

Abstract.
Relevance. In the context of the growing influence of digital communication, emotional capital acquires particular importance as a resource for political mobilization and legitimation. Despite numerous studies of emotions in political psychology and sociology, there remains a lack of comprehensive analyses that integrate individual, collective, and digital manifestations of emotions within the political context.
Objective. The purpose of the study is to systematize the concept of emotional capital and to assess its analytical potential for the study of political processes.
Methods. A literature review, analysis of digital communications, and examination of political mobilization practices were conducted. Emotional capital is characterized as a multidimensional social resource that combines knowledge of emotional appropriateness, practices of emotional articulation, and the capacity for collective experience.
Results. It has been established that emotionally charged messages of political leaders have greater transmission and mobilizing impact, with positive messages spreading more frequently than negative ones, as retweeting functions as a form of public self-expression. It has been found that digital platforms facilitate the rapid diffusion of emotions while simultaneously shaping symbolic participation and "click-activism." The analysis shows that emotional capital is not reducible to situational affects but is formed gradually through socialization, professional experience, and collective practices, becoming activated in various contexts.
Conclusions. The impact of emotional capital on democratic processes has been assessed, particularly with regard to the legitimacy of political narratives and civic participation. The necessity of integrating psychological, sociological, and critical approaches for a comprehensive analysis of political emotions is emphasized. It is demonstrated that applying the concept of emotional capital makes it possible to study political processes through the prism of norms, practices, and collective experiences rather than solely individual emotional reactions.
Keywords: emotional capital, political emotions, digital media, mobilization, social practices, collective experiences

Емоційний капітал як політичний ресурс у демократичних процесах

Філіпенко Лариса
Харківський національний автомобільно-дорожній університет (Харків, Україна)

Анотація.
Актуальність. В умовах зростаючого впливу цифрових комунікацій емоційний капітал набуває особливого значення як ресурс політичної мобілізації та легітимації. Незважаючи на численні дослідження емоцій у політичній психології та соціології, бракує комплексних аналізів, що інтегрують індивідуальні, колективні та цифрові прояви емоцій у політичному контексті. Мета дослідження полягає у систематизації концепту емоційного капіталу та оцінці його аналітичного потенціалу для вивчення політичних процесів.
Методи. Проведено огляд літератури, аналіз цифрових комунікацій і практик політичної мобілізації. Охарактеризовано емоційний капітал як багатовимірний соціальний ресурс, що поєднує знання про емоційну доречність, практики емоційної артикуляції та здатність до колективного переживання.
Результати. Встановлено, що емоційно насичені повідомлення політичних лідерів мають більшу трансмісію та вплив на мобілізацію, причому позитивні повідомлення поширюються частіше за негативні, оскільки ретвіт виступає формою публічного самовираження. З'ясовано, що цифрові платформи стимулюють швидке поширення емоцій, водночас формуючи символічну участь і «клік-активність». Аналіз показав, що емоційний капітал не зводиться до ситуативних афектів, а формується поступово через соціалізацію, професійний досвід і колективні практики, активуючись у різних контекстах.
Висновки. Оцінено вплив емоційного капіталу на демократичні процеси, зокрема на легітимність політичних наративів і громадську участь. Підкреслено необхідність інтеграції психологічних, соціологічних і критичних підходів для комплексного аналізу політичних емоцій. З'ясовано, що застосування концепту емоційного капіталу дозволяє досліджувати політичні процеси через призму норм, практик і колективних переживань, а не лише індивідуальних емоційних реакцій.
Ключові слова: емоційний капітал, політичні емоції, цифрові медіа, мобілізація, соціальні практики, колективні переживання

Стаття надійшла / Article arrived: 22.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted:25.02.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Вступ.

Упродовж останніх десятиліть емоції посідають дедалі помітніше місце в аналізі політичних процесів і демократичних практик. Традиційна модель раціонального політичного суб'єкта, що тривалий час домінувала в політичній науці та соціології, виявилася недостатньою для пояснення сучасних форм політичної поведінки, масової мобілізації, електоральних рішень і механізмів легітимації влади. Політичні кризи, зростання популізму, цифровізація публічної сфери, а також досвід воєнних і постконфліктних трансформацій засвідчили, що емоції не лише супроводжують політику, а виступають її структуроутворювальним елементом.

Сучасні дослідження дедалі частіше трактують емоції не як ірраціональні викривлення політичного вибору, а як соціально та культурно зумовлені ресурси, що формують політичні орієнтації, колективні ідентичності та політичну участь. Страх, гнів, надія, емпатія або обурення стають потужними чинниками політичної мобілізації, визначають динаміку суспільної солідарності та впливають на стійкість демократичних інститутів. У цьому контексті особливої актуальності набуває питання не лише про роль окремих емоцій у політиці, а про механізми їх накопичення, трансляції та конвертації у політичний вплив.

Одним із перспективних, але ще недостатньо систематизованих підходів до осмислення цієї проблематики є концепт емоційного капіталу (Cottingham, 2016; Bourdieu, 1986). Запозичуючи логіку теорій соціального та культурного капіталу, поняття емоційного капіталу дозволяє розглядати емоції як соціально визнаний ресурс, що може накопичуватися, передаватися та використовуватися для досягнення політичних і символічних цілей. У політичному контексті емоційний капітал проявляється у здатності акторів (як індивідуальних, так і колективних) формувати довіру, мобілізувати підтримку, легітимувати владу або, навпаки, підривати демократичні процедури через емоційну поляризацію.

Попри значний масив досліджень емоцій у політичній психології, соціології емоцій і культурних студіях, наукове поле залишається фрагментованим. Політична психологія зосереджується переважно на індивідуальних емоційних реакціях і виборчій поведінці; соціологічні підходи аналізують колективні емоції та соціальні норми; критичні й феміністські теорії наголошують на зв'язку емоцій із владою та нерівністю, зокрема на тому, що голос і почуття певних груп (жінок, меншин, маргіналізованих спільнот) часто ігноруються або не визнаються в офіційному політичному дискурсі, тобто вони «виключаються» з процесу прийняття рішень і публічного визнання. Водночас бракує узагальнювальних оглядових робіт, які б інтегрували ці підходи в єдину аналітичну рамку та демонстрували евристичний потенціал емоційного капіталу для аналізу демократичних процесів.

Особливої ваги ця проблема набуває в умовах цифрової трансформації публічної сфери. Соціальні мережі, алгоритмічні платформи та нові медіа радикально змінюють способи продукування та поширення емоцій, посилюючи їхню вірусність і політичну ефективність. У цифровому середовищі емоційний капітал дедалі частіше стає об'єктом стратегічного управління, як з боку політичних еліт, так і з боку громадянських рухів, що ставить під питання баланс між демократичною мобілізацією та маніпуляцією масовими почуттями.

Крім того, емоційний вимір політики тісно пов'язаний із гендерними та інтерсекційними аспектами соціальної нерівності. Норми «дозволеної» та «недозволеної» емоційності в політичному просторі по-різному впливають на легітимність чоловічого і жіночого лідерства, на доступ до публічного визнання та на сприйняття політичних акторів. У цьому сенсі аналіз емоційного капіталу відкриває можливості для критичного переосмислення демократичних практик із урахуванням гендерних і соціокультурних контекстів.

Метою статті є систематизація сучасних теоретичних підходів до аналізу емоцій у політиці та обґрунтування концепту емоційного капіталу як продуктивної аналітичної категорії для дослідження демократичних процесів. Завданнями статті є: проаналізувати основні напрями дослідження емоцій у політичній науці та соціології; розкрити зміст і теоретичні джерела поняття емоційного капіталу; окреслити роль емоційного капіталу в політичній мобілізації, демократичній стійкості та цифровій комунікації; визначити обмеження існуючих підходів і перспективи подальших досліджень.

Новизна дослідження полягає у переосмисленні емоцій не як допоміжного чинника політичної поведінки, а як форми капіталу, що має власну структурну логіку та політичну ефективність. У статті показано, що емоційний капітал функціонує як соціально вбудований ресурс, доступ до якого є нерівномірним і залежить від гендерних, інституційних і культурних контекстів.

На основі синтезу політичної психології, соціології емоцій і культурно-критичних підходів запропоновано аналітичну рамку, яка дозволяє досліджувати механізми накопичення, легітимації та конвертації емоцій у демократичних процесах – від громадянської мобілізації до цифрових режимів політичної комунікації.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій Перші дослідження емоцій у політичній науці формувалися як реакція на домінування раціоналістичних моделей політичної поведінки, які розглядали виборця як актора, орієнтованого переважно на інтереси, ідеологічні позиції та раціональний вибір (Downs, 1957; Riker & Ordeshook, 1968). У межах цих класичних теорій раціонального вибору емоції

або ігнорувалися, або трактувалися як джерело когнітивних помилок і відхилень від «оптимальної» поведінки (Lodge & Taber, 2000; Marcus, Neuman, & MacKuen, 2000). Такий підхід підкреслював перевагу раціональної мотивації та ідеологічної відповідності, водночас зводячи емоційний досвід до побічного або негативного фактору, який може спотворювати прийняття політичних рішень.

Перелом у цій традиції відбувся наприкінці XX століття, коли дослідники політичної психології почали системно доводити, що емоції є не зовнішнім чинником, а внутрішнім елементом політичного мислення. Однією з програмних робіт у цьому напрямі стала стаття Джорджа Маркуса "Emotions in Politics" (2000), у якій автор прямо зазначає, що емоції є центральними для політичного судження, а не його протилежністю (Marcus, 2000).

Подальший розвиток цих ідей продовжився у межах теорії афективного інтелекту (Affective Intelligence Theory), розробленої Дж.Маркусом, Расселом Нойманом та Майклом Макк'юеном. У своїй фундаментальній праці Affective Intelligence and Political Judgment (2000) автори підкреслюють, що емоції виконують сигнальну функцію, регулюючи співвідношення між звичними політичними орієнтаціями та готовністю до їх перегляду. Зокрема, тривога та страх, за Маркусом і співавторами, активують пізнавальну настороженість і стимулюють громадян шукати нову інформацію, тоді як ентузіазм сприяє відтворенню вже наявних політичних лояльностей (Marcus et al., 2000).

У подальших дослідженнях ця логіка була розширена в роботах Теда Брайдера та інших авторів, які показали, що різні емоції мають відмінні політичні наслідки. Так, гнів, на відміну від страху, не стимулює рефлексію, а навпаки – посилює схильність до простих, поляризованих рішень і підвищує готовність до конфронтаційної політичної поведінки (Brader, 2006). У цьому контексті емоції почали розглядатися як чинник не лише мобілізації, а й політичної поляризації.

Важливим етапом інституціоналізації цього підходу стало включення проблематики емоцій до провідних оглядових видань, зокрема Annual Review of Political Science. У відповідних оглядах підкреслюється, що емоції є невід'ємною складовою формування політичних установок, довіри та громадянської участі (Huddy, Mason & Aarøe, 2015). Таким чином, емоційний вимір політики поступово набув статусу легітимного об'єкта політичного аналізу.

Водночас критики політично-психологічного підходу звертають увагу на його методологічні обмеження. Як зазначає Норберт Еліас у ширшому соціологічному контексті, зведення емоцій до індивідуальних психічних станів ризикує ігнорувати їхню соціальну історичність та залежність від структур влади. Аналогічну критику висловлюють соціологи емоцій наголошуючи, що політична психологія часто недостатньо враховує культурні норми та нерівний доступ різних груп до емоційного вираження.

Таким чином, політично-психологічний підхід відіграв ключову роль у реабілітації емоцій у політичній науці, але водночас залишив відкритим питання про соціальну, нормативну та владну природу емоцій, що зумовило подальший розвиток альтернативних теоретичних рамок.

На відміну від політичної психології, соціологія емоцій розглядає емоції не як суто індивідуальні переживання, а як соціально сконструйовані феномени, вбудовані в структури норм, ролей і інституцій. Одним із ключових положень цього підходу є твердження, що емоції формуються й регулюються суспільством через так звані «правила почуттів» (feeling rules). Однією з найвідоміших дослідників у становленні цього напряму стала Арлі Рассел Гохшильд, яка у своїй праці The Managed Heart запропонувала концепцію «правил почуттів» (feeling rules). Гохшильд показала, що суспільство встановлює нормативні очікування щодо того, які емоції є доречними в певних соціальних ситуаціях і хто має право їх демонструвати. За її твердженням, емоції є не лише внутрішніми станами, а «формами соціальної праці», що підтримують існуючий соціальний порядок. (Hochschild, 1983).

У політичному контексті це означає, що емоційні прояви громадян і політичних акторів підпорядковуються нормам легітимності, які залежать від статусу, гендеру та інституційної ролі. Гохшильд підкреслює, що контроль над емоціями є формою влади, оскільки соціально встановлені правила визначають, які почуття вважаються значущими або доречними, а які – надмірними чи недоречними (Hochschild, 2008). Подальший розвиток соціологічного аналізу емоцій пов'язаний із теорією інтерактивних ритуалів Рендала Коллінза. У праці Interaction Ritual Chains Коллінз стверджує, що колективні емоції виникають у процесі повторюваних соціальних взаємодій і здатні продукувати так звану «емоційну енергію», яка підтримує солідарність і довготривалу залученість до колективної дії (Collins, 2004). Ця концепція має безпосереднє значення для аналізу політичних рухів, протестів і громадянської участі, де спільні емоційні переживання стають джерелом політичної мобілізації.

Важливий внесок у соціологічне осмислення емоцій зробив також Норберт Еліас, який розглядав емоції як історично змінні феномени, тісно пов'язані з процесами цивілізації та формування державної влади. У його підході емоційний контроль є результатом довготривалих соціальних трансформацій, а не індивідуального вибору (Elias, 1994). Це дозволяє аналізувати політичні емоції як продукт історичних режимів влади й соціального порядку.

Іншими словами, соціологія емоцій розширює аналітичні межі дослідження політики, розглядаючи емоції як колективний і структурний ресурс, що формується в межах соціальних інститутів і може бути використаний для підтримки або трансформації демократичних практик.

Треба також згадати про культурно-критичні та феміністські підходи до аналізу емоцій, що виникли як відповідь на обмеження як психологічних, так і класичних соціологічних моделей, які часто недооцінювали зв'язок емоцій із владою, ідеологією та соціальною нерівністю. У межах цих підходів емоції розглядаються не просто як соціально регульовані феномени, а як інструменти політичного впорядкування та виключення.

Центральне місце в цьому напрямі посідає праця Сари Ахмед The Cultural Politics of Emotion, у якій авторка обґрунтовує підхід, відповідно до якого емоції не є властивістю окремих суб'єктів, а циркулюють між тілами, об'єктами та дискурсами (Ahmed, 2004). За Ахмед, емоції «працюють» (do things), створюючи межі між «своїми» і «чужими» та закріплюючи ієрархії приналежності. У політичному контексті страх, ненависть або любов стають засобами формування національних ідентичностей і виправдання політичних рішень.

Феміністські дослідниці також акцентують увагу на гендерній асиметрії емоційної легітимності. Ахмед зазначає, що емоції, асоційовані з жінками (емпатія, турбота, вразливість), часто знецінюються в політичній сфері, тоді як емоційні прояви чоловіків можуть інтерпретуватися як ознака сили або лідерства (Ahmed, 2010). Це створює нерівні умови доступу до політичного визнання.

Подібні ідеї розвиває Лорен Берлант, яка вводить поняття «публічної емоційної культури» та аналізує, як колективні почуття формують уявлення про громадянство й нормальність (Berlant, 2011). Берлант підкреслює, що емоційні режими сучасних демократій можуть одночасно підтримувати ілюзію участі та відтворювати структурну нерівність.

У межах квір- і феміністських студій важливу роль відіграє також концепція афективних архівів, запропонована Анн Цвєткович. Вона показує, що емоційний досвід маргіналізованих груп часто виключається з офіційних наративів пам'яті, але зберігається в альтернативних формах культурної репрезентації (Cvetkovich, 2003). Це має безпосереднє значення для аналізу політики пам'яті та емоційного виміру демократичних процесів. Отже, культурно-критичні та феміністські підходи дозволяють осмислювати емоції як форму символічного та політичного капіталу, доступ до якого є нерівномірним і залежить від гендеру, класу та соціального статусу. Саме в цьому контексті концепт емоційного капіталу набуває особливої аналітичної ваги.

Розглянуті підходи демонструють багатовимірність аналізу емоцій у політиці, водночас виявляючи його фрагментарність. Узагальнення цих підходів створює підґрунтя для використання концепту емоційного капіталу як інтегративної аналітичної рамки. Такий підхід дозволяє одночасно враховувати психологічні, соціальні та культурні виміри емоцій, розглядаючи їх як ресурс, що може накопичуватися, легітимуватися та конвертуватися в політичний вплив у межах демократичних процесів.

Результати дослідження.

Запровадження концепту емоційного капіталу в аналізі політичних процесів зумовлен потребою подолати фрагментарність існуючих підходів до дослідження емоцій у політиці та інтегрувати психологічні, соціологічні й культурно-критичні перспективи в єдину аналітичну систему.

У цьому дослідженні емоційний капітал розглядається не як індивідуальна психологічна характеристика або сукупність емоційних компетентностей, а як соціально структурований ресурс, що формується в межах конкретних політичних і культурних режимів та має безпосередні наслідки для демократичної мобілізації, легітимації влади й відтворення нерівностей.

Теоретично концепція емоційного капіталу спирається на бурдьєвське розуміння капіталу як багатоформного ресурсу, здатного накопичуватися, визнаватися та конвертуватися в символічний і політичний вплив у межах певних полів влади (Bourdieu, 1986). У політичному контексті емоційний капітал набуває специфічної динаміки. Він пов'язаний із нормативною ієрархією емоцій, нерівним доступом до легітимного емоційного вираження та здатністю окремих акторів і колективів артикулювати почуття довіри, страху, надії чи обурення як підставу для політичної дії. Саме в цьому сенсі емоційний капітал постає як ключовий ресурс сучасної демократії, що поєднує індивідуальний емоційний досвід із макроструктурами влади.

На відміну від поширених у психології понять емоційного інтелекту або емоційних компетентностей, емоційний капітал акцентує не індивідуальні здібності саморегуляції, а соціально та історично сформовану цінність певних емоційних стилів. Емоції в цьому підході розглядаються як вбудовані в ієрархії, норми та очікування, де одні почуття визнаються легітимними й раціональними, тоді як інші маргіналізуються або інтерпретуються як прояв слабкості. Саме ця структурна нерівність у символічному статусі емоцій і становить ядро концепту емоційного капіталу.

Визначення Марсі Котінгхем, яка розглядає емоційний капітал як сукупність знань, навичок управління емоціями та здатності переживати емоції, що мають транс ситуативний характер, дозволяє підкреслити його відмінність від ситуативних емоційних реакцій. Емоційний капітал не зводиться

до випадкового афекту в конкретній політичній події, він формується поступово через соціалізацію, професійний досвід, участь у колективних практиках і може активуватися в різних, іноді дуже віддалених одна від одної ситуаціях (Cottingham, 2016). Політик, громадський лідер або активіст «приносить» із собою певний емоційний репертуар, який розпізнається іншими і або посилює його легітимність, або, навпаки, обмежує її.

Принциповим у цьому контексті є розмежування емоційного капіталу та емоційної праці. Класичний аналіз Арлі Гохшильд показує, що емоційна праця передбачає дотримання нормативних очікувань щодо почуттів у професійних і публічних ролях – демонстрацію стриманості, впевненості або лояльності відповідно до інституційних вимог (Hochschild, 1983). Натомість концепт емоційного капіталу дозволяє пояснити, чому однакові емоційні прояви можуть по-різному оцінюватися в політичному полі. В одних випадках вони конвертуються в довіру та авторитет, а в інших – інтерпретуються як надмірні або недоречні. Йдеться не про техніку контролю почуттів, а про структурно нерівний доступ до легітимного використання емоцій як політичного ресурсу.

Зв'язок емоційного капіталу з макроструктурами влади дозволяє розглядати його як складову соціальної нерівності. Подібно до культурного або соціального капіталу, він формується в межах конкретних політичних, культурних і гендерних умов і тому розподіляється асиметрично. Дослідження гендеру й емоцій у політиці показують, що афективні стилі, асоційовані з рішучістю або гнівом, сприймаються як ознака політичної сили переважно тоді, коли їх демонструють соціально привілейовані актори, тоді як емоції турботи, вразливості або емпатії залишаються політично знеціненими (Ahmed, 2004). Наприклад, емоційна відкритість або афективна риторика чоловіка-політика часто інтерпретується як ознака автентичності, харизми або рішучості. Натомість аналогічна емоційна експресивність жінки-політикині нерідко маркується як нестабільність, слабкість або «надмірна емоційність», що нібито суперечить вимогам політичної раціональності.

З аналітичної точки зору емоційний капітал може бути досліджений як багатовимірний соціальний ресурс, що проявляється через поєднання нормативних знань про емоційну доречність, практик емоційної артикуляції та здатності до колективного переживання. Аналітичне застосування цього концепту не передбачає прямого вимірювання інтенсивності емоцій, а радше зосереджується на виявленні умов, за яких певні емоційні стилі визнаються легітимними, переконливими або політично ефективними (Wetherell, 2012).

У дослідницькому плані це відкриває можливості для використання якісних і змішаних методів, зокрема дискурс-аналізу політичної риторики, аналізу медійних і цифрових репрезентацій емоцій, а також вивчення практик політичної мобілізації й пам'яті (Jasper, 2018; Papacharissi, 2015). Емоційний капітал може фіксуватися через повторюваність емоційних наративів, реакції аудиторій, символічне закріплення певних почуттів у публічному просторі та асиметричний доступ різних акторів до емоційної легітимності.

Таким чином, емоційний капітал постає як соціально вбудований і практично реалізований ресурс, що поєднує індивідуальний емоційний досвід із макрорівнем політичних структур. Саме це робить його продуктивним теоретичним інструментом для подальшого аналізу демократичних процесів, зокрема в умовах цифрової політики, де емоції алгоритмічно підсилюються, капіталізуються та включаються в нові режими влади (Tufekci, 2017)

Перехід від теоретичного осмислення емоційного капіталу до аналізу його ролі в реальних політичних процесах демонструє, що емоції виступають не лише фоном політики, а одним із ключових механізмів формування участі, легітимності та стабільності демократичних режимів.

Дослідження соціальних рухів показують, що мобілізація значною мірою залежить від здатності активістів формувати спільні емоційні рамки, у межах яких особистий досвід інтерпретується як частина колективної проблеми. Тут проявляється функція емоційного капіталу: актори, які здатні артикулювати почуття несправедливості та надії, здобувають символічний авторитет і залучають ширші групи до участі. Показовим є досвід руху за громадянські права у США, де мобілізаційний потенціал колективних емоцій був безпосередньо пов'язаний із мовою надії та моральної солідарності. Наприклад, у своїй промові у Вашингтоні 1963 року Мартін Лютер Кінг апелював до спільної надії, перетворюючи індивідуальні переживання дискримінації на ресурс колективної політичної дії (Martin Luther King Jr., 1963).

Теорія інтерактивних ритуалів Рендала Коллінза пояснює, чому повторювані спільні дії (мітинги, публічні зібрання, волонтерські ініціативи) продукують стійку «емоційну енергію», що підтримує довготривалу залученість громадян. У цьому сенсі демократична участь є не лише інституційною процедурою, а й процесом формування емоційної солідарності. Водночас мобілізаційний потенціал емоцій може бути конструктивним або деструктивним: страх чи образа здатні активізувати участь, але можуть також створювати умови для політичної поляризації та авторитарних тенденцій.

Сучасні демократичні суспільства дедалі частіше стикаються з явищем політичної поляризації, в межах якої громадяни сприймають опонентів не як носіїв альтернативних поглядів, а як загрозу для власної ідентичності. Ключову роль у цьому процесі відіграють емоції гніву, страху та образи, які

підвищують конфронтаційну поведінку та знижують готовність до компромісу. Популістські стратегії часто апелюють до таких емоцій, створюючи чітку опозицію між «народом» і «елітами» або «своїми» і «чужими».

В цифровому середовищі емоційний капітал проявляється в нових формах та набуває ще більшої сили впливу. Аналіз цифрових комунікацій демонструє, що емоційно насичені повідомлення політичних лідерів мають більшу трансмісію та вплив на мобілізацію, ніж менш емоційні. Наприклад, аналіз понад 3 000 твітів австрійських політичних лідерів показав, що повідомлення з високим рівнем емоційного збудження мали вищу ймовірність поширення, водночас емоційно позитивні повідомлення ретвітилися частіше, ніж негативні (Pivecka et al., 2022). Це пов'язано з тим, що ретвіт у соціальних мережах є формою публічного самовираження: користувачі, поширюючи повідомлення, символічно асоціюють себе з його змістом. Позитивні емоційні наративи сприймаються як соціально безпечніші та менш конфліктні, тоді як негативна емоційна риторика політичних акторів частіше асоціюється з конфронтацією й потенційним соціальним осудом, що знижує готовність до її публічного поширення. До того ж цифрові платформи створюють механізми швидкого поширення афектів, що можуть стимулювати громадянську активність, але одночасно формувати поверхневу «клік-активність» або символічну участь. (Morozov, 2011; Tufekci, 2017).

Алгоритмічні стрічки новин надають перевагу емоційно насиченому контенту, формуючи середовища, де користувачі рідше стикаються з альтернативними інтерпретаціями подій (Pariser, 2011). Це створює своєрідний ефект «емоційної компенсації», відчуття справедливості виникає без фактичної трансформації політичних практик. Публічне онлайн-засудження нерідко не супроводжується реальними інституційними змінами, а цифрові хвилі мобілізації швидко згасають через відсутність довготривалих структур та організацій (Tufekci, 2017).

Попри це, емоційний капітал залишається ключовим ресурсом мобілізації та формування політичної солідарності. Водночас його нерівний розподіл може підсилювати політичну нерівність, певні емоції одних груп легітимізуються, а аналогічні емоції інших інтерпретуються як радикальні або нестабільні (Ahmed, 2004).

Попри стрімке зростання інтересу до емоційного виміру політики, сучасні дослідження залишаються методологічно та концептуально фрагментованими. Політична психологія, соціологія емоцій, культурні студії та критичні підходи часто розвиваються паралельно, використовуючи різні понятійні апарати та аналітичні інструменти. Одним із ключових обмежень є переважання досліджень, зосереджених на індивідуальних психологічних реакціях, тоді як колективні та структурні виміри емоційної мобілізації залишаються недостатньо розробленими. Значна частина емпіричних досліджень зосереджується на аналізі короткострокових реакцій виборців або ефектів політичної реклами, тоді як механізми накопичення емоційних ресурсів у довгостроковій перспективі залишаються менш дослідженими.

Іншою проблемою є складність вимірювання емоцій у політичному контексті. Емоційні прояви в публічній комунікації не завжди відображають реальні переживання, оскільки політичні актори використовують стратегічну риторику. Особливо складним стає аналіз у цифровому середовищі, де алгоритмічні механізми підсилюють найбільш емоційно насичені повідомлення незалежно від їхньої достовірності.

Суттєвим обмеженням є західноцентричність більшості досліджень, які базуються на матеріалах стабільних демократій Західної Європи та Північної Америки. Досвід суспільств, що переживають війну, постконфліктну трансформацію або глибоку політичну нестабільність, досліджений значно менше. У таких умовах роль емоційного капіталу суттєво відрізняється, оскільки емоції страху, втрати, травми або солідарності стають центральними чинниками політичної поведінки.

Подальші дослідження цієї теми можуть розвиватися в кількох напрямах. По-перше, важливо поєднувати психологічні, соціологічні та медіадослідницькі підходи для аналізу того, як емоції формуються, циркулюють і конвертуються у політичний вплив у цифровому середовищі. По-друге, потрібно розвивати методи дослідження колективних емоцій через аналіз публічних дискурсів, цифрових комунікацій та практик громадянської участі. По-третє, перспективним є вивчення ролі емоційного капіталу у забезпеченні демократичної стійкості під час криз, воєнних конфліктів та масштабних соціальних трансформацій.

Отже, концепт емоційного капіталу відкриває значний потенціал для подальших досліджень, проте його повноцінне використання потребує міждисциплінарної інтеграції, уточнення методологічних інструментів та розширення емпіричної бази за межами усталених дослідницьких контекстів.

Висновки.

У статті здійснено систематизацію сучасних теоретичних підходів до аналізу емоцій у політиці та обґрунтовано доцільність використання концепту емоційного капіталу як інтегративної аналітичної категорії для дослідження демократичних процесів. Проведений аналіз засвідчує, що емоції не є периферійним або допоміжним чинником політичного життя, а виступають структуроутворювальним елементом політичної взаємодії, впливаючи на формування політичних ідентичностей, громадянської участі, мобілізації та легітимності влади.

Поєднання підходів політичної психології, соціології емоцій, культурних і критичних теорій дозволило розглядати емоції як соціально вбудований ресурс, здатний накопичуватися, визнаватися та конвертуватися у символічний і політичний вплив. Запропонований концепт емоційного капіталу дає змогу подолати редукцію емоцій до індивідуальних психологічних реакцій і водночас врахувати їхню нормативну, культурну та владну зумовленість. Показано, що доступ до емоційного капіталу є нерівномірним і залежить від гендерних, інституційних і соціокультурних контекстів, що має безпосередні наслідки для якості демократичної участі.

Окрему увагу приділено цифровому виміру політики, у межах якого емоційний капітал набуває нових форм функціонування. З одного боку, цифрові платформи посилюють можливості швидкої емоційної мобілізації та залучення громадян до публічної сфери; з іншого – вони сприяють поширенню поверхневої символічної участі, політичної поляризації та алгоритмічного підсилення афективних наративів. Це свідчить про амбівалентний характер емоційного капіталу, який може одночасно підтримувати демократичну солідарність і створювати ризики маніпуляції масовими почуттями.

Отже, емоційний капітал постає як ключовий ресурс сучасної демократії, що поєднує індивідуальний емоційний досвід із макроструктурами влади та політичної комунікації. Його аналітичне використання відкриває перспективи для глибшого розуміння механізмів легітимації, мобілізації та демократичної стійкості в умовах цифрової трансформації та соціально-політичних криз. Подальші дослідження потребують міждисциплінарної інтеграції, уточнення методологічних інструментів аналізу емоцій та розширення емпіричної бази, зокрема за межами західноцентричних дослідницьких контекстів.

REFERENCES

Ahmed, S. (2004). *The cultural politics of emotion*. Edinburgh University Press. https://catalogue.nla.gov.au/Record/3257870

Barrett, L. F., & Russell, J. A. (1998). Independence and bipolarity in the structure of current affect. *Journal of Personality and Social Psychology, 74*(4), 967–984. https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0022-3514.74.4.967

Berger, J. (2011). Arousal increases social transmission of information. *Psychological Science, 22*(7), 891–893. https://doi.org/10.1177/0956797611413294

Berger, J., & Milkman, K. L. (2012). What makes online content viral? *Journal of Marketing Research, 49*(2), 192–205. https://doi.org/10.1509/jmr.10.0353

Berlant, L. (2011). *Cruel optimism*. Duke University Press. https://www.dukeupress.edu/cruel-optimism

Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241–258). Greenwood. https://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/fr/bourdieu-forms-capital.htm

Cottingham, M. D. (2016). Theorizing emotional capital. *Theory and Society, 45*(5), 451–470. https://doi.org/10.1007/s11186-016-9278-7

Collins, R. (2004). *Interaction ritual chains*. Princeton University Press. https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691123899/interaction-ritual-chains?srsltid=AfmBOoq83V4FjoCa2CXJVrHiaxn70D0icbGlzEO1KlYKi6SusRVj23H8

Cvetkovich, A. (2003). *An archive of feelings: Trauma, sexuality, and lesbian public cultures*. Duke University Press.https://doi.org/10.1215/9780822384434

Downs, A. (1957). *An economic theory of democracy.* Harper. https://eva.fcs.udelar.edu.uy/pluginfile.php/128954/mod_resource/content/1/Anthony%20Downs%20-%20An%20Economic%20Theory%20of%20Democracy-Harper%20and%20Row%20(1957).pdf

Elias, N. (1994). *The civilizing process*. Blackwell. https://www.scribd.com/document/360846636/Elias-1994-the-Civilizing-Process

Hochschild, A. R. (1983). *The managed heart: Commercialization of human feeling*. University of California Press. https://doi.org/10.1525/9780520951853

Huddy, L., Mason, L., & Aarøe, L. (2015). Expressive partisanship: Campaign involvement, political emotion, and partisan identity. *American Political Science Review*, 109(1), 1–17. https://doi.org/10.1017/S0003055414000604

Jasper, J. M. (2018). *The emotions of protest*. University of Chicago Press. https://doi.org/10.7208/chicago/9780226561813.001.0001

Lodge, M., & Taber, C. S. (2013). *The rationalizing voter: Unconscious thought in political information processing*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9781139032490

Marcus, G. E. (2000). Emotions in politics. *Annual Review of Political Science, 3*, 221–250. https://www.researchgate.net/publication/249558180_Emotions_in_Politics

Marcus, G. E., Neuman, W. R., & MacKuen, M. (2000). *Affective intelligence and political judgment*. University of Chicago Press. https://mitpressbookstore.mit.edu/book/9780226504681?utm_source=chatgpt.com

Papacharissi, Z. (2014). *Affective publics: Sentiment, technology, and politics*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199999736.001.0001

Pivecka, N., Ratzinger, R. A., & Florack, A. (2022). Emotions and virality: Social transmission of political messages on Twitter. *Frontiers in Psychology, 13*, Article 931921. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.931921

Riker, W. H., & Ordeshook, P. C. (1968). A theory of the calculus of voting. *American Political Science Review,* 62(1), 25–42. https://doi.org/10.2307/1953324

Russell, J. A. (1980). A circumplex model of affect. *Journal of Personality and Social Psychology, 39*(6), 1161–1178. https://doi.org/10.1037/h0077714

Stieglitz, S., & Dang-Xuan, L. (2013). Emotions and information diffusion in social media – Sentiment of microblogs and sharing behavior. *Journal of Management Information Systems,* 29(4), 217–248. https://doi.org/10.2753/MIS0742-1222290408

Tufekci, Z. (2017). T*witter and tear gas: The power and fragility of networked protest*. Yale University Press. https://yalebooks.yale.edu/9780300228175/twitter-and-tear-gas/

Wetherell, M. (2012). *Affect and emotion: A new social science understanding*. Sage Publications. https://openlibrary.org/works/OL16714320W/Affect_and_emotion

Dynamics of Poverty and Social Inequality in the Socio-Economic Discourse of Ukraine

UDC 316.344-044.965:364.662:355.01](477)"1991/2025"
DOI: https://doi.org/10.15421/172678

Kovalisko Natalia
Dr.Sc., Full Prof., https://orcid.org/0000-0002-1466-6132, nataliya.kovalisko@lnu.edu.ua
Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)

Abstract.
The article actualizes the issue of the dynamics of poverty and social inequality in Ukraine throughout the period of independence under conditions of economic transformation, structural crises, and military events. It has been revealed that current processes of socio-economic differentiation are acquiring the features of a long-term structural challenge affecting social stability, public trust, and prospects for post-war recovery. It has been clarified that poverty in Ukrainian society has transformed from mass monetary poverty in the 1990s into multidimensional, deprivation-based, and war-induced poverty in 2014–2025, which requires comprehensive scholarly analysis.

The purpose of the article is to provide a comprehensive analysis of the dynamics of poverty and social inequality in the socio-economic discourse of Ukraine in 1991–2025 through the combination of objective statistical indicators and subjective assessments of the population.

Results. The main stages of poverty transformation have been identified: the hyperinflationary period of the 1990s, relative stabilization in the 2000s, crisis waves of 2008–2009 and 2014–2015, and the sharp increase in poverty caused by the full-scale war in 2022–2025. It has been established that alongside traditional monetary poverty, new forms have emerged, including medical, housing, credit-financial, and sudden war-related poverty. The impact of military actions on the expansion of social risk groups, particularly internally displaced persons, elderly people, and households with children, has been assessed. It has been clarified that subjective poverty serves as a sensitive indicator of socio-economic shocks and reflects the level of trust in the future. The patterns of divergence between objective statistical indicators and public perceptions of inequality have been characterized.

Conclusions. It has been established that poverty and social inequality in Ukraine have transformed from cyclical crisis phenomena into a systemic structural issue. It has been demonstrated that effective poverty reduction requires combining monetary, deprivation-based, and subjective assessment criteria, as well as adaptive social policy mechanisms aimed at supporting vulnerable groups and reducing regional disparities.

Keywords: poverty, social inequality, subjective poverty, deprivation, social stratification, war-induced poverty, Ukraine

Динаміка бідності та соціальної нерівності в соціально-економічному дискурсі України

Коваліско Наталія
Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна)

Анотація.
У статті актуалізовано проблему динаміки бідності та соціальної нерівності в Україні впродовж періоду незалежності в умовах трансформаційної економіки, структурних криз і воєнних подій. Виявлено, що сучасні процеси соціально-економічної диференціації набувають ознак довготривалого структурного виклику, який впливає на соціальну стабільність, рівень довіри та перспективи післявоєнного відновлення. З'ясовано, що бідність в українському суспільстві трансформувалася від масової монетарної у 1990-х роках до багатовимірної, депривaційної та воєнної бідності у 2014–2025 рр., що потребує комплексного наукового осмислення.

Метою статті є комплексний аналіз динаміки бідності та соціальної нерівності в соціально-економічному дискурсі України у 1991–2025 роках на основі поєднання об'єктивних статистичних показників і суб'єктивних оцінок населення.

Результати. Виявлено основні етапи трансформації бідності: гіперінфляційний період 1990-х років, відносну стабілізацію 2000-х, кризові хвилі 2008–2009 та 2014–2015 років, а також різке зростання бідності внаслідок повномасштабної війни 2022–2025 років. Встановлено, що поряд із традиційною монетарною бідністю сформувалися нові форми – медична, житлова, кредитно-фінансова та раптова воєнна бідність. Оцінено вплив воєнних дій на розширення груп соціального ризику, зокрема внутрішньо переміщених осіб, пенсіонерів та домогосподарств із дітьми. З'ясовано, що суб'єктивна бідність є чутливим індикатором соціально-економічних шоків і відображає рівень довіри до майбутнього. Охарактеризовано закономірності розриву між об'єктивними статистичними показниками та масовими уявленнями про масштаби нерівності.

Висновки. Встановлено, що бідність і соціальна нерівність в Україні трансформувалися з циклічних кризових явищ у системний структурний феномен. Доведено, що ефективна протидія бідності потребує поєднання монетарних, депривaційних та суб'єктивних критеріїв оцінки, а також адаптивних механізмів соціальної політики, орієнтованих на підтримку вразливих груп і зменшення регіональних диспропорцій.

Ключові слова: бідність, соціальна нерівність, суб'єктивна бідність, депривація, соціальна стратифікація, воєнна бідність, Україна

Стаття надійшла / Article arrived: 23.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted:26.02.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Вступ.

Проблематика бідності та соціальної нерівності посідає центральне місце в соціально-економічному дискурсі України впродовж усього періоду незалежності. Трансформаційні процеси 1990-х років, структурні реформи початку 2000-х, фінансово-економічні кризи, воєнні події 2014 року та повномасштабна агресія 2022–2025 років істотно змінили як реальні параметри соціально-економічної диференціації, так і суспільні уявлення про масштаби та причини бідності. У сучасних умовах бідність і нерівність набувають ознак довготривалих структурних викликів, що впливають на соціальну стабільність, рівень довіри, політичну мобілізацію та перспективи післявоєнного відновлення.

Актуальність дослідження зумовлена кількома чинниками. По-перше, за період незалежності відбулося не лише кількісне коливання показників бідності, а й зміна її якісних форм – від масової монетарної бідності 1990-х до багатовимірної, деприваційної та воєнної бідності 2014–2025 років. По-друге, спостерігається зростання розриву між об'єктивними статистичними показниками та суб'єктивними оцінками власного добробуту, що формує специфічну «презумпцію несправедливості» та впливає на суспільні настрої. По-третє, трансформація державних підходів до визначення прожиткового мінімуму, соціальних стандартів і механізмів підтримки потребує наукової рефлексії щодо їхньої відповідності сучасним викликам.

Метою статті є комплексне дослідження динаміки бідності та соціальної нерівності в Україні в період незалежності через поєднання об'єктивних соціально-економічних показників і дискурсивних інтерпретацій цього явища в науковому, експертному та суспільному просторі. Завданнями дослідження є: (1) окреслення основних етапів трансформації бідності та нерівності; (2) аналіз змін у підходах до їх вимірювання; (3) виявлення особливостей суб'єктивної бідності як індикатора соціально-економічних шоків; (4) визначення новітніх форм бідності, що виникли внаслідок воєнних подій.

Методологічною основою дослідження є поєднання структурно-стратифікаційного, інституційного та дискурсивного підходів. Використано аналіз офіційних статистичних даних (Держстат, Світовий банк, національні моніторинги), вторинний аналіз результатів соціологічних досліджень, порівняльно-історичний метод для виокремлення етапів трансформації бідності, а також елементи дискурс-аналізу для інтерпретації змін у суспільному осмисленні проблеми. Поєднання кількісного та якісного аналізу дозволяє розглядати бідність не лише як економічний показник, а як соціально сконструйовану реальність, що формується під впливом інституційних умов, масових очікувань та кризових подій.

У сучасній науковій традиції предмет дослідження – бідність і соціальна нерівність – трактується багатовимірно. Класичні стратифікаційні підходи розглядають нерівність як структурний розподіл ресурсів, влади та життєвих шансів між соціальними групами. Економіко-демографічний підхід акцентує на монетарних показниках, рівні доходів і споживання. Деприваційна концепція визначає бідність через обмеження доступу до базових благ і соціальних стандартів. Суб'єктивний підхід зосереджується на самооцінках матеріального становища та відчутті соціальної несправедливості. Інституційний вимір пов'язує масштаби бідності з ефективністю державної політики, системою соціальних гарантій та законодавчим визначенням меж прожиткового мінімуму.

Таким чином, бідність і соціальна нерівність розглядаються як багатовимірні соціально-економічні явища, динаміка яких відображає глибинні трансформації українського суспільства впродовж 1991–2025 років. Їх аналіз у межах соціально-економічного дискурсу дозволяє поєднати об'єктивні показники з інтерпретаційними рамками, що формують суспільне сприйняття нерівності та визначають політичні й соціальні пріоритети розвитку держави.

Аналіз попередніх досліджень свідчить, що українські студії соціальної нерівності та бідності еволюціонували від теоретичного осмислення трансформацій пострадянського суспільства до складних емпіричних і міждисциплінарних аналізів сучасних форм бідності. Значна увага приділялася змінам соціальної структури, класових і статусних ієрархій та нерівному доступу до ресурсів і життєвих шансів, при цьому нерівність розглядалася як структурне явище, зумовлене характером реформ, інституційними обмеженнями та радянською спадщиною (Хмелько, 2003).

Вагоме місце займають емпіричні дослідження динаміки соціальних змін, що базуються на довготривалих соціологічних моніторингах рівня життя, бідності та соціального самопочуття населення, які дозволили простежити вплив криз і зростання нерівності на масові уявлення про соціальну справедливість і бідність (Головаха & Паніна, 2008; Симончук, 2024). Окремо аналізувалося сприйняття доходної нерівності, політики перерозподілу та змін у соціальній структурі, зокрема в умовах повномасштабної війни (Коваліско & Макеєв, 2018, 2020; Оксамитна & Симончук, 2020; Симончук, 2024).

Суттєвий внесок зроблено у розвиток методології вимірювання нерівності та бідності, зокрема через розробку комплексних показників соціальної стратифікації й багатовимірних підходів, що поєднують монетарні, деприваційні та суб'єктивні критерії, а також враховують вікові, територіальні й соціально-професійні відмінності та роль державної

політики (Прибиткова, 2005; Лібанова, 2012, 2020, 2024; Балакірєва, 2011).

У новітніх дослідженнях акцент зміщується на аналіз нових форм бідності, спричинених економічними кризами, воєнними діями та демографічними змінами, з особливою увагою до вразливості літніх людей, внутрішньо переміщених осіб і населення зон бойових дій, де бідність постає як комплексна загроза людському розвитку та соціальній згуртованості (Черенько, 2021, 2025).

Парадокс української нерівності полягає у поєднанні формальної «рівності» та фактично високого рівня нерівності. З одного боку, це зумовлено дефіцитом достовірних даних про доходи найбагатших верств і тінізацією економіки, що ускладнює коректні оцінки нерівності (Novokmet, Piketti & Zucman, 2017: p. 40; Коваліско & Макеєв, 2020: с. 40). З іншого боку, сукупні показники ВВП, доходів і якості життя вказують на високий рівень структурної нерівності, пов'язаний із низькою довірою до інститутів, корупцією, погіршенням здоров'я населення та обмеженням прав.

В Україні нерівність посилюється розривом між суб'єктивними уявленнями та об'єктивними даними: населення часто переоцінює масштаби бідності й недооцінює власний добробут, що формує «презумпцію несправедливості», знижує готовність до індивідуальної відповідальності та підвищує соціальну напруженість, особливо в умовах тривалого падіння рівня життя (Лібанова, 2020: с. 156-157). Сучасне трактування бідності ґрунтується на її багатовимірності та динамічності, поєднуючи об'єктивні й суб'єктивні, абсолютні й відносні, монетарні та депривaційні виміри. Такий підхід дозволяє точніше оцінювати причини та наслідки бідності, враховувати занепад соціальної інфраструктури й регіональні диспропорції та обґрунтовує необхідність комплексної соціально-економічної політики (Лібанова, 2020: с. 62-63).

У сукупності ці підходи засвідчують, що ефективна протидія бідності можлива лише за умови комплексного аналізу всіх її форм та поєднання економічних, соціальних і інституційних інструментів.

Результати дослідження.

Якщо простежити еволюцію законодавства та визначення меж бідності на інституційному рівні, то у перші роки незалежності України (1991–2000) формування меж бідності відбувалося в умовах економічної нестабільності та гіперінфляції. Запровадження гривні у 1996 році стало важливим кроком до стабілізації та подальшого регулювання соціальних стандартів. У 2000 році вперше було законодавчо закріплено прожитковий мінімум як базовий соціальний стандарт із диференціацією за демографічними групами (Про затвердження прожиткового мінімуму, 2020).

У 2000–2014 роках законодавство щодо прожиткового мінімуму зазнало істотних змін під впливом інфляції та економічних криз. Прожитковий мінімум зріс з 311 грн у 2001 році до 1147 грн у 2013 році, зокрема після кризи 2008 року (Мінфін, 2025). Закон «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» закріпив його як ключову основу для визначення мінімальної зарплати, пенсій і соціальних виплат (Про затвердження прожиткового мінімуму, 2020). Упродовж 2000-х років абсолютна бідність поступово знижувалася, тоді як відносна залишалася стабільною. Після 2011 року економічна стагнація та події 2014–2015 років (криза та бойові дії на Донбасі) спричинили різке зростання абсолютної бідності з 22,1% у 2013 році до 58,3% у 2015 році (Черенько, 2021: с. 234–257).

Анексія Криму та війна з 2014 року зумовили зміну підходів до вимірювання бідності: у 2015 році запроваджено немонетарну оцінку за критеріями депривації. У 2017 році рівень матеріальної депривації в Україні становив 42% проти 16% у країнах ЄС (Когатько, 2023). Повномасштабне вторгнення у 2022 році призвело до різкого зростання бідності: з 5,5% у 2021 році до 24,1% у 2022 році, з прогнозом до 55% у 2023 році (Слово і діло, 2023). Сформувалися нові групи «воєнної бідності», зокрема «нові бідні» домогосподарства, які до війни мали стабільні доходи, але втратили роботу, житло та заощадження.

За Черенько Л.М., поряд із традиційними профілями бідності з'явилися нові форми: медична бідність (2005–2012, погіршення у 2020 році), житлова, кредитно-фінансова та раптова бідність через бойові дії з 2014 року. Кількість ВПО зросла з близько 1 млн у 2014 році до 1,6 млн у 2015 році, майже 6 млн у 2022 році та близько 4,5 млн офіційно зареєстрованих на початку 2025 року (Worldbank, 2025; Черенько, 2021: с. 234–248). Це означає, що порівняно з кінцем 2014 р. нинішня масштабність вимушеного переміщення зросла щонайменше в 3,6-4,5 рази (Worldbank, 2025) та відповідно – групи, які перебувають у зоні ризику «раптової бідності» через втрату майна й доходів.

У 2023 році загальний рівень бідності зріс з 20,6% у 2021 році до 35,5%, а глибока бідність – з 1,3% до 8,8% (Черенько, 2025). Найуразливішими залишаються пенсіонери та ВПО. У 2024–2025 роках прожитковий мінімум (2920 грн) і мінімальна зарплата (8000 грн) не підвищувалися, мінімальна пенсія у 2025 році становила 2361 грн (Мінфін, 2025; ПФУ, 2025). Моніторинг умов життя восени 2025 року засвідчив стабілізацію бідності на рівні близько 37%, що значно перевищує довоєнні показники (Worldbank, 2025). Водночас зростає залежність домогосподарств від державної підтримки, погіршується доступ до базових послуг і медичної допомоги, а бідність набуває структурного характеру.

Отже, в умовах затяжної війни бідність в Україні

трансформується у довгостроковий соціально-економічний виклик. Перехід до багатовимірної оцінки бідності, зокрема через депривацію, та адаптація законодавчих і соціальних механізмів є ключовими передумовами формування стійкої системи соціального захисту.

Суб'єктивна бідність як індикатор соціально-економічних змін в українському суспільстві визначається самооцінкою людиною або домогосподарством власного матеріального становища та відчуттям нестачі ресурсів для ведення нормального, прийнятного у суспільстві способу життя, незалежно від фактичного рівня доходів чи об'єктивних умов проживання. Вона фіксується через соціологічні опитування і ґрунтується на індивідуальних уявленнях людей про те, чи вистачає їм доходів для задоволення базових і соціально значущих потреб, порівнянні себе з іншими, а також на очікуваннях щодо мінімально прийнятного рівня життя.

Суб'єктивна бідність в Україні є високочутливим індикатором соціально-економічних шоків. Усі періоди різких стрибків суб'єктивної бідності (1991–1996, 1998, 2008–2009, 2022–2025) збігаються з системними кризами – гіперінфляцією, фінансовими колапсами, військовими конфліктами. Це свідчить, що саме рівень відчуття вразливості та економічної нестабільності, а не лише формальні доходи, визначає сприйняття домогосподарствами власного добробуту. Виділимо ключові події:

1. Гіперінфляція 1990-х визначила «точку нульової довіри» населення до економіки. Стрімке зростання частки людей, які вважали себе бідними (з 17,3% до 31,2% за 1992–1996), демонструє, що в умовах руйнації інституцій, заощаджень і роботи соціальних гарантій населення швидко перестає орієнтуватися на офіційні показники і переходить до суб'єктивної оцінки виживання. Цей перший шок сформував довготривалу недовіру до економічної стабільності, яка проявлялася і в наступні кризи (Черенько, 2021: с. 249-254).

2. Кризові хвилі 1998 та 2008–2009 років підтвердили структурну вразливість української економіки. Зростання суб'єктивної бідності у 1998 році до 34,1%, а також підвищення у 2008–2009 роках після падіння ВВП на 15% свідчать про низьку адаптивність домогосподарств до зовнішніх потрясінь. Обидві кризи показують: навіть короткотривалий спад викликає тривале погіршення самооцінки добробуту населення (Лібанова, (Ред.), 2012: с. 13-15).

Згідно з національними опитуваннями домогосподарств в Україні 2009–2019 років, 67,2% населення України та 32% людей у верхньому децилі доходів у середньому ідентифікували себе як бідні. Ця тенденція викликає подив, враховуючи загальне покращення економічної ситуації та скорочення бідності в країні. За даними Національної статистичної служби України, відносна бідність знизилася з 51,1% у 2016 році до 34,9% у 2017 році та до 27,6% до 2018 року (Укрстат, 2009-2019).

3. Політичні зміни можуть мати парадоксальний стабілізуючий ефект. Незважаючи на політичну турбулентність 2013–2014 років, суб'єктивна бідність зменшилася з 22,0% до 18,6% (Укрстат, 2009-2019). Це свідчить про ефект солідарності та підвищення соціальної згуртованості, який тимчасово компенсує економічні втрати та загрози. Такий феномен показує, що соціальні настрої формуються не лише матеріальними умовами, а й ціннісною мобілізацією суспільства.

4. Період 2014–2021 років став відносно стабільним, незважаючи на війну на Донбасі. Стабілізація суб'єктивної бідності на рівні 18–22% демонструє, що після потрясінь 2014 року суспільство поступово адаптувалося до ситуації «низькоінтенсивного конфлікту» (Когатько, 2023). Поступове економічне зростання, реформи та макроекономічна стабілізація дали змогу повернутись до рівнів, характерних для докризового періоду

5. Повномасштабна війна 2022-2025 років спричинила найглибший стрибок суб'єктивної бідності за всю історію незалежності. Підвищення показника до 35-40% (Разумков-Центр, 2024) у 2022-2024 рр. та 21,9 в 2025 р. (Інститут соціології НАН України, 2025) означає, що практично кожен третій українець відчуває себе бідним. Хоча частка людей, які ідентифікують себе як «бідні», знизилася у 2025 р., це можна інтерпретувати як адаптацію українців до воєнної реальності, а не справжнім покращенням матеріального становища. Це узгоджується з оцінками Світового банку (24–55% об'єктивної бідності) і свідчить про масштабне руйнування економічної довіри, доходів, можливостей працевлаштування та умов життя (Worldbank, 2025).Такий рівень – найвищий після гіперінфляційного періоду 1990-х.

Суб'єктивна бідність в Україні значною мірою визначається не лише доходами, а й очікуваннями майбутнього. У періоди, коли люди вірять у позитивні зміни (2004-2007, 2014), показники покращуються навіть за відсутності радикального зростання доходів. У періоди невизначеності або екзистенційної загрози (1991-1996, 2022-2025) – стрімко погіршуються. Отже, суб'єктивна бідність є свого роду психологічним індикатором довіри до майбутнього, а не лише рівнем споживання.

Назагал еволюція суб'єктивної бідності відображає трансформацію самої структури українського суспільства. За 30 років змінилися не тільки реальні доходи, а й критерії, за якими люди оцінюють себе як «бідних» чи «небідних»: у 1990-х це було пов'язано з виживанням; у 2000-х – з можливостями розвитку; у 2010-х – з очікуваннями стабільності; у 2020-х – із безпекою та здатністю відновити базові життєві умови. Це свідчить про глибоку соціальну еволюцію українського суспільства.

Висновки.

Проведений аналіз засвідчує, що динаміка бідності та соціальної нерівності в Україні в період незалежності відображає не лише макроекономічні коливання, а глибинні трансформації соціальної структури суспільства. Бідність еволюціонувала від переважно монетарного явища 1990-х років до багатовимірного соціально-економічного феномена, що включає деприваційні, суб'єктивні, інституційні та воєнно зумовлені виміри, які не можуть бути адекватно описані виключно через доходи або споживання.

Наукова новизна дослідження полягає в поєднанні аналізу об'єктивної статистичної динаміки з інтерпретацією змін соціально-економічного дискурсу. Бідність і нерівність обґрунтовано розглядаються як взаємопов'язані структурно-дискурсивні явища, у яких суспільні уявлення, очікування та рівень довіри до майбутнього є важливими чинниками соціальної стабільності. Суб'єктивна бідність в умовах криз і війни виступає індикатором колективної вразливості та соціальної невизначеності.

Встановлено, що повномасштабна війна 2022–2025 років сформувала якісно новий тип соціально-економічної диференціації – структурну воєнну бідність, що поєднує втрату майна, руйнування зайнятості, виснаження заощаджень, боргові навантаження та посилення депривацій. Це явище виходить за межі традиційних механізмів соціальної політики й потребує перегляду підходів до визначення меж бідності та інструментів її подолання.

Доведено, що розрив між об'єктивними показниками нерівності та суб'єктивними оцінками населення формує соціальну напругу, знижує довіру до державних інституцій і підвищує протестний потенціал, перетворюючи нерівність на соціально-психологічну проблему, пов'язану з відчуттям справедливості та легітимності соціального порядку.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з аналізом міжрегіональної диференціації бідності в умовах війни та післявоєнного відновлення, вивченням довгострокових наслідків воєнної бідності для соціальної мобільності, людського капіталу й демографічної структури, а також розробленням інтегрованих індикаторів багатовимірної бідності з урахуванням воєнних ризиків і зв'язку між сприйняттям нерівності та політичними орієнтаціями.

Отже, бідність і соціальна нерівність в Україні набувають характеру довготривалого структурного виклику, подолання якого потребує адаптивної, гнучкої та доказової соціально-економічної політики й комплексного підходу до соціальної стабілізації та відновлення суспільства.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Балакірєва, О. (Ред.). (2011). *Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні*. Інститут економіки та прогнозування НАН України. https://ief.org.ua/docs/mg/164.pdf

Головаха, Є., & Паніна, Н. (2008). *Українське суспільство 1992–2008: Соціологічний моніторинг*. Інститут соціології НАН України.

Про затвердження прожиткового мінімуму на 2000 рік. (2000). Закон України https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2025-14#Text

Інститут соціології НАН України. (2025). *Соціологічний моніторинг «Українське суспільство». Хвиля 2025 року: Зміни у громадській думці впродовж війни.* https://isnasu.org.ua/assets/files/monitoring/presentation_monitoring_2025.pdf

Коваліско, Н., & Макеєв, С. (2018). Економіка і соціологія нерівності: емпіричний вимір глобальних тенденцій. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 3* , 5–24. https://stmm.in.ua/archive/ukr/2018-3/3.pdf

Коваліско, Н., & Макеєв, С. (2020). Мінливі проекції нерівності: глобальна, локальна, економічна, соціологічна. *Динаміка сприйняття соціальної нерівності в Україні: за даними Міжнародної програми соціальних досліджень 2009 і 2019 років.* Київ : Інститут соціології НАН України, 232 с. С. 27-82

Когатько, Ю. (2023). Суб'єктивна бідність в Україні: динаміка, вплив пандемії COVID-19. *Економіка та суспільство*, (54). https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-54-26

Хмелько, В. (2003) Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 1, 5–23.

Лібанова Е. (Ред.) (2012). *Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу*. К.: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.

Лібанова Е. (Ред.) (2020). *Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу*. Умань: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.М. В. Птухи НАН України. https://idss.org.ua/arhiv/Бідність%20населення%20України%20методологія,%20методика%20та%20практика%20аналізу.pdf

Лібанова Е. (Ред.) (2024). *Бідність та нерівність в Україні під впливом COVID-19: підходи до оцінювання* / Лібанова Е., Черенько Л., Полякова С., та інш.; К.: Ін-т демогр. та пробл. якос. жит. НАН України. Електронне видання. https://idss.org.ua/arhiv/new_бідність%20та%20нерівність%20в%20україні%20під%20впливом%20covid-19%20підходи%20до%20оцінювання-1.pdf

Мінфін (2025). *Прожитковий мінімум в Україні по соціальним та демографічним групам з 2000 по 2025 рр.* https://index.minfin.com.ua/ua/labour/wagemin/index.php/

Оксамитна, С., & Симончук, О. (Ред.) (2020).*Динаміка сприйняття соціальної нерівності в Україні:* за даними Міжнародної програми соціальних досліджень 2009 і 2019 років: монографія. К.: Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Прибиткова І. (2005). Бідність як наслідок нерівного перерозподілу багатства в українському суспільстві. В *Українське суспільство 1994-2005. Динаміка соціальних змін* (сс. 167–176). Київ: Інститут соціології НАН України.

ПФУ (2025). *Мінімальні розміри пенсійних виплат для окремих категорій громадян з 01 березня 2025 року.* https://www.pfu.gov.ua/tr/291456-minimalni-rozmiry-pensijnyh-vyplat-dlya-okremyh-kategorij-gromadyan-z-01-bereznya-2025-roku/

Разумков-Центр. (2024). *Оцінки громадянами соціально-економічної ситуації та соціально-економічної політики влади, соціальне самопочуття громадян* (вересень 2024 р.). https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-

doslidzhennia/otsinky-gromadianamy-sotsialnoekonomichnoi-sytuatsii-ta-sotsialnoekonomichnoi-polityky-vlady-sotsialne-samopochuttia-gromadian-veresen-2024r
Симончук, О. (2024). Соціальна структура українського суспільства під впливом повномасштабної війни: концептуальні та емпіричні пошуки. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 1, 26–62*. https://doi.org/10.15407/sociology2024.01.026
Слово і діло (2023). *Як змінювався рівень бідності в Україні* https://www.slovoidilo.ua/2023/05/04/infografika/ekonomika/yak-zminyuvavsya-riven-bidnosti-ukrayini
Укрстат (2009-2019). Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів. *Державна служба статистики України*. https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/17/Arch_sdrd_zb.htm
Черенько, Л. (2021). Модель рівня життя в умовах соціально-економічної нестабільності: монографія К. : Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.
Черенько, Л. (2025) Чи справді українці масово біднішають? https://rubryka.com/article/chy-spravdi-ukrayintsi-masovo-bidnishayut/
Novokmet, F., Piketty, T., & Zucman, G. (2017). From soviets to oligarchs: Inequality and property in Russia, 1905–2016. Working Paper 23712. Cambridge: NBER Working Paper Series. https://doi.org/10.3386/w23712
Scheidel, W. (2017). The Great Leveller: Violence and the history of inequality from the Stone Age to the twenty-first century. Princeton, NJ: Princeton University Press, https://catalog.pascolibraries.org/GroupedWork/c8e0e2b1-a82d-f9eb-1144-79f731b5d4cb-eng/Home
Worldbank (2025). Survey "Listening to the citizens of Ukraine" https://www.worldbank.org/en/country/ukraine/brief/listening-to-citizens-of-ukraine-survey

REFERENCES

Balakireva, O. (Ed.). (2011). *Determinants of socio-economic inequality in modern Ukraine*. Institute of Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine. https://ief.org.ua/docs/mg/164.pdf
Golovakha, E., & Panina, N. (2008). *Ukrainian society 1992–2008: Sociological monitoring.* Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine.
On the approval of the subsistence minimum for 2000 (`2000). Law of Ukraine. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2025-14#Text
Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. (2025). Sociological monitoring «Ukrainian Society». Wave 2025: Changes in public opinion during the war. https://isnasu.org.ua/assets/files/monitoring/presentation_monitoring_2025.pdf
Kovalisko, N., & Makeyev, S. (2018). Economics and sociology of inequality: empirical measurement of global trends. *Sociology: theory, methods, marketing,* 3 , 5–24. https://stmm.in.ua/archive/ukr/2018-3/3.pdf
Kovalisko, N., & Makeyev, S. (2020). Changing projections of inequality: global, local, economic, sociological. Dynamics of perception of social inequality in Ukraine: according to the International Social Research Program 2009 and 2019 Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine, 232 p. P. 27-82
Kogatko, Y. (2023). Subjective poverty in Ukraine: dynamics, impact of the COVID-19 pandemic. Economy and Society, (54). https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-54-26
Khmelko, V. (2003). Macrosocial changes in Ukrainian society during the years of independence. *Sociology: theory, methods, marketing.* 1, 5–23.
Libanova, E. (Ed.) (2012). Inequality in Ukraine: scope and possibilities of influence. Kyiv: M.V. Ptukha Institute of Demography and Social Research of the National Academy of Sciences of Ukraine.
Libanova E. (Ed.) (2020). Poverty of the population of Ukraine: methodology, techniques and practice of analysis. Uman: Institute of Demography and Social Research named after M.M. V. Ptukha NAS of Ukraine. https://idss.org.ua/arhiv/Бідність%20населення%20України%20методологія,%20методика%20та%20практика%20аналізу.pdf
Libanova, E. (Ed.) (2024). *Poverty and inequality in Ukraine under the influence of COVID-19: approaches to assessment* / Libanova E.M., Cherenko L.M., Polyakova S.V..; K.: Inst. of Demography and Problems of Quality of Life NAS of Ukraine. Electronic edition. https://idss.org.ua/public
Ministry of Finance (2025). *Subsistence minimum in Ukraine by social and demographic groups* from 2000 to 2025. https://index.minfin.com.ua/ua/labour/wagemin/index.php/
Oksamitna, S., & Symonchuk, O. (Eds.) (2020). *Dynamics of perception of social inequality in Ukraine: according to the International Program for Social Research 2009 and 2019*: monograph. Kyiv: National University «Kyiv-Mohyla Academy».
Prybytkova, I. (2005). Poverty as a consequence of unequal redistribution of wealth in Ukrainian society. *Ukrainian Society 1994-2005. Dynamics of Social Change* (pp. 167–176). Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine.
PFU (2025). Minimum pension payments for certain categories of citizens from March 1, 2025 https://www.pfu.gov.ua/tr/291456-minimalni-rozmiry-pensijnyh-vyplat-dlya-okremyh-kategorij-gromadyan-z-01-bereznya-2025-roku/
Razumkov-Center. (2024). *Citizens' assessments of the socio-economic situation and socio-economic policy of the authorities, social well-being of citizens* (September 2024). https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinky-gromadianamy-sotsialnoekonomichnoi-sytuatsii-ta-sotsialnoekonomichnoi-polityky-vlady-sotsialne-samopochuttia-gromadian-veresen-2024r
Symonchuk, O. (2024). The social structure of Ukrainian society under the influence of a full-scale war: conceptual and empirical research. *Sociology: theory, methods, marketing,* 1, 26-62. https://doi.org/10.15407/sociology2024.01.026
Word and deed (2023). *How the poverty level in Ukraine changed* https://www.slovoidilo.ua/2023/05/04/infografika/ekonomika/yak-zminyuvavsya-riven-bidnosti-ukrayini
Ukrstat (2009-2019). *Self-assessment of the level of their income by Ukrainian households.* State Statistics Service of Ukraine. https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/17/Arch_sd
Novokmet, F., Piketty, T., & Zucman, G. (2017). From soviets to oligarchs: Inequality and property in Russia, 1905–2016. Working Paper 23712. Cambridge: NBER Working Paper Series. http://www.nber. org/papers/w23712
Scheidel, W. (2017). *The Great Leveller: Violence and the history of inequality from the Stone Age to the twenty-first century.* Princeton, NJ: Princeton University Press, https://books.google.com/books/about/The_Great_Leveler.html?id=CD1hDwAAQBAJ
Worldbank (2025). *Survey "Listening to the citizens of Ukraine*" https://www.worldbank.org/en/country/ukraine/brief/listening-to-citizens-of-ukraine-survey

Theoretical and Methodological Foundations of Sociological Analysis of the Concept of «Character Assassination»

UDC 316.658 DOI: https://doi.org/10.15421/172679

Kashyrova Nataliia
Ph.D. Student, https://orcid.org/0000-0002-6893-8754, mnala2328@gmail.com
National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute" (Kharkiv, Ukraine)

Abstract.
The article presents a sociological analysis of the theoretical and methodological foundations for studying the concept of character assassination (CA) as a specific form of social action and communicative practice aimed at undermining reputation, trust, and social legitimacy of individuals, groups, or institutions. CA is considered not only as a tool of political or media struggle, but also as a complex social process embedded in structures of power, symbolic domination, and the management of social perceptions.

Special attention is paid to the systematization of the main theoretical approaches to the study of this phenomenon - the rhetorical, socio-psychological, and socio-cultural approaches - as well as to outlining their analytical capacities and limitations for sociological knowledge. It is shown that, despite the dominance of communication-based and psychological interpretations, CA remains insufficiently conceptualized in sociology as a mechanism of stigmatization, maintenance of social hierarchies, and reproduction of power relations.

The article emphasizes the heuristic potential of the socio-cultural perspective, which makes it possible to analyze CA as a process of interaction between actors, media, and audiences within specific social contexts. The use of social dramaturgy theory, field theory, and the structuration approach justifies the possibility of studying this phenomenon at the micro-, meso-, and macro-levels of social reality. Particular attention is given to the relevance of character assassination for the analysis of contemporary information conflicts, digital media, and wartime conditions.

The article provides a methodological basis for further empirical research on character assassination in the sociology of politics, media studies, and reputation management, and contributes to the clarification of conceptual tools and analytical frameworks for studying this phenomenon in the Ukrainian social context.

Keywords: character assassination, reputation destruction, reputation denigration, reputation management, political communication, information warfare, strategic management

Теоретико-методологічні засади соціологічного аналізу концепту «character assassination»

Каширова Наталія
Національний Технічний університет «Харківський Політехнічний Інститут» (Харків, Україна)

Анотація.
У статті здійснено соціологічний аналіз теоретико-методологічних засад дослідження концепту character assassination (CA) як специфічної форми соціальної дії та комунікативної практики, спрямованої на підрив репутації, довіри й соціальної легітимності індивідів, груп або інституцій. CA розглядається як інструмент політичної чи медійної боротьби, як комплексний соціальний процес, вбудований у структури влади, символічного домінування та управління соціальними уявленнями.

Особливу увагу приділено систематизації основних теоретичних підходів до вивчення цього феномену - риторичного, соціопсихологічного та соціокультурного, - а також окресленню їхніх аналітичних можливостей і обмежень для соціологічного знання. Показано, що попри домінування комунікаційних і психологічних інтерпретацій, CA залишається недостатньо концептуалізованою в соціології як механізм формування стигматизації, підтримання соціальних ієрархій та відтворення владних відносин.

У роботі наголошується на евристичному потенціалі соціокультурної перспективи, яка дозволяє аналізувати CA як процес взаємодії між акторами, медіа та аудиторіями в конкретних соціальних контекстах. Залучення теорії соціальної драматургії, теорії соціальних полів і структураційного підходу обґрунтовує можливість дослідження цього феномену на мікро-, мезо- та макрорівнях соціальної реальності. Окремо підкреслено релевантність проблематики CA для аналізу сучасних інформаційних конфліктів, цифрових медіа та умов воєнного часу.

Стаття формує методологічне підґрунтя для подальших емпіричних досліджень CA у соціології політики, медіа та репутаційного управління, а також сприяє уточненню понятійного апарату й аналітичних рамок вивчення цього явища в українському соціальному контексті.

Ключові слова: вбивство характеру, знищення репутації, очорнювання репутації, управління репутацією, політична комунікація, інформаційна війна, стратегічне управління

Стаття надійшла / Article arrived: 23.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted:26.02.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Вступ.

У сучасних умовах інтенсивних інформаційних потоків, політичної конкуренції, невизначеності та цифрової медіатизації феномен «character assassination» (CA), «очорнювання» (Bondarenko, 2020,) руйнування репутації (Samoilenko et al., 2017) набуває особливої наукової й практичної важливості. Його розуміють як цілеспрямовану, стратегічну та комунікативно опосередковану атаку на репутацію, статус, довіру чи соціальну легітимність індивіда або групи. У класичній інтерпретації Davis, J. (1950), цей феномен розглядався через призму політичних кампаній і етнічних упереджень, проте у XXI столітті він перетворився на комплексну соціальну практику, інтегровану в політичну комунікацію, цифрові медіа, міжгрупові конфлікти, професійні взаємодії та «культуру скасування» (cancel culture) (Самойленко, 2023).

У сучасному науковому дискурсі CA виявляється як складне, міждисциплінарне поняття, яке вивчається на перетині політичної психології, риторики, соціології та комунікаційних студій.

Актуальність дослідження зумовлена кількома тенденціями. По-перше, зростанням частоти та інтенсивності репутаційних атак у політичному полі, що підтверджують роботи М. Іккса, Е. Ширяєва, С. Самойленка та інших дослідників, які демонструють, що Character Assassination (CA) є інструментом боротьби за владу, ресурсну перевагу та символічне домінування (Icks etal., 2020). По-друге, цифрові технології радикально розширили арсенал методів руйнування репутації, уможлививши застосування дезінформації, глибоких фейків, маніпулятивних візуальних матеріалів і масових кампаній тиску (Самойленко, 2023). У цифровому середовищі CA вже не обмежується політичними акторами – вона охоплює компанії, активістів, маргіналізовані групи та пересічних громадян. По-третє, характерологічні атаки вийшли за межі політичної сфери, і застосовуються у повсякденні соціальні практики, від медіа-дискурсів до комунікації в професійних і міжособистісних взаємодіях. Це наголошує на його універсальності та потребі міждисциплінарного аналізу.

Аналіз попередніх публікацій. У світовій науковій спільноті феномен character assassination (руйнування репутації) сформувався як міждисциплінарний напрям досліджень на перетині риторики, політичної комунікації, соціальної психології та стратегічних комунікацій.

У сучасних комунікаційних студіях character assassination як стратегічне руйнування репутації через медіа-атаки започаткували С. Самойленко, М. Іккс, Е. Ширяєв і Дж. Кіохейн (Samoilenko et al. , 2021; Shiraev et al., 2021). Написані міжнародною та міждисциплінарною командою експертів, роботи пропонують всебічне дослідження проблеми руйнування репутації і пропонує обговорення теоретичних і прикладних особливостей «п'яти стовпів» технології дискредитації особистості: (1) нападника, (2) цілі, (3) медіа, (4) аудиторії та (5) контексту.

С. Самойленко розглядає CA як стратегічний ресурс боротьби за владу і гегемонію, вбудований у ширші процеси сигніфікації та легітимації в суспільстві. Зокрема він відзначає, що ця галузь академічного дослідження, є відносно молодою, з корінням у 1980-х роках і виникненням спеціалізованих рейтингів репутації для галузей, продуктів/послуг, показників ефективності та регіонів. Такі рейтинги призвели до конкуренції між організаціями та узгодження організаційних заходів для кваліфікації та покращення позицій у рейтингу (Samoilenko, 2016).

Окремо стоять дослідження негативних політичних кампаній як стратегії дискредитації опонента, які швидко зросли за останні десятиліття (Haselmayer, 2019). В цьому сенсі, численні свідчення дослідників, журналістів, слідчих, зокрема у Франції, ведуть до висновку: соціальні мережі систематично використовують для маніпуляції та зміни громадської думки. Деякі кампанії дезінформації координувалися за допомогою ботів – акаунтів у соціальних мережах, контрольованих комп'ютерними скриптами, які намагаються замаскуватися під легітимних людських користувачів (Ferrara, 2017).

В українській соціології ця тема інституціоналізується переважно через дослідження маніпулятивних технологій у політичній комунікації. Ю. Молоткіна (2022) концентрує увагу на тому, що сьогодні соціальні мережі стали потужною зброєю російської пропаганди в інформаційній складовій гібридної війни Росії проти України. Авторкою проаналізовані словесні засоби маніпулятивного впливу, які використовує кремлівська «фабрика тролів» для поширення антиукраїнських наративів в англомовному сегменті соціальних мереж TikTok і Twitter.

В деяких дослідженнях CA аналіз проводиться з з позицій політичної і когнітивної лінгвістики, обговорюється емотивно навантажена мова медійних політичних наративів, що слугують основним маніпулятивним знаряддям пропаганди, за допомогою якого здійснюється ідеологічний вплив на аудиторію (Жаботинська & Бринько, 2022; Висоцька, 2024).

Авторкою цієї роботи також проводились дослідження CA, зокрема, класифікація методів та особливостей репутаційного знищення як соціокультурного феномену в українському дискурсі під час війни (Каширова, 2025).

Метою цього дослідження є теоретико-методологічна реконструкція та соціологічна концептуалізація феномену character assassination (CA) як специфічної форми соціальної дії, комунікативної практики та інструменту боротьби за владу, легітимність і символічний капітал.

Результати дослідження.

Вперше поняття Character Assassination увів Davis,

J. (1950) у збірці про політичні кампанії руйнування репутації. Ретроспективний огляд показує, що найбільш розробленим є комунікаційний вимір СА: політична комунікація, риторика й переконування; медіа та нові комунікаційні технології; зв'язки з громадськістю (PR) та стратегічна комунікація. СА трактується як інструмент соціального впливу, що працює, персоналізує конфлікти, поглиблює поляризацію і дискримінацію, при цьому наголошується на поширенні аналізу СА у медійному просторі (телебачення, соціальні мережі, дезінформаційні операції, тролінг, меми) та в організаційному контексті через нові комунікаційні технології.

Ефективність СА та використання певних інструментів, в багатьох дослідженнях, залежить від контексту та аудиторії. СА легітимізується як інструмент боротьби в політиці або виборчій конкуренції. Соціально-психологічний дискурс наголошує на мотивах атакуючого, упередженнях аудиторії та емоційних ефектах впливу на репутацію. В такому варіанті, СА є засобом продукування невизначеності, страху та стигми, що впливають на процеси соціальної оцінки та довіри (Самойленко, 2023).

Ключовим для соціології та філософії є соціокультурний дискурс СА, який розглядає цей феномен як процес взаємодії, символічної боротьби у публічному просторі. В такому контексті, СА аналізується як динамічна взаємодія між акторами, аудиторіями, медіа, контекстами, які вбудовані у соціокультурне поле. Культурний капіталу в такій системі має бінарний характер як стала та водночас мінлива структура. Емоційна енергія в аспектах довготривалості, міцності, персоналістичності містить у собі позараціональні підґрунтя культури. При цьому, лінії протистояння містять механізм формування культури у якості інтелектуальної надспільноти в якій інтелектуальна репутація є механізмом прояснення історичної динаміки інтелектуального капіталу (Шевцов, 2021).

З іншого боку, застосування теорії соціальних полів, структурного підходу та концепції соціальної драматургії дозволяє аналізувати СА на мікро-, мезо- та макрорівнях. На рівні макросоціології СА та стратегії «скасування» виявляються як механізми суспільного переконання й символічного тиску, спрямовані на переосмислення та підрив гегемонічних владних структур, норм і важливих інтерпретацій соціальної реальності. У такому контексті вони працюють як чинники соціальних трансформацій, що мобілізують колективні уявлення, змінюють межі прийнятного та впливають на перерозподіл легітимності в просторі публічності (Samoilenko, 2016).

На рівні мікросоціології такі практики виконують роль інструментів риторики, з якими актори діють у складних ситуаціях, пов'язаних з конкуренцією та конфліктом. Так, СА і «скасування» виявляються засобами досягнення тактичних переваг, дискредитації опонента та управління враженнями во взаємодіях, коли репутація являється ресурсом боротьби.

В соціології також виявляється дефіцит системної теоретико-методологічної розробки цього поняття. В деяких дослідженнях підкреслюється, що СА є одним із видів маніпулятивних технологій у полі політики, але соціологічні парадигми, здатні пояснити його структуру, умови виникнення та механізми дії, залишаються недостатньо концептуалізованими (Бондаренко, 2023). В рамках такого підходу наголошується на застосуванні драматургічного підходу Е. Гофмана, польової теорії П. Бурдьє, структураційної теорії Е. Гідденса, комунікативних моделей Г. Лассуела. Такі підходи дозволяють аналізувати СА як інтеракційний, символічний та стратегічний процес, укорінений у соціальних структурах, нормах та відносинах влади.

Незважаючи на вищеозначені дослідження, існують значні прогалини в осмисленні СА як соціального механізму формування стигматизації, управління репутацією, виробництва моральних кордонів і підтримання соціальних ієрархій. Оглядова стаття М. Мур та колег підкреслює брак соціологічних, соціокультурних і соціопсихологічних досліджень у цій сфері та закликає до активного розвитку цих напрямів (Moore, Romann, Tucker & Hintz, 2025).

В такому контексті соціологічний аналіз теоретико-методологічних засад вивчення СА набуває особливу увагу. Його застосування допоможе інтегрувати існуючи міждисциплінарні підхід, окреслити структуру феномену, визначити соціальні умови, акторів і механізми його відтворення, розмежувати його з дотичними поняттями (стигматизація, газлайтинг, пропаганда, cancel culture) та сформувати основу для емпіричних досліджень у політичній та цифровій комунікації.

Табл.1

Порівняльний аналіз понять СА

Поняття	Визначення	Схожість с СА	Відмінність від СА	Джерела
СА	стратегічне зусилля з дискредитації індивіда або групи через субверсивну комунікацію, спрямовану на руйнування репутації та довіри	-	-	Samoilenko et al., 2021; Shiraev et al.,, 2021

Поняття	Визначення	Схожість с СА	Відмінність від СА	Джерела
Стигматизація	процес застосування стигми: перенесення дійсних чи уявних якостей, притаманних усій групі, на окремих її представників; процес виокремлення індивідів на підставі їхніх негативних, неприйнятних індивідуальних рис (уявних чи дійсних) з їх відсторонення чи ізоляції; процес соціального маркування людей, наліплювання ярликів	публічне знецінювання	формує фон соціального виключення	Товщик, 2014
Газлайтінг	вузькі маніпулятивні спроби дестабілізувати почуття реальності другої людини	Мають подібні соціологічні наслідки: підривають упевненість людини у власному досвіді та сприйнятті реальності, відтворюють структурну нерівність і стигматизацію	з соціологічної точки зору, газлайтинг є механізмом внутрішньої десоціалізації індивіда, підриваючи його здатність до самостійної інтерпретації соціального світу	Moore et al., 2025
Пропаганда	більш прямий, неприкритий, орієнтований на широкий загал ідеологічний вплив, який в сучасному світі втрачає свою дієвість та ефективність, тоді як маніпуляції є, скоріше, прихованими, багатовекторними та націленими на індивідуалізовані переконання (навіть у масових проявах) комунікативними взаємодіями, що створюють враження та апелюють до самостійності	- цілеспрямова ний вплив, - стратегічний характер, -зміна громадської думки/поведінки	працює відкрито та ідеологічно	Мотузенко, 2000; Мотузенко, 2003; Бондаренко, 2023
Культура відміни (Cancel cultur)	колективна форма морального контролю, що розгортається в умовах соціального конфлікту та спрямована на перегляд усталених норм і ціннісних орієнтацій	- функціонує як механізм символічної санкції, - логіка символічного покарання: соціальний актор виводиться за межі морально легітимного простору, а його соціальний статус піддається делегітимації	у характері суб'єкта дії та логіці мотивації	Самойленко та Джаспер, 2023

Створено автором

Сучасні дослідження розглядають СА як цілеспрямовану та тривалу атаку на репутацію й довіру до індивіда, групи, організації чи інституції, що здійснюється через підрив його/її моральних якостей, цінностей і соціальної легітимності (Shiraev et al., 2021). Узагальнюючи комунікаційні дослідження за період 1958–2024 рр., М. Мур та співавтори розглядають СА як «комплексну комунікативну дію, що реалізується через цілеспрямоване підривання особистісних рис, моральної доброчесності, ціннісних орієнтацій та публічного образу людини шляхом різноманітних атак на її характер. Такі впливи націлені на руйнування моральної стійкості та соціальної репутації індивіда, застосовуючи інструменти соціального тиску, пропагандистських технік і примусу. У центрі атак – не переконання чи зміст висловлених ідей, а саме особисті риси та якості поведінки жертви» (Moore et al., 2025). Автори підкреслюють, що цей феномен має подвійну природу: з одного боку, виступає механізмом контролю, конформізму та стигматизації, а з іншого – може бути інструментом опору та соціальної зміни.

Огляд досліджень також фіксує появу нових напрямів, де СА використовується як аналітична

рамка: дослідження «культури скасування» (cancel culture), корпоративних криз, регулювання моралі через цифрові платформи. Саме цей комунікаційний вимір досліджень задає сьогодні основний понятійний та емпіричний фон для подальшої соціологічної концептуалізації.

У сучасній теорії СА визначають щонайменше три ключові дослідницькі традиції, які розглянути в роботах S. Samoilenko (2019, 2021):

- риторичний підхід розглядає «характерні атаки як різновид аргументації ad hominem, яку або засуджують як логічну хибу, або трактують як легітимну риторичну стратегію в певних контекстах. В. Бенуа показує, що критика актора може бути «корисною», коли викриває неправомірні дії та інформує виборців, тоді як інші автори фіксують ризики нормалізації дискредитуючого дискурсу» ;
- соціопсихологічний підхід описує СА як «раціональну, цілеспрямовану стратегію «прагматичного атакуючого», орієнтовану на створення невизначеності у виборців та вплив на «коливаючі» аудиторії й їхню обробку інформації про скандали. Ця стратегія спрямована на створення невизначеності серед виборців і вплив на «коливаючі» аудиторії, зокрема, на те, як вони обробляють інформацію про скандали. Тут досліджують мотивації атакуючих, психологічні механізми переробки інформації аудиторіями та їхні реакції». Як приклад, дослідження Sigelman & Shiraev (2002), яке показує, що СА ефективно створює невизначеність серед виборців і впливає на вибори. Психологічні дослідження аналізують, як аудиторії сприймають інформацію про цілі атак та реагують на неї;
- соціокультурний підхід вивчає СА не лише як інструмент, а як процес соціальної взаємодії та структуротворення.

Спираючись на теорію структурації Е. Гідденса і роботи П. Бурдьє, Самойленко трактує character assassination як практику, що одночасно підтримує існуючі владні й нормативні структури, використовується в субверсивних кампаніях для підриву культурної гегемонії й морального порядку (Samoilenko, 2021).

Соціокультурна перспектива наголошує на ко-продукуванні СА різними акторами (атакуючий, ціль, медіа, аудиторії, контекст), на транзакційному характері атак та відповідей, а також на важливості міжсуб'єктивності та спільних значень, що роблять характерологічні атаки «резонантними» у певних спільнотах.

Особливе місце в науковому дискурсі займають роботи на перетині СА та репутаційного менеджменту й стратегічної комунікації. В цьому контексті поняття СА та та cancel culture вводиться у PR-теорію, виявляючи, як ціннісно зумовлені соціальні зміни й нові технології формують нові репутаційні ризики (Samoilenko & Jasper, 2023)).

Автори описують СА як «стратегічну спробу дискредитувати окрему чи групову ціль за допомогою підривної комунікації (Samoilenko, 2021; Samoilenko et al., 2020; Shiraev et al., 2022). Зміни у можливостях та використанні нових інформаційних технологій створили нові форми дезінформаційних кампаній, що використовують змінені зображення та різноманітні маніпульовані медіа, створені штучним інтелектом. як стратегічне зусилля дискредитувати індивіда чи групу через підрив репутації за допомогою штучного інтелекту (Samoilenko & Jasper, 2023, p. 453). Це відбувається через deepfake-контент, AI-генеровані зображення, дезінформаційні кампанії тощо. Це пов'язуються з практиками cancel culture, що реалізуються через де-платформінг, публічний шейминг, доксинг або бойкот брендів, які не відповідають моральним очікуванням аудиторій.

Останнім часом, ряд авторів звертають увагу на війну проти України та роль цифрового активізму й репутаційного тиску щодо компаній, що продовжували працювати на російському ринку. Це створює важливий контекст для подальшої соціологічної розробки СА в умовах воєнного часу й гібридних інформаційних конфліктів (Молоткіна, 2022; Висоцька, 2024)

Окремий пласт дискурсу формується навколо типів атак, які шкодять репутації або підривають довіру (character attacks). Серед форм визначають: звинувачення, навішування ярликів, висміювання, приниження, стирання символічної присутності та дискредитація через соціальну ідентичність (Shiraev et al., 2021). З соціологічної точки зору важливо, що ці практики функціонують як механізми стигматизації та підтримання соціальних ієрархій, а не лише як риторичні прийоми. В цьому сенсі СА розглядається через вивчення окремих кейсів, де репутаційні атаки (character attacks) виступають як структурні елементи «клікбейтної» медіаекономіки, онлайн-тролінгу, політичних кампаній і «репутаційних війн».

При цьому, СА виходить за межі політичного поля. Дослідження М. Мур, Л. Роман та колег доводять, що СА є і у взаємодіях пацієнтів з медикам. Працівники медичних закладів іноді використовують такі тактики, як булінг, хибні атрибуції, брехню та некоректне цитування, активацію стереотипів тощо – що може підпадати під форми СА, які шкодять довірі і подальшій співпраці (Moore et al., 2025). Такі дослідження підсилюють тезу про інституційну вбудованість СА у різні сфери суспільства: освітні установи, медицину, політику тощо. Для соціологів це дає можливість проводити аналіз СА як механізм відтворення владних відносин на мікро-, мезо- та макрорівнях.

При домінуванні комунікаційних, риторичних і психологічних підходів соціологічні інтерпретації СА залишаються недостатньо розвиненими, де соціологічні, соціопсихологічні й соціокультурні підходи виділено як

перспективні, але мало представлені для розширення концептуалізації та розуміння СА як комунікативного феномену (Moore et al., 2025).

У цьому контексті дослідження М. Бондаренка (2023) (дисертаційна робота «Маніпулятивні технології у полі політики як об'єкт соціологічного дослідження»») є одними з перших спроб системно інтегрувати СА в понятійний апарат української соціології.

Дослідник обґрунтовує введення поняття «очорнювання репутації» у термінологічний апарат української соціології, розглядає СА як окремий вид маніпулятивних технологій в полі політики, який має стратегічний характер і навмисне націлений на підрив довіри до індивідів, груп, організацій, системну шкоду репутації. Також М. Бондаренко, розвиваючи підходи М. Іккса та Е. Шираєва, удосконалив класифікацію методів очорнювання: анонімна брехня, неправильне цитування, «заглушення»/стирання, акти вандалізму, навішування дискредитуючих ярликів, звинувачення у девіаціях, «пов'язування» з уже стигматизованими об'єктами,

М. Бондаренко пропонує розглядати СА як соціологічний об'єкт, який можна досліджувати на різних рівнях (від мікро-взаємодій до глобальних процесів) із використанням інструментів підходу соціальної драматургії (Е. Ґофман), моделей комунікації та теорій стратегічної інтеракції. Він ініціює конкретні методи аналізу СА, серед яких: контент-аналіз для класифікації типів агітації та виявлення форм і цілей очорнювання, візуальний аналіз для інтерпретації образів та символічних кодів, які використовуються в атаках та кейс-стаді для вивчення випадків СА. Таким чином, автор рекомендує досліджувати СА як стратегічну дію, практику боротьби за позиції та ресурси у полі політики (за термінами П. Бурдьє), складну маніпулятивну технологію, яка поєднує символічні, комунікативні та структурні рівні впливу. Такі пропозиції є схожими з соціокультурною перспективою С. Самойленка, який вивчає СА за допомогою структурних режимів значення, легітимації та домінації (теорія структурації), а також через розуміння символічного інтеракціонізму та соціальної конструкції реальності.

Близькі за змістом явища можуть бути описані й через різні понятійні рамки. Напиклад термін «чорний PR» використовується для позначення технологій впливу, тобто цілеспрямованої дискредитації у політико-медійному просторі, тоді як М. Бондаренко концептуалізує аналогічні процеси як «очорнювання репутації», розглядаючи їх як форму маніпулятивної соціальної дії та символічного насильства. Таким чином, «чорний PR» може інтерпретуватися як одна з форм реалізації складного соціального процесу очорнювання репутації. Додамо, що таке явище спостерігається й в площині Government relations (Квітка, 2018).

За М. Бондаренко, базова типологія методів очорнювання включає наступні типи атак:

- анонімну брехню (маніпулятивне спотворення фактів, додавання неправдивих свідчень, фабрикація, щоб підірвати довіру);
- невірне цитування (окремі цитати поза контекстом;
- пропуск важливих деталей або їх навмисне перекручення для створення негативної інтерпретації;
- заглушення (silencing) (стирання об'єкта з медійного, історичного, публічного простору чи позбавлення його символічної присутності;
- акти вандалізму або фізичні нападки (прямі фізичні чи символічні фізичні дії, спрямовані на показову дискредитацію);
- обзивання або навішування міток (labeling) (навішування та закріплення постійних негативних ярликів, що впливають на його соціальну ідентичність);
- звинувачення у девіантній поведінці (приписування відхилень від соціальних норм, наприклад, сексуальних або психічних, що суттєво підривають соціальну легітимність особи (Бондаренко, 2023).

Автор також розширює типологізацію, запропоновану дослідниками CARP Lab (Shiraev et al., 2021) і пропонує два уточнення.

По-перше, трактування «заглушення» може бути застосовано не тільки post mortem, а й протягом життя, як у фізичному, так і в медійному просторі як інструмент структурного виключення.

По-друге, введенням нового методу – «пов'язування» (linking), яке підкреслює або штучно конструює зв'язок між об'єктом очорнювання та акторами, соціальними групами, організаціями та інституціями, які мають негативний символічний статус за оцінками аудиторії, тобто негативне ставлення переноситься не через дію, а через асоціацію (Бондаренко, 2023).

Таким чином, автор переводить СА з рівня прийомів речи на рівень структурованих соціальних технологій. Це дозволяє аналізувати атаки як механізми символічного насильства, стигмації і перерозподіл репутаційного капіталу. Таке тлумачення узгоджується з теорією поля П. Бурдьє та драматургічним підходом Е. Гофмана і дозволяє аналізувати інформаційні і політичні контексти.

Висновки.

Проведений аналіз теоретико-методологічних засад дослідження концепту character assassination (СА) дозволяє зробити кілька узагальнюючих висновків. Насамперед встановлено, що у світовій науковій традиції даний феномен сформувався як міждисциплінарний напрям досліджень, що розвивається на перетині політичної комунікації, риторики, соціальної психології, медіадосліджень та стратегічних комунікацій. У більшості сучасних робіт СА розглядається як цілеспрямована комунікативна стратегія дискредитації індивіда або

групи, спрямована на підрив їхньої репутації, довіри та соціальної легітимності. Разом з тим у науковому дискурсі домінують комунікаційні та психологічні інтерпретації цього явища, тоді як соціологічна концептуалізація характерологічних атак залишається недостатньо розробленою.

У статті показано, що соціологічний аналіз СА потребує інтеграції кількох теоретичних підходів, серед яких особливе значення мають риторичний, соціопсихологічний та соціокультурний. Риторичний підхід розглядає характерологічні атаки як специфічну форму аргументації ad hominem, яка може функціонувати як інструмент політичної боротьби або як засіб маніпулятивного впливу на аудиторію. Соціопсихологічна перспектива акцентує увагу на мотивах атакуючих акторів, механізмах сприйняття інформації аудиторією та емоційних ефектах дискредитаційних кампаній. Водночас соціокультурний підхід дозволяє інтерпретувати СА як процес символічної боротьби у публічному просторі, що відтворює або трансформує владні відносини, культурні норми та соціальні ієрархії.

Важливим результатом дослідження є обґрунтування того, що character assassination слід розглядати не лише як комунікативну технологію чи риторичний прийом, а як складний соціальний механізм, інтегрований у ширші структури соціальної взаємодії та символічного домінування. У цьому контексті застосування драматургічного підходу Е. Гофмана, теорії соціальних полів П. Бурдьє та структураційної теорії Е. Ґідденса відкриває можливості для аналізу СА на різних рівнях соціальної реальності – від мікрорівня міжособистісних взаємодій до макрорівня політичних та інформаційних конфліктів. Такий підхід дозволяє трактувати репутаційні атаки як інструмент боротьби за символічний капітал, соціальну легітимність та позиції у відповідних соціальних полях.

Окрему увагу приділено взаємозв'язку СА з іншими соціальними феноменами, такими як стигматизація, пропаганда, газлайтинг та культура відміни (cancel culture). Порівняльний аналіз показує, що хоча ці явища мають спільні риси, вони відрізняються за логікою дії, мотивацією акторів та механізмами впливу на соціальні структури. У цьому сенсі СА виступає як специфічна форма символічного насильства, спрямована на перерозподіл репутаційного капіталу та формування моральних меж соціальної легітимності.

Таким чином, проведене дослідження дозволяє стверджувати, що соціологічна концептуалізація character assassination має значний евристичний потенціал для аналізу сучасних інформаційних конфліктів, політичних кампаній та репутаційних стратегій у цифровому середовищі. У контексті сучасних медіаекосистем, розвитку соціальних мереж і гібридних інформаційних воєн характерологічні атаки дедалі частіше виступають інструментом боротьби за владу, контроль над публічним дискурсом та формування соціальних уявлень.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробкою емпіричних моделей аналізу СА у політичній комунікації, медіапросторі та соціальних мережах, зокрема в умовах інформаційної війни проти України. Подальші роботи можуть бути спрямовані на розширення методологічного інструментарію дослідження цього феномену, зокрема шляхом використання контент-аналізу, дискурс-аналізу, мережевого аналізу та кейс-стаді, що дозволить більш повно розкрити механізми формування, поширення та соціальних наслідків репутаційних атак у сучасному суспільстві.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Бондаренко, М. (2023). *Маніпулятивні технології у полі політики як об'єкт соціологічного дослідження* (Дисертація доктора філософії, спеціальність 054 – Соціальні та поведінкові науки. Соціологія). Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Висоцька, В. А. (2024). Інформаційна технологія розпізнавання пропаганди, фейків та дезінформації у текстовому контенті на основі методів nlp та машинного навчання. *Радіоелектроніка, інформатика, управління*, (2), 126. https://doi.org/10.15588/1607-3274-2024-2-13

Жаботинська, С., & Бринько, А. (2022). Емотивний лексикон політичного наративу: Україна і Захід у китайських ЗМІ. *Когніція, комунікація, дискурс*, (25), 89-118. https://doi.org/10.26565/2218-2926-2022-25-07

Каширова, Н. (2025). Практики вбивства персонажів в управлінні репутацією під час війни в Україні в соціальних мережах (кейс Олексія Арестовича). *Науково-теоретичний альманах Грані*, *28*(3), 92-102. https://doi.org/10.15421/172574

Квітка, С. (2018). Government relations та державне управління в Україні: новітні форми взаємодії влади та бізнесу. *Аспекти публічного управління*, *5*(11), 94-104. https://doi.org/10.15421/15201743

Молоткіна, Ю. (2022). Вербальна маніпуляція у діяльності «фабрик тролів». *Наукові записки*, 17, 155–181. https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-17-155-181

Мотузенко, Б. (2000). Маніпуляції як соціальна технологія. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 4–5, 111–124.

Мотузенко, Б. І. (2002). *Соціокультурні аспекти маніпулятивного впливу* (Дисертація кандидата соціологічних наук, спец. 22.00.04). Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Товщик, С. А. (2014). Стигматизація (stigmatization). У Н. А. Сейко (Ред.), *Енциклопедія прав людини: соціально-педагогічний аспект* (колективна монографія). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.

Шевцов, С. (2021). Феномен інтелектуальних спільнот Р. Коллінза у горизонті досліджень з філософії культури. *Науково-теоретичний альманах Грані*, *24*(11), 14-20. https://doi.org/10.15421/1721103

Davis, J. (1950). *Character assassination*. Philosophical Library. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000175390
Ferrara, E. (2017). Disinformation and social bot operations in the run up to the 2017 French presidential election. *First Monday, 22*(8). https://doi.org/10.5210/fm.v22i8.8005
Haselmayer, M. (2019). *Negative campaigning and its consequences*. University of Konstanz. https://kops.uni-konstanz.de/bitstreams/963adb6b-7150-4fb4-be6a-cdd13215d0cb/download
Hintz, E. A., Romann, L. R., Tucker, R. V., & Moore, M. J. (2025). Examining character assassination in patient–clinician interactions about chronic pain. *Journal of Health Communication*. https://doi.org/10.1080/10810730.2025.2546375
Icks, M., Shiraev, E., Keohane, J., & Samoilenko, S. A. (2020). Character assassination: Theoretical framework. У S. A. Samoilenko, M. Icks, J. Keohane, & E. Shiraev (Ред.), *Routledge handbook of character assassination and reputation management* (pp. 11–24). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315150178-2
Kvitka, S. A. (2018). Government relations and public administration in Ukraine: the latest forms of interaction between government and business. *Public Administration Aspects*, *5*(11), 94-104. https://doi.org/10.15421/15201743
Moore, M. J., Romann, L. R., Tucker, R. V., & Hintz, E. A. (2025). Character assassination as a communicative phenomenon: A retrospective review of concept development and extensions. *Annals of the International Communication Association*, 49(3). https://doi.org/10.1093/anncom/wlaf010
Samoilenko, S. (2019). Character assassination and reputation management in the context of mediated complexity. I*n The global public relations handbook: Theory, research, and practice* (3rd ed.). Routledge.
Samoilenko, S. (2021). Character assassination: The sociocultural perspective. *Journal of Applied Social Theory*, 1(3). https://socialtheoryapplied.com/journal/jast/article/view/100/119
Samoilenko, S. A. (2016). Character assassination. In C. Carroll (Ed.), *The SAGE encyclopedia of corporate reputation*(pp. 115–118). SAGE. https://doi.org/10.4135/9781483376493
Samoilenko, S. A., & Jasper, J. M. (2023). The implications of character assassination and cancel culture for public relations theory. У C. Botan & E. J. Sommerfieldt (Ред.), *Public relations theory III* (pp. 452–469). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003141396-30
Samoilenko, S. A., Icks, M., Keohane, J., & Shiraev, E. (Eds.). (2021). *Routledge handbook of character assassination and reputation management*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315150178
Shiraev, E., Keohane, J., Icks, M., & Samoilenko, S. (2021). *Character assassination and reputation management: Theory and applications*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9780429466267
Sigelman, L., & Shiraev, E. (2002).The rational attacker in Russia? Negative campaigning in Russian presidential elections. *The Journal of Politics, 64*(1), 45–62. https://doi.org/10.1111/1468-2508.00117
Tovshchyk, S. A. (2014). Stigmatization. In N. A. Seiko (Ed.), *Encyclopedia of Human Rights: Socio-Pedagogical Aspect* (collective monograph).

REFERENCES

Bondarenko, M. (2023). *Manipulative Technologies in the Field of Politics as an Object of Sociological Research* (Dissertation of Doctor of Philosophy, specialty 054 – Social and Behavioral Sciences. Sociology). Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Davis, J. (1950). *Character assassination*. Philosophical Library. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000175390
Ferrara, E. (2017). Disinformation and social bot operations in the run up to the 2017 French presidential election. *First Monday, 22*(8). https://doi.org/10.5210/fm.v22i8.8005
Haselmayer, M. (2019). *Negative campaigning and its consequences*. University of Konstanz. https://kops.uni-konstanz.de/bitstreams/963adb6b-7150-4fb4-be6a-cdd13215d0cb/download
Hintz, E. A., Romann, L. R., Tucker, R. V., & Moore, M. J. (2025). Examining character assassination in patient–clinician interactions about chronic pain. *Journal of Health Communication*. https://doi.org/10.1080/10810730.2025.2546375
Icks, M., Shiraev, E., Keohane, J., & Samoilenko, S. A. (2020). Character assassination: Theoretical framework. У S. A. Samoilenko, M. Icks, J. Keohane, & E. Shiraev (Ред.), *Routledge handbook of character assassination and reputation management* (pp. 11–24). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315150178-2
Jabotynska, S., & Brinko, A. (2022). The Emotive Lexicon of Political Narrative: Ukraine and the West in Chinese Media. *Cognition, Communication, Discourse*, (25), 89-118. https://doi.org/10.26565/2218-2926-2022-25-07
Kashirova , N. (2025). Character Assassination Practices in Reputation Management During the War in Ukraine on Social Media (Case of Oleksiy Arestovych). *Scientific and Theoretical Almanac of Grani*, *28*(3), 92-102. https://doi.org/10.15421/172574
Kvitka, S. A. (2018). Government relations and public administration in Ukraine: the latest forms of interaction between government and business. *Public Administration Aspects*, *5*(11), 94-104. https://doi.org/10.15421/15201743
Molotkina, Y. (2022). Verbal manipulation in the activities of “troll factories”. *Scientific Notes*, 17, 155–181. https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-17-155-181
Moore, M. J., Romann, L. R., Tucker, R. V., & Hintz, E. A. (2025). Character assassination as a communicative phenomenon: A retrospective review of concept development and extensions. *Annals of the International Communication Association*, 49(3). https://doi.org/10.1093/anncom/wlaf010
Motuzenko, B. (2000). Manipulation as a social technology. *Social Technologies: Actual Problems of Theory and Practice*, 4–5, 111–124.
Motuzenko, B. I. (2002). *Socio-cultural aspects of manipulative influence* (Dissertation of the candidate of sociological sciences, special. 22.00.04). Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Samoilenko, S. (2019). Character assassination and reputation management in the context of mediated complexity. I*n The global public relations handbook: Theory, research, and practice* (3rd ed.). Routledge.

Samoilenko, S. (2021). Character assassination: The sociocultural perspective. *Journal of Applied Social Theory*, 1(3). https://socialtheoryapplied.com/journal/jast/article/view/100/119

Samoilenko, S. A. (2016). Character assassination. In C. Carroll (Ed.), *The SAGE encyclopedia of corporate reputation*(pp. 115–118). SAGE. https://doi.org/10.4135/9781483376493

Samoilenko, S. A., & Jasper, J. M. (2023). The implications of character assassination and cancel culture for public relations theory. У C. Botan & E. J. Sommerfieldt (Ред.), *Public relations theory III* (pp. 452–469). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003141396-30

Samoilenko, S. A., Icks, M., Keohane, J., & Shiraev, E. (Eds.). (2021). *Routledge handbook of character assassination and reputation management*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315150178

Shevtsov, S. (2021). The Phenomenon of R. Collins' Intellectual Communities in the Horizon of Research in the Philosophy of Culture. *Scientific and theoretical almanac Grani*, *24*(11), 14-20. https://doi.org/10.15421/1721103

Shiraev, E., Keohane, J., Icks, M., & Samoilenko, S. (2021). *Character assassination and reputation management: Theory and applications*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9780429466267

Sigelman, L., & Shiraev, E. (2002).The rational attacker in Russia? Negative campaigning in Russian presidential elections. *The Journal of Politics, 64*(1), 45–62. https://doi.org/10.1111/1468-2508.00117

Tovshchyk, S. A. (2014). Stigmatization. In N. A. Seiko (Ed.), *Encyclopedia of Human Rights: Socio-Pedagogical Aspect* (collective monograph). Zhytomyr: ZhDU Publishing House. I. Franko.

Vysotskaya, V. A. (2024). Information technology for recognizing propaganda, fakes, and disinformation in textual content based on nlp and machine learning methods. Radio Electronics, Informatics, Control, (2), 126. https://doi.org/10.15588/1607-3274-2024-2-13

The Relationship Between Individual Values and Identity Fusion in the Context of a Full-Scale Invasion: The Case of Ukraine

UDC 316.752
DOI: https://doi.org/10.15421/172680

Halimov Edem
Ph.D. Student, https://orcid.org/0009-0000-8055-2267, e.galimov@ukma.edu.ua
National University of Kyiv-Mohyla Academy (Kyiv, Ukraine)

Abstract

Relevance. The article examines the mechanisms of consolidation of Ukrainian society during a full-scale invasion. The concept of identity fusion is used, which has explanatory potential when considering extreme behavior. This construct provides additional understanding of social processes when the boundary between the personal "I" and the social group disappears. The value basis of identity fusion remains little studied in Ukraine, and the degree of its universality across different socio-demographic groups remains unknown, which makes this work relevant.

The purpose of the study is to conduct an analysis of identity fusion among the population of Ukraine, which includes validating the identity fusion scale, determining the structure of fusion among the population of Ukraine, and determining the relationship between fusion and individual values.

Results. The study tested the discriminant validity of the verbal scale of identity fusion in Ukraine. It was determined that identity fusion and social identification are separate constructs. It was also found that the total share of individuals with a fusion level above average is 50%, while the "core" of consolidation (fully fused individuals) makes up 21% of the population. The socio-demographic universality of identity fusion in Ukraine was proven: no statistically significant differences were found in the characteristics of gender, macroregion of residence, and type of settlement. However, it was found that representatives of the older age group demonstrate a higher tendency to fusion compared to young people. It was also found that among individuals who are part of the consolidated core, the values of benevolence and universalism are more pronounced.

Conclusions. Identity fusion is a new construct that has the potential to explain extreme prosocial behavior among the Ukrainian population. This state is characterized by a humanistic foundation on the values of benevolence and universalism, while having a high degree of demographic homogeneity.

Keywords: identity fusion, individual values, social identification, social consolidation, sociology of identity, social stability

Співвідношення індивідуальних цінностей та злиття ідентичності в умовах повномасштабного вторгнення: випадок України

Галімов Едем
Національний університет «Києво-Могилянська академія» (Київ, Україна)

Анотація.

Актуальність. У статті розглядаються механізми консолідації українського суспільства під час повномасштабного вторгнення. Застосовується концепт злиття ідентичності, який має пояснювальний потенціал при розгляді екстремальної поведінки. Даний конструкт надає додаткове розуміння соціальних процесів, коли межа між особистим «я» та соціальною групою зникають. Ціннісна основа злиття ідентичності залишається малодослідженою в Україні, а також лишається невідомою ступінь його універсальності в розрізі різних соціально-демографічних груп, що зумовлює актуальність даної роботи.

Мета дослідження полягає у проведені аналізу злиття ідентичності серед населення України, що включає валідизацію шкали злиття ідентичності, визначенні структури злиття серед населення України, а також визначенні зв'язку між злиттям і індивідуальними цінностями.

Результати. У межах дослідження була здійснена перевірка дискримінантної валідності вербальної шкали злиття ідентичності в Україні. Визначено, що злиття ідентичності та соціальна ідентифікація є окремими конструктами. Також виявлено, що загальна частка осіб із рівнем злиття вище середнього становить 50%, при цьому «ядро» консолідації (повністю злиті особи) складають 21% населення. Доведено соціально-демографічну універсальність злиття ідентичності в Україні: не виявлено статистично значущих відмінностей за характеристиками статі, макрорегіону проживання та типу населеного пункту. Однак, виявлено, що представники старшої вікової групи демонструють вищу схильність до злиття порівняно з молоддю. Також з'ясовано, що серед індивідів, які є частиною консолідованого ядра, в більшій мірі проявляються цінності доброзичливості та універсалізму.

Висновки. Злиття ідентичності є новим конструктом, який має потенціал для пояснення екстремальної просоціальної поведінки серед населення України. Даний стан характеризується гуманістичною основою на цінностях доброзичливості та універсалізму, при цьому має високий ступінь демографічної однорідності.

Ключові слова: злиття ідентичності, індивідуальні цінності, соціальна ідентифікація, соціальна консолідація, соціологія ідентичності, соціальна стійкість

Стаття надійшла / Article arrived: 26.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted:27.02.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Вступ.

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну спровокувало високий рівень мобілізації населення, який становить особливий інтерес для класичних теорій суспільної консолідації. В умовах загрози екзистенційного рівня українське суспільство демонструє стійкість, яку складно аргументувати раціональними факторами. Виникає необхідність у розумінні соціальних та психологічних механізмів, які перетворюють соціальна групу на єдиний соціальний організм. Теорія соціальної ідентичності (Tajfel & Turner, 1979) надає пояснення груповій солідарності через процеси категоризації. Однак, для пояснення групової солідарності в екстремальних умовах, більш релевантним є конструкт злиття ідентичності. Відповідно до однойменної теорії, злиття є процесом коли межі між особистим та колективним зникають, при цьому особиста агентність продовжує функціонувати і її дія спрямовується на захист цілей групи. Застосування теорії злиття ідентичності до українського контексту стикається з кількома науковими прогалинами. По-перше, шкала злиття ідентичності, яка була застосована у багатьох зонах бойових дій, ще не була перевірена та валідована на великих вибірках в умовах повномасштабної війни в Україні. По-друге, динамічність зміни ситуації в Україні потребує актуального розуміння консолідації. По-третє, залишається відкритим питання щодо природи злиття – чи є воно похідною специфічних індивідуальних пріоритетів чи є універсальною реакцією, яка нівелює ціннісні відмінності (особливо в умовах екзистенційної загрози)? Мета даної статті полягає у поетапному аналізі ідентичності населення України через призму теорії злиття ідентичності та теорії базових людських цінностей. По-перше, здійснюється методологічна перевірка інструментарію для вимірювання злиття в українському контексті. По-друге, визначаються характеристики злиття ідентичності в Україні, виокремлюючи ядро спротиву. По-третє, виявляється зв'язок між базовими людськими цінностями (за методикою PVQ-21) та злиттям для кращого розуміння ціннісної основи механізму злиття.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблематика ідентичності та впливу відчуття приналежності до соціальних груп на поведінкові моделі залишається одним зі значних завдань у сучасних соціальних науках. Розуміння зв'язку індивіда та групи у соціальній психології переважно базується на основі теорії соціальної ідентичності (Tajfel & Turner, 1979). А. Тейфел та Дж. Тернер аналізували поняття соціальної категоризації – поділу світу на «ми» та «вони». В рамках даної теорії, індивід прагне підтримувати позитивну соціальну ідентичність, що в результаті може призвести до внутрішньогрупового фаворитизму і дискримінації на користь власної групи (Tajfel & Turner, 1979, p. 39). Дана теорія надала значний внесок у розуміння міжгрупових конфліктів, але все ж лишилися наявними значні пояснювальні обмеження. В першу чергу, вони стосуються взаємодії індивідуальної та соціальної ідентичностей. Дж. Тернер у роботі сформулював «гіпотезу деперсоналізації» та «гіпотезу функціонального антагонізму», які зводилися до того, що при активації соціальної ідентичності, особиста ідентичність відходить на другий план (Turner, 1988, p. 49). Вільям Свонн та інші (Swann et al., 2024) розробили нову теорію, яка була названа теорією злиття ідентичності. Її ключова новація полягала у розробці концепту злиття ("fusion"), який описував не просто відчуття приналежності індивіда до групи, а набагато глибший емоційний зв'язок між особистим та соціальним «я», в якому межа між ними зникає. Одна з ключових відмінностей даної теорії від теорії соціальної ідентичності полягає в тому, що дана теорія стверджує, що при процесі злиття як соціальна, так і особиста ідентичність стають взаємозалежними та нерозривними.

Природа концепту злиття ідентичності

Робота над концептом злиття ідентичності було зумовлено аналізом наслідків терористичних актів в США у 2001 році та в Іспанії (вибухи в Мадриді) у 2004 році. Дослідники відзначали потребу у пошуку концепції, яка матиме достатню пояснювальну силу щодо екстремальної прогрупової поведінки, в тому числі готовності прибігати до таких крайніх мір, як самопожертва.

Дослідники стверджують, що злиття будується на «психологічній архітектурі, яка сформована ще в дитинстві» (Swann et al., 2024, с. 14). Автори описують кілька аспектів даної архітектури: теорія прив'язаності щодо здорових стосунків з опікуном; самоверифікація з іншими, які розуміють і підтверджують погляди «злитої» особистості; спільні гени або психологічні характеристики і, найбільш важливе в українському контексті, сильний емоційний досвід, як, наприклад, прожиття спільного травматичного досвіду.

Дослідники визначають чотири унікальних принципи злиття ідентичності (Swann & Buhrmester, 2015). Принцип агентної особистості передбачає, що особисте «я» може мотивувати прогрупову поведінку, спрямовуючи особисту діяльність у прогрупові дії. Принцип ідентичності синергії припускає, що особиста та соціальна ідентичність осіб, які мають високий рівень злиття, можуть поєднуватися та мотивувати екстремальну прогрупову поведінку. Принцип реляційних зв'язків визнає, що сильно злиті особи піклуються як про окремих членів групи, так і про абстрактний колектив. З цієї причини сильно злиті особи повинні бути особливо схильні підтримувати жертвування власним життям, щоб врятувати життя окремих членів групи. Принцип безповоротності вказує на те, що як тільки люди стають високо злиті з групою, їхні почуття злиття підтримуватимуться не

лише їхньою відповідністю колективу, але й їхніми особистими «я» та зв'язками з іншими членами групи (Swann & Buhrmester, 2015, с. 54).

Емпіричні дослідження концепту

Концепт злиття ідентичності отримав емпіричне підтвердження у різних контекстах. Як зазначалося вище, одна з ключових цілей концепту злиття ідентичностей – це пояснення екстремальної поведінки. Автори аналізували готовність битися і вмирати за групу в різних контекстах: дії революційонерів у Лівії в 2011 році (Whitehouse et al., 2014), злиття з релігією та підтримку насильницької відплати в Ізраїлі (Fredman et al., 2017), хуліганську поведінку футбольних фанатів в Бразилії та Великій Британії (Newson, 2019), вплив етнорелігійного злиття ідентичності на ескалацію конфліктів в Камеруні (Buhrmester et al., 2022). Загалом, як зазначає Гомез та інші (Gómez et al., 2011, с. 919), дослідники нещодавно надали безліч доказів того, що злиття ідентичності перевершує ідентифікацію у прогнозуванні схильності людей захищати членів групи та підтримувати екстремальну прогрупову поведінку. Окремої уваги заслуговує робота дослідників (Martel et al., 2021), які фокусувалися на трьох потенційних конструктах, що могли б пояснити таку поведінку – сакральні цінності, моральні вподобання та злиття ідентичності. Дані дослідження стосувалися права на зброю та права на аборт, проводилися в США та Іспанії. В результаті було визначено, що усі три конструкти були значущими предикторами готовності до самопожертви, однак, при розгляді їх окремо, злиття ідентичності виявлялося найсильнішим.

Просоціальний аспект концепту злиття ідентичності

Більшість робіт, які стосуються концепту злиття ідентичності фокусуються на екстремальній поведінці, з окремим фокусом на екстремістському аспекті. Водночас, існують також роботи в яких злиття ідентичності пов’язується з більш доброякісними формами прогрупової поведінки, такими як пожертвування коштів нужденним членам групи, надання взаємної допомоги, готовність витрачати особисті ресурси на підтримку групи. Як зазначають дослідники (Swann et al., 2010) просоціальний аспект злиття ідентичності полягає у тому, що при взаємодії особистої агентності та групових інтересів можуть виникати екстремальні форми допоміжної поведінки та готовність до самопожертви.

Дж. Клейн та Б. Бастіантакож висловили критику традиційному погляду на злиття ідентичності як на драйвер виключно екстремістської поведінки. Автори стверджують, що злиття і, відповідно, готовність битися або вбивати за власну групу проявляється в контексті того, як сприймається загроза. Відповідно, агресія може бути спрямована суто на джерело загрози (а не на будь-кого) і при цьому проходить фільтр цінностей та норм групи (Klein & Bastian, 2023, с. 2).

Дослідження злиття ідентичності в Україні

Концепт злиття ідентичності є мало дослідженим в Україні, хоча деякі дослідження вже проводилися. Так, наприклад, Гомез та інші дослідники проводили кілька досліджень в Україні і виявили, що злиття ідентичності справді прогнозує готовність до боротьби. Результати також продемонстрували, що механізм працює як для захисту країни, так і для захисту базових цінностей – демократії та свободи (Gómez et al., 2023, с. 8). Один з висновків авторів стосувався того, що готовність до жертовної поведінки залежить від відчуття злиття, оцінки «духовної міці» та довіри до співвітчизників. Автори довели, що нематеріальні чинники є ключовими факторами, що визначають стійкість українців в умовах тривалого збройного конфлікту. Також Баутіста та інші (Bautista et al., 2025) визначили, що середні значення показника злиття ідентичності збільшилися саме тоді, коли почалося повномасштабне вторгнення, але пізніше дещо зменшилися. Ця тенденція була повторена для злиття з цінністю, демократією.

Отже, концепт злиття ідентичності пропонує оновлений підхід до розуміння екстремальної поведінки. На відміну від класичної теорії соціальної ідентифікації, даний концепт обгрунтовує стан глибокого зв’язку між особистим «я» та колективним. Аналіз попередніх досліджень свідчить про тенденцію до зміни фокусу – від вивчення злиття ідентичності в контексті розуміння екстремістської поведінки до аналізу його ролі в поясненні просоціальної поведінки. Перші емпіричні розвідки демонструють, що концепт є релевантним для українського контексту та має прогностичну силу для пояснення готовності до боротьби та захисту демократичних цінностей. Водночас, лишається малодослідженим структура злиття ідентичності в Україні та зв’язок злиття з індивідуальними цінностями.

Задачі та гіпотези дослідження.

Дане дослідження спрямоване на вивчення природи соціальної консолідації в Україні через призму теорії злиття ідентичності та вивченні зв’язку цього концепту з індивідуальними цінностями. Відповідно, були сформульовані наступні дослідницькі завдання:

1. Здійснити перевірку дискримінантної валідності шкали злиття ідентичності на українській вибірці;
2. Визначити структуру населення за рівнем інтенсивності їхнього зв’язку з країною (рівня злиття ідентичності);
3. Визначити ступінь універсальності злиття ідентичності в розрізі ключових соціодемографічних груп (стать, вік, регіон, тип поселення);
4. Дослідити зв’язок між рівнем злиття ідентичності та ієрархію індивідуальних цінностей за моделлю Ш. Шварца.

Відповідно до вищезазначених задач, були сформульовані наступні гіпотези дослідження:

H1: Злиття ідентичності є окремим психологічним

конструктом, який має дискримінанту валідність від класичної соціальної ідентифікації на українській вибірці.

H2: Злиття ідентичності має універсальний характер, що проявляється у відсутності значущих відмінностей за такими характеристиками як стать, вік, регіон проживання та тип населеного пункту.

H3: Високий рівень злиття ідентичності позитивно пов'язаний із пріоритетністю цінностей Орієнтації на інших (Доброзичливості та Універсалізму), що відображає просоціальний характер злиття ідентичності в Україні.

Вибірка та процедура збору даних.

Емпіричною основною для дослідження виступили результати онлайн-опитування, яке проводилося з використанням онлайн-панелі Info Sapiens. Вибірка дослідження складала доросле населення України (18 років і старше), яке має доступ до інтернету. Збір даних здійснювався впродовж жовтня-листопада 2025 року. Загальна вибірка дослідження склала 1035 респондентів. Відбір учасників дослідження здійснювався за підходом квотного дизайну, з врахуванням основних демографічних характеристик: статі, віку, макрорегіону проживання та типу (розміру) населеного пункту. Під час опитування збиралася інформація щодо поточного місця проживання респондентів, а також щодо місця проживання до початку повномасштабного вторгнення. У дослідженні було застосовано процедуру статистичного зважування: коефіцієнти зважування розраховувалися за ознакою місця проживання до 2022 року на основі даних Державної служби статистики України.

Методи та інструментарій.

Злиття ідентичності. Існують різні підходи до вимірювання концепту злиття ідентичності, основні з них це вербальна шкала та шкала у форматі зображення (pictorial). В рамках даного дослідження використовувалася вербальна шкала для вимірювання злиття ідентичності, яка була розроблена В. Свонном та колегами (Gómez et al., 2011). Оригінальна методика була перекладена українською мовою з дотриманням процедури подвійного перекладу. Внутрішня надійність шкали в даному дослідженні виявилася високою (Альфа Кронбаха = 0,92).

Індивідуальні цінності (Ш. Шварц). Для вимірювання ціннісних пріоритетів було використано методику PVQ-21 (Schwartz, 2003). Опитувальник оцінює 10 базових індивідуальних цінностей. Для корекції індивідуального стилю відповіді та підходу до використання шкали, була проведена процедура центрування балів. Надійність шкал була перевірена за допомогою коефіцієнта альфа Кронбаха. Для більшості цінностей показники варіювалися від 0,53 до 0,69, що є прийнятним для шкал із двох пунктів. Найбільшу надійність продемонстрували шкали Досягнення (Альфа Кронбаха = 0,69), Гедонізму (Альфа Кронбаха = 0,66) та Доброзичливості (Альфа Кронбаха= 0,63). Шкала Традиції продемонструвала низьку внутрішню узгодженість (Альфа Кронбаха = 0,21), що враховувалося при подальшій інтерпретації результатів.

Статистичний аналіз

Обробка даних здійснювалася в пакеті IBM SPSS Statistics 26. Валідизація інструментарію проводилася за допомогою експлораторного факторного аналізу (EFA). Для перевірки гіпотез щодо відмінностей між групами використано однофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA) із застосуванням критерію Тьюкі.

Результати дослідження.

Валідизація шкали злиття ідентичності в Україні.

Перший етап дослідження полягає у перевірці придатності вербальної шкали злиття ідентичності (Gómez et al., 2011) для використання в українському контексті під час повномасштабного вторгнення. Як було зазначено вище, концепт злиття ідентичності претендує на вимірювання більш глибокого зв'язку індивіда, ніж класична ідентифікація, тому важливо було визначити чи розрізняються населенням України ці два конструкти як окремі психологічні явища.

Перед проведенням факторного аналізу були проведені попередні тести, які підтвердили придатність даних для подальшої факторизації: коефіцієнт Кайзера-Мейєра-Олкіна (KMO) склав 0,960, а критерій сферичності Бартлетта є статистично значущим ($\chi^2 = 7770{,}52$, $df = 78$, $p < 0{,}001$).

Для перевірки конструктної валідності був застосований експлораторний факторний аналіз (EFA) методом виділення головних факторів із застосуванням косокутного обертання (Promax). До процедури були додані як пункти шкали злиття ідентичності (7 пунктів), так і ідентифікації (6 пунктів). Було виявлено, що обидва конструкти є сильно пов'язаними, але результати аналізу підтвердили їхню змістовну відмінність. Була виділена двофакторна модель, яка сукупно пояснює 58,9% дисперсії. Пункти шкал обох конструктів продемонстрували навантаження на два окремі фактори (табл.1), що підтверджує самостійний характер злиття ідентичності як глибшого рівня зв'язку людини з країною, який суттєво відрізняється від звичайної соціальної ідентифікації.

Перший фактор об'єднав усі теоретично передбачені пункти шкали В. Свонна з навантаженнями від 0,51 до 0,81. Варто зазначити, що один з пунктів шкали ідентифікації («Успіхи моєї країни – це мої особисті успіхи») мав більше навантаження на фактор 1. Це може бути важливим свідченням того, що під час війни сприйняття успіху держави трансформується з групового досягнення в елемент особистого відчуття гордості.

Другий фактор включив в себе інші п'ять пунктів класичної шкали соціальної ідентифікації, які стосувалися когнітивної та емоційної реакції на зовнішню оцінку групи. Факторні навантаження пунктів для цього фактору склали від 0,48 до 0,80.

Табл. 1.

Матриця паттернів результатів факторного аналізу

	Фактор	
	1	2
Identity_fusion. Я сильний(-а) завдяки своїй країні.	,814	
Identity_fusion. Я зроблю для своєї країни більше, ніж будь-хто інший з членів цієї групи.	,743	
Identity_fusion. Я роблю свою країну сильною.	,735	
Identity_fusion. Моя країна - це я.	,632	
Identification. Успіхи моєї країни - це мої особисті успіхи.	,611	
Identity_fusion. Я - одне ціле зі своєю країною	,555	
Identity_fusion. Я відчуваю, що повністю належу своїй країні	,546	
Identity_fusion. Я маю глибокий емоційний зв'язок зі своєю країною	,516	
Identification. Коли хтось хвалить мою країну, я сприймаю це як особистий комплімент.		,801
Identification. Коли хтось критикує мою країну, я сприймаю це як особисту образу.		,798
Identification. Мені дуже цікаво, що громадяни інших країн думають про мою країну.		,645
Identification. Коли я говорю про свою країну, я зазвичай кажу "ми", а не "вони".		,562
Identification. Якщо в медіа з'являється критична публікація про мою країну, я відчуваю сором.		,487

Окрім цього, внутрішня узгодженість шкали злиття ідентичності продемонструвала високий рівень надійності – коефіцієнт Альфа Кронбаха склав 0,922.

Отже, розрізнення процедурою факторного аналізу пунктів шкали по двом різним факторам підтверджує дискримінантну валідність шкали злиття ідентичності в Україні (гіпотеза H1 підтверджена). Це дозволяє використовувати дану шкалу для подальшого аналізу структури злиття ідентичності в Україні та дослідження зв'язку з індивідуальними цінностями.

Рівень злиття ідентичності в Україні.

На базі інтегрального індексу злиття ідентичності (M=4,38; SD=1,65) було проведено групування респондентів за їхнім рівнем зв'язку з країною в умовах воєнного часу. Була створена трирівнева сегментація, яка передбачила виділення 3-х сегментів на основі середнього значення індексу. В. Свонн виділяє окрему групу, повністю злиті особи (fused individuals). В межах даної шкали респонденти, які продемонстрували показники, близькі до максимальних (6 і вище), за більшістю пунктів шкали, були віднесені до цієї групи. Ця група склала 21%, це респонденти, для яких межа між «власним я» та країною зникає. Другу групу становлять респонденти, які перебувають «на межі» злиття – 29%. Для таких респондентів показник індексу є вищим за середнім, але все ж не максимальним. Відповідно, рівно половина опитаних (50%) виявляють високий рівень злиття ідентичності, що є високим показником. Інші 50% респондентів були класифіковані як «незліті».

Наступним кроком була проведена перевірка ключових соціально-демографічних відмінностей (табл. 2). Статистично значущих відмінностей у рівні злиття між населенням різних регіонів виявлено не було. Окрім цього, рівень злиття ідентичності не залежить від статі респондента та від типу населеного пункту, в якому проживає респондент. Єдиний демографічний чинник, який продемонстрував статистичну значущість – це вік ($\chi^2 = 48,72$; $p < 0,001$). Старша вікова група (56-70 років) становить найбільшу частку в ядрі злиття (38,6%), в той час як серед незлитих частка цієї вікової групи найменша (19,2%). Молодь (18-34 роки), навпаки, частіше в категорії респондентів з нижчим рівнем злиття.

Табл. 2.

Результати перевірки соціально-демографічних відмінностей за рівнем злиття ідентичності

Соціально-демографічна характеристика	χ^2	Значущість	Висновок
Стать	3,65	0,162	Відмінності відсутні
Вік	48,72	<0,001	Є значущий зв'язок
Регіон проживання	9,01	0,531	Відмінності відсутні
Тип населеного пункту	8,00	0,434	Відмінності відсутні

Індивідуальні цінності та злиття ідентичності. Останнім етапом аналізу стала перевірка відмінностей у ціннісних профілях респондентів, які демонструють різний рівень злиття ідентичності. Для перевірки було використано однофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA). Також був використаний критерій Тьюкі (Tukey HSD) із метою попарного порівняння трьох визначених груп (злиті, на межі та незлиті).

Результати ANOVA (табл. 3) підтвердили наявність відмінностей для 5 з 10 базових цінностей за Ш. Шварцом. Значущість була зафіксована для цінностей Гедонізму ($F = 6,90$; $p = 0,001$), Доброзичливості ($F = 6,22$; $p = 0,002$) та Влади ($F = 5,58$; $p = 0,004$). Також значущі відмінності виявлено для Конформізму ($F = 4,89$; $p = 0,008$) та Універсалізму ($F = 4,24$; $p = 0,015$). Цінності Самостійності, Безпеки, Традиції, Стимуляції та Досягнення статистично значущих відмінностей між групами не продемонстрували.

Далі був уточнений характер відмінностей (табл.3). По цінностям блоку орієнтації на інших було виявлено зростання середніх при сильнішому рівні злиття ідентичності. Для цінності Доброзичливості значущі відмінності спостерігаються між групою «Незлитих» та респондентами «На межі» (різниця середніх = -0,18, $p = 0,007$), а також між «Незлитими» та «Злитими» (різниця середніх = -0,18, $p = 0,004$). Для Універсалізму значуща відмінність зафіксована лише між «Незлитими» та «Злитими» (різниця середніх = -0,16, $p = 0,018$). У блоці «Збереження» значущі зміни виявлено для Конформізму: показники «Злитих» є вищими за показники «Незлитих» на рівні значущості $p = 0,005$. Показник цінності Безпеки демонструє нелінійну тенденцію: зростання у групи «На межі» (0,75) порівняно з «Незлитими» (0,69) та зниження у «Злитих» (0,63). Однак, ця тенденція не досягає рівня статистичної значущості в межах ANOVA. У блоці «Орієнтації на себе» спостерігається зниження показників. Цінність Влади значущо нижча у респондентів «На межі» та «Ядра» порівняно з «Незлитими». Гедонізм також демонструє значуще зниження у «Ядра» порівняно з «Незлитими».

Табл.3.

Показники індивідуальних цінностей у групах із різним рівнем злиття ідентичності

Цінність (центрована)	Незлиті	На межі	Ядро	F	p
Доброзичливість	0,14	0,32	0,32	6,22	0,002
Конформізм	-0,26	-0,13	-0,02	4,89	0,008
Універсалізм	0,5	0,6	0,66	4,24	0,015
Гедонізм	-0,21	-0,41	-0,47	6,9	0,001
Влада	-0,52	-0,72	-0,71	5,58	0,004
Безпека	0,69	0,75	0,63	1,05	0,351
Самостійність	0,35	0,3	0,25	0,99	0,371

Висновки.

Результати цього дослідження надають краще розуміння механізмів соціальної консолідації населення України під час екзистенційної загрози. Факторний аналіз (EFA) підвтердив дискримінантну валідність шкали злиття ідентичності і продемонстрував наявність відмінності від класичної соціальної ідентифікації також і в Україні. Особливістю українського контексту стало те, що пункт «Успіхи моєї країни – це мої особисті успіхи», який зазвичай є частиною соціальної ідентифікації, перейшов до фактору злиття ідентичності. Це може бути пояснено тим, що в умовах війни сприйняття перемог та успіхів країни трансформується з звичайного групового досягнення в елемент відчуття індивідуального зв'язку з цими успіхами.

В межах дослідження була проаналізована структура та характер злиття ідентичності в Україні. Було визначено, що частка повністю злитих осіб складала 21%, а частка тих, хто знаходиться на межі злиття була 29%. Сукупний показник у 50% є високим показником для макрогрупового рівня злиття і вказує на масовий характер трансформації ідентичності під час війни. Окрім цього, аналіз соціодемографічного профілю дозволяє висунути тезу про універсальність природи злиття ідентичності. Статистично значущі відмінності за такими характеристиками як стать, регіон проживання та тип населеного пункту виявлені не були, що дозволяє припустити, що воєнний фактор став об'єднуючим в цьому контексті. Єдина значуща відмінність була виявлена за характеристикою віку. Старша вікова група (56-70 років) демонструвала вищу схильність до злиття, на відміну від молоді. Це можна пояснити як і специфічними особливостями ціннісного портрету цієї вікової групи, особливістю життєвого етапу та формуванням національної ідентичності протягом життєвого шляху.

Зв'язок концепту злиття ідентичності з індивідуальними цінностями (які були виміряні за підходом Ш. Шварца) дозволив краще зрозуміти ціннісний профіль консолідованого ядра. Важливо

те, що злиття ідентичності базується на цінностях Доброзичливості та Універсалізму. Це свідчить про те, що українська консолідація має гуманістичний базис – її фундаментом є цінності орієнтації на інших. Окрім цього, серед «злитих» осіб спостерігаються нижчі показники по цінностям Влади та Гедонізму. Знову ж таки відмова від особистих амбіцій та комфорту відбувається на користь колективної мети. Важливо зазначити, що цінність безпеки має нелінійний характер. Хоча для групи «на межі» важливість цінності безпеки зростає, для «ядра» (повністю злитих осіб) цей показник знижується. Потенційним поясненням є модель «відданого актора» за С. Атраном – при високому рівні злиття, людина перестає шукати безпеку, вона сама стає ресурсом для її забезпечення.

Дане дослідження дозволило виявити, що під час повномасштабного вторгнення українське суспільство демонструє високі рівні прояву злиття особистої ідентичності з країною. Злиття ідентичності не має суттєвої демографічної відмінності, а також базується на просоціальних цінностях. Виявлені тенденції надають краще розуміння феномену української стійкості.

REFERENCES

Bautista, H., Fregenal, S., Vázquez, A., Gómez, Á., & Martínez Díaz, M. V. (2025). Shared dysphoric experiences activate identity fusion, but not forever. *British Journal of Social Psychology*, *65*(1), e70026. https://doi.org/10.1111/bjso.70026

Buhrmester, M. D., Zeitlyn, D., & Whitehouse, H. (2022). Ritual, fusion, and conflict: The roots of agro-pastoral violence in rural Cameroon. *Group Processes & Intergroup Relations*, *25*(1), 298–311. https://doi.org/10.1177/1368430220959705

Fredman, L. A., Bastian, B., & Swann, W. B. (2017). God or Country? Fusion With Judaism Predicts Desire for Retaliation Following Palestinian Stabbing Intifada. *Social Psychological and Personality Science*, *8*(8), 882–887. https://doi.org/10.1177/1948550617693059

Gómez, Á., Brooks, M. L., Buhrmester, M. D., Vázquez, A., Jetten, J., & Swann, W. B. (2011). On the nature of identity fusion: Insights into the construct and a new measure. *Journal of Personality and Social Psychology*, *100*(5), 918–933. https://doi.org/10.1037/a0022642

Gómez, Á., Vázquez, A., & Atran, S. (2023). Transcultural pathways to the will to fight. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, *120*(24), e2303614120. https://doi.org/10.1073/pnas.2303614120

Klein, J. W., & Bastian, B. (2023). The Fusion-Secure Base Hypothesis. *Personality and Social Psychology Review*, *27*(2), 107–127. https://doi.org/10.1177/10888683221100883

Martel, F. A., Buhrmester, M., Gómez, A., Vázquez, A., & Swann, W. B. (2021). Why True Believers Make the Ultimate Sacrifice: Sacred Values, Moral Convictions, or Identity Fusion? *Frontiers in Psychology*, *12*, 779120. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.779120

Newson, M. (2019). Football, fan violence, and identity fusion. *International Review for the Sociology of Sport*, *54*(4), 431–444. https://doi.org/10.1177/1012690217731293

Schwartz, S. H. (2003). *A proposal for measuring value orientations across nations*.

Swann, W. B., & Buhrmester, M. D. (2015). Identity Fusion. *Current Directions in Psychological Science*, (24(1)), 52–57. https://doi.org/10.1177/0963721414551363

Swann, W. B., Gómez, Á., Huici, C., Morales, J. F., & Hixon, J. G. (2010). Identity fusion and self-sacrifice: Arousal as a catalyst of pro-group fighting, dying, and helping behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, *99*(5), 824–841. https://doi.org/10.1037/a0020014

Swann, W., Klein, J., & Gómez, A. (2024). Comprehensive identity fusion theory (CIFT): New insights and a revised theory. В *Advances in Experimental Social Psychology* (Вип. 70, с. 275–332). Elsevier. https://doi.org/10.1016/bs.aesp.2024.03.003

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. В *The social psychology of intergroup relations* (с. 33–37).

Turner, J. C. (1988). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory* (1. publ. in paperback). Blackwell.

Whitehouse, H., McQuinn, B., Buhrmester, M., & Swann, W. B. (2014). Brothers in arms: Libyan revolutionaries bond like family. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, *111*(50), 17783–17785. https://doi.org/10.1073/pnas.1416284111

Performative and Symbolic Forms of Networked Solidarity: From Offline Presence to Digital Replication

UDC 316.35:316.62(477):316.77 DOI: https://doi.org/10.15421/172681

Baliichuk Vladyslav
Ph.D. Student, https://orcid.org/0009-0002-6897-0479, v.a.baliychuk@gmail.com
Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

Abstract.
Relevance. This article explores the transformation of civic resistance practices in the context of a prolonged war, characterized by a shift from logocentric ideological models to regimes of performative presence and visual expression. Drawing on Actor-Network Theory, concepts of performativity, connective action, and affective publics, the mechanisms of constructing hybrid solidarity are analyzed.

The purpose of the article the aim of the article is to conceptualize the symbolic and performative mechanisms of hybrid solidarity and empirically test how visual artifacts (based on the materials of the 2025 "Cardboard Maidan") function as mediators that construct collective identity and ensure its scaling through affective network replication.

Results. It is proven that symbolic forms (homemade posters, memes, ironic slogans) function not as passive illustrations of political demands, but as autonomous mediators and operators of entry into collective action. They stitch together the physical space of the street and the algorithmic space of social platforms through mechanisms of affective synchronization and visual compression. Based on a comprehensive visual-sociological analysis of 36 artifacts from the "Cardboard Maidan" (summer 2025), the research introduces an analytical distinction between regimes of "solidarity-conviction" and "solidarity-visibility". It is establishes that in a mediatized environment, the latter regime becomes crucial, ensuring rapid mobilization through low-threshold formats of affiliation.

Conclusions. The study reveals that grassroots materiality ("aesthetics of minimum") marks the authenticity of the protest, while intertextuality and humor transform the physical sign into a digital template optimized for serial replication. The developed heuristic matrix of hybrid protest uncovers the pragmatics of visual mobilization, ranging from affective escalation and generational subjectivation to the everyday normalization of resistance.

Keywords: network solidarity, actor-network theory, visual sociology, affective public, online activism, grassroots activism, mediatization

Перформативні та символічні форми мережевої солідаризації: від офлайн-присутності до цифрової реплікації

Балійчук Владислав
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Анотація.
Актуальність. У статті досліджується трансформація практик громадянського спротиву в умовах тривалої війни, що характеризується зсувом від логоцентричних ідеологічних моделей до режимів перформативної присутності та візуальної експресії. Спираючись на акторно-мережеву теорію, концепції перформативності, конективної дії та афективних публік, проаналізовано механізми конструювання гібридної солідарності.

Метою статті є концептуалізація символічних та перформативних механізмів гібридної солідаризації та емпірична перевірка того, як візуальні артефакти (на матеріалах «Картонкового Майдану» 2025 року) функціонують як медіатори, що конструюють колективну ідентичність і забезпечують її масштабування через афективну мережеву реплікацію.

Результати. Доведено, що символічні форми (саморобні плакати, меми, іронічні гасла) функціонують не як пасивні ілюстрації політичних вимог, а як автономні медіатори та оператори входу в колективну дію. Вони зшивають фізичний простір вулиці та алгоритмічний простір соціальних платформ через механізми афективної синхронізації та візуальної компресії. На основі комплексного візуально-соціологічного аналізу 36 артефактів «Картонкового Майдану» (літо 2025 р.) запропоновано аналітичну дистинкцію між режимами «солідарності-переконання» та «солідарності-видимості». Встановлено, що в медіатизованому середовищі домінуючим стає другий режим, який забезпечує швидку мобілізацію через низькопорогові формати приєднання.

Висновки. З'ясовано, що низова матеріальність («естетика мінімуму») маркує автентичність протесту, тоді як інтертекстуальність та гумор перетворюють фізичний плакат на цифровий шаблон, оптимізований для серійної реплікації. Розроблена евристична матриця гібридного протесту розкриває прагматику візуальної мобілізації: від афективної ескалації та поколіннєвої суб'єктивації до побутової нормалізації спротиву.

Ключові слова: мережева солідарність, акторно-мережева теорія, візуальна соціологія, афективна публіка, онлайн-активізм, низовий активізм, медіатизація

Стаття надійшла / Article arrived: 29.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted:01.03.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Вступ.

Актуальність. Трансформація соціальних рухів та практик громадянського спротиву в умовах тривалої повномасштабної війни в Україні засвідчує фундаментальний зсув у механізмах колективної мобілізації. Сучасна солідарність дедалі частіше виходить за межі логоцентричних моделей, базованих на інституційних програмах чи розгорнутій ідеологічній аргументації. Натомість вона конструюється у режимах перформативної присутності та візуальної експресії, де ключову роль відіграють символічні форми: іронічні гасла, меми, саморобні плакати та цифрові реакції. У ситуації екзистенційної загрози та інформаційного перенасичення солідарність набуває ознак гібридної інфраструктури, що розгортається одночасно у фізичному просторі вулиці та алгоритмічному просторі соціальних платформ (Telegram, Threads, X).

Феномен «Картонкового Майдану» (влітку 2025 року) започаткував нову політичну естетику, де прості форми матеріальності (гофрокартон, маркер) і мережевий гумор стали повноцінними актантами – медіаторами, що зшивають розпорошених індивідів у дієздатну спільноту, а не лише формою самовираження. Проблема полягає у тому, що класичні соціологічні підходи, орієнтовані на аналіз політичного дискурсу, виявляються недостатніми для пояснення того, як саме «несерйозні» візуальні артефакти генерують масштабну політичну дію. Виникає нагальна потреба у концептуалізації солідарності не лише як узгодження переконань, а як акту виробництва видимості, де приналежність до групи виконується, перформатується через серійне відтворення впізнаваних візуальних та афективних кодів.

Метою статті є концептуалізація символічних та перформативних механізмів гібридної солідаризації та емпірична перевірка того, як візуальні артефакти (на матеріалах «Картонкового Майдану» 2025 року) функціонують як медіатори, що конструюють колективну ідентичність і забезпечують її масштабування через афективну мережеву реплікацію.

Аналіз попередніх публікацій. Теоретико-методологічний фундамент дослідження перформативних та мережевих вимірів солідарності формується на перетині кількох наукових напрямів. Онтологія публічної дії та політика видимості глибоко розкриті у перформативній теорії зібрання Дж. Батлер (Butler, 2015), а риторичний потенціал візуального протесту – у концепції «події-образу» (image event) К. ДеЛуки (DeLuca, 1999). Розуміння матеріальності протесту як активного чинника спирається на акторно-мережеву теорію (ANT) Б. Латура (Latour, 2005) та соціологію трансляції М. Каллона (Callon, 1986), евристичний потенціал яких для вітчизняної соціології ґрунтовно досліджувала А. Дейнека (Deineka, 2019).

Специфіка мережевої мобілізації розкривається через концепти спільнодії В. Беннета і А. Сегерберг (Bennett & Segerberg, 2012), алгоритмічної «хореографії зібрання» П. Гербаудо (Gerbaudo, 2012) та «афективних публік» З. Папахаріссі (Papacharissi, 2015). Епістемологічні засади дослідження візуальних артефактів як соціальних дій спираються на критичну візуальну методологію Дж. Роуз (Rose, 2016) та концепцію соціальної візуалістики К. Батаєвої (Батаєва, 2021). Культурологічний вимір «візуального повороту» та метафізики присутності докладно проаналізовано О. Брюховецькою (2024).

В українському науковому дискурсі питання суспільно-політичної солідарності в умовах війни комплексно розглядаються у працях О. Резніка, О. Майбороди та ін (2024). Зсув у бік дослідження цифрових і гібридних форм опору представлений розвідками щодо трансформації політичної культури (Тарасенко, 2025), ролі воєнної меметики як копінг-стратегії (Коваленко, 2024), фразеологізації мемів (Сизонов, 2023) та динаміки платформного афекту в екосистемі Telegram (Шевченко, Тульчій, 2024). Безпосередньо специфіку гумору як форми політичної участі на прикладі «Картонкового Майдану» проаналізувала З. Осіпова (2025).

Результати дослідження.

Попри значний масив досліджень гібридних рухів та візуальної культури, в соціологічній літературі залишається концептуальний розрив між аналізом матеріальних артефактів протесту (офлайн) та практиками мережевої реплікації мемів (онлайн). Символічні форми переважно розглядаються або як ілюстрації до політичних вимог, або як суто психологічний механізм розрядки. Натомість бракує комплексного мультимодального дослідження, яке б пояснило, як саме матеріальна естетика протесту конвертується у цифровий код, утворюючи специфічний режим «солідарності-видимості».

Сучасні форми соціальних рухів і громадянського спротиву демонструють фундаментальний зсув від логоцентричних моделей, прив'язаних до жорстких ідеологічних програм і пріоритету дискурсивної легітимації, до режимів перформативної присутності та візуальної експресії. У координатах «візуального повороту» культура перестає функціонувати виключно як текстовий наратив і дедалі більше стверджується як простір, у якому образ не просто репрезентує, а активно конструює соціальну реальність (Брюховецька, 2024).

Відбувається перехід від лінгвістичної моделі до «метафізики присутності», де великі простори смислу набувають онтологічної ваги й не потребують повної легітимації через вербальне пояснення. У медіатизованому середовищі солідарність дедалі частіше виробляється як подія видимості: через афективну дію образу, його матеріальний слід і здатність викликати миттєвий емоційний резонанс,

який випереджає та часто заміщує повільну вербалізацію.

Естетика та механіка солідаризації. У межах перформативної теорії політична суб'єктність визначається не лише через здатність говорити, а насамперед через «право на появу», яке реалізується тілами у публічному просторі (Butler, 2015). Поява не є абстрактним правом, гарантованим законом, а виступає тілесною практикою, що вимагає матеріальної підтримки та постійної боротьби проти регулятивних режимів, які диференціюють суб'єктів на придатних і непридатних для публічності. Саме тому для прекарних груп формування альянсів стає ключовим: плюральне проголошення присутності створює розрив у полі видимості й виробляє легітимність там, де вона раніше заперечувалася.

Солідарність у цій оптиці не редукується до суми індивідуальних волевиявлень, а виникає як емерджентна властивість дії вальянсі – у «між-просторі» взаємодії, де спільна присутність стає первинною тканиною соціальності й взаємної підтримки (Butler, 2015). Зібрані тіла «перерозгортають» простір появи, втручаючись у міську інфраструктуру та архітектуру влади, і тим самим продукують альтернативний порядок легітимності.

Критично важливим для розуміння сучасних форм солідаризації є структурний зв'язок між тілесною появою та медійними технологіями. Поява завжди передбачає наявність того, хто сприймає, а отже, має бути зареєстрована чуттєво у візуально-аудіальному полі, що робить медіа не зовнішнім ретранслятором, а внутрішньою умовою публічності. Приватні медійні пристрої, долаючи цензуру та забезпечуючи трансляцію події, стають частиною протестної інфраструктури, дозволяючи простору появи долати локальні межі та набувати глобального виміру (Butler, 2015). Дії тіл на вулиці та дії комунікаційних технологій є взаємозалежними перформативами, які спільно «приводять простір появи в буття», перетворюючи візуальний образ (плакат, жест) на оператора включення в альянс.

Якщо перформативна теорія пояснює онтологію появи, то концепція image event (подія-образ) висвітлює риторичні механізми, завдяки яким візуальні акти конструюють колективну ідентичність у медійному середовищі (DeLuca, 1999). В умовах електронної публічної сфери традиційна раціонально-вербальна дискусія поступається місцем окулярній політиці, де візуальні моменти стають центральним режимом публічної активності. Мобілізація знаків у формі image events слугує інструментом артикуляції ідентичностей, оскаржуючи панівні ідеології через афективні механізми. У цьому контексті образ діє як конденсований аргумент, що водночас ініціює афективну реакцію та пропонує доступну форму долучення до солідарності через реплікацію візуального коду (DeLuca, 1999).

Щоб пояснити, як цикл візуальної солідаризації стабілізується, необхідний матеріально-семіотичний ракурс. У перспективі акторно-мережевої теорії (ANT) соціальне конструюється через асоціації людей і не-людей; актантом є будь-яка сутність, що модифікує стан справ (Latour, 2005). Це дозволяє описувати протестні артефакти не як інертні носії змісту, а як повноправних учасників дії. Візуальний артефакт діє як медіатор, оскільки перекодовує політичну вимогу у форму, придатну для іронії й алгоритмічного тиражування. Механіка цього зшивання уточнюється через соціологію трансляції: складний комплекс соціального обурення проходить процес вписування (інскриптації) у матеріальний носій або цифровий знак (Callon, 1986). Формат працює як дисциплінарний механізм, що відсікає семантичний надлишок і консолідує мережу навколо знаків, здатних до миттєвого зчитування та реплікації.

Ця динаміка функціонує завдяки логіці медіатизації. Правила медіа (візуалізація, стислість, емоційна насиченість) діють тут не як інструмент дискурсивного переконання, а як структурна умова присутності (Strömbäck, 2008). Солідарність перестає бути лише результатом пасивного споживання медіа-наративів і стає результатом активного входження у формат. Важливо не ототожнювати це з тезою про те, що солідарність «конструюється дискурсом медіа». Медіатизація задає режими селекції, але «ми» виробляється у взаємодії тіл, артефактів і платформних практик через символічні форми, які учасники привласнюють й відтворюють (Papathanassopoulos & Giannouli, 2025). Протест об'єктивно проектується як подія для двох аудиторій одночасно: співприсутніх фізично та дистанційних.

Звідси випливає гібридна механіка мобілізації, де соціальні медіа здійснюють налаштування сцени (scene-setting) колективної дії (Gerbaudo, 2012). Тут логіка спільнодії (connective action) стає центральною: вона базується на персоналізованому обміні контентом і форматованих входах участі. Індивідуальні мікродії – репост, ремікс, реакція – працюють як елементарні акти долучення (Bennett & Segerberg, 2012). Зниження вартості участі створює ефект масованої видимості, де реплікація є соціальною процедурою синхронізації: повторюється не лише контент, а сама форма «бути разом». Поширення контенту стає жестом стосунку, афіліації та підтримки, який виробляє соціальні зв'язки (Jenkins, Ford, & Green, 2013).

Меметичні образи як символічні форми мережевої солідаризації. В умовах фрагментованої публічної сфери солідарність потребує специфічних комунікативних одиниць, здатних миттєво передавати афект і маркувати приналежність. Мем чи гумористичний код перестає бути розважальним контентом, набуваючи статусу оператора входу в колектив.

Теоретичне обґрунтування цього процесу дає

концепція афективних публік: мережеві спільноти мобілізуються передусім через циркуляцію сентименту, а публічність матеріалізується як мультимодальний афективний слід (Papacharissi, 2015). Платформи винагороджують певні жанри експресії, роблячи реплікацію базовою мікропрактикою громадянської присутності. Символічні маркери виконують координаційну функцію (індексують розпорошені висловлювання) та афективну (переводять індивідуально відчуте в колективно розпізнаване).

Мережева солідарність має символічно-ритуальний вимір, що «зшиває» простір екрана і вулиці. Символічні жести створюють ефект співприсутності, дозволяючи заявити про причетність навіть поза межами площі. Меми є формами серійної участі, які конденсують складний смисл до швидко зчитуваного знаку. Мем – це не повідомлення «про» солідарність, а інструкція з її перформалізації у середовищі, де видимість є ресурсом. Емпірично доведено, що субверсивний гумор працює як ненасильницький конфронтаційний інструмент, що знижує ціну входу в політичне «Ми» і підтримує зв'язок (Vizcaíno-Cuenca et al., 2024).

Дистинкція режимів солідарності. Синтез наведених вище теоретичних концептів (від перформативності Батлер до конективної дії та афективних публік) дозволяє сформулювати ключову аналітичну дистинкцію між двома режимами соціальної згуртованості: солідарністю-переконанням і солідарністю-видимістю.

Солідарність-переконання ґрунтується на дискурсивній артикуляції позицій, узгодженні інтересів і когнітивній згоді щодо цілей спільної дії. Це режим, який потребує деліберації, програмних мов і стабільних інституційних каналів.

Натомість солідарність-видимість – це режим, у якому спільність виконується (performed) через публічну появу, образи, символічні маркери та серійне відтворення форматів, що роблять колективний суб'єкт читабельним у медійному полі. У цьому режимі ключовими стають матеріально-семіотичні медіатори (від плакатів до алгоритмічних метрик), що роблять спільну дію переносимою і відтворюваною.

В умовах глибокої медіатизації саме солідарність-видимість стає домінуючим способом швидкої афіліації: вона дозволяє суб'єкту опинитися «всередині» спільноти ще до повного дискурсивного узгодження позицій. Механізмом її тривалості є реплікація: повтор формату функціонує як низькопороговий вхід. Водночас цей режим має межі: швидка видимість може випереджати організаційну спроможність руху й продукувати «тактичне замерзання» (Tufekci, 2017). Тому ці два режими слід мислити як комплементарні: солідарність-видимість часто виконує роль інфраструктурної передумови для подальшого формування стійких переконань.

Для емпіричної верифікації окресленої теоретичної рамки та перевірки дієвості цих двох режимів, подальше дослідження фокусується на методології та аналізі конкретного масиву візуальних артефактів – «Картонкового Майдану 2025».

Методологія емпіричного аналізу. Запропонована оптика вимагає методології, здатної працювати з солідарністю як із феноменом видимості та перформативності, а не лише як із набором висловлених переконань (Rose, 2016; Pink, 2013)

Емпіричну основу дослідження становить корпус візуальних матеріалів – цифрових фотографій протестних плакатів («картонок») та пов'язаних із ними текстово-візуальних елементів з власного архіву зображень. Одиницею аналізу є окремий протестний артефакт у межах зображення (плакат як матеріальний актант, його текст та візуальні маркери), як гібридний об'єкт: одночасно як фізичний носій на вулиці та як потенційний цифровий контент. Для систематизації корпусу використовується кодова матриця, де кожна одиниця має унікальний ідентифікатор та набір метаданих.

Корпус вибірки формується за принципом цільового відбору у межах визначеного періоду та пов'язаного інформаційного поля. Стратегія відбору спрямована на забезпечення репрезентативності типів висловлювань, а не статистичної репрезентативності генеральної сукупності.

Критеріями включення є: (1) центральність об'єкта – наявність плаката/картонки у кадрі як центрального або семантично релевантного об'єкта; (2) читабельність – можливість однозначно деконструювати напис та візуальні елементи; (3) контекстуальність – наявність ознак ситуаційного контексту, що дозволяють мінімізувати позакадрові припущення. З корпусу виключаються зображення з недостатньою якістю, де текст не піддається реконструкції, а також матеріали, що не містять протестного артефакту як носія повідомлення. Межі сукупності та критерії включення/виключення фіксуються до початку інтерпретації.

Дослідження застосовує інтегровану рамку холістичного аналізу, що поєднує етнографічну документацію, аналіз матеріальності, семіотичну деконструкцію та перформативний аналіз. Процедура здійснюється у чотири послідовні кроки: (1) фіксується повний текст напису та стислий опис прагматики кадру; (2) кодуються ознаки матеріального носія та оформлення як соціально значущі маркери; (3) кодуються змістова структура та риторичні стратегії; (4) формулюється гіпотеза щодо потенційної соціальної функції артефакту.

Для мінімізації упередженості підтвердження застосовується процедура альтернативних прочитань, для кожного неоднозначного артефакту фіксується конкуруюча інтерпретація. Частина корпусу (15-20%) підлягає повторному кодуванню після часової паузи для перевірки стійкості категорій.

Естетика та прагматика гібридного протесту: емпіричне дослідження. Емпіричний аналіз спирається на вибірку візуальних артефактів протестної комунікації «Картонкового Майдану» (літо 2025 року), зафіксованих у цифрових фотографіях і включених у мережеву циркуляцію. Ключова аналітична передумова полягає в тому, що фокус зосереджено не на медіа-наративі як такому, а на практиках виробництва видимості, де учасники протесту конструюють повідомлення для подвійного прочитання: наживо та через об'єктив камери (Осіпова, 2025).

Дослідницький корпус становить 36 одиниць. Оскільки дизайн дослідження базується виключно на візуальних артефактах і не включає незалежних даних про рецепцію аудиторією, усі функціональні висновки подаються як аналітичні гіпотези щодо прагматики образу. Тобто фіксується не фактичний вплив артефакту, а те, які соціальні дії він робить можливими, виходячи з його матеріальної форми та риторичної структури.

Первинне картографування корпусу (див. Таблицю 1) засвідчує, що протестні артефакти організовані радше як компактні оператори залучення, ніж як розгорнуті політичні програми.

Табл. 1.

Первинне картографування корпусу «картонок» (N = 36) та розподіли ключових ознак

Аналітичний вимір	Категорія	n/36	Коментар
Тематичний фокус	Інституційність і легітимність	14	Складні процедурні сюжети подані у форматах швидкого зчитування та візуальної події
	Мета-коментарі до практики протесту	6	Корпус включає артефакти, що рефлексують саму інфраструктуру й етикет протесту
	Гідність і цінності	4	Ціннісний регістр представлено, але кількісно поступається інституційному
	Антикорупційні гасла	4	Антикорупційний мотив фіксується як окремий повторюваний кластер
Жанр висловлювання	Гасло, твердження	20	Перевага компактних декларацій підтверджує, що артефакти працюють як «оператори залучення», а не як програми
	Заклик, імператив	6	«Картонка» функціонує як безпосередній механізм мобілізації
	Пояснювальні, аргументативні формули	5	Аргументація присутня, але зберігає плакатний масштаб і ритм
	Гібридні форми	5	Не домінують, але підтверджують наявність жанрової варіативності всередині компактного репертуару
Прагматичні функції	Видимість	36	Майже кожен артефакт робить протест соціально читабельним для різних аудиторій
	Афіліація	35	Переважна орієнтація на маркування належності та солідарності
	Мобілізація	32	Функція мобілізації систематична, артефакти не лише повідомляють, а й підштовхують до дії і присутності
	Реплікація	16	Реплікація не універсальна і є вибірковою властивістю частини корпусу

Прагматичний профіль корпусу підсилює цей висновок. У вибірці майже універсально зафіксовано функції афіліації (35/36) і мобілізації (32/36), а також функцію видимості (36/36). Це означає, що практично кожен артефакт не просто повідомляє щось про протест, а робить його соціально читабельним для прибічників, опонентів і дистанційної аудиторії. Натомість реплікація як окрема функція виявляється у 16 з 36 випадків. Показовий розподіл за режимами солідарності: серед «картонок» у режимі солідарності-видимості реплікація присутня у 7 із 12, у комбінованому – у 8 із 10, а в режимі солідарності-переконання – лише у 1 із 14, що емпірично підтверджує ключову тезу дослідження: коли солідарність працює як видимість, вона потребує форматів, що легко множаться, а коли працює як переконання – формат частіше утримує сенс, але не оптимізується під реплікацію.

Перший рівень розгортання матеріалу показує, що «картонки» в корпусі функціонують як артефакти, сконструйовані для подвійного прочитання. Подвійна адресація робить формальні рішення не

тільки естетичною деталлю, а й частиною політичної прагматики. Артефакт має бути одразу зчитуваним, придатним до фотографування і впізнаваним у потоці. У вибірці регулярно повторюються візуальні маркери, які підсилюють ритмічність повідомлення: великі літери, пунктуаційні акценти, короткі двочастинні формули, імперативні структури, контрастні кольорові виділення. Такі прийоми зменшують когнітивну вартість зчитування і водночас посилюють емоційну виразність.

Другий рівень аналізу стосується того, як саме корпус організовує політичне висловлювання у коротких, плакатних жанрах. Найпоширеніша форма – афористичні конструкції, які працюють як нормативні формули або рамки легітимації: наприклад, напис «Незалежній країні – незалежні інституції» конструює причинно-нормативний ланцюг без розгортання аргументації. Близьким є процедурний регістр вимог, коли артефакт апелює до правил і меж влади, оформлюючи інституційну проблему як питання справедливості/процедури (наприклад, «Руки геть від незалежності НАБУ і САП…»; «Незалежність НАБУ і САП!»). У таких випадках режим солідарності схиляється до переконання: напис упорядковує конфлікт у термінах норм, інституцій, процедур.

Паралельно в корпусі виразно присутній репертуар біографічної та поколіннєвої легітимації, який переносить політичну вимогу в регістр морального досвіду. Формула «Я народилась у 2010 році і вже звикла жити в демократичній країні. Шо, не міняти це?» або звинувачувальний тон «Моє покоління платить КРИВАВІ податки за ваші ПОМИЛКИ» задають позицію не через інституційний аргумент, а через право голосу, яке виводиться з життєвого часу війни. Відчуття спільності тут утворюється не лише довкола вимоги, а й довкола пережитого спільного досвіду.

Ще один репертуар – іронічно-побутові рамки, які нормалізують протест і знижують поріг входу. Найчистіший приклад – «Ідея для побачення: ходімо на мітинг?»: протест вписується в повсякденну соціальність, стає пропозицією взаємодії, а не лише політичною жорсткістю. Сюди ж прилягають висловлювання, що працюють через інверсію або сарказм або грубе приземлення адресата – «Дістаньке мізки з дупи»; «Тягнітьсвої сраки назад у ВР й виправте скоєне гівно» – виконують функцію делегітимації опонента і водночас окреслюють межі «свого» через стиль мовлення.

Третя площина аналізу – інтертекстуальність і меметичні елементи. Вони пояснюють, як саме «картонка» долає межу між вулицею та стрічкою. У корпусі інтертекст/мем зафіксований у 10 одиницях. Інтертекст виступає способом перетворити політичне висловлювання на символічну форму мережевого зв'язку.

Інтертекст у вибірці має кілька типових форм: кодифікація через числа/номери («13533/13531»; «4555»); цифрові меми («error 404»); мережеві маркери (емодзі клоуна); зв'язка політичного жесту з практикою підтримки в режимі війни («Проголосували, а тепер донат…»). Гібридність «Картонкового Майдану» полягає в тому, що мовлення стає видимим і транспортованим завдяки гумористичній та інтертекстуальній компресії, що є умовою помітності в середовищах швидкої циркуляції на кшталт Telegram і Threads.

Четверта площина дозволяє перейти від опису окремих артефактів до узагальнення про механіку мережевої солідаризації. У корпусі виділено три режими: солідарність-переконання (14), солідарність-видимість (12) і комбінований режим (10). Синтез результатів, представлений у Таблиці 2, демонструє, як різні візуально-матеріальні стратегії формують специфічні режими приєднання.

Табл. 2.

Режими солідарності та логіка реплікації

Режим солідарності (кількість артефактів)	Принцип входження у спільність	Домінантні символічні форми та маркери	Потенціал реплікації та інтертекстуальність
Солідарність-переконання (14)	Солідарність конструюється через нормативно-процедурне впорядкування конфлікту та моральну легітимацію суб'єкта. Умовою приєднання є когнітивна згода з аргументом.	Нормативно-інституційні формули (Незалежній країні – незалежні інституції), процедурні вимоги, біографічна та поколіннєва легітимація (Моє покоління платить).	Низький потенціал реплікації (2 із 14 одиниць). Артефакт функціонує як аргумент, а не шаблон, пріоритезуючи зміст над формою. Інтертекстуальність не є визначальним механізмом.

Режим солідарності (кількість артефактів)	Принцип входження у спільність	Домінантні символічні форми та маркери	Потенціал реплікації та інтертекстуальність
Солідарність-видимість (12)	Спільність формується через перформативну публічну присутність. Умовою приєднання є відтворення впізнаваного візуального стилю та читабельність артефакту в умовах подвійної адресації (фізичний простір та цифрова стрічка).	Метапротестні інструкції (готові сценарії дії), лаконічні гасла. Використання маркерів підвищеної читабельності: масивна типографіка, пунктуаційні акценти, імперативи, контрастні виділення, графічні індекси.	Середній потенціал реплікації (7 із 12 одиниць), тісно пов'язаний із наявністю прямих інструкцій та метаповідомлень. Формат сприяє копіюванню, проте інтертекстуальність виконує допоміжну функцію.
Комбінована (гібридна) солідарність (10)	Синтез політичної визначеності та високої мережевої мобільності. Умовою приєднання є одночасне розпізнавання політичного референта та готовність до його цифрової трансляції.	Процедурні коди кампаній (номери законопроєктів), меметичні та технічні формули (Error 404), платформні маркери (емодзі). Іронічно-сатиричне фреймування для маркування групових меж та стимулювання інших форм участі (донатів).	Високий потенціал реплікації (7 із 10 одиниць) та максимальна концентрація інтертекстуальності (8 із 10). Артефакт функціонує як компресований код, що зберігає зміст і стимулює вірусне поширення.

У підсумку, емпіричний матеріал «Картонкового Майдану 2025» підтверджує базову тезу дослідження: мережеві форми солідаризації відтворюються не лише через узгодження переконань, а через організацію видимості – формати, які дозволяють швидко приєднатися, розпізнати «своїх» і перевести присутність у реплікований слід.

Висновки.

Проведене дослідження дозволяє концептуалізувати сучасні форми громадянського спротиву не як суто дискурсивні практики, а як складні гібридні інфраструктури, де колективна дія розгортається на перетині фізичної присутності та цифрової реплікації. Аналіз механіки мережевої мобілізації (на прикладі візуальних артефактів «Картонкового Майдану» 2025 року) дає підстави для низки теоретичних та емпіричних висновків.

По-перше, обґрунтовано аналітичну дистинкцію між двома режимами соціальної згуртованості: солідарністю-переконанням (потребує дискурсивної згоди та ідеологічної аргументації) та солідарністю-видимістю (реалізується через перформативне відтворення образів і маркерів у медійному полі). В умовах інформаційного перенасичення та війни саме солідарність-видимість стає домінуючою технологією швидкої афіліації. Вона дозволяє суб'єкту долучитися до політичного «ми» через низькопорогові формати, не вимагаючи попередньої глибокої ідеологічної ідентифікації.

По-друге, емпіричний аналіз довів, що матеріальність протесту має власну агентність. «Естетика мінімуму» функціонує не як наслідок обмеженості ресурсів, а як свідомий соціальний сигнал – маркер автентичності, низової ініціативи та незалежності від інституційних структур. Картонний плакат діє як медіатор, що перекодовує складні політичні вимоги у форму, придатну для миттєвого візуального зчитування та фотографування.

По-третє, виявлено, що гібридність протесту забезпечується через механізм алгоритмічної та візуальної компресії. Протестні артефакти проектуються з урахуванням подвійної адресації: для співприсутніх на площі та для дистанційної аудиторії в соціальних мережах (Telegram, Threads). Використання інтертекстуальності та метакомунікації перетворює фізичний плакат на цифровий шаблон, готовий до вірусної реплікації. У цьому сенсі реплікація є не просто копіюванням контенту, а базовою соціальною процедурою відтворення солідарності.

По-четверте, розроблено евристичну матрицю гібридного протесту, яка систематизує репертуари візуальної мобілізації. Доведено, що різні символічні форми запускають різні прагматичні дії: від афективної ескалації і поколіннєвої суб'єктивації до побутової нормалізації протесту через іронію. Гумор у цій системі координат діє як потужний ненасильницький конфронтаційний інструмент, що делегітимує опонента і водночас формує відчуття безпеки та приналежності серед учасників.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Батаєва, Е., & Чумакова-Серова А. (2021). Візуалізовані цінності у соціальних практиках користувачів української соціальної мережі "ІНСТАГРАМ". *Український соціум*, 4(79): 26-45. https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2022/02/26_45_No-479_2021_ukr.pdf

Брюховецька, О. (2024). Картографування поворотів: від лінгвістичної моделі до «метафізики присутності». *Наукові записки НаУКМА. Історія і теорія культури*, 7, 11-23. https://doi.org/10.18523/2617-8907.2024.7.11-23

Дейнека, А. (2019). *Евристичний потенціал акторно-мережевої теорії для соціологічної концептуалізації агентності* : автореф. дис. … канд. соціол. наук : 22.00.01 – теорія та історія соціології. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 20 с. https://sociology.knu.ua/sites/default/files/newsfiles/deineka_avtoreferat.pdf

Коваленко, А. (2024). Психологічні аспекти сатиричної комунікації в сучасній українській воєнній меметиці. *Синопсис: текст, контекст, медіа*, 30, 24-33. https://doi.org/10.28925/2311-259x.2024.1.4

Осіпова, З. (2025). Гумор як форма політичної участі: дослідження «Картонкового Майдану». *Український політико-правовий дискурс,* 1-24. https://doi.org/10.5281/zenodo.17821310

Рафальський, О., & Майборода, О. (ред.). (2024). *Суспільно-політична солідарність в Україні в умовах війни*: монографія. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. https://doi.org/10.53317/978-617-14-0361-1

Сизонов Д. (2023). Фразеологізація інтернет-мемів. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика,* 47, 70-82. https://doi.org/10.17721/APULTP.2023.47.69-81

Тарасенко Д., & Пахоменко С., Трофименко А. (2025) Трансформація політичної культури та моделей політичної участі в Україні. *Національні інтереси України,* 11(16), 1602-1619. https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-11(16)-1602-1619

Шевченко, В., & Тульчій, А. (2024). Динаміка емоційності під час повномасштабного вторгнення у телеграм-каналах професійних та аматорських медіа. *Public networks and communications,* 2, 53-58. https://doi.org/10.31558/3083-5895.2024.2.8

Bennett, W. L., & Segerberg, A. (2012). The logic of connective action: Digital media and the personalization of contentious politics. *Information, Communication & Society,* 15(5), 739-768. https://doi.org/10.1080/1369118X.2012.670661

Butler, J. (2015). Notes toward a performative theory of assembly. Harvard University Press. https://doi.org/10.4159/9780674495548

Callon, M. (1986). Some elements of a sociology of translation: Domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay. *In J. Law (Ed.), Power, action and belief: A new sociology of knowledge?* Routledge, 196-223. https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1984.tb00113.x

DeLuca, K. M. (1999). *Image politics: The new rhetoric of environmental activism.* Guilford Press. https://doi.org/10.4324/9780203063088

Gerbaudo, P. (2012). *Tweets and the streets: Social media and contemporary activism*. Pluto Press. https://doi.org/10.2307/j.ctt183pdzs

Jenkins, H., Ford, S., & Green, J. (2013). Spreadable media: Creating value and meaning in a networked culture. New York University Press. https://bpb-us-e1.wpmucdn.com/sites.psu.edu/dist/3/38094/files/2016/01/Jenkins-H-Spreadable-Media-Value-Meaning-in-Networked-Economy.pdf

Latour, B. (2005). *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oso/9780199256044.001.0001

Papacharissi, Z. (2015). *Affective publics: Sentiment, technology, and politics*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199999736.001.0001

Papathanassopoulos, S., & Giannouli, I. (2025). Political communication in the age of platforms. *Encyclopedia,* 5(2), 77, 1-15. https://doi.org/10.3390/encyclopedia5020077

Pink, S. (2013). *Doing visual ethnography* (3rd ed.). SAGE. https://doi.org/10.4135/9781446287958

Rose, G. (2016). *Visual methodologies: An introduction to researching with visual materials* (4th ed.). SAGE. https://miguelangelmartinez.net/IMG/pdf/2016_rose_visual_methodologies_intro_ch1.pdf

Strömbäck, J. (2008). Four phases of mediatization: An analysis of the mediatization of politics. *The International Journal of Press / Politics,* 13(3), 228-246. https://doi.org/10.1177/1940161208319097

Tufekci, Z. (2017). *Twitter and tear gas: The power and fragility of networked protest.* Yale University Press. https://www.twitterandteargas.org/downloads/twitter-and-tear-gas-by-zeynep-tufekci.pdf

Vizcaíno-Cuenca, R., Riquelme, A. R., Romero-Sánchez, M., Megías, J. L., & Carretero-Dios, H. (2024). Exposure to feminist humor and the proclivity to collective action for gender equality: The role of message format and feminist identification. *Sex Roles,* 90, 186-201. https://doi.org/10.1007/s11199-023-01430-5

REFERENCES

Bataieva, K., & Chumakova-Serova, A. (2021). Vizualizovani tsinnosti u sotsialnykh praktykakh korystuvachiv ukrainskoi sotsialnoi merezhi "Instagram" [Visualized values in the social practices of Ukrainian Instagram users]. *Ukrainskyi sotsium, 4*(79), 26–45. https://doi.org/10.15407/socium2021.04.026

Bennett, W. L., & Segerberg, A. (2012). The logic of connective action: Digital media and the personalization of contentious politics. *Information, Communication & Society,* 15(5), 739–768. https://doi.org/10.1080/1369118X.2012.670661

Briukhovetska, O. (2024). Kartohrafuvannia povorotiv: vid linhvistychnoi modeli do "metafizyky prysutnosti" [Mapping the turns: From linguistic model to "metaphysics of presence"]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istoriia i teoriia kultury*, 7, 11–23. https://doi.org/10.18523/2617-8907.2024.7.11-23

Butler, J. (2015). *Notes toward a performative theory of assembly.* Harvard University Press. https://doi.org/10.4159/9780674495548

Callon, M. (1986). Some elements of a sociology of translation: Domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc

Bay. *In J. Law (Ed.), Power, action and belief: A new sociology of knowledge?* (pp. 196–223). Routledge. https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1984.tb00113.x

Deineka, A. (2019). *Evrystychnyi potentsial aktorno-merezhevoi teorii dlia sotsiolohichnoi kontseptualizatsii ahentnosti [Heuristic potential of actor-network theory for sociological conceptualization of agency]* (Extended abstract of Candidate's thesis). Taras Shevchenko National University of Kyiv. https://sociology.knu.ua/sites/default/files/newsfiles/deineka_avtoreferat.pdf

DeLuca, K. M. (1999). I*mage politics: The new rhetoric of environmental activism.* Guilford Press. https://doi.org/10.4324/9780203063088

Gerbaudo, P. (2012). *Tweets and the streets: Social media and contemporary activism*. Pluto Press. https://doi.org/10.2307/j.ctt183pdzs

Jenkins, H., Ford, S., & Green, J. (2013). *Spreadable media: Creating value and meaning in a networked culture.* New York University Press. https://bpb-us-e1.wpmucdn.com/sites.psu.edu/dist/3/38094/files/2016/01/Jenkins-H-Spreadable-Media-Value-Meaning-in-Networked-Economy.pdf

Kovalenko, A. (2024). Psykholohichni aspekty satyrychnoi komunikatsii v suchasnii ukrainskii voiennii memetytsi [Psychological aspects of satirical communication in contemporary Ukrainian war memetics]. *Synopsys: tekst, kontekst, media*, 30, 24–33. https://doi.org/10.28925/2311-259x.2024.1.4

Latour, B. (2005). *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory.* Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oso/9780199256044.001.0001

Osipova, Z. (2025). Humor yak forma politychnoi uchasti: doslidzhennia "Kartonkovogo Maidanu" [Humor as a form of political participation: The "Cardboard Maidan" case]. *Ukrainskyi polityko-pravovyi dyskurs,* 1–24. https://doi.org/10.5281/zenodo.17821310

Papacharissi, Z. (2015). *Affective publics: Sentiment, technology, and politics.* Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199999736.001.0001

Papathanassopoulos, S., & Giannouli, I. (2025). Political communication in the age of platforms. *Encyclopedia,* 5(2), 1–15. https://doi.org/10.3390/encyclopedia5020077

Pink, S. (2013). *Doing visual ethnography* (3rd ed.). SAGE. https://doi.org/10.4135/9781446287958

Rafalskyi, O., & Maiboroda, O. (Eds.). (2024). Suspilno-politychna solidarnist v Ukraini v umovakh viiny [Socio-political solidarity in Ukraine during the war]. *Kuras Institute of Political and Ethnic Studies NAS of Ukraine.* https://doi.org/10.53317/978-617-14-0361-1

Rose, G. (2016). *Visual methodologies: An introduction to researching with visual materials* (4th ed.). SAGE. https://miguelangelmartinez.net/IMG/pdf/2016_rose_visual_methodologies_intro_ch1.pdf

Shevchenko, V., & Tulchii, A. (2024). Dynamika emotsiynosti pid chas povnomasshtabnoho vtorhnennia u telegram-kanalakh profesiinykh ta amatorskykh media [Dynamics of emotionality during the full-scale invasion in Telegram channels of professional and amateur media]. *Public Networks and Communications*, 2, 53–58. https://doi.org/10.31558/3083-5895.2024.2.8

Strömbäck, J. (2008). Four phases of mediatization: An analysis of the mediatization of politics. *The International Journal of Press / Politics,* 13(3), 228–246. https://doi.org/10.1177/1940161208319097

Syzonov, D. (2023). Frazeolohizatsiia internet-memiv [Phraseologization of internet memes]. *Aktualni problemy ukrainskoi linhvistyky: teoriia i praktyka,* 47, 70–82. https://doi.org/10.17721/APULTP.2023.47.69-81

Tarasenko, D., Pakhomenko, S., & Trofymenko, A. (2025). Transformatsiia politychnoi kultury ta modelei politychnoi uchasti v Ukraini [Transformation of political culture and models of political participation in Ukraine]. *Natsionalni interesy Ukrainy,* 11(16), 1602–1619. https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-11(16)-1602-1619

Tufekci, Z. (2017). *Twitter and tear gas: The power and fragility of networked protest.* Yale University Press. https://www.twitterandteargas.org/downloads/twitter-and-tear-gas-by-zeynep-tufekci.pdf

Vizcaíno-Cuenca, R., Riquelme, A. R., Romero-Sánchez, M., Megías, J. L., & Carretero-Dios, H. (2024). Exposure to feminist humor and the proclivity to collective action for gender equality: The role of message format and feminist identification. *Sex Roles,* 90, 186–201. https://doi.org/10.1007/s11199-023-01430-5

Existential Turn and New Solidarity: Transformation of Value Orientations of Ukrainians in the Context of War (Based on Qualitative Research)

UDC 316.42:316.62:355.01(477) DOI: https://doi.org/10.15421/172682

Denysenko Denys
Ph.D. Student, https://orcid.org/0009-0003-1162-103X, strateg1985@gmail.com
Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

Abstract.
The specific features of the transformation of value orientations of Ukrainian society under the influence of the full-scale war are analyzed. The relevance lies in the need to comprehend the consequences of the existential shock for the citizens' normative and value system. War acts as a catalyst for profound anthropological shifts, where survival priorities paradoxically intertwine with post-material aspirations (freedom, dignity, solidarity). Understanding this value dualism and the reception of European standards is fundamental for building post-war social cohesion strategies.

The purpose of the study is an in-depth examination of the nonlinear dynamics of the transformation of non-material value orientations of Ukraine's adult population under existential threat and the reconstruction of macrosocial values in the context of European integration.

Results. Based on two focus group discussions with citizens from various macro-regions, the following hypotheses were confirmed: 1) Vital and post-materialistic orientations (security, family) dominate, while material goods are marginalized. 2) Crisis experience catalyzes the crystallization of agency and a "new ethic" of horizontal trust. 3) Macrosocial representations are ambivalent: phenomenal solidarity coexists with institutional distrust. 4) In the Euro-integration discourse, Ukrainians position themselves as donors of a unique value resource (resilience, self-organization).

Conclusions. A profound nonlinear impact of the war on the axiological system was revealed, representing a radical transit to existential priorities. Key socio-cultural deficits (inferiority complex, paternalism, institutional alienation) hindering modernization were characterized. The war completed the post-Soviet transit, transforming passive ethno-cultural belonging into a conscious and active civic identity.

Keywords: value orientations, war, existential shock, solidarity, European integration, civic identity, institutional trust

Екзистенційний поворот та нова солідарність: трансформація ціннісних орієнтацій українців в умовах війни (за матеріалами якісного дослідження)

Денисенко Денис
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Анотація.
Проаналізовано специфіку трансформації ціннісних орієнтацій українського суспільства під впливом повномасштабної війни. Актуальність проблеми полягає у необхідності осмислення наслідків екзистенційного шоку для нормативно-ціннісної системи громадян. Оскільки війна є тотальною кризою, вона не лише руйнує звичний життєустрій, а й виступає каталізатором глибоких антропологічних зсувів, де базові пріоритети виживання парадоксальним чином переплітаються з постматеріальними прагненнями (свободою, гідністю, солідарністю). Осмислення цього ціннісного дуалізму, а також специфіки рецепції європейських нормативних стандартів, має фундаментальне значення для розуміння векторів повоєнного розвитку та розбудови стратегій соціальної когезії.

Метою дослідження є поглиблене вивчення нелінійної динаміки трансформації нематеріальних ціннісних орієнтацій дорослого населення України в умовах екзистенційної загрози та реконструкція процесу осмислення макросоціальних цінностей у контексті євроінтеграції.

Результати. Для досягнення мети було проведено дві фокус-групові дискусії з громадянами з різних макрорегіонів України. В ході дослідження підтверджено наступні гіпотези: 1) Домінуючими стають вітальні та постматеріалістичні орієнтації (безпека, родина); матеріальні блага маргіналізуються. 2) Кризовий досвід каталізує кристалізацію суб'єктності та «нової етики» горизонтальної довіри. 3) Макросоціальні уявлення є амбівалентними: феноменальна солідарність співіснує з інституційною недовірою. 4) У євроінтеграційному дискурсі українці позиціонують себе як донорів унікального ціннісного ресурсу (життєстійкості, самоорганізації).

Висновки. Виявлено глибинний нелінійний вплив війни на аксіологічну систему, що полягає у радикальному транзиті до екзистенційно-вітальних пріоритетів. Охарактеризовано ключові соціокультурні дефіцити (комплекс меншовартості, патерналізм, інституційне відчуження), подолання яких є необхідним для модернізації суспільства. Доведено, що війна завершила пострадянський транзит, перетворивши пасивну етнокультурну приналежність на усвідомлену, дієву громадянську ідентичність.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, війна, екзистенційний шок, солідарність, європейська інтеграція, громадянська ідентичність, інституційна довіра

Стаття надійшла / Article arrived: 30.01.2026 // Схвалено до друку / Accepted:01.03.2026 // Підписано до друку / Approved for printing: 04.03.2026

Вступ

Повномасштабна війна росії проти України стала безпрецедентним екзистенційним шоком, який спричинив не лише масштабні демографічні, економічні та інфраструктурні втрати, а й запустив глибинні процеси трансформації нормативно-ціннісної системи українського суспільства. В умовах перманентної загрози життю відбувається радикальна переоцінка аксіологічної ієрархії індивідів: базові пріоритети виживання парадоксальним чином переплітаються із кристалізацією вищих постматеріальних цінностей – свободи, гідності, міжособистісної довіри та самореалізації. Цей екзистенційний поворот вимагає концептуалізації в межах соціологічної теорії, оскільки він кидає виклик класичним моделям модернізації (зокрема Р. Інглхарта), у яких постматеріалістичні орієнтації формуються виключно за умов тривалої фізичної та економічної безпеки. Натомість український соціум демонструє формування дієвої громадянської ідентичності та феномену «ново-солідарної» етики саме в епіцентрі руйнування базової онтологічної безпеки.

Водночас процес ціннісної трансформації не є лінійним. Він розгортається у полі діалектичної напруги між потужними імпульсами низової самоорганізації та збереженням елементів патерналізму, між високим рівнем вітальної витривалості та інституційною недовірою, фрагментованістю суспільства і соціальною нерівністю. Осмислення цього макросоціального дуалізму, а також того, як українці артикулюють власні ціннісні орієнтири у співвіднесенні з європейськими нормативними стандартами, стає критично важливим завданням для розуміння векторів повоєнного розвитку та соціальної когезії.

Актуальність обраної проблематики зумовлена необхідністю глибинного соціологічного аналізу механізмів адаптації та ціннісного конструювання українців у ситуації тривалої невизначеності. Сучасні вітчизняні дослідження пропонують ґрунтовний моніторинг макротенденцій, фіксуючи рівень життєстійкості, довіри до інституцій та патріотичних установок методами кількісної соціології. Проте для повного розуміння природи цих зсувів вкрай бракує якісної оптико-епістемологічної рамки, яка б дозволила зафіксувати, як саме соціальні актори вербалізують, узгоджують та коригують власні ціннісні смисли у повсякденних дискурсивних практиках.

З огляду на проблемну ситуацію, **метою дослідження** є поглиблене вивчення специфіки та нелінійної динаміки трансформації нематеріальних ціннісних орієнтацій дорослого населення України в умовах екзистенційної загрози, спричиненої війною, а також реконструкція процесу осмислення індивідуальних і макросоціальних цінностей у контексті євроінтеграції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика трансформації ціннісних орієнтацій під впливом війни, екзистенційної загрози та тривалого суспільного стресу концептуально й емпірично розробляється в межах кількох взаємопов'язаних дослідницьких напрямів. Фундаментальний зріз українських макросоціологічних досліджень фіксує безпосередню динаміку цінностей, солідарності та суспільної довіри. До цього масиву належать лонгітюдні колективні монографії Інституту соціології НАН України «Українське суспільство в умовах війни» (Дембіцький та ін., 2022; 2023; 2024), а також аналітичні розвідки, що розкривають складну, нелінійну траєкторію колективної стійкості й об'єднавчих цінностей у період 2021-2024 років (Злобіна, 2024).

Поряд із макромоніторингами, вітчизняні студії акцентують увагу на глибинних суперечностях ціннісної свідомості, зокрема на синхронності процесів індивідуалізації та формування «нової солідарності» (Бєляєва, 2023). Цей дискурс концептуально посилюється розробками щодо системного вивчення цінностей і необхідності розмежування власне цінностей та інтересів (Дембіцький та ін., 2019), а також емпіричними фіксаціями конкретних воєнних зсувів. Серед останніх релевантними є висновки щодо зростання значущості дому та психо-фізичного комфорту (Жулєньова, 2022), трансформації ідентичностей і проєвропейських орієнтацій як невіддільного компонента безпекового мислення (Коробка, 2024), а також якісні дослідження інституціоналізації солідарності на рівні організаційної адаптації (Сердюк, 2023).

Концептуалізація вітчизняних емпіричних даних спирається на класичні макрорівневі теорії ціннісних змін під впливом екзистенційної загрози. Ключову пояснювальну рамку, що описує механізм «зсуву до цінностей виживання» та нелінійність культурної динаміки, формують праці Р. Інглгарта (1971; 2012), Р. Інглгарта та В. Бейкера (2000), а також Р. Інглгарта і К. Вельцеля (2005) . Водночас для адекватної операціоналізації мікрорівня смислів необхідний аналітичний інструментарій, здатний зафіксувати конфлікти та сумісності між різними орієнтаціями (наприклад, між безпекою та самостійністю, конформністю та відкритістю до змін). Такою базовою моделлю виступає теорія базових людських цінностей Ш. Шварца (1992). Саме ця типологія функціонує як аналітична база, що дозволяє інтерпретувати фокус-групові наративи не як простий перелік важливих для респондентів речей, а як глибинно структуровані мотиваційні конфігурації.

З методологічного погляду, вивчення ціннісних систем у кризових контекстах вимагає врахування обмежень стандартизованих інструментів. Метааналітичний огляд застосування моделі Г.

Гофстеде підкреслює високу чутливість окремих вимірів (зокрема, уникнення невизначеності) до фактора часу та рівня суспільного стресу, наголошуючи на необхідності контекстної адаптації та комбінування методів (Søndergaard, 1994). Це концептуально легітимізує використання фокус-груп для реконструкції смислів.

Отже, попри наявність значного масиву українських макродосліджень війни та розгалужених теоретичних моделей ціннісних змін, недостатньо розробленим залишається мікрорівень механізмів переозначення цінностей у повсякденних аргументаціях дорослого населення. Залишається відкритим питання, як саме соціальні актори дискурсивно узгоджують між собою імперативи безпеки, свободи, солідарності, довіри та європейський нормативний горизонт, що й зумовлює актуальність та доцільність якісного аналізу.

Методологія дослідження. В умовах екзистенційної кризи цінності не є статичними конструктами чи простими реакціями на стрес. Це динамічні смисли, які люди постійно переозначують та легітимізують у взаємодії з іншими. Саме тому стандартизовані кількісні інструменти, фіксуючи макротенденції, залишають поза увагою сам механізм ціннісного вибору. Відповідно, для глибинного розуміння того, як громадяни України осмислюють власні нематеріальні пріоритети та їхню трансформацію на тлі війни і євроінтеграції, найбільш релевантним є використання якісного дизайну. Метод фокусованих групових інтерв'ю виступає оптимальним інструментом, оскільки він дозволяє реконструювати процес зіткнення, узгодження та взаємного коригування ціннісних позицій безпосередньо в ході колективної комунікації.

Емпіричну базу дослідження склали дві онлайн-дискусії , вибірка для яких формувалася за критерієм максимальної варіативності соціально-демографічних та біографічних характеристик. Перша група об'єднала сімох респондентів віком від 18 до 57 років, які репрезентували як урбанізовані, так і сільські території різних макрорегіонів (Дніпропетровська, Львівська, Вінницька, Тернопільська області та передмістя Києва). Їхній професійний і соціальний профіль охоплював спектр від працівників освіти та приватного сектору до волонтерів, пенсіонерів та внутрішньо переміщених осіб. Друга фокус-група складалася з восьми учасників віком 21-63 роки – мешканців великих міст Сходу, Центру та Заходу України, включно з ВПО із Запорізької області. Ця група була представлена переважно фахівцями висококваліфікованих сфер (IT-сектор, банківська та податкова системи, бізнес-консалтинг, громадська діяльність, аналітика). Така гетерогенність дала змогу проаналізувати, як одні й ті самі ціннісні конструкти наповнюються специфічним змістом залежно від віку, локальної ідентичності та досвіду вимушеної міграції.

Інструментарій дослідження був структурований за чотирма тематичними блоками, що відображали логіку аналізу динаміки ціннісної системи: (1) ідентифікація особистих нематеріальних цінностей; (2) реконструкція уявлень про домінантні ціннісні орієнтири українського суспільства на макрорівні; (3) специфіка сприйняття європейських нормативних стандартів та самооцінка відповідності українського соціуму цим критеріям; (4) ретроспективна рефлексія щодо темпоральної динаміки цінностей.

Обробка результатів здійснювалась методом транскрибування аудіозаписів та відеофіксації фокус-групових інтерв'ю. Аналіз отриманої під час дискусій інформації здійснювався шляхом побудови аналітичної індукції, коли з наративів інформантів виводяться ключові емпіричні індикатори трансформації ціннісних орієнтацій, які згодом узагальнюються у відповідні категорії аналізу.

Результати дослідження.

У результаті опрацювання першого тематичного блоку було виокремлено та емпірично підтверджено такі ключові гіпотези, що розкривають зміст «екзистенційного повороту» в українському суспільстві:

1. В умовах екзистенційної загрози ціннісна ієрархія індивідів зазнає радикальної трансформації, за якої матеріальні блага маргіналізуються, а домінуючими стають вітальні та постматеріалістичні орієнтації з абсолютною пріоритетністю безпеки та збереження родини як онтологічного ядра існування. Аналіз аксіологічного профілю респондентів демонструє, що в їхній ціннісній ієрархії матеріальні блага змістилися на периферію, поступившись місцем екзистенційно значущим категоріям. Для абсолютної більшості інформантів онтологічним ядром існування виступають родинні зв'язки та найближче соціальне оточення. В умовах перманентної загрози комунікація з рідними набуває функції базового маркера реальності та сенсу повсякденних практик. Ця цінність артикулюється як безумовна: *«Для мене найважливіше в житті – це життя моїх дітей і онуків. Ось тут для мене залишилося» (FG01_01, 33-35)*. Характерно, що турбота про сім'ю масштабується на макрорівень, зумовлюючи підвищену рефлексію щодо якості суспільних відносин загалом: *«Це ще дуже мене турбують відносини в суспільстві... Це відносини між особистостями – це головне зараз» (FG02_04, 72-79)*.

Прямою кореляцією цінності родини виступає категорія безпеки, яка концептуалізується як необхідна умова фізичного збереження близьких. Відчуття захищеності локалізується у просторі власного міста, підкреслюючи зв'язок між безпекою та локальною ідентичністю. Респонденти інтегрують безпеку з уявленнями про мир та перемогу як фундаментальну умову внутрішнього спокою: *«Якщо*

ми живемо в Україні, то перемога, мир в Україні... І відчувати спокій в душі» (FG01_04, 42-44). На тлі воєнного досвіду життя близьких випереджає всі інші (зокрема економічні) пріоритети: *«Найважливішим в житті є життя... життя мого чоловіка, який захищає нас» (FG01_05, 47-49).*

2. Кризовий досвід війни не призводить до соціальної атомізації, а навпаки, каталізує кристалізацію суб'єктності, за якої гострий запит на індивідуальну свободу нерозривно інтегрується з формуванням «нової етики» горизонтальної довіри та громадянської відповідальності. Поряд із потребою у безпеці та афіліації, дискурс респондентів фіксує гострий запит на індивідуальну свободу та незалежність. Свобода розглядається прагматично – як можливість автономного конструювання життєвої траєкторії для збереження суб'єктності в умовах невизначеності. Проте ця автономія не веде до атомізації; вона збалансована потребою у якісному соціальному оточенні: *«найбільша цінність – це мати свободу... свободу в прийнятті всіх своїх рішень... І третє – це щоб мене оточували люди, які мені близькі по духу» (FG02_02, 57-60).* У цьому контексті формується запит на «довірче коло» – спільноту з прозорими правилами та взаємною довірою як механізм зниження соціальної ентропії.

Телеологічний вимір цінностей виражається через прагнення до самореалізації, яка залишається значущою навіть під час кризи: *«Те, що там було на вершечку піраміди Маслоу...» (FG02_01, 49-53)*. Особливо серед молодших когорт самореалізація органічно інтегрується в комплекс «нової етики», що включає чесність, увагу до іншого та репутацію. На цей етичний фундамент нашаровується виразний громадянський вимір, де життєва мета прямо пов'язується із суспільним обов'язком: *«Наразі для мене найважливіше – це допомога і захист своєї країни» (FG01_07, 56).* Завершує архітектуру індивідуальних цінностей усвідомлення критичної важливості психологічного благополуччя та комфорту як самостійних ресурсів для збереження ментальної стійкості під зовнішнім тиском.

За результатами опрацювання наративів щодо домінантних цінностей українського соціуму була сформульована та підтверджена третя дослідницька гіпотеза:

3. Макросоціальні ціннісні уявлення українців характеризуються глибокою амбівалентністю, за якої феноменальний рівень ситуативної солідарності, адаптивності та вітальної витривалості діалектично співіснує з інституційною недовірою, соціальною фрагментованістю та дефіцитом стратегічної громадянської відповідальності. Образ українського суспільства конструюється інформантами через принциповий дуалізм. З одного боку, суспільство концептуалізується як вітальна система, що демонструє надвисоку ефективність у режимах виживання. Базовими ідентифікаційними маркерами тут виступають незламність і свобода: *«Знаєте, я вам скажу: незламність. Незламність і свобода – це якраз та цінність, що характерна кожному українцю» (FG01_07, 177-178).* До ресурсних характеристик респонденти також відносять працелюбність, винахідливість (марковану специфічним дескриптором «шиковність») та адаптивну гнучкість, яка іноді межує зі схильністю до ризику: *«...витривалість, пристосування – якісь такі цінності... Схильність до ризику в якомусь сенсі? – Так. В якомусь такому контексті... – Тобто українці, на вашу думку, такі трошки авантюристи? – Я вважаю так» (FG02_01, 101-108).*

Структурним стрижнем цього позитивного полюса виступає «нова солідарність». Вона інтерпретується не просто як реакція на шок, а як здатність до екстраполяції родинної турботи на загальнонаціональний рівень. В умовах екзистенційної загрози межі «своїх» радикально розширюються, охоплюючи сусідів та незнайомих співгромадян: *«Здається, що в моменти, коли все стає гірше... це якось передує навіть перед якимись фінансовими цілями, перед навіть сім'єю, тому що сім'я для тебе стає ширшою... Типу, твій сусід – ти вже йому хочеш допомогти, ти бачиш чужу дитину – ти її хочеш захистити... Типу, це таке якесь єднання» (FG01_03, 87-98).* На рівні лаконічних формул ця комунітарна етика описується через «*жертовність і любов» (FG01_02, 187)* та глибоку укоріненість у власній землі.

З іншого боку, цей вітальний образ супроводжується жорсткою самокритикою та діагностикою соціальної незрілості. Респонденти артикулюють проблему політичного інфантилізму, короткої історичної пам'яті та вразливості до маніпуляцій: *«Мені хотілося б, щоб наше суспільство подорослішало… Щоб було не таким інфантильним, щоб хоч трошки відповідало за свій вибір... Не думають, чи вибирають, не цікавляться» (FG01_04, 101-110).* Брак аналітичної компетентності розглядається як загроза національній ідентичності та суб'єктності.

Ключовим виміром соціальної дисфункції постає відчуття глибокої несправедливості, зумовлене корупцією та нерівним розподілом ресурсів. Справедливість мислиться як антонім до корупційних практик, що породжують досвід відчуження від держави: *«Для мене справедливість – це оця саме головне в нашій країні, це корупція. От до тих пір, поки буде ця корупція в нас, до тих пір це буде несправедливість... Тому що розподіл життя в нашому суспільстві зовсім різний. Одні виживають, а другі живуть… Нерівність» (FG01_01, 62-73).* На цьому тлі фіксується розрив між декларованими патріотичними гаслами та реальними повсякденними

практиками. Інформанти критикують стратегії «ухилення» від колективної відповідальності (зокрема від мобілізації), інтерпретуючи їх як форму моральної пасивності: *«...всі за життя, але кожен за своє життя, і всі намагаються хлопці уникнути мобілізації різними шляхами... Це дуже невідповідально, як на мене... Не можна бути по стороні» (FG01_05, 113-123).*

Завершує цей дуальний конструкт констатація макрорівневої фрагментації суспільного простору. В умовах дефіциту довіри як усталеної цінності утворюються розломи між різними соціальними стратами, які існують у паралельних реальностях: *«наше суспільство дуже фрагментоване… військові живуть одним життям... У суспільства своє життя. У ВПО своє життя і свої проблеми. Влада, вона взагалі своїм життям живе. Тому у нас немає взаємодії між державою, між частинами суспільства різного» (FG02_08, 153-160).*

Таким чином, індивідуальні цінності слугують оптикою для оцінки макропроцесів. У результаті український соціум постає як амбівалентний, тобто одночасно здатний до безпрецедентної самоорганізації та вражений інституційною недовірою і дефіцитом стратегічного мислення. Ця констатація стає базовою рамкою для переходу до наступного блоку дослідження – аналізу ціннісних трансформацій у координатах європейської інтеграції.

4. Європейські цінності концептуалізуються українцями переважно як утилітарно-нормативний горизонт (інституційна впорядкованість, правова держава, соціальна захищеність), що контрастує з вітчизняним досвідом суспільної ентропії, проте рецепція західного індивідуалізму та надмірної лібералізації супроводжується відчутною настороженістю. У свідомості інформантів конструкт «Європи» розгортається насамперед у категоріях верховенства права та гуманістичного, але процедурно забезпеченого ставлення до особистості. Європейські правила та регламенти сприймаються не як прояв обмеження свободи, а як механізм створення передбачуваного порядку. Цей запит на прозорість прямо протиставляється вітчизняному досвіду інституційної недовіри: *«Друга цінність – мені подобається, що в них все, хоч і строго по правилам... цінність в тому, що там порядок з'являється. Тому що в нашому суспільстві порядку цього не вистачає... Нема довіри до інститутів влади. А там є довіра» (FG02_08, 168-179).*

Базовим маркером «європейськості» виступає інтерналізована законослухняність, яка тлумачиться як форма суспільної поваги, та десакралізація влади. Влада в європейській оптиці мислиться респондентами як найманий менеджмент, позбавлений рентоорієнтованих мотивів: *«Влада – це наймані працівники, туди йдуть не заробити... Вони працюють для своїх виборців» (FG02_04, 211-218*). Політичний вимір також міцно асоціюється з егалітаризмом та демократією.

Водночас антропологічний вимір європейця викликає амбівалентні оцінки. Визнаючи високий рівень емпатії західних суспільств щодо біженців, українці фіксують надмірну емоційну дистанційованість та жорсткість приватних кордонів, що контрастує з вітчизняною культурою тісної взаємодії. Крім того, спостерігається настороженість щодо радикальної лібералізації сімейних і гендерних норм, яка сприймається як загроза традиційним устоям: *«...коли ви говорите про євроінтеграцію, то чомусь це одностатеві шлюби, LGBTQ+ спільноти... Тобто, на мою думку, в Європі свобода досягнула настільки такого високого рівня, апокаліптичного» (FG01_02, 203-216).* З огляду на це, респонденти артикулюють запит на збереження культурної суб'єктності та вибіркову інтеграцію замість сліпого копіювання західних моделей.

5. Головними внутрішніми перешкодами для європейської інтеграції, з погляду громадян, є не економічні чинники, а соціокультурні дефіцити: глибока криза самоцінності (комплекс меншовартості), відсутність практик горизонтальної відповідальності за спільний простір та архаїчна сакралізація влади. Ідентифікуючи розрив між європейськими стандартами та українськими реаліями, інформанти вказують на фундаментальну проблему браку самоповаги. Комплекс меншовартості (синдром «маленької людини») блокує здатність індивіда діяти як рівноправний суб'єкт суспільного договору: *«Люди самі себе не поважають, багато людей самі не представляють для себе цінності... дуже часто я, на жаль, слишу таке: "Я маленька людина. Що я можу?"... Це можна почути ще в тих странах, які були під Радянським Союзом» (FG02_02, 224-233).*

Цей дефіцит суб'єктності тісно пов'язаний із низьким рівнем горизонтальної відповідальності. Європейська культура співвласності контрастує з вітчизняною позицією пасивного користувача, де межа відповідальності закінчується порогом власної квартири: *«А оці пересічні: "Я тут при чому?" Вони живуть в таких будинках, вони не об'єднуються» (FG02_04, 237-241).* На макрорівні це проявляється у хронічному відчуженні громадянина від держави. Крім того, фіксується ієрархічність мислення, за якої занижена самоповага громадян парадоксально співіснує з гіпертрофованою повагою до керівництва, що унеможливлює контрактну модель відносин із владою: *«...у нас іноді завищена повага до авторитетів і занижена повага до себе. Я б це так назвав. Тому що людина іноді для забезпечення поваги і авторитету часто схильна жертвувати собою» (FG02_06, 251-271).*

6. У контексті євроінтеграційного дискурсу

відбувається дискурсивна інверсія: українці позиціонують себе не лише як пасивних реципієнтів норм, а і як донорів унікального ціннісного ресурсу – екзистенційної стійкості, інституційної гнучкості, емпатії та здатності до швидкої самоорганізації. Попри визнання власних дефіцитів, наратив фокус-груп конструює потужний образ українського ціннісного експорту. Досвід повномасштабної війни інтерпретується як унікальна експертиза життєстійкості та антикризового менеджменту, якої бракує «розслабленим» європейським суспільствам: *«...скоріш за все, ми можемо привнести їм якусь стійкість та показати як цінність, що це важливо, і винахідливість. Зрештою, ми це вже показали, ведучи війну» (FG02_01, 300-304).*

Ключовим елементом цього ресурсу є феномен низової самоорганізації та волонтерства, що пропонується як жива альтернатива західній бюрократії: *«це здатність типу до якоїсь швидкої самоорганізації в плані волонтерського руху... українці самі можуть швидко організувати все... а не сподіватися, не покладатися якраз на права... поки вони там до них дійдуть» (FG02_07, 347-351).* Інституційна гнучкість, швидкість реакції бізнесу на шоки та передові темпи цифровизації розглядаються як очевидна перевага України над неповороткістю європейських інституцій.

Крім того, український внесок мислиться в етичному вимірі. Солідарність, гостинність, щирість та емоційна включеність (зокрема, у сфері сервісу) протиставляються атомізації та стандартизованій відчуженості мирних західних країн: *«ось цієї гостинності... від цього враження краще, ніж від якогось суперсервісу у відомому готелі... така відкритість, щирість. Тому що це така наша... важливий момент» (FG01_03, 314-318).* Цей моральний капітал, підкріплений готовністю брати відповідальність за свої дії, розглядається як каталізатор, здатний оновити європейський ціннісний ландшафт.

Аналіз аксіологічних конструктів від індивідуального мікрорівня до макросоціальних візій доводить, що ціннісна система є не статичною архітектурою, а високодинамічним процесом. Це уможливлює перехід до четвертого тематичного блоку дослідження – темпоральної еволюції цінностей. За результатами аналізу сформульовано та підтверджено дві наступні гіпотези:

7. Темпоральна еволюція української ціннісної системи демонструє фундаментальний транзит від радянського патерналістського колективізму та інституційної безвідповідальності до кристалізації індивідуальної агентності, прагматичної свободи та десакралізації держави в період ранньої незалежності.

Ретроспективні оцінки інформантів концептуалізують період «до 1991 року» як простір тотальної колективістської норми. Радянська матриця характеризується розмитістю індивідуальних кордонів та глибоким відчуженням від власності й результатів праці. Цей стан безвідповідальності, легітимізований формулою «все навколо наше», жорстко протиставляється сучасним умовам персоналізованої відповідальності: *«Тоді було, як от кажуть, "все кругом моє, все кругом наше"... Зараз же, коли ти працюєш уже на господаря, ти вже відчуваєш ту відповідальність... дисципліна сьогодні – це на першому плані» (FG01_01, 424-433).* Здобуття незалежності інтерпретується як перехід від пасивної конформності до суб'єктності: *«Це була така важлива річ. І в загальному, від такого загального стадного інстинкту до індивідуальної відповідальності... Якщо більше двох відповідальних, то не відповідальний ніхто. А тут все помінялося. Тут вже ти мусив рулити сам» (FG02_01, 440-449).* Категорія свободи при цьому набуває прагматичного інструментального виміру як можливість самовизначення векторів розвитку.

Корелятом індивідуалізації стала радикальна трансформація суспільного договору. Радянський інфантильний патерналізм, за якого держава сприймалася як тотальний провайдер благ, змінився десакралізацією інституцій. Учасники відзначають, що в минулому концепт взаємних зобов'язань (сплата податків в обмін на сервіс) був відсутній: *«...у нас невірні стосунки були з державою... Ми маємо щось робити, наприклад платити податки, і за це отримувати блага від держави... у нас ніхто не задавався такими питаннями» (FG02_02, 452-457).* Усвідомлення дисфункціональності держави в 1990-х роках стимулювало розвиток горизонтальної самоорганізації.

Паралельно відбулася зміна трудової етики. На зміну безумовній, жертовній працелюбності старших поколінь прийшла інструментальна раціональність молоді, для якої праця є засобом досягнення незалежності: *«...умовність виконання, якісного виконання людиною своєї роботи все збільшується і збільшується. І якщо люди, які звикли до старої моделі, майже безумовно працелюбні і намагаються вкладатися, то люди, які молоді, хочуть спочатку отримати мотивацію, тобто все отримати одразу, а вже потім, умовно, працювати» (FG02_06, 484-493).* Економічна турбулентність породила амбівалентні відчуття: розширення можливостей співіснувало зі страхом соціального падіння та ностальгією за радянською прогнозованістю: *«Але у людини з'являється ностальгія за тим, як було хорошо і стабільно... Ти не знаєш, що тепер з цим робити, з цими новими надбаннями світу» (FG02_07, 497-505).*

Важливим здобутком цього етапу стало подолання комплексу меншовартості та переміщення української ідентичності з маргінальної площини до центру символічного капіталу: *«Всі піонери, до комсомолу треба обов'язково вступити – ну в всьому*

це проявлялося. Якщо ти не такий, то ти вже біла ворона, не такий як усі. А зараз у кожного свої погляди. Хоча ще і лишилося, не все змінилося. Це необхідно. Але вже набагато більше людей цікавляться своєю ідентичністю і історією. Меншовартість була… Якщо людина українською розмовляє, то значить, з села. А тепер люди вже знають, що нам є багато чим пишатись. Ми одна з найкращих націй» (FG01_04, 464-475). Цей зсув супроводжувався розвитком критичного мислення та формуванням внутрішньої опори для захисту власної думки: *«…в нас з'явилося критичне мислення… В нас з'явився стержень» (FG01_05, 493-502).*

8. Екзистенційні шоки 2014 та 2022 років виступили каталізаторами докорінного антропологічного зсуву, що трансформував пострадянську атомізацію у «нову солідарність», радикально переорієнтувавши аксіологічну ієрархію з матеріального накопичення на вітальні цінності та активну громадянську ідентичність.

Переломними точками ціннісної динаміки постають події військової агресії. Для багатьох інформантів війна не обмежується 2022 роком, а є процесом, що почався у 2014-му, коли відбулася первинна мілітаризація повсякденності та волонтерська мобілізація. Повномасштабне вторгнення спричинило радикальну переоцінку пріоритетів: кар'єрні амбіції та споживання різко девальвувалися на користь вільного часу, збереження життя родини та соціальної адаптивності: *«...в моєму колі спілкування... кар'єра відійшла на другий план... Мене цікавить вільний час, проведення з дітьми, з друзями. Мені вже не потрібні гроші – мені потрібне вільне життя» (FG02_08, 535-542).*

Екзистенційна загроза парадоксально конвертувала інстинкт виживання у громадянську активність. Патріотизм позбувся абстрактності, набувши конкретного, вітального змісту перед обличчям спільного ворога. Відбулося руйнування ілюзії «гарантованого миру»; безпека перейшла у сферу особистої відповідальності, формуючи режим перманентної тривожності та радикального скепсису щодо спроможності інституцій захистити індивіда: *«...ніяка держава, ніякий президент і ніхто про тебе не попіклується, так як ти маєш попіклуватися про свою сім'ю... І це не зрадницька позиція. Це типу як є» (FG01_03, 586-598).*

Повномасштабна війна остаточно кристалізувала національну ідентичність, перетворивши її на усвідомлений вибір, за який суспільство сплачує високу ціну. Українська ідентичність набула високого престижу, що стимулює добровільну мовну та культурну асиміляцію навіть серед російськомовного населення. Спостерігається зростання горизонтальної взаємоповаги та емпатії всередині суспільства, з'являються нові моральні авторитети, а також формується безумовна повага до військових.

Принципово важливим маркером нової етики стає суспільна інклюзивність. Досвід війни, травм та інвалідності перестає бути маргінальним і нормалізується як невіддільна частина повсякденної реальності : *«...це не просто якісь розкази, як твій дідусь повернувся з Другої світової. Ні, це твої друзі тепер, це твоє оточення... І потрібно як жінкам до цього адаптуватися... і роботодавцям... Це прямо нормальна частина світу» (FG01_03, 570-585).* Гуманізація стосунків також фіксується у зниженні стигматизації внутрішньо переміщених осіб порівняно з 2014 роком.

Узагальнюючи емпіричні дані, можна стверджувати, що траєкторія ціннісних трансформацій українського суспільства є глибоко нелінійною. Пострадянський транзит зруйнував пасивне колективне «ми», породивши атомізований, прагматичний індивідуалізм та дистанціювання від держави. Однак екзистенційний шок війни зупинив відцентрові тенденції, каталізувавши антропологічний зсув до консолідації нового типу. Війна гуманізувала суспільний простір, інтегрувавши травматичний досвід в етику співвідповідальності та перетворивши безпеку й свободу на об'єкти безперервного спільного творення.

Для глибинної теоретизації та системного впорядкування цього емпіричного масиву доцільно виокремити чотири інтегральні аналітичні категорії, які структурують логіку виявлених трансформацій на рівні соціологічного концепту.

1. Екзистенційна віталізація цінностей (злиття базових потреб та громадянської суб'єктності). В умовах перманентної екзистенційної загрози фіксується не лінійний регрес до фізіологічного виживання, а етичне піднесення вітальних потреб. Життя, родина та локальна безпека маргіналізують матеріально-споживчі орієнтири, проте парадоксальним чином стають каталізаторами проактивної дії. Інстинкт самозбереження трансформується у солідарну громадянську відповідальність, де захист локального невіддільний від захисту національного.

2. Макросоціальна амбівалентність (горизонтальна резильєнтність vs вертикальне відчуження). Ціннісна архітектура українського суспільства конструюється через стійкий структурний дуалізм. З одного боку, на мікро- та мезорівнях кристалізується надзвичайна здатність до мережевої самоорганізації, ситуативної мобілізації та емпатії. З іншого боку, на макрорівні зберігається глибокий інституційний скепсис, фіксується дефіцит стратегічної довіри до влади, відчуття соціальної нерівності та збереження патерналістських установок, що породжує фрагментацію суспільного простору.

3. Нормативна інверсія та суб'єктивація у євроінтеграційному вимірі. Образ Європи деконструюється з ідеалізованого абсолюту до

прагматичного інструментарію (верховенство права, процедурна прозорість, інституційний порядок). Водночас відбувається дискурсивний зсув: українське суспільство відмовляється від позиції виключно пасивного реципієнта норм і починає осмислювати себе як донора унікального ціннісного капіталу. Цей експортний потенціал артикулюється через концепти екзистенційної стійкості, антикризової гнучкості, етики прямої дії та глибокої емоційної залученості, що пропонуються як альтернатива західній бюрократичній інерції та соціальній атомізації.

4. Темпоральна кристалізація інклюзивної ідентичності. Еволюція ціннісної матриці простежується як рух від радянської безвідповідальності, через транзитний атомізований індивідуалізм, де свобода означала виживання та дистанціювання від дисфункціональної держави, до кристалізації дієвої громадянської ідентичності. Війна виступила тригером, який остаточно закріпив національну ідентичність як усвідомлений вибір, нормалізував інклюзивність щодо травматичного досвід і трансформував суспільний договір у бік необхідності спільного інвестування у безпековий та культурний простір

Систематизація отриманих даних підтверджує, що в сучасному українському контексті цінності функціонують не як абстрактні декларації, а як адаптивні механізми смислотворення, що дозволяють суспільству долати соціальну ентропію та конструювати нові форми солідарного виживання в умовах глобального ризику.

Висновки.

За результатами проведеного якісного соціологічного дослідження виявлено глибинний та нелінійний вплив екзистенційного шоку повномасштабної війни на трансформацію ціннісних орієнтацій українського суспільства. Головні аксіологічні маркери цих змін розташовані у таких площинах:

1. Зміни у пріоритетності цінностей на індивідуальному рівні: відбувся радикальний транзит від матеріально-прагматичних орієнтирів (фінансового накопичення, кар'єрних амбіцій) до екзистенційно-вітальних цінностей. Життя, фізична безпека, родинні зв'язки, власний час та психологічне благополуччя стали абсолютним онтологічним ядром існування індивіда.

2. Кристалізація громадянської суб'єктності та «нової етики»: досвід тривалої кризи не призвів до соціальної атомізації. Навпаки, гострий запит на індивідуальну свободу та незалежність органічно поєднався з формуванням горизонтальної довіри, етикою взаємодопомоги та усвідомленою громадянською відповідальністю.

3. Макросоціальна амбівалентність: зафіксовано стійкий дуалізм суспільної свідомості. Безпрецедентний рівень ситуативної солідарності, низової самоорганізації та вітальної витривалості українців діалектично співіснує з глибокою інституційною недовірою, фрагментованістю соціуму та дефіцитом стратегічної відповідальності.

4. Дискурсивна інверсія у сприйнятті європейської інтеграції: українці відходять від позиції виключно пасивних реципієнтів західних норм (верховенства права, інституційного порядку). Відбувається самоусвідомлення суспільства як донора унікального ціннісного капіталу – екзистенційної стійкості, інституційної гнучкості, здатності до швидкої самоорганізації та емпатії, що пропонується як противага європейській бюрократичній інерції.

5. Темпоральна еволюція та кристалізація ідентичності: війна остаточно завершила пострадянський транзит, трансформувавши пасивну етнокультурну приналежність у дієву, престижну громадянську ідентичність. Національна ідентичність розглядається суспільством як усвідомлений вибір, оплачений найвищою ціною.

Разом з тим, реконструйовані наративи дозволили виявити низку соціокультурних дефіцитів та закономірностей, врахування яких є критично важливим для формування повоєнних стратегій соціальної когезії, інституційної розбудови та комунікації держави з суспільством. Подолання кризи самоцінності та патерналізму: фундаментальною перешкодою для модернізації є збереження синдрому «маленької людини» та ухилення від горизонтальної відповідальності за спільний простір. Необхідно на всіх рівнях (від освіти до управління житловим фондом) стимулювати практики співвласності та проактивної локальної участі, щоб замінити позицію пасивного користувача на позицію відповідального громадянина.

Трансформація суспільного договору та подолання інституційного відчуження: існує гострий розрив між високим рівнем міжособистісної довіри та тотальною недовірою до державних інституцій, що живиться корупційним досвідом та відчуттям соціальної несправедливості. Суспільство потребує переходу від архаїчної сакралізації влади та авторитетів до прозорої контрактної моделі відносин. Повоєнна відбудова має базуватися на сприйнятті держави як підзвітного сервісу, що забезпечить подолання дистанції між владою та громадянином.

Нормалізація та інклюзія травматичного досвіду: повоєнна соціальна стійкість вимагає абсолютної відмови від маргіналізації досвіду війни. Інтеграція ветеранів, людей з інвалідністю та адаптація ВПО має стати не просто об'єктом соціальної політики, а новою ціннісною нормою повсякденності. Це вимагає розробки та впровадження масштабних загальнонаціональних програм з психологічної просвіти, інклюзивного працевлаштування та культивування етики емпатії на рівні всього суспільства.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Дембіцький, С., Злобіна, О., Костенко, Н., та ін. (2022). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2022: колективна монографія* (за ред. Є. Головахи, С. Макеєва). Київ: Інститут соціології НАН України. https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf

Дембіцький, С., Злобіна, О., Костенко, Н., та ін. (2023). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023: колективна монографія* (за ред. Є. Головахи, С. Макеєва). Київ: Інститут соціології НАН України. https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/31804

Дембіцький, С., Злобіна, О., Костенко, Н., та ін. (2024). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024: колективна монографія* (за ред. Є. Головахи, С. Дембіцького). Київ: Інститут соціології НАН України. https://drive.google.com/file/d/1bqw3rZ3ajsNJ2l7zBQL5uRjAWO030EYk/view

Дембіцький, С., Сидоров, М., Плющ, В., Соснюк, Є., & Шалімова, О. (2019). Системний підхід до соціологічного вивчення індивідуальних цінностей. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 3*, 102-123. https://doi.org/10.15407/sociology2019.03.102

Жулєньова, О. В. (2022a). Цінність "домашній комфорт" у структурі цінностей індивідуальної життєдіяльності. *Український соціум, 4(83)*, 28-46. https://doi.org/10.15407/socium2022.04.028

Жулєньова, О. (2022b). Вплив війни на ціннісні пріоритети. У кн.: *Українське суспільство в умовах війни. 2022: колективна монографія* (за ред. Є. Головахи, С. Макеєва), 326-336. Київ: Інститут соціології НАН України. https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf

Злобіна, О. (2024). Dynamics of social and psychological resilience of the population of Ukraine during the war. *Demography and Social Economy, 58(4)*, 148-164. https://doi.org/10.15407/dse2024.04.148

Коробка, Л. М. (2024). Особливості прояву ідентичностей освітян під впливом війни. *Вісник Національної академії педагогічних наук України, 6(2)*, 1-5. https://doi.org/10.37472/v.naes.2024.6229

Сердюк, А. (2023). Організаційна адаптація до соціального розриву, спричиненого повномасштабним російським вторгненням в Україну. *Наукові записки НаУКМА. Соціологія, 6*, 39-49. https://doi.org/10.18523/2617-9067.2023.6.39-49

Черниш, Н. Й. (2022). Особливості розвитку української соціології в умовах російсько-української війни. *Український соціум, 4(83)*, 9-27. https://doi.org/10.15407/socium2022.04.009

Bieliaieva, V. (2023). Individualisation of value consciousness of Ukrainians: Methods of empirical measurement and results of their application. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological Studies of Contemporary Society: Methodology. Theory. Methods, (51)*, 49-57. https://doi.org/10.26565/2227-6521-2023-51-05

Inglehart, R. (1971). The silent revolution in Europe: Intergenerational change in post-industrial societies. *American Political Science Review, 65(4)*, 991-1017. https://www.cambridge.org/core/journals/american-political-science-review/article/abs/silent-revolution-in-europe-intergenerational-change-in-postindustrial-societies/514B5F435204EA48B325EF1747B3C0A7

Inglehart, R., & Baker, W. E. (2000). Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American Sociological Review, 65(1)*, 19-51. https://doi.org/10.2307/2657288_

Inglehart, R., & Welzel, C. (2005). *Modernization, cultural change, and democracy: The human development sequence*. New York, NY: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511790881

Hofstede, G. (1980). *Culture's consequences: International differences in work-related values*. Beverly Hills: Sage. https://archive.org/details/culturesconseque0000hofs

Olefirenko, Y., & Proskurka, N. (2024). Value orientations and behavioral strategies of military personnel in war conditions. *Proceedings of the National Aviation University. Series: Pedagogy, Psychology,* (23), 127-136. https://doi.org/10.18372/2411-264X.23.18183

Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: Free Press. https://archive.org/details/natureofhumanval0000roke

Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. *Advances in Experimental Social Psychology, 25*, 1-65. https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60281-6

Søndergaard, M. (1994). Research Note: Hofstede's Consequences: A Study of Reviews, Citations and Replications. *Organization Studies*, 15(3), 447-456. https://doi.org/10.1177/017084069401500307

REFERENCES

Bieliaieva, V. (2023). Individualisation of value consciousness of Ukrainians: Methods of empirical measurement and results of their application. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological Studies of Contemporary Society: Methodology. Theory. Methods, (51)*, 49-57. https://doi.org/10.26565/2227-6521-2023-51-05

Chernysh, N. Y. (2022). Features of the development of Ukrainian sociology under the conditions of the Russian-Ukrainian war. *Ukrainian Society*, 4(83), 9-27. https://doi.org/10.15407/socium2022.04.009

Dembitskyi, S., Sydorov, M., Pliushch, V., Sosniuk, Ye., & Shalimova, O. (2019). A systematic approach to the sociological study of individual values. Sociology: Theory, Methods, Marketing, 3, 102-123. https://doi.org/10.15407/sociology2019.03.102

Dembitskyi, S., Zlobina, O., Kostenko, N., et al. (2022). *Ukrainian Society in the Conditions of War. Year 2022: Collective Monograph* (Eds. Y. Holovakha, S. Makeiev). Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf

Dembitskyi, S., Zlobina, O., Kostenko, N., et al. (2023). *Ukrainian Society in the Conditions of War. Year 2023: Collective Monograph* (Eds. Y. Holovakha, S. Makeiev). Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/31804

Dembitskyi, S., Zlobina, O., Kostenko, N., et al. (2024*). Ukrainian Society in the Conditions of War. Year 2024: Collective Monograph* (Eds. Y. Holovakha, S. Dembitskyi). Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. https://drive.google.com/file/d/1bqw3rZ3ajsNJ2l7zBQL5uRjAWO030EYk/view

Hofstede, G. (1980). *Culture's consequences: International differences in work-related values*. Beverly Hills: Sage. https://archive.org/details/culturesconseque0000hofs

Inglehart, R. (1971). The silent revolution in Europe: Intergenerational change in post-industrial societies. *American Political Science Review, 65(4)*, 991-1017. https://www.cambridge.org/core/journals/american-political-science-review/article/abs/silent-revolution-in-europe-intergenerational-change-in-postindustrial-societies/514B5F435204EA48B325EF1747B3C0A7

Inglehart, R., & Baker, W. E. (2000). Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American Sociological Review, 65(1)*, 19-51. https://doi.org/10.2307/2657288

Inglehart, R., & Welzel, C. (2005). *Modernization, cultural change, and democracy: The human development sequence*. New York, NY: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511790881

Korobka, L. M. (2024). Specific features of teachers' identity manifestations under the impact of war. *Bulletin of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine*, 6(2), 1-5. https://doi.org/10.37472/v.naes.2024.6229

Olefirenko, Y., & Proskurka, N. (2024). Value orientations and behavioral strategies of military personnel in war conditions. *Proceedings of the National Aviation University. Series: Pedagogy, Psychology,* (23), 127-136. https://doi.org/10.18372/2411-264X.23.18183

Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: Free Press. https://archive.org/details/natureofhumanval0000roke

Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. *Advances in Experimental Social Psychology, 25*, 1-65. https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60281-6

Serdiuk, A. (2023). Organizational adaptation to the social rupture caused by Russia's full-scale invasion of Ukraine. *NaUKMA Research Papers. Sociology*, 6, 39-49. https://doi.org/10.18523/2617-9067.2023.6.39-49

Søndergaard, M. (1994). Research Note: Hofstede's Consequences: A Study of Reviews, Citations and Replications. *Organization Studies*, 15(3), 447-456. https://doi.org/10.1177/017084069401500307

Zhulienova, O. (2022). *The impact of war on value priorities*. In: Ukrainian Society in the Conditions of War. 2022: Collective Monograph (Eds. Y. Holovakha, S. Makeiev), 326-p336. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf

Zhulienova, O. V. (2022). The value of "home comfort" in the structure of values of individual life activity. *Ukrainian Society*, 4(83), 28-46. https://doi.org/10.15407/socium2022.04.028

Zlobina, O. (2024). Dynamics of social and psychological resilience of the population of Ukraine during the war. *Demography and Social Economy,* 58(4), 148-164. https://doi.org/10.15407/dse2024.04.148

Науково-теоретичний альманах "ГРАНІ"

Підписано до друку 04.03.25
Формат 60х84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Time New Roman.
Друк цифровий. Ум. друк 12,9. Наклад 100 пр. Зам. № 1/26

Видавництво «ГРАНІ»
49005, м. Дніпро, вул. Гоголя 20-б/32
Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 2131 від 23.02.2005
www.grani-print.dp.ua granidp@gmail.com